

તીર્થયાત્રાનો હેવાલ.

(ખાસ પુષ્ટિમાર્ગિય વૈષ્ણવોને માટે)

સમસ્ત આર્યાવર્ત (ભારતવર્ષ-હિંદુસ્તાન) માં આવેલાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનાં સધળાં તીર્થયાત્રાનાં સ્થળોનું વર્ણન, શાસ્ત્રોમાં આપેલું તેનું માહાત્મ્ય, પ્રાચીન ઐતિહાસિક અને પૌરાણીક હકીકત, હાલની જાણવા જેવી માહિતી, તીર્થોનાં ચમત્કારિક વૃત્તાન્ત, ત્યાં જવા માટે રેલ્વે, સ્ટીમર. અને પગ રસ્તાની સંપૂર્ણ માહિતી, તીર્થોની જાણવા જેવી ખાસ ઉત્પત્તિ, યાત્રાએ જનારને પ્રત્યેક સ્થળમાં કેટલી સગવડ છે. કેટલી અગવડ છે, તેના માટે શું ઉપાયો શોધવા ત્યાં મળ્યા પછીનું યાત્રાળુઓનું કર્તવ્ય, તીર્થ ગેર તથા ચોખ્ખાઓ સાથે કેવી રીતે વર્તવું. યાત્રાનો ઉદ્દેશ, યાત્રા કરવાનું કારણ, મુસાફરીમાં કેમ વર્તવું, કયા સ્થળે કયાં થઈને જવું તથા ખાસ કરીને શ્રીનાથજી અને વ્રજની યાત્રા કરવાનો પુષ્ટિમાર્ગિય વૈષ્ણવ બંધુઓનો હેતુ, વગેરે હકીકત સાથેનું આ પુસ્તક દરેક વૈષ્ણવે તથા ધર્માભિમાની હિંદુ મીત્રોએ અવશ્ય ખરીદવું જોઈએ. વળી જેઓ આ સર્વ સ્થળે જઈ શક્તા નથી તેમને ઘેર બેઠાં આ પુસ્તક એક ચિત્તે વાંચવાથી અને માનસિક ધ્યાન કરવાથી તેને તીર્થમાં જવા જેટલું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આટલું છતાં કોમન રૂ. ૧-૮-૦ રાખવામાં આવી છે.

વ્યંજન પાક પ્રદીપ. (વ્રજમાષામાં પાંચ ભાગમાં)

ભાગ ૧ લો-ફલાહાર ૨૦ તરેહની સામગ્રી. ભાગ ૨ જો-ફૂલ ધરની ૧૩૭ તરેહની સામગ્રી. ભાગ ૩ જો-પુષ્ટિકારક પદાર્થો ૩૬ તરેહના, ભાગ ૪ થો-અનસખડી સામગ્રી ૨૫૪ તરેહની, ભાગ ૫ થો-મખડી સામગ્રી ૧૬૬ તરેહની વગેરે મળી કુલ ૬૧૩ જાતના સામગ્રી કરવાની સંપૂર્ણ માહિતી સાથેનું. આ પુસ્તક દરેક મંદિરમાં તથા મરજદી વૈષ્ણવોએ અવશ્ય વાંચવા લાયક છે. કી. રૂ. ૧-૮-૦ હાલ રૂપીઓ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૭૮૮ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ૮૫૦૫૬૦૧૧૧

વિષય કદ્યુ:૬:૯

॥ श्रीकृष्णायनमः॥

वर्ष १ लु. ॥ श्रीभक्तिग्रन्थमाला ॥ ग्रन्थांक ३.

श्रीमद्भगद्गीता.

तत्त्वदीपिका तथा अमृततरंगिणी टीकाओंना आधारै करेव
शुद्ध गुजराती भाषांतर तथा विवेचन सहित

अनुवादकः— नानुलाब नारायणदास गांधी.

अभ. अ. अल. अल. जी. वकील.

राजकोट.

प्रकाशकः—

लक्ष्मलाल छगनलाल देसाई.

व्यवस्थापक “श्रीभक्तिग्रन्थमाला” कार्यालय.

अंगपोल-भत्रीपोल-अमदावाद.

ई. ३. १-८-०.

ગોપરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અથસ્વામિજી સર્વ હક્ક પ્રકાશકે સ્વાધીન રાખ્યા છે.
ગોપરાત ગ્રંથાલય સંગઠ શ્રીવલ્લભાખંડ ૪૪૦.

૧૯૧૮

સંવત ૧૯૭૫.

ઇ. સ. ૧૯૧૬

પ્રથમાવૃત્તિ.

પ્રત ૧૦૦૦.

શ્રી “ભાગ્યોદય પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ” માં જોડાલાલ દેવશંકર
દ્વેએ છાપ્યું—અમદાવાદ.

ગ્રંથાનુક્રમ.

૦૦૦૦૦૦૦૦

વિષયાક્ષ.	પૃષ્ઠાક્ષ.	વિષયાક્ષ.	પૃષ્ઠાક્ષ.
પ્રથમોધ્યાય:	૩	एकादशोऽध्यायः	૧૮
દ્વિતિયોધ્યાય:	૨૫	द्वादशोऽध्यायः	૪૧
તૃતિયોધ્યાય:	૬૯	त्रयोदशोऽध्यायः	૫૪
ચતુર્થોધ્યાય:	૯૦	चतुर्दशोऽध्यायः	૭૫
પંચમોધ્યાય:	૧૧૩	पंचदशोऽध्यायः	૮૮
ષષ્ઠોધ્યાય:	૧૨૭	षोडशोऽध्यायः	૧૦૬
સપ્તમોધ્યાય:	૧૪૮	सप्तदशोऽध्यायः	૧૧૭
અષ્ટમોધ્યાય:	૧૬૬	अष्टदशोऽध्यायः	૧૪૪
નવમોધ્યાય:	૧૮૦	न्यासादेशविवरणः	૧૬૩
દશમોધ્યાય	૧		

—૦૦૦૦૦૦૦૦—

॥ श्री गोकुलेशो विजयते ॥

ઉપોદ્ધાત.

एकं शास्त्रं देवकीपुत्रगीत—

मेको देवो देवकीपुत्र एव ।

મંત્રોઽપ્યેકસ્તસ્ય નામાનિ યાનિ

कर्माप्येकं तस्य देवस्य सेवा ॥ १ ॥

શાસ્ત્ર એક છે જે દેવકીપુત્રે ગાયેલું છે. દેવ એક છે તે દેવકી પુત્ર જ છે. મંત્ર પણ એક છે તે તેના (દેવકી પુત્રના) નામે છે. કર્મ પણ એક છે તે તે દેવની સેવા છે.

શ્રીહરિએ સર્વ સંદેહ દૂર કરવા આ શ્લોક કહેલો છે. વેદો, શ્રીકૃષ્ણ વાક્યો (શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા), વ્યાસજીએ રચેલાં બ્રહ્મસૂત્રો, તથા વ્યાસજીની સમાધિ ભાષા (શ્રીમદ્ભગવત) ચાર પ્રમાણ છે. આ ચારમાં પણ અનુક્રમે પહેલાં કહેલામાં કાંઈ સંદેહ રહેતો હોય તો તે તે પછીના કહેલાં પ્રમાણથી દૂર કરવાનો છે. (તત્ત્વદીપ નિબંધ પ્રકરણ ૧-૭-૮) તેથી વેદોમાં પણ કોઈ સ્થલે સંદેહ રહેતો હોય તો તે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાથી દૂર કરવાનો છે. વેદોમાં પણ બ્રહ્મનું ગાન કરનાર ઉપનિષદ છે. આ ઉપનિષદોનું દોહન કરી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં તેઓનો સાર કહેલો છે. આ દોહન શ્રીહરિએ પોતે જ જન-સમૂહના નિઃશ્રેયસાર્થ કરેલું છે.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા મહાભારતમાં બીજમપર્વનો એક ભાગ છે. ધૃતરાષ્ટ્રના વચનથી તેનો આરંભ થાય છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા બ્રહ્મ-જ્ઞાન પૂર્વક ભક્તિનો ઉપદેશ કરનાર ઉત્તમ ગ્રંથ હોવાથી અલક્ષ્ય

ધૃતરાષ્ટ્રના વાક્યથી 'તેનો આરંભ થાય એ યોગ્ય નથી, તેમજ ધૃત-
રાષ્ટ્રના પુત્રની જ કથા આરંભમાં કહેવામાં આવે તે પણ યોગ્ય નથી.
વળી પ્રથમાધ્યાયમાં અર્જુનના વિષાદની વાત કહેલી છે તે પણ
યોગ્ય નથી, કારણ કે વિષાદ શાંતિરૂપ નથી કે જેથી વિષાદ કરનાર
અર્જુન ગીતાના ઉત્તમ ઉપદેશનો અધિકારી ગણાય, પ્રત્યુત આ વિષાદ
વિક્ષેપરૂપ છે. વળી બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ શ્રવણ કરવાથી સંસારમાં
વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવો જોઈએ, અને વૈરાગ્યને લીધે
સર્વનો ત્યાગ થવો જોઈએ, પરંતુ અહિં તો તેથી વિરુદ્ધ
જ છે. અર્જુનને બ્રહ્મવિદ્યાનું શ્રવણ કર્યા પછી વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થતો
નથી, તે સર્વ ત્યાગ કરતો નથી, પરંતુ ગુરુહત્યા કરવા તત્પર થાય
છે અને ગુરુહત્યા કરી રાજ્યભોગ કરે છે. આવી રીતે શ્રીમદ્ભગવ-
દ્ગીતાના આરંભની કથા તેમજ અંતનું પરિણામ ઉભય બ્રહ્મવિદ્યાનો
ઉપદેશ કરનાર શાસ્ત્રને ઉચિત નથી, પ્રત્યુત તેથી વિરુદ્ધ છે, પરંતુ
...નાં સાક્ષાત્ ભગવાન્ ઉપદેશ કરતા હોય ત્યાં આરંભ તથા અંતની
કથા એવી રીતે વિરુદ્ધ હોવાનો સંભવ પણ નથી. આવી રીતે વિચાર
કરનારને સંશય થાય તે દૂર કરવા શ્રીમત્પ્રભુચરણે ગીતા તાત્પર્ય
રચેલું છે.

ભગવદ્ગીતા ભક્તિનો ઉપદેશ કરનાર શાસ્ત્ર છે, અને ભક્તિ-
માર્ગની રીતિ જ અલૌકિક છે. ભક્તિમાર્ગની રીતિ અલૌકિક હોવાથી
સાધારણ લૌકિક રીતિથી તેનો નિર્ણય સંભવતો નથી. પાંડવો ઉપર
અનુગ્રહ કરી ભગવાને તેઓનો ભક્તિમાર્ગમાં અંગીકાર કરેલો હતો
એમ “પાર્યો ઉપર તો ભગવાન્ મુકુંદે અનુગ્રહ કર્યો” એ વિદુર
વાક્યથી સ્પષ્ટ થાય છે. પાર્યો ભગવદ્ભક્ત હોવાથી રાજાઓના ધર્મ
પ્રમાણે સામાન્ય લૌકિક રીતિથી શત્રુઓને મારી રાજ્ય પ્રાપ્ત કરે તો

તે રાજ્યમાં ભગવત્સંબંધ ન હોવાથી તેનો તે ભગવદીયો ભોગ કરે તે અનુચિત જ થાય. આમ હોવાથી અર્જુન સ્વતઃ શત્રુઓને મારવાથી નિવૃત્ત થયો એમ કહી તેનામાં સામાન્ય લૌકિક રીતિ નહતી એવો બોધ કરેલો છે. જો સામાન્ય લૌકિક રીતિ હોય તો સામાન્ય ક્ષત્રિયોના ધર્મ પ્રમાણે શરૂ અર્જુનમાં યુદ્ધ પ્રાપ્ત થતાં વીરરસ જ ઉત્પન્ન થાય, પરંતુ તેનામાં એવી રીતે વીરરસ ઉત્પન્ન ન થતાં વૈરાગ્ય જ ઉત્પન્ન થયો તેનું કારણ તેનું ભગવદીયત્વ જ છે. જો અર્જુનમાં ભગવદીયત્વને લીધે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો નહોતો તો બીજા બધાં કારણો ધાર્તરાષ્ટ્રોમાં પણ સમાન હોવાથી તેઓમાં પણ વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ યાત. પરંતુ ધાર્તરાષ્ટ્રો ભગવદીય નહિ હોવાથી તેઓમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતો નથી, પરંતુ યુદ્ધનો ઉત્સાહ જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ દર્શાવવા પ્રથમ ધાર્તરાષ્ટ્રોની કથા કહેલી છે. તેથી જ ગીતાના આરંભમાં ધાર્તરાષ્ટ્રોના યુદ્ધોત્સાહનું નિરૂપણ છે.

ભગવદીયોને ભગવત્કાર્યને અનુકૂલ મતિ જ ઉચિત છે, ભગવત્કાર્યથી પ્રતિકૂળ મતિ તેઓની કુમતિ જ છે. ભગવાન અર્જુનને યુદ્ધ કરવા પ્રેરતા હતા, પરંતુ અર્જુન સ્વજનને હણવાથી દોષ થશે એવી મતિથી યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતો નહોતો. આ અર્જુનની મતિ ભગવત્કાર્યથી પ્રતિકૂલ હોવાથી જ કુમતિ હતી. ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે ગુરુહનનથી વિમુખ રહેવાની મતિ કુમતિ કહેવાય નહિ, કારણ કે ધર્મશાસ્ત્રો ગુરુહનનનો નિષેધ કરે છે. તેથી અર્જુનની સ્વજન વધ ન કરવાની મતિ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે કુમતિ ન જ કહેવાય છતાં અર્જુન ભગવદીય હોવાથી આ તેની મતિ કુમતિ જ હતી. તેથી જ બીજા પણ ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં “ વ્યૂહમાં જોઠવેલા સૈન્યને જોઈ દોષ યુદ્ધિથી સ્વજનના વધથી વિમુખ (રહેનાર અર્જુન) ની કુમતિ જોણે

હરી” એમ અર્જુનની આ મતિને કુમતિ જ કહે છે. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ભક્તિમાર્ગની મર્યાદા લોક અને વેદથી અતીત છે. તેથી લોક અને વેદની રીતિથી ભક્તિમાર્ગનો વિચાર કરવો યોગ્ય નથી.

ભક્તિમાર્ગની રીતિ લોક અને વેદથી અતીત હોવાથી જ ભક્ત અર્જુનને ગીતાનો ઉપદેશ થયા પછી તેને આસુરોનો વધ કરવાની પ્રવૃત્તિ થઈ. ‘બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ થયા પછી સર્વ ત્યાગ જ ઉચિત છે, પરંતુ ગુરુહનન ઉચિત નથી’ એવી શંકાનો પણ આથી જ નિરાસ થાય છે. વસ્તુતઃ ગુરુહનન વિગેરે કરવામાં પણ અર્જુને સર્વ ત્યાગ જ કરેલો છે, કારણ કે લોક વેદ વિગેરે સર્વનો ત્યાગ કરી માત્ર ભગવાનનું જ ગ્રહણ કરવું એ સર્વ ત્યાગ જ છે. અર્જુને માત્ર ભગવાનની આજ્ઞાનુસાર જ વર્તન કરેલું હોવાથી સર્વ ત્યાગ જ કરેલો છે. તેથી જ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના અંતના ભાગમાં “હે પાર્થ ! તેં એકાગ્ર ચિત્તથી આ સાંભળ્યું ? હે ધનંજય ! અજ્ઞાનથી થએલો તારો નેત્ર નષ્ટ થયો ? ” એમ ભગવાન અર્જુનને પ્રશ્ન કરે છે, ત્યારે અર્જુન “હું આપની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલીશ” એવો ઉત્તર આપે છે. તેથી અર્જુનનું ભગવદીયત્વ સિદ્ધ થાય છે.

જો અર્જુન ભગવદીય હોય તો ભગવાનની ઇચ્છાથી પ્રતિકૂળ યુદ્ધથી વિમુખ તેની મતિ આરંભમાં પણ કેમ થઈ એવી શંકા થાય તો ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આરંભમાં ભગવાનને અધીન રહીને ભગવાનની ઇચ્છા હોવાથી જ હું યુદ્ધ કરું એવું અર્જુનને જ્ઞાન નહતું, પરંતુ ક્ષાત્રધર્મથી યુદ્ધ કરવાનું છે એમ તે ધારતો હતો. અર્જુન ભક્ત હોવાથી ‘ભગવાનને અધીન રહીને હું યુદ્ધ કરું છું’ એવી મતિ વિના, માત્ર ‘ક્ષાત્રધર્મને લીધે હું યુદ્ધ કરું છું’ એવી મતિથી યુદ્ધ

કરે તે યોગ્ય નહતું. “હું ભગવાનને અધીન છું” એવું અનુસંધાન ભક્તને ન રહે તે ઉચિત નથી. તેથી અર્જુનની અંદર રહી ભગવાને જ જેમ અન્નદાન માટે ક્ષુધા ઉત્પન્ન કરેલી છે તેમ તેનામાં એવી મતિ ઉત્પન્ન કરી. તેથી ભગવાનની ઇચ્છાથીજ તેનામાં ભગવત્કાર્ય પ્રતિકૂલ કુમતિ ઉત્પન્ન થઇ.

વળી જો પાર્થોનો શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગમાં અંગીકાર હોત તો અર્જુનમાં ભગવત્તાયથી વિમુખ મતિ ઉત્પન્ન ન થતાં ‘હું ભગવાનને અધીન રહી યુદ્ધ કરું’ એવી ભુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાત, પરંતુ પાર્થોનો શુદ્ધ પુષ્ટિમાં અંગીકાર નહતો. તેઓનો અંગીકાર મર્યાદાપુષ્ટિમાર્ગમાં હોવાથી પ્રથમ અર્જુનમાં કુમતિ ઉત્પન્ન થઇ અને પછી ઉપદેશરૂપી સાધનથી તે દૂર થઇ, તેમાં કોઇ પ્રકારના સંશયનો અવધાશ નથી.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના તાત્પર્યનું આવી રીતે શ્રીમત્પ્રભુચરણે નિરૂપણ કરેલું છે. આ તાત્પર્ય ઉપરથી મ્પષ્ટ થાય છે કે ગીતા મુખ્ય રીતે ભક્તિનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. સાંખ્ય, યોગ વિગેરે વિદ્યાના અંગ હોવાથી તેઓનું પણ ગીતામાં નિરૂપણ કરે છે, પરંતુ ગીતા એ રાજવિદ્યા, રાજયુદ્ધ, ગુહ્યતમ, મર્વગુહ્ય તરીકે પ્રતિપાદન કરેલો ઉત્તમ સિદ્ધાન્ત શ્રીકૃષ્ણની અતન્ય ભક્તિ જ છે. જ્યાં શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિથી અન્ય જ્ઞાન વિગેરેનો ઉપદેશ ગીતા કરે છે ત્યાં તે ઉપદેશને ગુહ્ય અથવા ગુહ્યતમ એમ કોઇ સ્થલે કહેતી નથી. જ્યાં ભક્તિનો ઉપદેશ છે ત્યાંજ આ શબ્દો યોજેલા છે. નવમા અધ્યાયના આરંભમાં “હું તને ગુહ્યતમ જ્ઞાન વિજ્ઞાન સહિત કહીશ” એવી પ્રતિજ્ઞા કરી, પોતે આ સર્વ વ્યાપીને રહેલા છે એમ કહી, “જે અતન્ય લોકો માફ ચિંતન કરતાં મારી ઉપાસના કરે છે તે નિત્ય અભિયુક્તોના યોગક્ષેમ હું ચકાવું છું” એમ કહી, અન્ય દેવતાઓના ભક્તોને શું

ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તે કહી, દુરાચારવાળો પણ માણસ ભગવાનની અનન્ય ભક્તિ કરે તો તે સારો જ છે એમ કહી, અધ્યાયના અંતે પોતાની પ્રતિજ્ઞાનુસાર પોતાના ભક્તોની ઉત્તમતા દર્શાવી શુદ્ધતમ જ્ઞાન અર્જુનને આપેછે અને ઉપદેશ કરેછે કે “મારામાં મન રાખનાર થા, મારો ભક્ત થા, મારું યજ્ઞન કરનાર થા, મને નમસ્કાર કર” વિગેરે. તેથી અધ્યાયના આરંભમાં પ્રતિજ્ઞા કરેલો શુદ્ધતમ ઉપદેશ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની અનન્ય ભક્તિજ છે. આગળ દશમા અધ્યાયના આરંભમાં પણ ભગવાન અર્જુનને પરમ વચઃ” આજ કહે છે. શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપને દેવો તથા મહર્ષિઓ પણ જાણતા નથી, પરંતુ જ્યેષ્ઠ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપને જાણે છે તેઓ તેમની કથા કરેછે, અને પ્રીતિપૂર્વક તેમની ભક્તિ કરેછે, અને ભગવાન તેઓના અજ્ઞાનને દૂર કરેછે, અને યુદ્ધિયોગનું દાન કરી પોતાની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. (અધ્યાય. ૧૦-શ્લો. ૧—૧૧.)

આવી જ રીતે ભગવાન યૌદ્ધમા અધ્યાયના આરંભમાં પુનઃ જ્ઞાનોમાં ઉત્તમ જ્ઞાન કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરેછે, અને ત્રણ ગુણોનું જગતમાં પ્રાધાન્ય છે એમ દર્શાવી, દેહી આ ત્રણ ગુણોથી અતીત થઈ જન્મ મૃત્યુ જરા તથા દુઃખથી મુક્ત થઈ અમૃતનો ભોગ કરેછે એમ કહે છે. આ ત્રણ ગુણોથી અતીતના આચાર કેવા હોય અને ત્રણ ગુણોથી અતીત કેવી રીતે થવાય એવા અર્જુનના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રથમ ગુણાતીતના આચાર કહેછે અને પછી “મારી જે વ્યભિચાર રહિત ભક્તિયોગથી સેવા કરેછે તે આ ત્રણ ગુણોથી અતીત થાય છે” એવો ઉપદેશ કરેછે. તેથી અહિં પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની અનન્ય ભક્તિનો જ ઉપદેશ કરેલો છે, અને આરંભમાં કહેલું જ્ઞાનોમાં ઉત્તમ જ્ઞાન પણ, આ અનન્ય ભક્તિનો ઉપદેશજ છે.

પંદરમા અધ્યાયમાં ભગવાન પોતાનો ઉત્કર્ષ દર્શાવે છે. લોકમાં ‘ક્ષર’ અને ‘અક્ષર’ એ બે પુરુષ છે. સર્વ જૂતો ક્ષર છે, અને કુટસ્થ અક્ષર કહેવાય છે. ‘પરમાત્મા કહેવાતો ઉત્તમ પુરુષ આ બેથી અન્ય છે. તે અવ્યય ઇશ્વર ત્રણે લોકમાં પ્રવેશકરી તેઓતું ધારણ કરે છે આ અવ્યય ઇશ્વર શ્રીકૃષ્ણ પોતે જ છે, કારણ કે આગળ જ કહે છે કે ‘હું ક્ષરથી અતીત છું તેમજ અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છું. તેથી લોક અને વેદમાં હું પુરુષોત્તમ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલો છું. જે અસં- મૂઢ મને આવી રીતે પુરુષોત્તમ જાણે છે તે સર્વ જાણનાર સર્વ ભાવથી મારી ભક્તિ કરે છે. આ ગુણતમ શાસ્ત્ર મેં કહ્યું.” અધ્યાય ૧૫— શ્લોક. ૧૫—૨૦. તેથી અહિં પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર પુરુષોત્તમ છે, અને તેમની સર્વ ભાવથી ઐટલે અનન્ય ભક્તિ કરવી એજ ગુણ- તમ શાસ્ત્ર કહેલું છે.

આવી જ રીતે ભગવદ્ગીતાના અંતના ભાગમાં પણ ભગવાન અર્જુનને આજ ઉપદેશ કરે છે. “ મારાં સર્વ ગુણતમ પરમ વચ્ચેનું પુનઃ શ્રવણ કર, તું મને બહુ ઈષ્ટ (પ્રિય) છે તેથી તારું હિત કહું છું. મારામાં મન રાખનાર યા, મારો ભક્ત થા, મારું યજન કરનાર યા, મને નમસ્કાર કર, તું મને જ પ્રાપ્ત કરીશ, હું તને સત્ય કહું છું. તું મને પ્રિય છે. સર્વ ધર્મોના પરિત્યાગ કરી મને એકલાને શરણ આવ, હું તને સર્વ પાપોમાંથી મુક્ત કરીશ, શોક કર નહિ.” (અ- ધ્યાય ૧૮ શ્લોક ૬૪-૬૬)

આવી રીતે ભગવાને જ્યાં જ્યાં ભક્તિનો ઉપદેશ કરેલો છે ત્યાં ત્યાં તે ઉપદેશને ઉત્તમ, ગુણતમ, સર્વગુણ વિગેરે કહેવું છે, અને જ્યાં આ ઉપદેશ નથી, પરંતુ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરેલો છે ત્યાં આવું એક પણ વિશેષણ થોડેલું નથી. દાખલા તરીકે તેરમા અધ્યાયમાં

ભગવાન શ્રેય પ્રદાતા સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરેછે, છતાં ત્યાં પણ ‘ગુણ-
માન’, ‘સર્વગુણ’ એવું એકે વિશેષણ થોળેલું નથી. તેથી શ્રીમત્પ્ર-
ભુચરણે ગીતા તાત્પર્યમાં બોધ કરેલો છે તે પ્રમાણે આ શાસ્ત્ર મુખ્ય-
રીતે ભક્તિનો જ ઉપદેશ કરે છે એમાં કાંઈ સંશય નથી.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ભક્તિનું પ્રતિપાદન કરેછે એટલું જ નહિ,
પરંતુ તે અનન્યભક્તિનો જ સર્વત્ર બોધ કરે છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની
જ ભક્તિ કરવી, અને તે પણ અનન્યભાવથી જ કરવી ઉચિત છે.

ये तु सर्वाणि कर्माणि मायि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥

અધ્યાય ૧૨-૬.

मयेव मन आधत्स्व मायि बुद्धि निवेशय ।

निवसिष्यासि मयेव

અધ્યાય ૧૨-૮

मायि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।

અધ્યાય ૧૩-૧૦.

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

અધ્યાય ૧૪-૨૬.

मामेकं शरणं ब्रज

અધ્યાય ૧૮-૬૬

અહિં સર્વત્ર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાની અનન્ય ભક્તિ કરવાનો
જ ઉપદેશ કરે છે. “મામેકં શરણં વ્રજ ” મને એકલાને જ શરણ
આવ,’ અર્થાત્ મારા વિના અન્ય કોઈનું શરણ કરીશ નહિ. આ

ભગવદ્ગીતાનો સર્વગુણ પરમ ઉપદેશ છે. આ શ્લોક ઉપર શ્રીમદ્ધાર્મચરણે ન્યાસાદેશ અંધ લખેલો છે તેનો ભાવાર્થ ત્રિવેચનમાં વિસ્તારથી લીધેલો હોવાથી અહિં વિશેષ કહેવાની આવશ્યકતા નથી.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આ જગતના પ્રભવ અને પ્રલય છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણથી પર અન્ય કંઈ નથી.

‘મત્તઃ પરતરં નાન્યત્કિંચિદ્દસ્તિ ઘનજ્ઞય’ અધ્યાય ૭ શ્લો. ૭ તેથી શ્રીકૃષ્ણ માત્ર ઉપાસ્ય દેવ છે અને નિર્ગુણ બ્રહ્મ તેથી પર છે એવા ખોટા બેદ શોધી ભગવાનનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન બૂલવું ક્ષિયત નથી. અહિં ભગવાન ‘મારાથી પર અન્ય કંઈ પણ નથી’ એમ કહેતા નથી, પરંતુ ‘મારાથી પર અન્ય કંઈપણ નથી’ એમ કહે છે. જે નિર્ગુણ બ્રહ્મ ભગવાનથી પર હોય તો ભગવાનનું આ વચન અસત્ય કહેવાય. વસ્તુતઃ નિર્ગુણ બ્રહ્મ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણથી પર નથી, પરંતુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણજ નિર્ગુણ બ્રહ્મ છે. તેથી જ શ્રીમદ્ધાર્મચરણ તત્ત્વદીપ નિબંધના આરંભમાં “વેદાન્ત, સ્મૃતિ અને ભાગવતમાં બ્રહ્મલિંગને બ્રહ્મ, પરમાત્મા, અને ભગવાન કહેલું છે” એમ કહે છે. પ્રકરણ ૧-૬. એટલે વેદાન્તમાં બ્રહ્મ, સ્મૃતિમાં પરમાત્મા અને ભાગવતમાં ભગવાન જેને કહેલ છે તે એકજ છે. તેથી વેદાન્તોનું નિર્ગુણ બ્રહ્મ જ શ્રીમદ્ધાર્મચરણના “પરમાત્મા કહેવાતા” ક્ષર અને અક્ષરથી ઉત્તમ પુરૂષ પુરૂષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રજ છે. (ભગવદ્ગીતા

અધ્યાય ૧૫ શ્લો. ૧૬-૧૮) તેથીજ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવાથી નિર્ગુણ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. (તત્ત્વદીપ નિબંધ પ્રકરણ. ૧-૧૫)

શ્રીકૃષ્ણજ પરબ્રહ્મ અને નિર્ગુણ છે, પરંતુ તેમના આ સ્વરૂપને દેવો અને મહર્ષિઓ પણ જાણતા નથી. તેથી જ લોકમાન્ય તિલક જેવા પણ ભગવાનને માત્ર ઉપાસના માટેના સામાન્ય પ્રતીકજ જાણે છે. અને ભગવદ્ભક્તિને કર્મપ્રધાન માને છે. જે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનેજ અજ્ઞાનનાદિ અને લોકમહેશ્વર જાણે છે તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે. (ગીતા અધ્યાય ૧૦-૩.) અહિં ભગવાન ‘મામ્’ ‘મને’ શબ્દ યોગે છે. તેથી મને શ્રીકૃષ્ણને જે અજ્ઞ, અનાદિ અને લોકમહેશ્વર

જાણે છે તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે એવો સ્પષ્ટ અર્થ છે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું સ્વરૂપ અહિં જેવું વર્ણવેલું છે તેવું જ માનવું જોઈએ. ભગવાનને માત્ર ઉપાસનાના પ્રતીક માનનારના મત પ્રમાણે અન્ય દેવો અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં કાંઈ ભેદ હોઈ શકે જ નહિ, અને જો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને સામાન્ય દેવોમાં કાંઈ ભેદ ન હોય તો પછી ભગવાન પોતાના ભક્તોમાં અને અન્ય દેવોના ભક્તોમાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના સાતમા તથા નવમા અધ્યાયમાં જે ભેદનું નિરૂપણ કરે છે તે નિરર્થક અને અસત્ય જ કહેવાય. તેથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ પરબ્રહ્મ છે, શ્રીમદ્વાયાર્યચરણ પશુ શ્રીકૃષ્ણાશ્રય ગ્રંથમાં “પ્રાકૃતાઃ સકલા દેવા ગણિતાનંદકં શુદ્ધાઃ । પૂર્ણાનંદો હરિસ્તદ્માત્કૃષ્ણ યવ ગતિર્મમ ॥” શ્લો. ૮ એમ શ્રીકૃષ્ણ જ પૂર્ણાનંદ પરબ્રહ્મ છે એવો ઉપદેશ કરે છે, અને સર્વ ઋષિઓ, દેવર્ષિ નારદ, અસિત દેવલ, અને વ્યાસ પશુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને જ પરબ્રહ્મ કહે છે અને ભગવાન પોતે પશુઅર્જુનને એવો જ ઉપદેશ કરતા હોવાથી અર્જુનને એ વિષયમાં કાંઈ શંકા રહેલી નથી. (શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા. અધ્યાય ૧૦. શ્લોક ૧૨-૧૪.) શ્રીકૃષ્ણને કર ચરણ વિગેરે હોવા છતાં તે નિર્ગુણ પરબ્રહ્મ કેમ હોઈ શકે, ભગવાન શરીરવાળા કેમ હોઈ શકે વિગેરે શંકાઓનો શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા વિદ્વન્મંડનમાં નિપૂણતાથી નિરાસ કરેલો છે તેથી જો તેવી શંકાઓ રહેતી હોય તેમણે તે ગ્રંથનું અવલોકન કરી પોતાની શંકાઓ દૂર કરવી.

શ્રીકૃષ્ણ જ પરબ્રહ્મ હોવાથી તેમની જ અનન્ય ભક્તિ કરવી એ જીવમાત્રનો ધર્મ છે. ઉપર દર્શાવ્યું તે પ્રમાણે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા શ્રીકૃષ્ણની અનન્યભક્તિનું પ્રતિપાદન કરે છે તેથી સર્વ વૈષ્ણવો ગીતા-શ્રુતનું પાન કરી શ્રીકૃષ્ણની અનન્યતાથી ભક્તિ કરવામાં સદા તત્પર રહો એવી પ્રાર્થના છે.

રાજકોટ સદર }
સંવત્ ૧૯૭૫.
પ્રબોધિની.

નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી

એમ. એ., એલ્. એલ્. બી.

જપાય છે ! જપાય છે ! જપાય છે !

(શ્રીમદ્વિઠ્ઠલનાથજીના ચતુર્થલાલજી)

શ્રી ગોકુલેશજીનું જીવન ચરિત્ર.

આ શ્રી ગોકુલેશજીએ માળા તિલકનો વિજયધ્વજ ફરકાવવા માટે જહાંગીર ખાદશાહ સામે ધર્મનું ઢંઢં યુદ્ધ કરી પોતાની અડગ ટેક ટકાવી રાખી હતી. તે સવ કોઇ વૈષ્ણવના જાણવામાં છે. હાલમાં અમોએ ૩૦૦ વર્ષનાં પ્રાચીન હસ્ત લીખીત પુસ્તકોમાંથી આ શ્રી ગોકુલેશજીનું જીવન ચરિત્ર બે ભાગમાં જપાવવું શરૂ કર્યું છે. શ્રી ગોકુલેશજીએ ધર્મનું ઢંઢં યુદ્ધ કરવા જહાંગીર ખાદશાહ સામે કાશ્મીરના પ્રદેશમાં જઇ મહાન પરિશ્રમ ને અત્યંત કષ્ટ સહન કરી માળા તિલકનો વિજયધ્વજ ફરકાવ્યો હતો જેને આપણે ટુંકામાં માળાપ્રસંગ કહીએ છીએ તેનું સવિસ્તર વૃતાન્ત આપ્યું છે.

આ ગ્રંથ અમોએ શ્રી ગોકુલેશ પ્રભુની સૃષ્ટિનાં ઘણાં ગામોમાં ફરી પ્રાચીન હસ્ત લીખીત પુસ્તકો મેળવી મહાન પરિશ્રમે તૈયાર કર્યો છે. આ ગ્રંથમાં શ્રીગોકુલેશજીનો સુશોભિત ફોટો પણ આપ્યો છે. આ ગ્રંથના ખન્ને ભાગ ભેગા, જડા ચીકણા કાગળમાં, સુંદર જપાઇ, મજબુત છોટનું પાકું પુઠું, સાથેનો યશ. કીંમત ફક્ત રૂ. ૧-૮-૦ સવા રૂપીઆ રાખી છે.

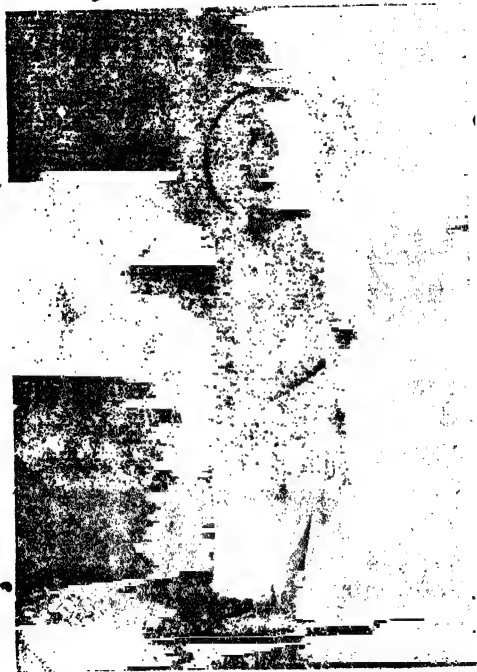
તદન મફત !!!

શ્રી સર્વોત્તમ સ્તોત્ર નામાવલી.

આ સર્વોત્તમ સ્તોત્રનો પાઠ અને નામાવલીનો જપ કરવાની ઇચ્છાવાળાઓને આ પુસ્તક માત્ર અર્ધાં આનાડની ટીકીટ મોકલી મંગાવનારને મફત મોકલવામાં આવશે.

સલ્લુભાઇ જગનલાલ દેસાઇ. ચંગપોળ, ખતરીપોળ-અમદાવાદ.

॥ श्रीमद्ब्रह्मचर्यजी ॥

प्राकटय. सं. १५३५ चैत्र कृष्ण ११

॥ श्रीगोकुलेशो विजयते ॥

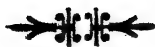
॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीवल्लभो जयति ॥

श्रीमद्भगवद्गीता.

भगवान् अनुग्रहથી ભક્તિનું દાન કરે છે. ભક્તિના બે મુખ્ય પ્રકાર છે, પુષ્ટિભક્તિ અને મર્યાદાભક્તિ. બે પ્રકારના શ્રેયોદ્ધારથી એટલે જીવોનું શ્રેયઃ કરવાના બે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારથી ભગવાન્ આ બે ભક્તિનું દાન કરે છે.

આવે બોધ કરવાની ઇચ્છાથી વ્યાસજી ભક્તિ અથવા
 ભજનનો ઉપદેશ કરવા માટે ચાર અધિકાર જોઈએ તે
 માંહેના બે અર્જુનમાં છે એમ કહેવા ઇચ્છે છે. આર્તિ,
 જ્ઞાસુ, અર્થાથી અને જ્ઞાની એ ચાર પ્રકારના સુકૃત
 કરનાર જીવો ભગવાનનું ભજન કરે છે. (અ. ૭ શ્લો. ૧૬)
 આ ચારમાંથી બે અધિકાર એટલે આર્તિ અને જ્ઞાસુ
 અર્જુનમાં છે એમ વ્યાસજીને પ્રથમ ઉપદેશ કરવો છે,
 તેથી પ્રથમ અધ્યાયમાં અર્જુનમાં પ્રથમ અધિકાર આર્તિ
 છે એમ દર્શાવે છે. ભક્તિમાર્ગીય જીવ હોય તો પશુ લૌકિક
 કાર્યમાં તેનું ચિત્ત બહુ ચોટી રહેલું હોય અથવા પ્રવૃત્તિ
 ધર્મમાં તેનું ચિત્ત ચોટી રહેલું હોય તો તેને એકદમ
 ભગવત્સ્વરૂપ સંબંધી અથવા ભક્તિમાર્ગ સંબંધી ઉપદેશ
 કરવો નહિ એવો પણ અહિં બોધ થાય છે. આ પ્રમાણે
 ગીતા શાસ્ત્રના ઉપોદ્ઘાતરૂપ પ્રથમ અધ્યાયની સંગતિ છે.

॥ अथ प्रथमोऽध्यायः ॥

વૈશંપાયન ઋષિ જનમેજય રાજાને મહાભારતનું શ્રવણ કરાવે છે. તેમાં કથાની સંગતિ માટે આરંભમાં ધૃતરાષ્ટ્રનું વચન કહે છે. પાંડવો ધર્મપરાયણ છે એમ ધૃતરાષ્ટ્ર જાણે છે, તેથી ધર્મપરાયણ હોવા છતાં તેમણે અમારા કેમ કર્યો એવા અભિપ્રાયથી તે સંજયને પૂછે છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ—

ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે સમવેતા યુયુત્સવઃ ।

મામકાઃ પાન્ડવાશ્ચૈવ કિમકુર્વત સંજય ॥ ૧ ॥

હે સંજય ! ધર્મના ક્ષેત્ર કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી એકત્ર થએલા મારા (પુત્રો) અને પાંડવોએ શું કર્યું ? ૧.

મહાભારતમાં કૌરવ સૈન્યના સેનાપતિ બીષ્મના મૃત્યુ પછી સંજય ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે આવી તેને સેનાપતિના મરણના સમાચાર કહે છે. સેનાપતિના મરણ માટે ધૃતરાષ્ટ્ર શોક કરે છે, અને શોકની નિવૃત્તિ થયા પછી સંજય સર્વ કથા વિસ્તારથી કહે છે. પાંડવોનું સૈન્ય બહુ યોદ્ધા હતું, અને કૌરવોનું સૈન્ય બહુ મોટું હતું. કૌરવ સૈન્યમાં શૂરવીરો પણ ઘણા હતા. સર્વ શૂરવીરો સમક્ષ વીરોએ ઉપેક્ષા કરવાથી બીષ્મ રણમાં પડ્યા અથવા પાંડવો તેમને પોતાના પરાક્રમથી સર્વ શૂરવીરો રક્ષણ કરતા હોવા છતાં મારી શક્યા ? વળી

પિતામહની અવગાહપી અધર્મ પાંડવોએ ધર્મના ક્ષેત્ર એવા રણ-
ક્ષેત્રમાં કેમ કર્યો? વિગેરે જાણવા માટે ધૃતરાષ્ટ્ર સંજયને પૂછે છે.
ધર્મની ઉત્પત્તિની જૂમિ ધર્મક્ષેત્રમાં મારા પુત્રો અને પાંડવો ને યુદ્ધ
કરવાની ઇચ્છાથી એકઠા થયા હતા તેમણે શું કર્યું? પોતાના પુત્રો
અધર્મપરાયણ હોવાથી ધર્મક્ષેત્રમાં પણ તેમણે અધર્મજ કર્યો કે
ધર્મ કર્યો એ જાણવા પોતાના પુત્રો સાંભળી પ્રશ્ન કર્યો. પાંડવો
ધર્મપરાયણ હોવા છતાં ધર્મક્ષેત્રમાં તેમણે ગુરુનો કેમ સંહાર કર્યો
એમ પાંડવો વિષે પ્રશ્ન કરેલો છે. સંજયને વરદાનથી સર્વજ્ઞત્વ પ્રાપ્ત
થએલું હોવાથી તેને સાંભળી પ્રશ્ન કરેલો છે. ૧.

સંજય ઉવાચ—

દૃષ્ટ્વા તુ પાંડવાનીકં વ્યૂઠં દુર્યોધનસ્તદા ।

આચાર્યમુપસંગમ્ય રાજા વચનમબ્રવીત્ ॥ ૨ ॥

તે સમયે પાંડવોના સૈન્યને વ્યૂહમાં ગોઠવાએલું જો-
ઈને દુર્યોધન રાજા આચાર્ય પાસે જઈ (નીચે પ્રમાણે)
વચન બોલ્યો. ૨

ભગવાને યુદ્ધ કર્તવ્ય છે એવો બોધ કરેલો હોવાથી પાંડવોએ
યુદ્ધ કર્યું, તેથી ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે આચરણ કરેલું હોવાથી
પાંડવોએ અધર્મ કર્યો નથી એમ સંજય ઉત્તર આપવા ઇચ્છતો
હોવાથી ૧૮ શ્લોક (૨ થી ૧૯) વડે સંમતિ કહે છે. ધૃતરાષ્ટ્રનો
પ્રશ્ન સાંભળી પ્રથમ તેણે પોતાના પુત્રોની વાત પૂછેલી હોવાથી
પહેલાં તેના પુત્રનીજ વાત કહે છે. “તે સમયે” એટલે ધર્મયુદ્ધનો
પ્રારંભ થતી વખતે દુર્યોધન રાજા વ્યૂહમાં ગોઠવાએલું પાંડવોનું

સૈન્ય જોઈને દ્રોણાચાર્યની સમીપ જઈને નીચે પ્રમાણે (શ્લોક ૩ થી ૧૧) બોલ્યો. દશ શ્લોકથી (૨ થી ૧૧) પ્રથમ દુર્યોધનની કથા કહેલી છે, તેથી અપરાધી હોવા છતાં યુદ્ધમાં પ્રથમ પ્રવૃત્તિ તેની યથા છે એવો બોધ થાય છે. ૨.

पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महर्तौ चमूम् ।

व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ૩ ॥

હે આચાર્ય ! આપના બુદ્ધિશાલી શિષ્ય દ્રુપદપુત્રે વ્યૂહમાં ગોઠવેલી પાંડુપુત્રોની આ મોટી સેના જુઓ. ૩.

આ શ્લોકથી આરંભી નવ શ્લોક દુર્યોધનનાં દ્રોણાચાર્યને કહેલાં વચનો છે. બીજમનો સેનાપતિ તરીકે અભિષેક થએલો હોવાથી તેને સ્વતઃ ઉત્સાહ હોયજ; પરંતુ દ્રોણને ઉત્સાહ હોવાનું કારણ નહિ હોવાથી તેમની ઉદાસીનતા જોઈ તેમનામાં ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરવા દુર્યોધન સામાવાળાના સૈન્યના ઉત્કર્ષનું વર્ણન કરે છે. હે આચાર્ય ! તમારે ઉભયપક્ષ સમાન છે તોપણ પાંડવોની સેના બહુ બલવતી છે તેથી તમે અમારા માટે સારી રીતે યુદ્ધ કરો એમ સૂચવવા “આચાર્ય” સંબોધન કરેલું છે. પાંડુપુત્રોની મોટી આપણા સૈન્યને બચ ઉત્પન્ન કરે તેવી સેના બુદ્ધિશાલી એટલે વ્યૂહ રચનામાં કુશલ તમારા શિષ્ય ધૃષ્ટદ્યુમ્ને વ્યૂહમાં ગોઠવેલી છે તે જુઓ. યુધિષ્ઠિરને આ સમયે રાજ્ય નહિ હોવાથી યુધિષ્ઠિરની સેના ન કહેતાં સામાન્ય રીતે સર્વ પાંડુપુત્રોની સેના કહી છે. ૪.

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।

युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ૪ ॥

ધૃષ્ટકેતુશ્ચેકિતાનઃ કાશિરાજશ્ચ વીર્યવાન્ ।

પુરુજિત્કુંતિમોજશ્ચ શૈવ્યશ્ચ નરપુન્ગવઃ ॥ ૫ ॥

યુધામન્યુશ્ચ વિક્રાન્ત ઉત્તમૌજાશ્ચ વીર્યમાન્ ।

સૌભદ્રો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વ એવ મહારથાઃ ॥ ૬ ॥

અહિં યુદ્ધમાં બીમ અને અર્જુન સમાન મોટા ધનુ-
પ્વાળા શૂરવીર યુયુધાન, વિરાટ, મહારથી દ્રુપદ, ધૃષ્ટકેતુ,
ચેકિતાન, વીર્યવાન્ કાશિરાજ, પુરુજિત, કુંતિભોજ, મનુ-
ષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ શૈવ્ય, પરાક્રમી યુધામન્યુ, વીર્યમાન્ ઉત્તમૌજા,
સૌભદ્ર અને દ્રૌપદીના પુત્રો સર્વે મહારથીઓ છે. ૪-૫-૬.

અહિં અર્થાત્ આ સેનામાં એટલે પાંડુપુત્રાની સેનામાં, યુદ્ધમાં
બીમ અને અર્જુન જેવા અર્થાત્ અતિ બલવાન્ મોટા ધનુષ્યવાળા
શૂરવીર રાજાઓ અને યોધાઓ છે. મોટા ધનુષ્યવાળા અને શૂર એ
જે વિશેષણો યોજાયા હોવાથી યુદ્ધમાં તેઓનું સામર્થ્ય કળવણીથી
પ્રાપ્ત થએલું તેમજ સ્વતઃ અર્થાત્ નૈસર્ગિક છે એવો ભાવાર્થ છે.
આ પ્રમાણે પાંડવોની સેના દર્શાવી તે પ્રબલ છે એમ સ્પષ્ટ કરવા
તે સેનાના શૂરવીરોનું વર્ણન કરી તેમને નામથી ગણાવે છે. યુયુધાન,
સાત્યકિ, વિરાટ અને દ્રુપદ રાજાઓ વિગેરે. આ સર્વજ મહારથીઓ
છે. શસ્ત્રશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ જે એકજ માણસ દશ હજાર યોધાઓની
સાથે યુદ્ધ કરે તે મહારથી કહેવાય છે. ૪-૫-૬.

આ પ્રમાણે પાંડવોની સેનાના યોધાઓને ગણાવી ઉ-
ત્સાહ ઉત્પન્ન કરવા પોતાના સૈનિકોની વાત કહે છે.

અસ્માકં તુ વિશિષ્ટા યે તાન્નિવોધ દ્વિજોત્તમ ।

નાયકા મમ સૈન્યસ્ય સંજ્ઞાર્થં તાન્બ્રવીમિ તે ॥ ૭ ॥

હે દ્વિજોત્તમ ! આપણામાં પણ જે મારા સૈન્યના પ્રસિદ્ધ નાયકો છે તે સાંભળો. આપને સંજ્ઞા માટે તેઓના (નામ) કહું છું. ૭.

સંજ્ઞા માટે એટલે જ્ઞાન થવા માટે અથવા જાણવા માટે મારા સૈન્યના પ્રસિદ્ધ નેતાઓનાં નામ કહું છું, એટલે તેઓની સાથે રહી યુદ્ધ કરી શકાય. ૭.

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिजयः ।

अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तिस्तथैव च ॥ ૮ ॥

સંગ્રામ જીતનાર આપ, ભીષ્મ, કર્ણ અને કૃપ તેમજ અશ્વત્થામા, વિકર્ણ અને સોમદત્તિ. ૮.

હવે પોતાના સૈન્યના નાયકોનાં નામ કહે છે. આપ દ્રોણાચાર્ય અમારા સર્વના આચાર્ય હોવાથી મુખ્ય છો, તેથી આપજ અન્ય સર્વને યુદ્ધમાં પ્રેરજો એવો ભાવાર્થ છે. ભીષ્મ પણ તેવાજ મુખ્ય છે, વળી ક્ષત્રિય છે. કર્ણ અને કૃપ પણ મુખ્ય છે. “સંગ્રામ જીતનાર” એ વિશેષજ સર્વની સાથે છૂટું છૂટું લેવાનું છે. વળી આપના પુત્ર અશ્વત્થામા, વિકર્ણ અને સોમદત્તિ પણ તેવાજ મુખ્ય નાયકો છે. ૮.

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।

नानाशस्त्रमहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ૯ ॥

મારા માટે જીવિતનો ત્યાગ કરનાર અન્ય બહુ શૂર-
વીરો ભિન્ન ભિન્ન શસ્ત્રથી પ્રહાર કરનાર છે. સર્વે યુદ્ધમાં
કુશલ છે. ૯.

મારા માટે જીવિતનો ત્યાગ કરનાર એટલે જીવવાની આશા
તજી દઇ મારું કાર્ય સાધવા તત્પર થઇ રહેલા અન્ય બહુ શૂરવીરો
છે, અને તે સર્વે યુદ્ધમાં અતિનિપુણ છે. ૯.

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।

पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥

ભીષ્મથી અભિરક્ષિત આપણું આ સૈન્ય (તેમને
જીતવા) અશક્ત છે, પરંતુ ભીમથી અભિરક્ષિત તેઓનું
આ સૈન્ય શક્તિમત્ છે. ૧૦.

આ પ્રમાણે પોતાના સૈન્યના નાયકો ગણાવી પોતાનું ભીષ્મથી
રક્ષાએલું સૈન્ય પાંડવોના સૈન્યને જીતવા અથવા તેની સાથે યુદ્ધ
કરવા અસમર્થ અને પાંડવોનું ભીમથી રક્ષાએલું સૈન્ય આપણા
સૈન્ય સાથે યુદ્ધ કરવા સમર્થ છે એમ કહે છે. અહિં પર્યાપ્તિ શબ્દનો
અર્થ શક્તિમત્ અથવા સમર્થ કરેલો છે. તેનો બીજો અર્થ ‘ ગણી
શકાય તેવું’ અથવા ‘નાનું’ એવો પણ થાય છે. કૌરવ સૈન્ય અપર્યાપ્તિ
એટલે અગણિત ધણું મોટું છે. અને પાંડવોનું સૈન્ય ગણિત અથવા
નાનું છે, કારણ કે તે માત્ર ૭ અક્ષૌહિણીજ છે. ૧૦.

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।

भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥

(તેથી) તમે સર્વ વિભાગ પ્રમાણે સર્વ અયનમાં
ઉભા રહીને ભીષ્મનુંજ રક્ષણ કરો. ૧૧.

પાંડવોનું સૈન્ય સમર્થ છે, આપણું સૈન્ય સમર્થ નથી. તેથી તમે સર્વ અયન એટલે વ્યૂહમાં પ્રવેશ કરવાના માર્ગમાં પોતપોતાના વિભાગ પ્રમાણે ઉભા રહી ભીષ્મનું જ રક્ષણ કરો. મૂલ્યમાં અયનેષુ પછી 'ચ' શબ્દ છે તેનો અયનથી અન્ય સ્થલોમાં પણ ઉભા રહી ભીષ્મનું રક્ષણ કરો એવો ભાવાર્થ છે. ૧૧.

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।

सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥

તેને હર્ષ ઉત્પન્ન કરનાર કુરુવૃદ્ધ પ્રતાપી પિતામહે મોટેથી સિંહનાદ કરી શંખ વગાડ્યો. ૧૨.

સેનાપતિ ભીષ્મનું જ સર્વ રક્ષણ કરો એમ દુર્યોધન રાજાનું પોતાને માન આપનારું વચન સાંભળી રાજાને હર્ષ ઉત્પન્ન કરવા ભીષ્મે શંખ વગાડ્યો. ભીષ્મ ભગવદ્ભક્ત હોવાથી પોતાનો પરાજય થનાર છે એમ જાણતા હતા તેથી પોતે આનંદથી શંખનાદ કર્યો નથી, પરંતુ દુર્યોધનનાં વચન સાંભળી તેને પોતે હર્ષ ઉત્પન્ન કરવો એવી પ્રભુની ઇચ્છા જાણી તેને હર્ષ ઉત્પન્ન કરવા શંખનાદ કર્યો. ૧૨.

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानक गोमुखाः ।

सहस्रैवाभ्यहन्यंत स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥

પછી શંખો, ભેરીઓ, પણવ, આનક અને ગોમુખ એકદમ વાગ્યા. તે અવાજ તુમુલ થયો. ૧૩.

યુદ્ધોત્સવમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર સેનાપતિના શંખનો નાદ સાંભળી સર્વ સૈન્યને સાવધાન કરવા ભેરી વિગેરે વાજાંત્રા વગાડવામાં આવ્યાં. મૂલ્યમાં "एव" શબ્દ છે તેથી શંખનાદ સ્નાંભળીને જ વા-

જીત્રો વગાડવામાં આવ્યાં છે, પરંતુ યુદ્ધના પ્રારંભ સમયે પોતામાં શૈર્યનો આવિર્ભાવ થવાથી વાજીંત્ર વગાડવાં જોઈએ તેમ વગાડેલાં નથી. ૧૩.

તતઃ શ્વેતૈર્હયૈર્યુક્તે મહતિ સ્યન્દને સ્થિતૌ ।

માધવઃ પાંડવશ્ચૈવ દિવ્યૌ શંખૌ પ્રદધ્મતુઃ ॥ ૧૪ ॥

પછી શ્વેત અશ્વોથી જોડેલા મોટા રથમાં બેઠેલા માધવ અને પાંડવે દિવ્ય શંખો વગાડ્યા. ૧૪.

એ પ્રમાણે યુદ્ધોત્સવદર્શક શંખધ્વનિ સાંભળી પાંડવોના સૈન્યમાં પણ યુદ્ધોત્સવ થયો એમ પાંચ શ્લોકથી (૧૪-૧૮) કહે છે. કૌરવોના સૈન્યના શંખ વિગેરેના ધ્વનિ થયા પછી શુભ સૂચવનાર શ્વેત અશ્વોથી જોડેલા ત્રૈલોક્યનો વિજય કરવામાં સાધનભૂત યજ્ઞેલા, અગ્નિએ આપેલા, ભગવાનને સ્થિતિ કરવા યોગ્ય મોટા નંદિબોધ નામના રથમાં બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુને દિવ્ય શંખો વગાડ્યા. આ રથ ભગવાનનો નથી એમ દર્શાવવા અશ્વોનું “શ્વેત” વિશેષણ યોજેલું છે. ભગવાનના રથના અશ્વો ચિત્ર રંગના છે શ્વેત નથી, પણ આ રથના અશ્વો શ્વેત છે. શ્રીકૃષ્ણ માટે અહિં ‘ માધવ ’ શબ્દ યોજેલો છે. મા એટલે લક્ષ્મી, અને ધવ એટલે પતિ. ‘ માધવ ’ શબ્દ યોજેલો હોવાથી તેઓને લક્ષ્મીની (વિજય લક્ષ્મીની) પ્રાપ્તિ અદ્ય સમયમાંજ થશે એવો અર્થ સૂચવેલો છે. ૧૪.

પાંચજન્યં હૃષીકેશો દેવદત્તં ધનંજયઃ ।

પૌંડ્રં દધ્મૌ મહાશંખં ભીમકર્મા વૃકોદરઃ ॥ ૧૫ ॥

હૃષીકેશે પાંચજન્ય, ધનંજયે દેવદત્ત અને ભીમ કર્મવાળા વૃકોદરે મોટો પૌંડ્ર શંખ વગાડ્યા. ૧૫.

શ્રીકૃષ્ણ વિજેરેના શંખો પ્રસિદ્ધ હતા એમ જણાવવા તેઓનાં નામ એ શ્લોકથી (૧૫-૧૬) આપે છે. હૃષીકેશ એટલે ઇન્દ્રિયોના ઈશ શ્રીકૃષ્ણ. ઇન્દ્રિયોના ઈશ યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થયા એટલે સર્વ ઇન્દ્રિયો સ્વતઃ યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થશે એમ દર્શાવવા અહિં હૃષીકેશ શબ્દ યોજ્યો છે. શ્રીકૃષ્ણે પાંચજન્ય શંખ વગાડ્યો. પાંચજન્ય દૈત્યમાંથી થએલો શંખ તે પાંચજન્ય. ધનંજય એટલે અર્જુને દેવદત્ત શંખ વગાડ્યો, અને ભયાનક કર્મ કરનાર ભીમ પાંડુ નામનો મોટો શંખ વગાડ્યો.

અનંતવિજયં રાજા કુંતીપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ।

નકુલઃ સહદેવશ્ચ સુધોષમણિપુષ્પકૌ ॥ ૧૬ ॥

કુંતીપુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિરે અનંતવિજય, (અને) નકુલ અને સહદેવે સુધોષ અને મણિપુષ્પક (શંખો) વગાડ્યા. ૧૬.

અનંત અથવા અસંખ્યનો વિજય જેનાથી ધાય તેવો અનંત-વિજય શંખ કુંતીપુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિરે વગાડ્યો. યુધિષ્ઠિરની યુદ્ધમાં પ્રવૃત્તિ આવશ્યક છે એમ 'રાજા' શબ્દથી સૂચવેલું છે. યુદ્ધમાં સ્થિર તે યુધિષ્ઠિર. 'યુધિષ્ઠિર' નામ સાર્થક છે અને તેથી તેમનું સામર્થ્ય સૂચવેલું છે. નકુલે સુધોષ અને સહદેવે મણિપુષ્પક શંખો વગાડ્યા. ૧૬.

કાશ્યશ્ચ પરમેષ્વાસઃ શિશુંદી ચ મહારથઃ ।

ધૃષ્ટદ્યુમ્નો વિરાટશ્ચ સાત્યકિશ્ચાપરાજિતઃ ॥ ૧૭ ॥

દ્રુપદો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વશઃ પૃથિવીપતે ।

સૌમદ્રશ્ચ મહાબાહુઃ શંતાન્દધમુઃ પૃથક્પૃથક્ ॥ ૧૮ ॥

હે પૃથિવીપતિ ! શ્રેષ્ઠ ધનુષ્વાળા કાશ્ય, મહારથી શિખંડી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, અપરાજિત સાત્યકિ, દ્રુપદ,

દ્રૌપદીના પુત્રો, અને મહાબાહુ સુભદ્રાના પુત્રે સર્વ બાબુથી
જુદા જુદા શંખો વગાડ્યા. ૧૭-૧૮.

મુખ્ય મુખ્ય યોધાઓ તથા તેઓના શંખોના નામ દષ્ટ, અન્ય
મુખ્ય સૈનિકોનાં નામ કહે છે. કાશ્ય એટલે કાશિરાજ. સુભદ્રાનો
પુત્ર અભિમન્યુ મહાબાહુ એટલે પરમ યુદ્ધ કરવા સમર્થ
છે. ૧૭, ૧૮.

સ ઘોષો ધાર્તરાષ્ટ્રાણાં હૃદયાનિ વ્યદારયત્ ।

નભશ્ચ પૃથિવીં ચૈવ તુમુલો વ્યનુનાદયન્ ॥ ૧૯ ॥

આકાશ અને પૃથિવીમાંથી પ્રતિધ્વનિ કરાવતા તે તુ-
મુલ અવાજે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોનાં હૃદયો ચીરી નાખ્યાં. ૧૯.

આકાશમાંથી અને પૃથિવીમાંથી મોટા પ્રતિધ્વનિ ઉત્પન્ન
કરાવતા પાંડવ સૈન્યના સૈનિકોના પાંચજન્ય વિગેરે શંખોના પ્રચંડ
અવાજે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોનાં હૃદયો ચીરી નાખ્યાં. આ અવાજથી
તેમના હૃદયના સર્વ ઉત્સાહનો ભંગ થયો અને તેમાં ભય ઉત્પન્ન
થયો. ૧૯.

આ પ્રમાણે અઢાર શ્લોકથી (૨-૧૯) પાંડવો
ધર્મિષ્ઠ છે અને ભગવદ્ભક્ત છે એમ દર્શાવવા સં-
ગતિ કહી.

અથ વ્યવસિતાન્દૃષ્ટા ધાર્તરાષ્ટ્રાન્કપિધ્વજઃ ।

પ્રવૃત્તે શસ્ત્રસંપાતે ધનુરુચ્ચમ્ય પાંડવઃ ॥ ૨૦ ॥

હૃષીકેશં તદા વાક્યમિદમાહ મહીપતે ।

હે મહીપતિ ! પછી જ્યારે શસ્ત્રસંપાતની તૈયારી થઈ ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને વ્યવસ્થિત જોઈને કપિધ્વજ પાંડવે ધનુષ્ ઉંચું કરીને હૃષીકેશને આ (નીચેનું) વાક્ય કહ્યું. ૨૦.

એવી રીતે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સમાગમની વાત કહેવા ઉભય સૈન્યના યુદ્ધોત્સવનો વૃત્તાંત કહ્યો. હવે યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થએલા અર્જુનને બંધુનાશના વિચારથી વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તે કહેવા ભિન્ન પ્રક્રમથી આરંભ કરે છે.

સેનયોરુભયોર્મધ્યે રથં સ્થાપય મેઽચ્યુત ॥ ૨૧ ॥

યાવદેતાન્નિરીક્ષ્યેઽહં યોદ્ધુકામાનવસ્થિતાન્ ।

કૈર્મયા સહ યોદ્ધવ્યમસ્મિન્ રણસમુદ્યમે ॥ ૨૨ ॥

યોત્સ્યમાનાનવેક્ષેઽહં ય એતેઽત્ર સમાગતાઃ ।

ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય દુર્બુદ્ધેર્યુદ્ધે પ્રિયચિકીર્ષવઃ ॥ ૨૩ ॥

હે અચ્યુત ! યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી ઉભા રહેલા આ-મને હું જોઈ, આ રણસંગ્રામમાં મારી સાથે કોને યુદ્ધ કરવાનું છે (તે જોઈ), (તથા) યુદ્ધમાં દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા ધાર્તરાષ્ટ્રનું પ્રિય કરવાને ઇચ્છનાર જે આ અહિં યુદ્ધ કરનાર એકઠા થએલા છે તેમને જોઈ, ત્યાં સુધી ઉભય સેનાની મધ્યે મારો રથ ઉભો રાખો. ૨૧. ૨૨. ૨૩.

અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને વાક્ય કહ્યું તે અત્ર કહેલું છે. આ રણ-સંગ્રામમાં યુદ્ધનો પ્રારંભ થયાં પહેલાં જ માત્ર શંખનાદથીજ જોઓનાં

હૃદયો ચીરાધ ગયાં છે તથા વદન શુષ્ક થઇ ગયાં છે એવા તથા ભગવાનના પ્રતિપક્ષી હોવાથી પોતાના પરાજયનું પણ જોને અનુ-સંધાન રહેતું નથી. એવા અંધ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રનું પ્રિય કરવા ઇચ્છનાર કૌરવસૈન્યના કયા નાયકોને મારી સાથે યુદ્ધ કરવાનું છે તે હું જોજી ત્યાં સુધી મારો રથ ઉભય સેનાની મધ્યે ઉભો રાખો. આપ અચ્યુત છો તેથી ઉભય સેનાની મધ્યે મારો રથ રહે તોપણ મને કોઇ પ્રકારનો ભય નથી. ૨૧. ૨૨. ૨૩.

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।

उवाच पार्थ पर्येतान्समवेतान्કુરૂનिति ॥ २५ ॥

હે ભારત ! અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તમ રથને ઉભય સેનાની મધ્યે બીષ્મ દ્રોણ અને સર્વ રાજાઓની સામે ઉભો રાખીને ‘હે પાર્થ, આ એકઠા થએલા કુરૂઓને જો.’ એમ કહ્યું. ૨૪. ૨૫.

ગુડાકા એટલે નિદ્રાના ઇશ અથવા નિદ્રાને જીતનાર અર્જુને હૃષીકેશ એટલે ઇન્દ્રિયોના ઇશ અથવા ઇન્દ્રિયોના પ્રેરક શ્રીકૃષ્ણને એ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનનો ઉત્તમ રથ ઉભય સેનાની મધ્યે પરમ યુદ્ધમાં કુશળ બીષ્મ તથા દ્રોણ અને સર્વ રાજાઓની સમક્ષ ઉભો રાખ્યો, અને એકઠા થએલા કુરૂઓને જોવા અર્જુનને કહ્યું. ૨૪. ૨૫.

તત્રાપશ્યત્સ્થિતાન્યાર્થઃ પિતૃનથ પિતામહાન્ ।

આચાર્યાન્માતુલાન્ભ્રાતૃન્પુત્રાન્પૌત્રાન્સર્વીસ્તથા ॥ ૨૬ ॥

શ્વશુરાન્સુહૃદશ્ચૈવ સેનયોરુભયોરાપિ ।

ત્યાં ઉભય સૈન્યમાં પિતૃઓ, પિતામહો, આચાર્યો, મામાઓ, ભાઈઓ, પુત્રો, પૌત્રો, સખાઓ, શ્વશુરો અને ભિત્રોને ઉભા રહેલા પાર્થે જોયા. ૨૬.

ભગવાને અર્જુનને કુરુઓને જોવાનું કહ્યું ત્યારે અર્જુનને તેઓને જોયા એમ આ દોઢ શ્લોકમાં કહેલું છે. ત્યાં એટલે રણ-સંગ્રામમાં ઉભય સેનામાં ઉભા રહેલા પિતૃઓ વિગેરેને અર્જુનને જોયા.

તાન્સમીક્ષ્ય સ કૌતેયઃ સર્વાન્બંધૂનવસ્થિતાન્ ॥ ૨૭ ॥

કૃપયા પરયાવિષ્ઠો વિષીદન્નિદમબ્રવીત્ ।

તે સર્વ બંધુઓને ઉભા રહેલા જોઈને, ખેદ કરતાં પરમ કૃપાવશ કૌન્તેયે આ (નીચેનું વચન) કહ્યું. ૨૭ા.

અર્જુન ક્ષત્રિય છે. યુદ્ધોત્સવ જોઈ ક્ષત્રિયને ઉત્સાહજ ઉત્પન્ન થવો જોઈએ. છતાં યુદ્ધના પ્રારંભ સમયે અર્જુનને ઉત્સાહ ઉત્પન્ન નહિ થતાં ખેદ કેમ ઉત્પન્ન થયો તે સમજાવવા ‘કૃપયા પરયાવિષ્ઠ’ ‘પરમ કૃપાવશ’ વિશેષણુ યોજેલું છે. પરમ કૃપા એટલે ભક્તિરૂપ કૃપા.

અર્જુન કૃપાવશ થઈ યુદ્ધ ન કરે તો તેને રાજ્યની પ્રાપ્તિ થાય નહિ, અને રાજ્યની પ્રાપ્તિ ન થાય તો તે લોકની રક્ષા કરી શકે નહિ, તેથી કૃપાવશ થવાથી લોકરક્ષા થઈ શકે નહિ. લોકરક્ષા કરી ન શકાય તેવી રીતે અર્જુન કૃપાવશ કેમ થયો એવી શંકા

થાય તે દૂર કરવા 'બંધૂન' 'બંધુઓને' શબ્દ યોગ્યો છે. જેમને માફ રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું છે તે પણ પોતાના બંધુઓ છે, અને તેથી તે પણ લોક રક્ષા કરવા સમર્થ છે. તેથી આત્મનું કૃપાવશ થવાથી લોક રક્ષા થતી અટકવાની નથી. ૨૭ા.

દૃષ્ટ્વં સ્વજનં કૃષ્ણ યુયુત્સું સમુપસ્થિતમ્ ॥ ૨૮ ॥

સીદંતિ મમ ગાત્રાણિ મુખં ચ પરિશુષ્યતિ ।

વેપથુશ્ચ શરીરે મે રોમહર્ષશ્ચ જાયતે ॥ ૨૯ ॥

હે કૃષ્ણ, આ સ્વજનને યુદ્ધ કરવા ઉભેલા જોઈને મારાં ગાત્રો શિથિલ થઈ જાય છે, મુખ સુકાઈ જાય છે, મારા શરીરમાં કંપ થાય છે અને રૂંવાટાં ઉભાં થઈ જાય છે. ૨૮. ૨૯.

ગાંડીવં સંસતે હસ્તાન્નૃકૃચૈવ પરિદહ્યતે ।

ન ચ શત્રોમ્યવસ્થાતું ભ્રમતીવ ચ મે મનઃ ॥ ૩૦ ॥

ગાંડીવ હાથમાંથી સરી જાય છે અને ત્વચા ખળે છે. ઉભો રહેવાની મારામાં શક્તિ નથી અને માફ મન ભમતું હોય તેવું જણાય છે. ૩૦.

નિમિત્તાનિ ચ પશ્યામિ વિપરીતાનિ કેશવ ।

ન ચ શ્રેયોઽનુપશ્યામિ દૃત્વા સ્વજનમાહવે ॥ ૩૧ ॥

હે કેશવ, હું વિપરીત નિમિત્તો જોઉં છું. સ્વજનને યુદ્ધમાં હુણીને હું કાંઈ શ્રેય જોતો નથી. ૩૧.

દુર્ગુણથી ભરેલા પાપી જીવોને પણ મોક્ષ આપનાર હે કેશવ ! હું વિપરીત નિમિત્તો જોઈ છું. સ્વજનને યુદ્ધમાં હણી રાજ્ય પ્રાપ્ત કરી રાજ્ય કરવું વિગેરે સર્વ વિપરીત પરિણામો છે, કારણ કે ભગવદીયને તેમ કરવું હિચિત નથી. સ્વજનને યુદ્ધમાં હણવાથી શ્રેયઃ જણાતું નથી. આપની કૃપારૂપ ભક્તિની પ્રાપ્તિ તેથી થવાની નથી. ભગવત્કૃપારૂપ ભક્તિ એજ શ્રેયઃ છે અને તેની પ્રાપ્તિ સ્વજનને યુદ્ધમાં હણવાથી થવાની નથી. ૩૧.

न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।

किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥

હે કૃષ્ણ, હું વિજયની તેમજ રાજ્યની અને સુખની ઇચ્છા રાખતો નથી. હે ગોવિંદ, અમારે રાજ્યથી, ભોગોથી અથવા જીવિતથી શું (પ્રયોજન છે) ? ૩૨.

હે કૃષ્ણ, મને આપની કૃપારૂપ ભક્તિની જ જરૂર છે, તેજ શ્રેયઃ છે. તે વિના વિજય, રાજ્ય અને સુખ મારે જોઈતાં નથી. હે ગોવિંદ, અમારે રાજ્યનું, ભોગોનું અથવા જીવિતનું શું પ્રયોજન છે ? અમારે આપના વિના તેઓનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી. ૩૨.

येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।

त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३ ॥

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।

मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबंधिनस्तथा ॥ ૩૪ ॥

આ આચાર્યો, પિતૃઓ, પુત્રો તથા પિતામહો, મામાઓ, શ્વશુરો, પૌત્રો, સાળાઓ અને સંબંધીઓ જેઓને

માટે અમારે રાજ્ય ભોગ અને સુખની ઇચ્છા હતી, તેઓ પ્રાણ અને ધનનો ત્યાગ કરી યુદ્ધમાં ઉભા રહેલા છે. ૩૩. ૩૪.

તારે પોતાને રાજ્યની, ભોગની અને સુખની ઇચ્છા ન હોય તો કાંઈ નહિ, પરંતુ તારાં સગાં સંબંધીઓ વિગેરેને તેવી ઇચ્છા હોવાથી તેમને માટે યુદ્ધ કરી રાજ્ય વિગેરે પ્રાપ્ત કરવાં જોઈએ એવી શંકા થાય તે દૂર કરવા આ શ્લોકો યોજેલા છે. આચાર્યો, પિતૃઓ વિગેરે જોઈને માટે રાજ્યની ઇચ્છા હતી, તે તો પ્રાણ અને ધનનો ત્યાગ કરી યુદ્ધમાં મરવા આવી ઉભા છે. તેઓને મારીએ ત્યારે રાજ્યાદિ પ્રાપ્ત થાય. પછી અમે જીવતા રહીએ અને રાજ્ય ભોગવી શકીએ. પરંતુ અમારે તે જોઈતું નથી. તેથી રાજ્ય, ભોગ અને સુખનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. ૩૩. ૩૪.

एतान्न हंतुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५ ॥

હે મધુસૂદન, તેઓ (મને) હણતા હોય તો પણ ત્રૈલોક્યના રાજ્ય માટે પણ તેમને હણવા હું ઇચ્છતો નથી. (તો) પૃથ્વી માટે કેમજ (ઇચ્છું) ? ૩૫.

તું તેઓને નહિ હણે તોપણ તેઓ તને તો હણશે જ, માટે તેઓને હણવા જ યોગ્ય છે એવી શંકા થાય તે દૂર કરવા આ શ્લોક યોજેલો છે. તેઓથી હણાવું અથવા તેમને હણી ત્રૈલોક્યનું રાજ્ય ભોગવવું એ જેમાંથી મારી ઇચ્છામાં આવે તે પસંદ કરવાનું મને કહેવામાં આવે તોપણ હું તેઓથી હણાવાનું જ પસંદ કરું, પરંતુ તેમને હણી ત્રૈલોક્યનું રાજ્ય ભોગવવાનું પસંદ કરું

નહિ. અહિં તો તેમને હણીને માત્ર પૃથિવીનું અમુક વિસ્તારનું રાજ્ય મળવાનું છે, તે માટે હું તેઓને કેમ હણું ? ૩૫.

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का भीतिः स्याज्जनार्दन ।

पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानાતતાયિનः ॥ ૩૬ ॥

હે જનાર્દન, ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને હણીને અમને શું આનંદ થવાનો ? આ આતતાયિઓને હણવાથી અમને પાપ જ થવાનું. ૩૬.

સર્વ અવિદ્યા દૂર કરનાર હે જનાર્દન, અંધ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો જ્ઞાનરહિત હોવાથી તેઓ આચાર્ય, ગુરુ વિગેરેનો ધાત ધાય તેવા યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત રહે, પણ અમે આપના સેવકો હોવાથી જ્ઞાન રહિત નથી. તેથી અમારે તેવું યુદ્ધ કરવું ઉચિત નથી. અંધ ધૃતરાષ્ટ્રના જ્ઞાનદષ્ટિ વિનાના પુત્રોને મારવાથી અમને શું આનંદ થવાનો ? તેમ કરવાથી અમને કાંઈ પણ આનંદ થવાનો નથી. ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર આતતાયી છે, કારણ કે (૧) અગ્નિથી બાળનાર, (૨) ઝેર આપનાર, (૩) શસ્ત્ર હાથમાં લઈ મારવા આવનાર, (૪) ધન લઈ લેનાર, (૫) ક્ષેત્ર અથવા ભૂમિ લઈ લેનાર, અને (૬) સ્ત્રીને લઈ જનાર એ છ આતતાયી કહેવાય છે; અને ધાર્તરાષ્ટ્ર દુર્યોધને આ સર્વ કાર્ય કરેલાં છે. “આતતાયને આવતો જોઈ વિચાર કર્યા વિના હણવો. આતતાયિનો વધ કરનારને કાંઈ દોષ થતો નથી.” એવા ધર્મશાસ્ત્ર તથા અર્થશાસ્ત્રના નિયમો છે તેથી ધાર્તરાષ્ટ્રને હણવો જોઈએ એમ કહેતા હો તો તે પણ ઉચિત નથી, કારણ કે અમે ભક્તિ ઇચ્છીએ છીએ. અર્થશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર ભક્તિમા-

ર્ગથી દુર્બલ છે. તેથી આતનાયિતો પણ વધ કરવાથી અમને પાપ જ થાય, અને પાપ થવાથી ભગવત્સંબંધમાં વિઘ્ન આવે, કારણ કે જેનાં પાપ ક્ષીણ થયાં હોય તેવા માણસોને જ આપની ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

તસ્માન્નાર્હા વયં દન્તું ધાર્તરાષ્ટ્રાન્સ્વવાંધવાન્ ।

સ્વજનં હિ કથં હત્વા સુસ્થિનઃ સ્યામ માધવ ॥ ૩૭ ॥

તેથી આપણે સ્વજનાંધવ ધાર્તરાષ્ટ્રોને હણવા યોગ્ય નથી. હે માધવ, સ્વજનને હણી અમે કેમ સુખી થઈએ ?

“ આપણે ધાર્તરાષ્ટ્રોને હણવા યોગ્ય નથી. ” વાક્યમાં “ આપણે ” પદનો પ્રયોગ કરેલ છે તેથી શ્રીકૃષ્ણનો પણ પોતાની અંદર સમાવેશ કરેલો છે. તેથી ‘ અમારે તો આપની સંગત જ સુખરૂપ છે, આપ જ અમારા સ્વજન છો ’ એમ સૂચવાય છે.

યદ્યપ્યંતે ન પश्यन्ति લોભોપહતચેતસઃ ।

કુલક્ષયકૃતં દોષં મિત્રદ્રોહે ચ પાતકમ્ ॥ ૩૮ ॥

કથં ન જ્ઞેયમસ્માભિઃ પાપાદસ્માન્નિવર્તિતુમ્ ।

કુલક્ષયકૃતં દોષં પ્રપश्यद्भिર્જનાર્દન ॥ ૩૯ ॥

હે જનાર્દન, લોભથી નષ્ટ થએલા ચિત્તવાળા અમને કુલક્ષયથી થતા દોષ અને મિત્રદ્રોહનાં પાતકનું ભાન નથી તોપણ કુલક્ષયથી થતા દોષ જાણનાર અમારે આ પાપથી દૂર રહેવાનું કેમ ન જાણવું ? ૩૮. ૩૯.

કુલક્ષયે પ્રણश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।

ધર્મે નષ્ટે કુલં કૃત્સ્નમધર્મોઽભિભવત્યુત ॥ ૪૦ ॥

કુલનો ક્ષય થાય ત્યારે સનાતન કુલધર્મોનો નાશ થાય છે. ધર્મનો નાશ થાય ત્યારે અધર્મ આખા કુલમાં વ્યાપી રહે છે. ૪૦.

કુલક્ષયથી યતા પાપના ભયથી નહિ, પરંતુ લૌકિક ભયથી જ આ યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતો નથી એવી શંકા થાય તે દૂર કરવા કુલ-ક્ષયથી યતા દોષ વર્ણવે છે. કુલક્ષય થાય ત્યારે સનાતન એટલે પ્રાચીન પરાંપરા પ્રાપ્ત કુલધર્મોનો પ્રજ્ઞાશ થાય છે. પ્રજ્ઞાશ એટલે પુરો નાશ, સંપૂર્ણ નાશ. કુલધર્મોનો સંપૂર્ણ નાશ થાય છે એટલે ફરીથી કુલધર્મોનો ઉદય થવાનો સંભવ પણ રહેતો નથી. અમે પાર્થ એટલે પૃથાના પુત્ર છીએ. પૃથાના સંબંધથી આપે અમારો અંગી-કાર કરેલો હોવાથી અમારો કુલધર્મ આપની ભક્તિ જ છે. તેનો નાશ થાય તેવા આ પાપથી અમારે દૂર રહેવું જ જોઈએ.

હાલ ધર્મનાશ થશે તોપણ ભવિષ્યમાં પ્રલ્લાદ જેવો ભક્ત કુલમાં અવતરશે તો કુલનો ઉદ્ધાર કરશે માટે ક્ષત્રિયોના ધર્મ શૌર્યનો આ વિભાવ કરી યુદ્ધ કરવું ઉચિત છે એવી શંકા થાય તે દૂર કરવા કહે છે કે ધર્મનો નાશ થાય ત્યારે અધર્મ આખા કુલને વ્યાપી રહે છે. તેથી ભવિષ્યમાં પણ એવો કોઈ ભક્ત કુલમાં અવતરવાનો સંભવ રહેતો નથી એમ વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા નીચેનો શ્લોક યોગ્ય છે:-

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।

સ્ત્રીષુ દુષ્ટાસુ વાર્ષ્ણેય જાયતે વર્ણસંકરઃ ॥ ૪૧ ॥

હે કૃષ્ણ, અધર્મ વ્યાપી રહેવાથી કુલસ્ત્રીઓ દૂષિત થાય છે. હે વાણ્ણેય, સ્ત્રીઓ દૂષિત થાય ત્યારે (પ્રજા) વર્ણસંકર થાય છે. ૪૧.

કુલમાં અધર્મ વ્યાપી રહે ત્યારે કુલની સ્ત્રીઓ વ્યભિચારિણી થવાથી વર્ણસંકર પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં પ્રહ્લાદ જેવો ભક્ત અવતાર લઈ કુલનો ઉદ્ધાર કરશે એવી આશા કેમ રહે? ૪૧.

સંકરો નરકાયૈવ કુલઘ્નાનાં કુલસ્ય ચ ।

પતન્તિ પિતરો દ્વેષાં લુપ્તપિંડોદકક્રિયાઃ ॥ ૪૨ ॥

સંકર (પ્રજા) કુલનો નાશ કરનારાઓને અને કુલને નરકમાંજ (મોકલે છે). તેમના પૂર્વજોની પિંડોદક ક્રિયાનો લોપ થવાથી તેઓનો પાત થાય છે. ૪૨.

પિંડોદક ક્રિયા એટલે શ્રાદ્ધ વિગેરેનો લોપ થાય છે, કારણકે વર્ણસંકર પ્રજાથી શ્રાદ્ધ વિગેરે થતાં નથી. શ્રાદ્ધ વિગેરે ન થવાથી પૂર્વજોએ ધર્મનું આચરણ કરી જે સ્વર્ગ વિગેરે લોકની પ્રાપ્તિ કરી હોય તેમાંથી તેઓનો પાત થાય છે. ૪૨.

દોષૈરેતૈઃ કુલઘ્નાનાં વર્ણસંકરકારકૈઃ ।

ઉત્સાદ્યન્તે જાતિધર્માઃ કુલધર્માશ્ચ શાશ્વતાઃ ॥ ૪૩ ॥

કુલનો નાશ કરનારાઓના વર્ણસંકર ઉત્પન્ન કરનાર આ દોષોથી સનાતન કુલધર્મો અને જાતિધર્મોનો નાશ થાય છે. ૪૩.

મૂલમાં ‘ ચ ’ ‘ અને ’ શબ્દ છે તેથી કુલધર્મ અને જાતિધર્મ સાથે આશ્રમધર્મનો પણ નાશ થાય છે એવો અર્થ થાય છે. ૪૩.

ઉત્સન્નકુલધર્માણાં મનુષ્યાણાં જનાર્દન ।

નરકે નિયતં વાસો ભવતીત્યનુશુશ્રુમ ॥ ૪૪ ॥

હે જનાર્દન, જેઓના કુલધર્મોનો નાશ થએલો હોય તેવા મનુષ્યોનો નરકમાં નિયત વાસ થાય છે એમ અમે સાંભળ્યું છે. ૪૪.

આ પ્રભાણે જ્ઞાન હતું તો યુદ્ધની તૈયારી જ શા માટે કરી એવો પ્રશ્ન ઉદભવે તે માટે કહે છે:—

અહો વત મહત્પાપં કર્તું વ્યવસિતા વયમ્ ।

યદ્રાજ્યસુખલોભેન હંતું સ્વજનમુચ્ચતાઃ ॥ ૪૫ ॥

અહો ! અરે રાજ્યસુખના લોભથી સ્વજનને હણવા તૈયાર થયા તે અમે 'મોટું' પાપ કરવાનો વ્યવસાય કરેલો. ૪૫.

રાજ્ય માટે આવી પાપ કરવું પડશે એવું જ્ઞાન પહેલાં નહતું. બહુ ખેદ થાય છે કે અમે આવી પાપ કરવા તૈયાર થએલા. ખેદ સાથે આશ્ચર્યની વાત છે કે અમે એવી તૈયારી કરી, કારણકે જેને માટે રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું તેઓને જ રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવા મારવા તૈયાર થયા છીએ. ૪૫.

યદિ મામપ્રતીકારમશસ્ત્રં શસ્ત્રપાણયઃ ।

ધાર્તરાષ્ટ્રા રણે હન્યુસ્તન્મે ક્ષેમતરં ભવેત્ ॥ ૪૬ ॥

જે હાથમાં શસ્ત્રવાળા ધાર્તરાષ્ટ્રો પ્રતીકારરહિત અને શસ્ત્રરહિત મને રણમાં હણે તો મારું વધારે શ્રેયઃ થાય. ૪૬.

પ્રતીકાર એટલે બદલો. બદલો નહિ આપનાર અથવા સામે પ્રહાર નહિ કરનાર એવા શસ્ત્રરહિત મને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો હણે તો મારું વધારે શ્રેયઃ થાય, કારણ કે પ્રથમ બંધુઓને હણવાનો જે ઉદ્યમ મેં કર્યો તેનું તેથી પ્રાયશ્ચિત્ત થાય. વળી આપની સન્નિધિમાં મારું મરણ થાય એજ મારું અધિક શ્રેયઃ ૪૬.

एवमुक्तवाञ्छुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।

विमृज्य सशरं चापं शोकसंविग्रमानसः ॥ ४७ ॥

આમ કહીને રણમાં શોકથી ખિન્ન મનવાળો અર્જુન બાણસહિત ધનુષ તથા દંધને રથમાં બેઠો. ૪૭.

યુદ્ધ અને યુદ્ધ કરવાથી પ્રાપ્ત થવાનું રાજ્ય ઉભય ભક્તિમાં અંતરાયરૂપ હોવાથી અર્જુનને તેમાંથી કાંઈની ઇચ્છા નહતી. તેથી આ પ્રમાણે યુદ્ધ નહિ કરવા તેણે કહ્યું. છતાં ભગવાને કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ તેથી ભક્તિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે શોકથી મન ખિન્ન થયું, અને બાણ તથા ધનુષને તથા રથમાં બેઠો. ૪૭.

આ પ્રથમ અધ્યાય ઉપોદ્ધાતરૂપ છે. આ અધ્યાયમાં અર્જુનના વિષાદનું વર્ણન કરેલું છે. અર્જુનને વિષાદ થવાનું કારણ કૃપા છે. લોક અને શાસ્ત્રના નિયમોનું અતિક્રમણ કરી તે કૃપાપરવશ થઈ યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતો નથી. આ અર્જુનનું આર્તપાણું અથવા આર્તિ દર્શાવે છે. બીજા અધ્યાયના આરંભના શ્લોકોમાં પણ અર્જુન આર્તિ છે એમ જણાય છે તેથી આ પ્રથમ અધ્યાય પ્રયોજન રહિત છે એવી શંકા

કરવી નહિ, કારણ કે આ પ્રથમ અધ્યાયમાં અર્જુનમાં કૃપાનો આવેશ કેવી રીતે થયો તે પણ કહેલું છે. તેથી આ અધ્યાય ઉપોદ્ધાતરુપ છે, પ્રયોજનરહિત નથી. તેથી જ પદ્મ પુરાણમાં ગીતા માહાત્મ્યમાં “ તેથી પ્રથમ અધ્યાયનો જે પાઠ કરે અને તેનું સ્મરણ કરે તેને ભવસાગર તરવો કઠિન રહેતો નથી ” એમ આ અધ્યાયના ફલનું નિરૂપણ કરેલું છે.

इति प्रथमोऽध्यायः ।

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

શોકસાગરમાં ડુબેલા પાર્થને પોતાનો બાણી દયાળુ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના સાંખ્ય અને યોગથી તેનો ઉદ્ધાર કર્યો. તેથી આ અધ્યાયમાં સાંખ્ય અને યોગનો ઉપદેશ આવશે.*

* પ્રથમાધ્યાયમાં પાર્થના વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી સાંખ્ય અને યોગ સાંભળવાને તે અધિકારી છે એમ સિદ્ધ થાય છે. વૈરાગ્ય, સાંખ્ય, યોગ, તપ અને કેશવની ભક્તિ એ પાંચ વિદ્યાના પર્વ છે. તેમાં પ્રથમ પર્વ વૈરાગ્ય સિદ્ધ થએલો હોવાથી સાંખ્ય અને સારપછી યોગનું શ્રવણ કરવા અધિકાર પ્રાપ્ત થયો. સાંખ્યથી આત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે, અને યોગથી બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે. આત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય અને બુદ્ધિ સ્થિર થાય ત્યારે ‘હું ભગવાનનો અંશ છું’ એમ જીવને સારી રીતે સ્ફુરે છે અને તેથી ભગવાનનો આશ્રય કરવા તે તત્પર થાય છે. ભગવાનનો આશ્રય

શોકથી ખિન્ન મનવાળો અર્જુન ધનુષ્ તથા બાણ તથા રથમાં બેઠો ત્યાર પછી શું થયું તે સંજય કહે છે.

તં તથા કૃપયાવિષ્ટમશ્રુપૂર્ણાકુલેક્ષણમ્ ।

વિષીદંતામિદં વાક્યમુવાચ મધુસૂદનઃ ॥ ૧ ॥

તેવી રીતે કૃપાવશ થએલા, અશ્રુપૂર્ણ અને આકુલ નયનવાળા શોક કરતા તેને (અર્જુનને) મધુસૂદને આ વાક્ય કહ્યું. ૧

અશ્રુથી પૂર્ણ અને આકુલ નયનવાળા પ્રથમાધ્યાયમાં વર્ણન કર્યું તે પ્રમાણે કૃપાવશ થઇ શોક કરતા અર્જુનને મોહરૂપી મધુ દૈત્યને મારનાર શ્રીકૃષ્ણે નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૧.

થયો એટલે ભગવાનની આજ્ઞા પાળવી, ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું એજ તેનો ધર્મ છે. તેથીજ અર્જુને પણ સાંખ્ય અને યોગના ઉપદેશ પછી ભગવદાશ્રય થયા પછી ભગવાનની આજ્ઞાથી યુદ્ધ કરેલું છે. અર્જુન પુષ્ટિમિત્ર મર્યાદા ભક્ત છે. આવા ભક્તની માત્ર સાંખ્યમાંજ રૂચિ થતી નથી, અર્થાત્ સાંખ્ય જ્ઞાનમાંજ તેમનું પર્યાવસાન થતું નથી, પરંતુ ભગવદાશ્રય થાય તે માટે જ સાંખ્ય ઉપયોગી છે. અર્જુનને ભગવાને આ દ્વિતીય અધ્યાયમાં સાંખ્ય અને યોગના ઉપદેશ કરેલા છે તે બે ઉપદેશની મધ્યે સ્વધર્મના વચન કહેલા છે તેથી તેના હૃદયમાં પુષ્ટિભક્તિનો પ્રકાર પણ સ્ફુરવાનો છે એમ સૂચવેલું છે. આ દ્વિતીય અધ્યાયમાં પ્રથમ અર્જુનના વિષાદનું વર્ણન છે, ત્યાર પછી સાંખ્યનો ઉપદેશ છે, પછી સ્વધર્મનો ઉપદેશ છે તે અંતે યુદ્ધિ સ્થિર કરનાર યોગનો ઉપદેશ છે.

કુતસ્ત્વા કમ્પલમિદં વિષમે સમુપસ્થિતમ્ ।

અનાર્યજુષ્ટમસ્વર્ગ્યમકીર્તિકરં ચાર્જુન ॥ ૨ ॥

હે અર્જુન, અનાર્યોએ સેવેલો સ્વર્ગથી દૂર રાખનાર, અકીર્તિ ઉત્પન્ન કરનાર આ મોહ અસમયે તને ક્યાંથી થયો. ? ૨.

હે અર્જુન, આ યુદ્ધ માટે ઉત્સાહ કરવાનો સમય છે, દયા કરવાનો સમય નથી. આવા અસમયે તને મોહ ક્યાંથી થયો ? આ મોહ અનાર્યોએ સેવેલો છે, સ્વર્ગથી દૂર રાખનાર હોવાથી ભર્મનો વિરોધી છે અને ક્ષાત્રધર્મનો નાશ કરનાર હોવાથી કુલધર્મનો પણ વિરોધી છે. ૨.

ક્લેબ્યં મા સ્મ ગમઃ પાર્થ નૈતત્ત્વચ્યુપપદ્યતે ।

ક્ષુદ્રં હૃદયદૌર્બલ્યં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ ॥ ૩ ॥

હે પાર્થ, નપુંસકત્વ પ્રાપ્ત ન કર. આ તને યોગ્ય નથી. હે પરંતપ, ક્ષુદ્ર હૃદયદૌર્બલ્ય તજી ઉઠ. ૩

આ પ્રમાણે તને કરવું યોગ્ય નથી એમ કહે છે. હે પાર્થ, ક્ષત્રિય કુલમાં ઉત્પન્ન થએલા અર્જુન, નપુંસકત્વ પ્રાપ્ત ન કર. તું ક્ષત્રિય હોવાથી તને એ યોગ્ય નથી. હૃદયની દુર્બલતા ક્ષુદ્ર છે. એવી ક્ષુદ્ર હૃદયદુર્બલતા શત્રુઓને તપાવનાર તારા જેવાએ રાખવી યોગ્ય નથી. તેથી ઉઠ, યુદ્ધ માટે સાવધાન થા. ૩.

અર્જુન ઉવાચ—

કથં મીષ્મમહં સંખ્યે દ્રોણં ચ મધુસૂદન ।

ઇષ્ઠાભિઃ પ્રતિયોત્સ્યામિ પૂજાર્હાવરિસૂદન ॥ ૪ ॥

હે મધુસૂદન, સંગ્રામમાં ભીષ્મ અને દ્રોણ સામે હું
ખાણોથી કેમ લડીશ? હે અરિસૂદન, (તેઓ) પૂજ્ય છે. ૪

એવાં ભગવાનનાં વચન સાંભળી, ‘હું બીકથી યુદ્ધ કરતો નથી
એમ નથી, પરંતુ ધર્મયુદ્ધિથી યુદ્ધ કરતો નથી’ એમ અર્જુન
ભગવાનને અદ્વિતી આરંભી છ શ્લોકથી વિનવે છે. હે મધુસૂદન,
મધુ દૈત્યને મારી, મથુરાનું સ્થાપન કરી ભક્તોને પાલનાર ભગવાન!
ભીષ્મ આપના ભક્ત છે તેથી તેમને મારવા ઉચિત નથી, દ્રોણ
મારા ગુરુ છે તેથી તેમને પણ મારવા ઉચિત નથી. હે શત્રુઓના
સંહાર કરનાર ભગવાન! ભીષ્મ ભક્ત અને દ્રોણ ગુરુ છે તેઓ
મારા પૂજ્ય છે, શત્રુ નથી. તેઓની સામે ખાણોથી હું કેમ લડીશ
તે વિચારો. ૪.

ગુરુનહત્વા હિ મહાનુભાવાન્ ।

શ્રેયો ભોક્તું મૈશ્વર્યમપીહ લોકે ॥

હત્વાર્થકામાંસ્તુ ગુરુનિહૈવ ।

મુંજીય મોગાન્રુધિરપ્રદિગ્ધાન્ ॥ ૬ ॥

મહાનુભાવિ ગુરુઓને હણ્યા વિના આ લોકમાં
ભિક્ષાત્ર પણ ખાવું સાડું, પરંતુ અર્થની ઈચ્છાવાળા ગુરુ-
ઓને હણીને આ લોકમાંજ રૂધિરથી ખરડાએલા ભોગ
મારે ભોગવવા પડે. ૫.

ભીષ્મ વિગેરે ગુરુઓને માર્યા વિના રાજ્ય ન મળે તો ભીષ્મ
માગીને ખાવું પડે, પણ તેમને મારીએ ને રાજ્ય પ્રાપ્ત કરીએ તો
તેમના લોહીથી ખરડાએલા ભોગ ભોગવવા મળે. તેવા ભોગ ભોગવ્યા

કરતાં ગુરૂઓને માર્યા વિના ભીખ માગી ખાવું વધારે સાફ, કારણ કે ગુરૂઓ મહાનુભાવી છે. મહાન એટલે મોટા જે ભગવાન તેમનો અનુભવ કરાવનાર ગુરૂઓ મહાનુભાવી છે. તેઓને માર્યા વિના આ લોકમાં ભીખ માગીને ખાવું પડે, પણ પરલોકમાં અવશ્ય સુખ પ્રાપ્ત થાય એવો અર્થ 'લોકે' પદના પ્રયોગથી સૂચવેલો છે. પણ જે મહાનુભાવી ગુરૂઓને મારીએ તો પરલોકમાં અવશ્ય દુઃખી જ થઈએ. એટલું જ નહિ, પરંતુ આ લોકમાં પણ તેઓના લોહીથી ખરડા-એલા જ ભોગ ભોગવવા મળે. તેથી તેઓની સામે યુદ્ધ કરવું ઉચિત નથી. ૫.

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो ।

यद्वा जयेम यदिवा नो जयेयुः ॥

यानेव हत्वा न जिजीविषाम— ।

स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ૬ ॥

વળી અમે જીતીએ અથવા તેઓ અમને જીતે (એ બેમાં) અમને શું શ્રેષ્ઠ તે અમે જાણતા નથી. જેમને મારીને અમે જીવવાની ઇચ્છા રાખતા નથી તેજ ધાર્તરાષ્ટ્રો સામે ઉભેલા છે. ૬.

વળી અમારા માટે અમે જીતીએ તે શ્રેષ્ઠ છે કે તેઓ જીતે તે શ્રેષ્ઠ છે તે પણ અમે જાણતા નથી. અમારા નિચાર પ્રમાણે તો અમે જીતીએ તે કરતાં તેઓ જીતે તેજ શ્રેષ્ઠ છે; કારણકે ધાર્તરાષ્ટ્રો જે સામે લડવા ઉભેલા છે તેઓને માર્યા વિના અમે જીતીએ નહિ, અને

તેઓને અમે મારીએ તો પછી અમારે જીવવાની ઈચ્છા પણ રહેશે નહિ. ત્યારે તેઓને મારી અમે જીતીએ તે શું કામનું? ૬.

કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ ।

પૂચ્છામિ ત્વાં ધર્મસંમૂઢચેતાઃ ॥

યચ્છ્રેયઃ સ્યાન્નિશ્ચિતં બ્રૂહિ તન્મે ।

શિષ્યસ્તેઽહં શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્ ॥ ૭ ॥

કાર્પણ્ય દોષથી બગડેલા સ્વભાવવાળો. ધર્મમાં મૂઢ ચિત્તવાળો. હું આપને પૂછું છું કે જે નિશ્ચિત શ્રેયઃ હોય તે મને કહો. હું આપનો શિષ્ય છું. આપને શરણ આપેલા મને ઉપદેશ કરો. ૭.

ખંધુઓને મારવા એ અનુચિત છે એવું જે માફ માનવું છે તેથી હું કૃપણ થયો છું. એવું માફ જ્ઞાન છે તેજ મારો કાર્પણ્યદોષ છે. આ દોષથી મારો ક્ષાત્ર સ્વભાવ બગડેલો છે, કારણ કે યુદ્ધ કરવાનો ઉત્સાહ મને થતો નથી. હું બગડેલા સ્વભાવવાળો વિકલ હોવા છતાં ધર્મમાં માફ ચિત્ત સંમૂઢ હોવાથી આપને મારા શ્રેયઃ સંબંધી પ્રશ્ન કરું છું. યુદ્ધ કરીને તેઓને માફ અથવા યુદ્ધ ન કરું અને તેઓને ન માફ એ બેમાં મારા માટે જે આપની પ્રસન્નતારૂપ શ્રેયઃ હોય તે કહો. હું આપનો મિત્ર નથી, પણ શિષ્ય છું, ધર્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાથી શરણ આપેલો છું, તેથી મને ઉપદેશ કરો. ૭.

નહિ પ્રપશ્યામિ મમાપનુદ્યા—

અચ્છોકમુચ્છોષણમિન્દ્રિયાણામ્ ॥

અવાપ્ય ભૂમાવસપત્નમૃદ્ધં

રાજ્યં સુરાણામપિ ચાધિપત્યમ્ ॥ ૮ ॥

ભૂતલપર અદ્વિતીય સમૃદ્ધિમત્ રાજ્ય અને દેવોનું અધિપતિપણું પ્રાપ્ત કરીને પણ ઇન્દ્રિયોનું અતિશય શોષણ કરનાર મારા શોકને દૂર કરે તેવું (કાંઈ) હું જોતો નથી. ૮.

તું મારો મિત્ર છે અને શરણે આવેલો છે તેથી તું જેમ ઇચ્છે તેમ હું કરીશ એમ આપ કહેતા હો તો પણ ગુરુઆને મારી મને એવો ઇન્દ્રિયોનું અતિશય શોષણ કરનાર શોક થશે કે ભૂતલ ઉપરનું અદ્વિતીય સર્વ સમૃદ્ધિવાળું રાજ્ય અને દેવોનું અધિપતિપણું મને મળે તોપણ તે શોકને દૂર કરનાર કાંઈ મળશે નહિ. ૮.

સંજય ઉવાચ—

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ।

न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूवह ॥ ९ ॥

હે પરંતપ, ગુડાકેશ હ્રીકેશને એ પ્રમાણે કહી, ગોવિંદને “ હું યુદ્ધ કરીશ નહિ ” એમ કહી બેસતો બંધ થયો. ૯.

ગુડાકા એટલે નિદ્રાનો ઈશ અથવા આલસ્યરહિત અર્જુનને ઇન્દ્રિયોના ઇશ એટલે ઇન્દ્રિયોના પ્રેરક ભગવાનને એ પ્રમાણે કહી ભક્ત પરિપાલક ગોવિંદને ‘ હું યુદ્ધ કરીશ નહિ ’ એમ કહ્યું, અને પછી મૌન ધારણ કર્યું. મૂલમાં ‘ હ ’ શબ્દ છે તે આશ્ચર્ય દર્શાવે છે. ભગવાને અર્જુનને યુદ્ધ કરી રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવા કહ્યું તોપણ તેની

રાજ્યની સ્પૃહા થઇ નહિ એ આશ્ચર્યની વાત છે. અહિં સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને ‘ પરંતપ ’ કહે છે. પરં એટલે મોટું તપ છે જેનું તે પરંતપ “ તમારું તપ: મોટું છે, ભાગ્યશાલી છો કે તમારા પુત્રો શ્રીકૃષ્ણની સંનિધિમાં જીવિતનો ત્યાગ કરી કૃતાર્થ થશે ” એવા ભાવાર્થથી અહિં ધૃતરાષ્ટ્રને ‘ પરંતપ ’ સંબોધન કરેલું છે. ૯

તમુવાચ હૃષીકેશઃ પ્રહસન્નિવ ભારત ।

સેનયોરુભયોર્મધ્યે વિષીદંતમિદં વચઃ ॥ ૧૦ ॥

હે ભારત, ઉભય સેનાની મધ્યે શોક કરતા તેને હૃષી-કેશે જાણે હસતા હોય તેમ આ (નીચેનું) વચન કહ્યું. ૧૦.

અર્જુનને આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી તે કેવો વિકલ થઇ ગયો છે એવા વિચારથી ભગવાન જાણે હસતા હોય તેમ શોક કરતા અર્જુનને નીચેનાં વચન કહે છે. ૧૦.

અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાયાદાંશ્ચ ભાષસે ।

ગતામૂનગતામૂંશ્ચ નાનુશોચન્તિ પંડિતાઃ ॥ ૧૧ ॥

પંડિતો મરેલા અથવા જીવતાંઓનો શોક કરતા નથી. ૧૧

પ્રથમ શાસ્ત્રાર્થના જ્ઞાનથી અર્જુનની બુદ્ધિ સ્થિર કરી, પછી તેને ભક્તિનો ઉપદેશ કરવા ભગવાન ઇચ્છે છે. તેથી પ્રથમ શાસ્ત્રાર્થ જ્ઞાન અથવા જડના જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે છે. અશોચ્ય અથવા શોક કરવા યોગ્ય નહિ તેવાનો તે શોક કર્યો. આ સર્વ અશોચ્ય છે શોક કરવા યોગ્ય નથી, કારણકે તે મારા ભક્તો નથી, પણ અસુરના

આવેશવાળા છે. ભૂમિનો ભાર હરવા મારે તેઓને મારવાનાજ છે. તેવા અશોચ્યનો તેં શોક કર્યો. વળી તું પંડિતોના જેવાં વચન બોલે છે. પરંતુ પંડિત નથી, કારણ કે પંડિતોને તો સર્વ મારી ઇચ્છા પ્રમાણેજ થાય છે તેવું જ્ઞાન હોય છે. આવું પંડિતોને જ્ઞાન હોવાથી તેઓ મરેલાનો અથવા જીવતાંઓનો શોક કરતા નથી. આ મરી ગયા તેઓનું પર-લોકમાં શું થશે એવો પંડિતો મરેલાઓનો શોક કરતાં નથી, તેમજ આ જીવે છે તેઓનું બરણ્યોપણ તથા રક્ષણ કેમ થશે એવો જીવ-તાંઓનો પણ શોક કરતા નથી. શ્રુતિ પણ કહે છે કે “જેનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા થાય તેની પાસે આજ (ભગવાનજ) સારાં કર્મ કરાવે છે, જેનો અધઃપાત કરવાની ઇચ્છા થાય, તેની પાસે આજ અધમ કર્મ કરાવે છે.” તેથી સર્વ મારી ઇચ્છા પ્રમાણેજ થાય છે. હું જે કંઈ તેમાં શોક કરવાનું શું? ૧૧.

नत्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

કોઈ પણ સમયે હું, તું અથવા આ રાજાઓ નહતા એમ નથી. વળી આપણે સર્વ હવે પછી ન હોઈશું એમ પણ નથી. ૧૨.

વળી જે ઉત્પન્ન થઈ મરણ પામે તેજ શોક કરવા યોગ્ય છે, પરંતુ આ આત્મા હોવાથી તેની ઉત્પત્તિનું સંભવતી નથી. આ પ્રમાણે આત્મવાદથી ઉત્પત્તિનો નિરાસ કરી અશોચ્યતા દર્શાવે છે. મને તું જેવો જૂએ છે તેવો હું કોઈપણ સમયે નહતો એમ નથી, અર્થાત્ સર્વદા હું હતો. તેમજ તું અને આ રાજાઓ પણ સદા હતા. હવે

પછી ભવિષ્યમાં આપણે સર્વ નાદિ હોષશું એમ પણ નથી, અર્થાત્ આપણે સર્વ હોષશું. આત્માની ઉત્પત્તિ નથી તેમ નાશ પણ નથી. આત્મા નિત્ય, શુદ્ધ અને ચેતન છે તેથી સર્વ નિત્ય હોવાથી કોઇનો શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૧૨.

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

દેહીને જેમ આ દેહમાં કૌમાર, યૌવન અને જરા પ્રાપ્ત થાય છે તેમ અન્ય દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમાં ધીર (પુરુષ) મોહ પામતો નથી. ૧૩.

આપણે સર્વ ભવિષ્યમાં હોષશું ખરા, પરંતુ આ દેહનું શું થશે અથવા આવો અલૌકિક દેહ પ્રાપ્ત થશે કે કેમ એવી શંકા થાય તે માટે આ શ્લોક યોજેલો છે. જેમ સમય જતાં જીવને આ દેહમાં આલ્સ્ય, યૌવન અને વૃદ્ધાવસ્થા એમ ત્રણ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે; તેમ સમય જતાં અન્ય દેહની પ્રાપ્તિ થવાનીજ. તેથી ધીર પુરુષ આ વિષયમાં મોહ રાખતો નથી. અન્ય દેહની પ્રાપ્તિ સર્વને થવાનીજ. ભગવાનની ઇચ્છાથી ભગવદીયને દ્વિતીય પણ અલૌકિક દેહનીજ પ્રાપ્તિ થવાની. તેથી ધીર અથવા ભક્તને કેવા દેહની પ્રાપ્તિ થશે એ સંબંધમાં મોહ થતો નથી. ૧૩.

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।

आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ ૧૪ ॥

હે કૌન્તેય ! માત્રાના સ્પર્શો તે ટાઢ, તાપ, સુખ

અને દુઃખ આપનાર, આવે જાય તેવા અનિશ્ચ છે. હે ભારત, તેઓને સહન કર. ૧૪.

ધીરને મોહ ન થાય, પરંતુ મારામાં ધૈર્ય ન હોવાથી મને શોક થાય છે તેનો શું ઉપાય એવી શંકા થાય તે માટે ધૈર્ય પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય આ શ્લોકમાં કહે છે. માત્રા એટલે ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ. તેઓના પદાર્થો સાથેના સંબંધ ટાઢ, તાપ, સુખ અને દુઃખ આપનાર છે. જેમકે ત્વચાનો જલ સાથે સંબંધ થવાથી ટાઢ અથવા શીત થાય, તડકા અથવા અગ્નિ સાથે સંબંધ થવાથી તાપ લાગે. મિત્ર મળવાથી સુખ થાય, મિત્રનો વિયોગ થવાથી દુઃખ થાય. મિત્ર દર્શનથી સુખ થાય, શત્રુ દર્શનથી ઉદ્વેગ થાય. વિગેરે. અથવા માત્રા એટલે રૂપ વિગેરે ગુણુવાળા પદાર્થો. તેઓના ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ સાથેના સ્પર્શ સુખ દુઃખ વિગેરે આપનાર છે. આ માત્રાસ્પર્શો સ્થિર નથી, પરંતુ આવે જાય તેવા અસ્થિર છે, અનિશ્ચ છે. તેથી તેઓને સહન કર. તું ભરતકુલમાં ઉત્પન્ન થએલો હોવાથી તારે તેઓને સહન કરવા એ જ યોગ્ય છે.

આ પ્રમાણે સહન કરવાની સાંખ્ય તથા યોગ ઉભયમાં આવશ્યકતા છે. ૧૪.

यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

હે પુરૂષરત્ન, દુઃખ અને સુખને સમાન જાણનાર જે ધીર પુરૂષને આ (માત્રાના સ્પર્શો) વ્યથા કરતા નથી તે અમૃતત્વ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. ૧૫.

આ પ્રમાણે સહન કરવાથી અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહે છે. હે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન, સુખ અને દુઃખ જેને સમાન છે, એવા ધીર અર્થાત્ માત્રા સ્પર્શીને સહન કરવા સમર્થ જે માણુ-મને એ સ્પર્શો પીડતા નથી તે માણુસ અમૃતત્વ એટલે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે, અથવા મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનાર બક્તિ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. ૧૫.

નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ ।

ઉભયોરપિ દૃષ્ટોતસ્ત્વનયોસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ॥ ૧૬ ॥

અસતનો ભાવ હોતો નથી. સતનો અભાવ હોતો નથી. તત્ત્વદર્શિઓએ આ ઉભયનો પણ નિર્ણય કરેલો છે. ૧૬.

અસત એટલે ત્રણે કાલમાં ન હોય તેવા પદાર્થ જેમકે અપુષ્પ વિગેરે. આવા પદાર્થોનો ભાવ એટલે સત્તા હોતી નથી. તેમજ સત્ એટલે ત્રણે કાલમાં પણ હોય જ એવો પદાર્થ આત્મા. તેનો અભાવ હોતો જ નથી.

અથવા સત્ એ પ્રકારનું છે શુદ્ધ અને અશુદ્ધ. આત્મામાં રહેલું સત્ત્વ શુદ્ધ છે, જડ પદાર્થોમાં રહેલું સત્ત્વ અશુદ્ધ છે. અસત્ એટલે આત્મામાં જેવું શુદ્ધ સત્ત્વ છે તેવું શુદ્ધ સત્ત્વ જેમાં ન હોય તેવા પદાર્થો દેહ વિગેરે. આવા પદાર્થોનો ભાવ હોતો નથી એટલે આવા પદાર્થોમાં શુદ્ધ સત્ત્વ હોતું નથી, પરંતુ વિકાર પામે તેવું અસ્થિર સત્ત્વ હોય છે.* તેમજ સત્ એટલે શુદ્ધ સત્ત્વવાળા આ-

*અશુદ્ધ સત્ત્વ હોય તે પદાર્થોનો વિકાર થાય છે. શુદ્ધ સત્ત્વવાળા આત્મામાં વિકાર થતો નથી. અશુદ્ધ સત્ત્વવાળા પદાર્થોમાં વિકાર થાય છે એટલે તેઓની આકૃતિ વિગેરે બદલાય છે, શુદ્ધ સત્ત્વવાળા આત્મામાં તેવા કંઈ પણ વિકાર થતો નથી.

તમાનો અભાવ હોતો નથી એટલે તેમાં વિકાર પામે તેવું અસ્થિર સત્ત્વ હોતું નથી. આવો સત્ અને અસત્ ઉભય પદાર્થોનો નિર્ણય તત્ત્વદર્શીઓએ કરેલો છે. ૧૬.

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

આ સર્વ જેનાથી વ્યાપ્ત છે તે અવિનાશિ જાણુ. આ અવ્યયનો વિનાશ કરવા કોઈ સમર્થ નથી. ૧૭.

આ સર્વ દેહ વિગેરે જેનાથી વ્યાપ્ત છે, જે આ દેહ વિગેરે સર્વમાં વ્યાપી રહેલ છે તે આત્મા અવિનાશી છે એમ જાણુ. આ અવ્યય અથવા જેનો ક્ષય ન થઈ શકે તેવા આત્માનો સસ્ત્ર અગ્નિ વિગેરે કોઈ પણ ઉપાયથી નાશ કરવા કોઈ સમર્થ નથી. ૧૭.

अंतवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।

अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ १८ ॥

હે ભારત ! નિત્ય, નાશરહિત, અપ્રમેય આત્માના આ દેહો અંતવાળા કહેલા છે. તેથી યુદ્ધ કર. ૧૮.

હે ભારત, આત્મા નિત્ય છે, તેનો નાશ થતો નથી. આત્મા અપ્રમેય અથવા જાણી ન શકાય તેવો છે. તેના આ દેહો અંતવાળા એટલે અસ્થિર કહેલા છે. તેથી તું શોક કર તે પણ ન કર્યા જેવો છે. તેથી શોક કરવો તજી દઈ યુદ્ધ કર. ૧૮.

य एनं वेत्ति हंतारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

જે એને હણનાર જાણે છે, અને જે એને હણાએલો જાણે છે તેઓ ઉભય જાણતા નથી કે આ હણતો નથી અને હણાતો નથી. ૧૯.

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥२०॥

આ કોઈ સમયે જન્મતો નથી તેમ મરતો નથી, યદ્યપે પુનઃ થવાનો નથી. અજ, નિત્ય, શાશ્વત અને પુરાતન આ (આત્મા) હણાતાં શરીરમાં હણાતો નથી. ૨૦.

જેનો જન્મ અથવા ઉત્પત્તિ હોય તેનું જ મૃત્યુ થઈ શકે, પરંતુ આત્માની ઉત્પત્તિ જ નથી તો મૃત્યુ કેવી રીતે થાય એમ જણાવવા ઉત્પત્તિનો નિષેધ કરે છે. આત્મા કોઈ સમયે જન્મતો નથી; તેમજ કોઈ સમયે મરતો નથી. “મૃત્વા મૃયો ન ભવિતા” યદ્યપે પુનઃ થવાનો નથી. આનો અર્થ એવો છે કે—ભગવાને પોતાની ક્રીડા માટે સૃષ્ટિ રચી છે તેમાં એકવાર જે ભાવથી અમુક આત્મા થએલો તેજ ભાવથી ભવિષ્યમાં પુનઃ તે આત્મા થવાનો નથી. તેથી જે કાર્ય માટે આત્માને જે વખતે ભગવાને યોજેલો છે તે વખતે તેજ કાર્ય તેણે કરવું. એ પ્રમાણે કરવાથી ભગવાનની પ્રીતિ પ્રાપ્ત થાય છે. તે પ્રમાણે ન થાય તો એની યોજના વ્યર્થ થાય છે. અહિં ‘મૃત્વા’ યદ્યપે શબ્દ યોજેલો છે તેથી આત્માની પણ ઉત્પત્તિ હોય છે એવી શંકા થાય તે દૂર કરવા આત્માને પુનઃ અજ કહેલો છે. જેનો જન્મ ન હોય તે અજ. આત્મા ભગવાનનો અંશ હોવાથી તેનો જન્મ હોતો નથી એટલે તે અજ છે. વળી

આત્મા નિત્ય છે, શાશ્વત એટલે સદા એકભાવવાળો છે. આત્મા પુરાણ અથવા પુરાતન છે, સદા મારી સેવા કરનાર મારો દાસ છે. જે શરીરમાં તે હોય તે શરીર હણાય તોપણ આત્મા હણાતો નથી. ૨૦.

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हंति कम् ॥ २१ ॥

હે પાર્થ ! જે આને અવિનાશી, નિત્ય, અજ અવ્યય બાણ છે તે પુરુષ કેવી રીતે કોનો ઘાત કરાવે છે તથા કોને હણે છે ? ૨૧.

આત્મા હણે છે અથવા હણાય છે એવી બુદ્ધિ થવાનું કારણ અજ્ઞાન જ છે એમ દર્શાવવા આત્માનું જ્ઞાન જેને હોય તેને એવી બુદ્ધિ થઈ શકે નહિ એમ કહે છે. જે આત્માને અવિનાશી એટલે વિકાર રહિત, નિત્ય એટલે સદા એકરૂપ, અજ એટલે જન્માદિ રહિત, અને અવ્યય એટલે નાશ રહિત બાણ છે તે પુરુષ કયા સાધનથી કોઈની પાસે કોઈનો ઘાત કરાવે અથવા કયા સાધનથી પોતે કોઈને હણે ? અર્થાત્ કોઈ પણ સાધનથી કોઈનો ઘાત કરાવી શકાતો નથી અને કોઈ પણ સાધનથી કોઈને હણી શકાતો નથી. ૨૧.

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥

જેમ જૂનાં વસ્ત્રોને તણ માણસ બીજાં નવાં વસ્ત્રો ગ્રહણ કરે છે તેમ જૂનાં શરીરો તણ દેહી બીજાં નવાં શરીરોમાં પ્રવેશ કરે છે. ૨૨.

આત્મા બલે અવિનાશી હો, પરંતુ તેના ભોગના સાધનશૂન દેહનો વિનાશ થશે એમ જાણી હું શોક કરું છું. વળી ભગવાનની ક્રીડા માટે રચાએલા દેહોને હણવાથી પણ દોષ જ થવાનો હોવાથી શોક કરવો જ યોગ્ય છે એવી શંકા થાય તે દૂર કરે છે. માણસ જેમ જૂનાં અનુપયોગિ વસ્ત્રો તથા ખીજાં ઉપયોગિ વસ્ત્રો ગ્રહણ કરે છે, તેવી જ રીતે આત્મા પણ મારી ક્રીડામાં અનુપયોગિ થએલાં જૂનાં શરીરો તથા દહ મારી ક્રીડામાં ઉપયોગિ થાય તેવા ખીજાં નવીન દેહોમાં મારી ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રવેશ કરે છે, તેથી કર્મથી બંધાતાં અન્ય નવિન શરીરો અવશ્ય પ્રાપ્ત થવાનાં હોવાથી જૂનાં શરીરોના નાશ વિષે શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૨૨.

नैनं छिंदन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥૨૩॥

શસ્ત્રો આને છેદ કરતા નથી, અગ્નિ આને બાળતી નથી, જલ આને ભીંજવતું નથી, અને વાયુ શોષતો નથી. ૨૩.

સારી રીતે સમજી શકાય તે માટે આત્મા અવિનાશી છે એવો પુનઃ ખોધ કરે છે. શસ્ત્રો આત્માને છેદતાં નથી, અગ્નિ બાળતી નથી, જળ ભીંજવતું નથી અને વાયુ શોષતો નથી. તેથી યુદ્ધમાં તું શસ્ત્ર વિગેરેનો પ્રયોગ કરીશ તો પણ તેને કાંઈ થવાતું નથી. શસ્ત્ર વિગેરે પણ જ્યાં મારી ઇચ્છા હોય ત્યાંજ પોતાનો પ્રભાવ દર્શાવી શકે છે. તેઓની પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણે કાર્ય કરવાની શક્તિ પણ મારી ઇચ્છાને જ આધીન છે, તેથી જ શ્રીમદ્ભગવતમાં “મારા ભયથી આ વાયુ ચાય છે” વિગેરે કહેલું છે. તેથી શસ્ત્ર

વિગેરે આત્માને કાંઈ કરી શકતા નથી, અને મારી ઇચ્છાથી જ ત્યાજ્ય દેહોમાં તેઓનો પ્રભાવ ચાલે છે એમ જાણી યુદ્ધ કરવા તૈયાર થઈ જા. ૨૩.

અચ્છેદ્યોઽયમદાહ્યોઽયમક્લેદ્યોઽશોષ્ય एव च ।

નિત્યઃ સર્વગતસ્થાણુરચલોઽયંસનાતનઃ ॥૨૪॥

આ છેદી ન શકાય તેવો, બાળી ન શકાય તેવો, ભીંજવી ન શકાય તેવો અને શોષવી ન શકાય તેવો, નિત્ય, વ્યાપક, સ્થિર, અચલ અને સનાતન છે. ૨૪.

આ આત્મા છેદી, બાળી, ભીંજવી અથવા શોષવી ન શકાય તેવો છે. તે નિત્ય છે એટલે તેની ઉત્પત્તિ નથી. વ્યાપક છે. જીવ-સ્વરૂપથી વ્યાપક નથી, પરંતુ તે બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી બ્રહ્મભાવના અભિપ્રાયથી અહિં તેને વ્યાપક કહેલો છે. ચૈતન્ય જીવનો ગુણ છે અને ચૈતન્ય વ્યાપક છે તેથી પોતાના ચૈતન્ય ગુણને લીધે જીવને વ્યાપક કહેલો છે. મૂલમાં “સર્વગત” શબ્દ છે તેનો અર્થ વ્યાપક કહેલો છે. જીવનો ચૈતન્ય ગુણ સર્વ શરીરમાં વ્યાપી રહેલો હોવાથી જીવને સર્વગત અથવા વ્યાપક કહેલો છે. વળી તે સ્થિર છે અને અચલ અથવા ક્રિયારહિત છે. સનાતન અથવા નિત્ય છે. ૨૪.

અવ્યક્તોઽયમચિન્ત્યોઽયમવિકાર્યોઽયમુચ્યતે ।

તસ્માદેવં વિદિત્વૈનં નાનુશોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૫ ॥

આને અવ્યક્ત, અચિન્ત્ય, અને અવિકાર્ય કહે છે. તેથી આને તેવો જાણીને શોક કર નહિ. ૨૫.

આ અવ્યક્ત એટલે લૌકિક ઇન્દ્રિયોથી મહંતું થઈ શકે નહિ તેવો, અચિન્ત્ય એટલે મનથી પણ વિચારી શકાય નહિ તેવો, અને

અવિકાર્ય એટલે જેનામાં વિકાર કરી શકાય નહિ તેવો કહેવાય છે. આત્માને આવો જાણીને તેનો શોક કરવો તજી દે. ૨૫.

અહિં સુધી વિદ્વાનોએ નિર્ણય કરેલા સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે આત્માનું સ્વરૂપ કહ્યું. એ પ્રમાણે આત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન હોય તો યુદ્ધ કરવામાં કાંઈ શોક કરવા જેવું નથી એવો ઉપદેશ કરી હવે અન્ય રીતે વિદ્વાનોનો સિદ્ધાન્ત ન રૂચે તોપણ અજ્ઞાનીઓના મત પ્રમાણે પણ યુદ્ધ કરવામાં કાંઈ શોક કરવા જેવું નથી એમ કહે છે:—

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

હવે હે મહાબાહો ! જો તું આને નિત્ય જન્મતો અને નિત્ય મરતો માનતો હોય તો પણ આનો શોક કરવો તને યોગ્ય નથી. ૨૬.

દેહની સાથે આત્માની પણ ઉત્પત્તિ થાય છે, અને દેહની સાથે આત્માનું પણ મૃત્યુ થાય છે એમ માનતો હોય, દેહને જ આત્મા માનતો હોય તો પણ તેનો શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૨૬.

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

કારણ કે જન્મેલાનું મૃત્યુ નિશ્ચિત છે, અને મરેલાનો જન્મ નિશ્ચિત છે. તેથી ફેરવી ન શકાય તેવી બાબતમાં તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૨૭.

કારણ કે આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે જેનો જન્મ થયો તે મરવાનો જ, અને જેનું મરણ થયું તેનો જન્મ પણ થવાનો જ. મૃત્યુ અને જન્મ ટાળી શકાય તેમ નથી તો પછી તે આખતમાં શોક કરવો શું કામનો ? ૨૭.

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત ।

અવ્યક્તનિધનાન્યૈવ તત્ર કા પરિદેવના ॥ ૨૮ ॥

હે ભારત ! ભૂતો અવ્યક્તમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, મધ્યમાં વ્યક્ત (હોય છે) અને અવ્યક્તમાં જ લય પામે છે. તેમાં ચિંતા શી ? ૨૮.

પુનઃ સાંખ્યરીતિથી ઉપદેશ કરે છે; હે ભારત ! સર્વ ભૂતો અવ્યક્તમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. મધ્યે વ્યક્ત હોય છે ને પાછા અવ્યક્તમાંજ તેઓનો લય થાય છે, તેથી જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેમાંજ તેઓનો લય થાય તેમાં ચિંતા શી ? તેથી તું શત્રુઓને મારીશ તોપણ તારો પણ ઉત્પત્તિસ્થાનમાંજ લય થશે, તેથી શોક કરવાનું કારણ નથી.

આ શ્લોકમાં ભૂત શબ્દના બે અર્થ સંભવે છે. (૧) ભૂત = શરીરો. શરીરો અવ્યક્ત એટલે પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, મધ્યે જગતમાં વ્યક્ત હોય છે એટલે જોઈ શકાય છે, અને પુનઃ તેઓનો લય અવ્યક્ત પ્રકૃતિમાં થાય છે. (૨) ભૂત = જીવ. અવ્યક્ત એટલે અક્ષર. અક્ષર બ્રહ્મમાંથી જીવોનું વ્યુચ્ચરણ થાય છે. જેમ અગ્નિમાંથી તણુખાઓ નીકળે છે તેમ અક્ષરમાંથી જીવો વ્યુચ્ચરે છે, મધ્યમાં તેઓ દેહો ધારણ કરે છે એટલે વ્યક્ત થાય છે, અને પુનઃ અક્ષરમાં તેઓનો સમાવેશ થાય છે. ૨૮.

આશ્ચર્યવત્પશ્યતિ કશ્ચિદેનમાશ્ચર્યવદ્વદાતિ તથૈવ ચાન્યઃ ।

આશ્ચર્યવચ્ચૈનમન્યઃ શ્રુણોતિ શ્રુત્વાપ્યેનં વેદ ન ચૈવ કશ્ચિત્ ॥૨૯॥

કોઈ આને આશ્ચર્યવત્ જૂએ છે, તેમજ બીજો આશ્ચર્યવત્ કહે છે. અન્ય આને આશ્ચર્યવત્ સાંભળે છે, અને સાંભળીને પણ કોઈ આને જાણતું નથી. ૨૮.

એ પ્રમાણે કાંઈ શોક કરવા જેવું ન હોય તો વિદ્વાનો પાપ કરવાથી નરકની પ્રાપ્તિ થશે એમ શોક શા માટે કરતા હશે એવી શંકા થાય તે માટે આ શ્લોક યોજેલો છે. કોઈ આને આશ્ચર્યવત્ જૂએ છે. આત્મા નિત્ય છે, અવ્યક્ત છે, વિગેરે જ્ઞાન શાસ્ત્રમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં જન્મ વિગેરેના અનુભવ થાય છે તેથી ઇંદ્રજલ પેઠે આ સર્વ માયાથી થતું હોય તેમ જૂએ છે. તેવી જ રીતે મારી માયાથી મોહિત થઈ બીજા તેને આશ્ચર્યવત્ કહે છે, એટલે આત્મા આશ્ચર્યવત્ છે એવો લોકોને બોધ કરે છે, અને જ્ઞાન રહિત આત્માઓ તેને આશ્ચર્યવત્ સાંભળે છે. એ પ્રમાણે સાંભળવા છતાં આ વસ્તુમાંથી કોઈ 'આત્મા આવો છે' એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણતું નથી, તેથી સર્વ અજ્ઞાનને લીધે જ શોક કર્યા કરે છે એમ જાણ. ૨૯.

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥૩૦॥

હે ભારત ! સર્વના દેહમાં આ દેહી નિરંતર અવધ્ય છે. તેથી સર્વ ભૂતોનો શોક કરવો તને યોગ્ય નથી. ૩૦

પાછળના સર્વ ઉપદેશનો ઉપસંહાર કરે છે. સર્વના અનેક પ્રકારના દેહોમાં રહેલો દેહી જીવ સદા અવધ્ય છે. તેનો વધ થઈ

શકે તેમ નથી, તેથી કાંઈ પ્રાણીનો શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૩૦.

સ્વધર્મમપિ चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि ।

ધર્મ્યાદિ युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षત્રિયस्य न विद्यते ॥ ૩૧ ॥

સ્વધર્મને પણ જોઈને તારે કંપવું યોગ્ય નથી, કારણ કે ક્ષત્રિયને ધર્મ્ય યુદ્ધથી અન્ય (કાંઈ) શ્રેયઃ નથી. ૩૧.

તારા ક્ષત્રિય ધર્મ પ્રતિ દષ્ટિ કરીને પણ તારે કંપવું યોગ્ય નથી, કારણ કે ક્ષત્રિયનો ઉત્તમ ધર્મ ધાર્મિક યુદ્ધ જ છે. આવા યુદ્ધથી અન્ય કાંઈ ક્ષત્રિયો માટે શ્રેયસ્કર છે જ નહિ કારણ કે ક્ષત્રિયોને પરલોક વિગેરેની પ્રાપ્તિ પણ આવા યુદ્ધથી જ થાય છે. ૩૧.

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

मुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ૩૨ ॥

હે પાર્થ ! ઉઘાડાં સ્વર્ગદ્વારરૂપ અકસ્માત પ્રાપ્ત થતું આવું યુદ્ધ ભાગ્યશાળી ક્ષત્રિયોને મળે છે. ૩૨.

હે પાર્થ, અકસ્માત ભગવદ્દિગ્દ્વારથી પ્રાપ્ત થતું આ યુદ્ધ ઉઘાડાં સ્વર્ગદ્વારરૂપ છે. આવું યુદ્ધ સુખી અથવા ભાગ્યશાળી ક્ષત્રિયોને જ પ્રાપ્ત થાય છે. આવું યુદ્ધ જેને પ્રાપ્ત થાય તે અવશ્ય ભાગ્યશાળી છે, કારણ કે ભગવદ્દિગ્દ્વાર પ્રમાણે યતાં આ યુદ્ધમાં ભગવાનની સન્નિધિ પણ છે. ૩૨.

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्य संग्रामं न करिष्यासि ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ૩૩ ॥

વળી જો તું આ ધાર્મિક યુદ્ધ નહિ કરે તો સ્વધર્મ અને કીર્તિ શુભાવી પાપ મેળવીશ. ૩૩.

તારા ક્ષત્રિય ધર્મ પ્રતિ લક્ષ રાખી મારી સમીપ થતું મારી આત્મારૂપ આ યુદ્ધ નહિ કરે તો ક્ષત્રિયધર્મથી બ્રષ્ટ થઈશ, તારી કીર્તિ ગુમાવીશ, અને તને પાપ થશે. ૩૩.

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।

संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

વળી પ્રાણીઓ તારી અવ્યય અપકીર્તિ ગાશે. સંભાવિતને અપકીર્તિ મરણથી પણ અધિક (દુઃખદ) છે. ૩૪.

પ્રાણીઓ તારી અવ્યય એટલે નિરંતર રહેનારી અપકીર્તિ ગાશે. અહિં “ ભૂતાનિ ” “ પ્રાણીઓ ” નપુંસક લિંગવાળા શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે, તેથી નપુંસકો જે બીજાના બીજાની વાત કરવા યોગ્ય નથી તેઓ પણ તારી અપકીર્તિ ગાશે એવો અર્થ થાય છે. તું યુદ્ધમાં શરૂ તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ માન પામેલો છે. આવા સંભાવિતને અપકીર્તિ મરણથી પણ અધિક દુઃખદ હોય છે. ૩૪.

भयाद्रणादुपरतं मंस्यंते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५ ॥

મહારથીઓ તને ભયને લીધે રણમાંથી પાછો ફરેલો માનશે. તેઓમાં તું માન પામેલો હોવા છતાં અપમાન પ્રાપ્ત કરીશ. ૩૫.

તું બંધુઓની હિંસા થશે એવા ભયથી યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતો નથી, છતાં આ સર્વ મહારથીઓ અર્જુનને યુદ્ધમાં મરણનો ભય લાગવાથી તે યુદ્ધમાંથી પાછો ફર્યો એમ માનશે. તેઓમાં તું આજ

દિવસ સુખી માન પામેશે છે છતાં અપમાન પ્રાપ્ત કરીશ. ૩૫.

અવાચ્યવાદાંશ્ચ વદ્ધન્વદિપ્યન્તિ તવાહિતાઃ ।

નિંદન્તસ્તવ સામર્થ્યં તતો દુઃસ્વતરં નુ કિમ્ ॥૩૬॥

તારા શત્રુઓ તારું સામર્થ્ય નિંદતાં ન બોલાય તેવાં બહુ વચનો બોલશે. તેથી વધારે દુઃખકારી શું ? ૩૬.

હતો વા પ્રાપ્સ્યસિ સ્વર્ગં જિત્વા વા ભોક્ષ્યસે મહીમ્ ।

તસ્માદુત્તિષ્ઠ કૌન્તેય યુદ્ધાય કૃતનિશ્ચયઃ ॥ ૩૭ ॥

હે કૌન્તેય, જો તું હણાઈશ તો સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરીશ; અને જીતીશ તો પૃથ્વીનો ભોગ કરીશ. તેથી યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કરીને ઉઠ. ૩૭.

યુદ્ધમાં મરીશ તો સ્વર્ગ મળશે, જીતીશ તો રાજ્ય પ્રાપ્ત થશે. યુદ્ધ કરવાથી દરકોઈ પરિણામ આવે તે જાણકારી છે. તેથી યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર. ૩૭.

સુસ્વદુઃસ્વે સમે કૃત્વા લાભાલાભૌ જયાજયૌ ।

તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ નૈવં પાપમવાપ્સ્યસિ ॥ ૩૮ ॥

સુખ અને દુઃખ, લાભ અને હાનિ અને જય અને પરાજયને સમાન જાણી પછી યુદ્ધ કર. એમ (કરવાથી) પાપ થશે નહિ. ૩૮.

આતતાયિઓને મારવાથી પાપ થાય તેથી હું યુદ્ધ કરીશ નહિ એમ તું કહેતો હતો તેના સંબંધમાં પાપ ન થાય તેવો ઉપાય કહું છું. દેહના સુખ અને દુઃખ, રાજ્યનો લાભ અને હાનિ, અને યશ

માટે જય અને પરાજય એ સર્વને સમાન જાણી પછી યુદ્ધ કરવામાં પ્રવૃત્ત થા. આ શ્લોકમાં યોગનું સ્મરણ કરી સાંખ્ય અને યોગનો એકાર્થ કરેલો છે. સુખ અને દુઃખ, લાભ અને હાનિ, જય અને પરાજય વિગેરે ફલની આકાંક્ષા રાખ્યા વિના, જે ફલ પ્રાપ્ત થવાનું હોય તે સમાનજ છે એમ માની યુદ્ધ કર. આ પ્રમાણે યુદ્ધ કરવામાં ફલનો ઉદ્દેશ નહિ હોવાથી પાપ થશે નહિ. ૩૮.

અર્જુનનો શોક દૂર કરી તેની યુદ્ધમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવા સાંખ્ય રીતિથી જ્ઞાનનો ઉપદેશ અહિં સુધી કર્યો. હવે યોગનો અથવા કર્મયોગનો ઉપદેશ કરવાનો આરંભ કરે છે.

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धियोगे त्विमां वृणु ।

बुद्ध्यया युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ૩૯ ॥

સાંખ્ય (પ્રમાણે) આ બુદ્ધિ તને કહી. (હવે) યોગ (પ્રમાણે) આ બુદ્ધિ સાંભળ. હે પાર્થ ! તે બુદ્ધિથી યુક્ત થઈ તું કર્મબંધનો ત્યાગ કરીશ. ૩૯

સાંખ્ય એટલે આત્માનું અને અનાત્માનું જ્ઞાન. આ અધ્યાયના ૧૨ માં શ્લોકથી આરંભી સાંખ્યજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરેલો છે. શ્લોક ૨૦ સુધી સાંખ્યનો ઉપદેશ છે, પછી ક્ષત્રિય ધર્મ પ્રમાણે શું કરવું જોઈએ તે ૩૧ થી ૩૭ શ્લોક સુધી દર્શાવેલ છે. ૩૮ શ્લોકમાં પુનઃ સાંખ્ય અને યોગનો એકાર્થ કરી ઉપદેશ કરેલો છે. હવે અહિંથી યોગનો ઉપદેશ કરવાનો પ્રારંભ કરે છે.

અહિંસુધી સાંખ્યરીતિથી એટલે આત્મસ્વરૂપના બોધથી ઉપદેશ કર્યો, હવે યોગનો ઉપદેશ કરું છું. આ યોગ બુદ્ધિ રાખીશ

તો તું જે કાર્ય કરીશ તેના પુણ્ય પાપ રૂપ બંધનો તું ત્યાગ કરીશ. 'પ્રહાસ્યસિ' 'ત્યાગ કરીશ' શબ્દમાં 'પ્ર' ઉપસર્ગ છે. તેનો અર્થ 'સારી રીતે' થાય છે. તેથી બંધનો તું સારી રીતે ત્યાગ કરીશ, પુનઃ બંધનની સંભવનાજ ન રહે એવી સારી રીતે તું બંધનો ત્યાગ કરીશ. ૩૯.

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ૪૦ ॥

અહિં આરંભેલાનો નાશ નથી, વિધન હોતું નથી. સ્વલ્પ પણ આ ધર્મ મોટા ભયમાંથી રક્ષણ કરે છે. ૪૦.

કર્મ બહુ છે અને ઘણા કાળ પછીજ સિદ્ધ થઇ શકે તેવા હોવાથી અપૂર્ણ રહી જાય, અથવા વિધન આવી પડે તેથી ફક્તની પ્રાપ્તિ પણ થાય નહિ અને ઉલટો બંધ થાય એવી શંકા થાય તેનો આ શ્લોકથી નિરાસ કરે છે. આ ભગવન્માર્ગમાં જે કર્મ કરવાનાં છે તે ભગવાનના અર્થે ભગવાનની આજ્ઞાથી કરવાનાં છે, ફક્ત પ્રાપ્ત કરવા કરવાનાં નથી. ભગવદ્ધર્મ ભગવાનની આજ્ઞાથી જે કર્મ કરવામાં આવે તેમાં એવો કોઇ દોષ સંભવતો નથી. મારી આજ્ઞાથી આ માર્ગમાં જે કર્મ કરવામાં આવે છે તેના આરંભનો નાશ થતો નથી. આરંભેલું કર્મ અપૂર્ણ રહે તોપણ અપૂર્ણ રહેલું કર્મ પણ નિષ્ફળ થતું નથી. આ કર્મમાં વિધન પણ આવતાં નથી, કારણ કે આવું સ્વલ્પ કર્મ કરેલું હોય તો તે પણ મોટા ભયમાંથી રક્ષણ કરે છે. અન્યથા પણ જે કોઇ કર્મ કરવામાં આવે છે તે સંપૂર્ણ થાય અને સફળ થાય તે માટે ભગવાનનુંજ સ્મરણ મંગલાયરણ

વિગેરેમાં કરવામાં આવે છે તો પછી જે કર્મ સાક્ષાત્ ભગવાનના માટેજ કરવામાં આવતાં હોય તેમાં વિઘ્ન થવાની અથવા વિક્ષણ રહેવાની ભીતિજ ક્યાંથી સંભવે ? ૪૦.

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।

बहुशखा ह्यनन्ताश्च बुद्ध्योऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

હે કુરુનંદન ! અહિં નિશ્ચયરૂપ એક બુદ્ધિ છે. નિશ્ચય રહિતોની બુદ્ધિઓ ઘણી શાખાઓવાળી અને અનંત હોય છે. ૪૧.

અહિં અથવા આ માર્ગમાં નિશ્ચયરૂપ એકજ બુદ્ધિ છે. મારી આગ્રાથી કર્મ કરવાનું હોવાથી તેઓની બુદ્ધિ મારામાંજ હોય છે. ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે કર્મ કરીશજ એવોજ તેઓનો નિશ્ચય હોય છે, ફલની તેઓને આકાંક્ષા અથવા અભિલાષા હોતી નથી. આવી બુદ્ધિનો વિષય માત્ર હુંજ હોવાથી તેઓની એકજ બુદ્ધિ છે. નિશ્ચય-રહિત ફલની આકાંક્ષાવાળા બહિર્મુખોની અનંત બુદ્ધિઓ હોય છે અને તે બુદ્ધિઓની શાખાઓ પણ ઘણી હોય છે, કારણ કે તેઓ ફલની ઇચ્છા રાખતા હોવાથી ભિન્ન ભિન્ન ફલની તેઓને અભિ-લાષા હોય છે. ૪૧.

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२ ॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।

क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयाऽपहृतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥

હે પાર્થ ! વેદવાદમાં રતિવાળા, ‘અન્ય (કાંઈ) નથી’ એમ કહેનારા, કામનાવાળા, સ્વર્ગને પર (ફલ) બ્રહ્મનારા અવિદ્વાનો લોગ અને ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ માટે અમુક ક્રિયાઓથી ભરપુર, જન્મ અને કર્મફલ આપનારી આ જે પુષ્પિત વાણી વહે છે તેનાથી હરાચ્છલ ચિત્તવાળા, લોગ અને ઐશ્વર્યમાં આસક્ત રહેલાની સમાધિમાં નિશ્ચ-યાત્મક બુદ્ધિ થતી નથી. ૪૨, ૪૩, ૪૪.

જો એ પ્રમાણે વ્યવસાયાત્મક બુદ્ધિ ઉત્તમ હોય તો સર્વ એવી બુદ્ધિ કેમ રાખતા નથી ? એવી શંકા થાય તે દૂર કરવા વ્યવસાય-ાત્મક બુદ્ધિ કેમ થતી નથી તે દર્શાવે છે. જેઓ વેદવાદમાં રતિ-વાળા છે, વેદમાં કરેલું કર્મ તેમાં કહેલાં ફલ પ્રાપ્ત કરવા અવશ્ય કરવું જોઈએ પરંતુ ફલની ઇચ્છા વિના કરવું યોગ્ય નથી એવા મત-વાળા છે, તેથીજ વૈદિક કર્મના ફલ વિના અન્ય કાંઈ ફલ છે જ નહિ એમ જેઓ કહ્યા કરે છે, જેઓ કામનાવાળા છે, એટલે જ-મને નિરંતર કર્મનાં ફલ પ્રાપ્ત કરવાની કામના હોય છે, જેઓ સ્વ-ર્ગનેજ ઉત્તમ ફલ માને છે તેવા અવિદ્વાનો વેદવાદનું તાત્પર્ય નહિ બ્રહ્મનાર મૂર્ખ અજ્ઞાનીઓ “ વૈદિક ફલ વિના અન્ય કાંઈ નથી ” એવી પુષ્પિત વાણી વહે છે. આ વાણી માત્ર પુષ્પવાળી છે, પરંતુ ફલ રહિત છે. પુષ્પવાળી લતાની પેઠે દેખાવમાં રમ્ય લાગે છે પરંતુ ફલહીન છે. માત્ર ગંધના લોભથીજ તેઓનાં ચિત્ત આવી વાણીથી

બ્રાંત થએલાં છે એવો ભાવાર્થ છે. આ વાણી જન્મ અને કર્મ
ફલ આપનારી છે, અર્થાત્ આ વાણીનું ફલ ઉત્તમ યોનિમાં જન્મ
અને ઉત્તમ કર્મજ છે. વળી ભોગ અને ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે
આ વાણીમાં બહુ ક્રિયાઓ કરવાની છે. આ વાણી ભોગ અને ઐશ્વર્ય
પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેક ક્રિયાઓની ભરપૂર છે.

અથવા ‘મોગૈશ્વર્યગતિં પ્રતિ’ ‘ક્રિયાવિશેષબહુલાં’ સાથે
નહિ લેતાં ‘કામાત્માનઃ’ સાથે લેવું એટલે ભોગ અને ઐશ્વર્યની
પ્રાપ્તિની કામનાવાળાઓ અવિદ્વાનો આવી પુષ્પિત વાણી વહે છે.
વળી “જન્મકર્મફલપ્રદામ્” વાણીનું વિશેષણ નહિ લેતાં ‘મો-
ગૈશ્વર્યગતિમ્’ નું વિશેષણ પણ લઈ શકાય. તેથી જન્મ અને ક-
ર્મના ફલ આપનાર ભોગ અને ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિની કામનાવાળા
અવિદ્વાન લોકો આવી પુષ્પિત વાણી વહે છે એવો અર્થ થાય છે.

આવી પુષ્પિત વાણીથી આવા અજ્ઞાનીઓનાં ચિત્ત હરાએલાં
છે અને તેઓ ભોગ અને ઐશ્વર્યમાં આસક્તિવાળા હોય છે તેથી
તેઓનું ચિત્ત બ્યથ રહેવાથી સમાધિ અથવા ભગવાનનું ચિંતન
કરવામાં તેવી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ તેઓની થતી નથી. ૪૨, ૪૩, ૪૪.

ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદા નિર્લેગુણ્યો ભવાર્જુન ।

નિર્દ્વન્દ્વો નિત્યસત્ત્વસ્થો નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન્ ॥૪૫॥

વેદો ત્રૈગુણ્યવિષય છે. હે અર્જુન ! તું નિર્લેગુણ્ય,
નિર્દ્વન્દ્વ, નિત્યસત્ત્વમાં રહેનાર, યોગક્ષેમરહિત અને આત્મ-
વાન્ થા. ૪૫.

સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ એ ત્રણ પ્રાકૃત ગુણ છે. આ ત્રણ
ગુણની અથવા ત્રિગુણ સૃષ્ટિમાં જે જીવો સરખાએલા છે તે ત્રૈગુણ્ય

છે. વેદો આપ્રા ત્રૈગુણ્ય જીવોના વિષયવાળા છે, એટલે આપ્રા ત્રૈગુણ્ય જીવોને પ્રાપ્ત કરવાના સ્વર્ગ વિગેરે શ્લો આપનાર કર્મોનું પ્રતિપાદન કરનારા છે, પરંતુ ગુણાતીત સાક્ષાત્ ભગવાનની ક્રીડામાં ઉપયોગી ભગવદીય સૃષ્ટિમાં રહેલા ભગવદ્ભક્તોને માટે નથી. ભગવાનની લીલાસૃષ્ટિ ત્રિગુણાત્મક નથી, પરંતુ નિર્ગુણ છે. તેથી જ શ્રીવરાહજી પણ “એ અન્ય જ કોઈ સૃષ્ટિ બ્રહ્માની સૃષ્ટિથી ભિન્ન છે” એમ કહે છે. શ્રીપુરુષોત્તમ ગુણાતીત છે. ગુણાતીત પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ વેદનો વિષય નથી. શ્રુતિ પણ ‘નેતિ નેતિ’ “વાણીઓ મન સાથે જ્યાં પહોંચ્યા વિના પાછી ફરે છે” એમ કહે છે. તેથી વેદો માત્ર ત્રિગુણાત્મક સૃષ્ટિમાં રહેલા ત્રૈગુણ્ય જીવોને કરવાનાં કર્મોનું પ્રતિપાદન કરે છે. હે અર્જુન, તું નિસ્ત્રેગુણ્ય થા. ત્રણ ગુણનો આશ્રય કરી રહેલા ત્રૈગુણ્ય જીવોથી ભિન્ન હોય તે નિસ્ત્રેગુણ્ય, અથવા ત્રણ ગુણથી પર નિસ્ત્રિગુણ્ય ભગવાનનો આશ્રય કરી રહેલ હોય તે નિસ્ત્રેગુણ્ય એટલે ભગવદ્ભક્ત. હે અર્જુન, તું મારો ભક્ત થા. ભક્ત થવા શું સાધન કરવાં તે કહે છે. તું નિર્દ્વંદ્વ થા. સુખ દુઃખ, અહંતા મમતા વિગેરે દ્વંદ્વ રહિત થા. વળી નિત્ય સત્ત્વમાં રહેનાર થા. નિત્ય સત્ત્વ જેમાંથી નીકળે છે તે નિત્યસત્ત્વ ભગવાન. નિત્યસત્ત્વમાં રહેનાર અથવા ભગવન્નિષ્ઠ થા. જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થએલી ન હોય તેને પોતાના બલથી પ્રાપ્ત કરવી તે યોગ. પ્રાપ્ત થએલી વસ્તુનું પરિપાલન કરવું તે ક્ષેમ. યોગ અને ક્ષેમ રહિત થા. આત્મવાન થા. આત્મા એટલે મન જેને વશ છે તે આત્મવાન. મનને વશ રાખનાર. ૪૫.

યાવાનર્થ ઉદપાને સર્વતઃ સંપ્લુતોદકે ।

તાવાન્સર્વેષુ વેદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજાનતઃ ॥ ૪૬ ॥

સર્વતઃ પરિપૂર્ણ જલવાળા સરોવરમાં જેટલો અર્થ (હોય છે) તેટલો જ વિદ્વાન્ પ્રાણશુને સર્વવેદોમાં (હોય છે). ૪૬.

વેદોમાં કહેલું હોય તે સર્વ સગુણ અને ગુણાતીત સર્વ લોકોને અહણ કરવાનું નથી, પરંતુ જેને ઉપયોગી હોય તેટલું જ તેને અહણ કરવાનું છે એવો દષ્ટાંતથી બોધ કરે છે. સર્વ અર્થ પરિપૂર્ણ કરી શકે તેવા સર્વતઃ જલથી પરિપૂર્ણ અગાધ સરોવરમાંથી જલપાન કરવાને ઇચ્છનાર જેટલો અર્થ અથવા પ્રયોજન હોય તેટલું જ અહણ કરે છે, તે પ્રમાણે સર્વ વેદોમાંથી વેદાધિકારી વેદને વિવેકથી જાણનાર વિદ્વાન્ પ્રાણશુ આત્માની સંસિદ્ધિ માટે જેટલા સાધનોની જરૂર હોય તેટલા જ અહણ કરે છે, પરંતુ વેદોક્ત સર્વ સાધનોનું અહણ કરતો નથી.

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલહેતુર્ભૂર્મા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥ ૪૭ ॥

કર્મમાંજ તારો અધિકાર છે, ફલમાં કદાપિ ન હો. કર્મફલના પ્રયોજનવાળો ન થા. અકર્મમાં તારો સંગ ન હો. ૪૭.

વેદરૂપી સમુદ્રમાંથી મારે શું અહણ કરવું એવી આંકાંક્ષા થાય તે માટે આ શ્લોક યોજેલો છે. તારો કર્મમાં જ અધિકાર છે એટલે તારે કર્મ જ કરવું, પરંતુ કર્મફલમાં તારો કદાપિ અધિકાર ન હો. તેથી જ કર્મફલ જેનો હેતુ અથવા પ્રયોજન છે તેવો તું ન થા, એટલે કર્મમાં ફલપ્રાપ્તિનું પ્રયોજન રાખીશ નહિ. અકર્મ એટલે નિષિદ્ધ કર્મમાં અથવા પરધર્મમાં તારો સંગ ન હો. ૪૭.

યોગસ્થઃ કુરુ કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા ધનંજય ।

સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥૪૮॥

ધનંજય ! યોગમાં રહી, સંગ તણ, સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમાન રહી કર્મ કર, સમપણું યોગ કહેવાય છે. ૪૮.

કર્મ કેવી રીતે કરવું તે અહિં કહેલું છે. યોગમાં રહી અથવા ભગવાનમાં જ ચિત્ત રાખીને, સંગ તણ કર્મ કરવાં. સિદ્ધિ એટલે કર્મના ફલની પ્રાપ્તિ. અસિદ્ધિ એટલે વિપરીત ફલની પ્રાપ્તિ. સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમાન રહી અર્થાત્ ઉભયને સમાન ગણી પ્રથમ મેં કહ્યાં તેવાં મારી આચારૂપ કર્મ કર. સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમાન રહી કર્મ કરવાં તે યોગ કહેવાય છે. ભગવાનની આજ્ઞા હોવાથી જ ને કર્મ કરે છે તેમનો કર્મના ફલ પ્રતિ સમાનભાવ જ હોય છે. આ સમપણું જ કર્મ કરનાર ભગવત્પરાયણ છે એમ દર્શાવતું હોવાથી યોગરૂપ છે. ૪૮.

દૂરેણ દ્યવરં કર્મ બુદ્ધિયોગાદનંજય ।

બુદ્ધૌ શરણમન્વિચ્છ કૃપણાઃ ફલહેતવઃ ॥ ૪૯ ॥

હે ધનંજય ! બુદ્ધિયોગથી કર્મ ધણુંજ હલકું છે. બુદ્ધિમાં શરણ કર, ફલ કામનાવાળા કૃપણ છે. ૪૯.

ફલની અપેક્ષા વિના, સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમાન રહી કર્મ કરવામાં આવે તે બુદ્ધિયોગ. આ બુદ્ધિયોગથી કર્મ ધણુંજ હલકું છે. બુદ્ધિયોગથી ફલની આકાંક્ષા રાખી કર્મ કરવામાં આવે તે ધણુંજ હલકું છે. આવું હલકું ફલની કામનાથી કરવામાં આવતું કર્મ પ્રાકૃત લોકોજ કરે, તારા જેવાએ કરવા જેવું નથી એમ દર્શાવવા 'ધનંજય'

૫૬ યોજેલું છે. તેથી તું બુદ્ધિમાં એટલે બુદ્ધિયોગના નિમિત્ત ઈશ્વર-
માં શરણ કર, અર્થાત્ ઈશ્વરનું શરણ રાખ. ફલની કામનાવાળા
અર્થાત્ ફલની કામનાથી કર્મ કરનાર કૃપણ એટલે લોભી છે. ફલ
પ્રાપ્ત થાય તોપણ પુનઃ તેઓને ફલની તૃષ્ણા થાય છે. ૪૯.

બુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ ઉભે સુકૃતદુષ્કૃતે ।

તસ્માદ્યોગાય યુજ્યસ્વ યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ ॥ ૫૦ ॥

બુદ્ધિવાળો આ લોકમાં સુકૃત અને દુષ્કૃત ઉભયનો
ત્યાગ કરે છે, તેથી તું યોગ માટે તૈયાર થા. યોગ કર્મ-
ર્મોનું કૌશલ છે. ૫૦.

બુદ્ધિવાળો અથવા ભગવાનની આજ્ઞા હોવાથીજ કર્મ કરવાં
જોઈએ એમ વિચારી ફલની કામના વિના કર્મ કરનાર બુદ્ધિયોગ-
વાળો સુકૃત અને દુષ્કૃત તેમજ તેઓનાં ફલ સ્વર્ગ અને નરક વિગે-
રેનો આ લોકમાંજ ત્યાગ કરે છે. હું આ સુકૃત અથવા દુષ્કૃત કઈ
છું તેનું મને આ પુણ્ય અથવા પાપ થશે એવો તેને વિચાર આવતો
નથી, પરંતુ જેવી ઈશ્વર મને પ્રેરણા કરે છે તેવું કાર્ય કઈ છું એમ
વિચારી કાર્ય કરે છે. તેથી તે પુણ્ય પાપનો ત્યાગ કરે છે, અને
બુદ્ધિયોગથી કરેલું કાર્ય ભક્તિનું સાધન થાય છે. તેથી તું પણ યોગ
અર્થાત્ બુદ્ધિયોગ માટે તૈયાર થા. યોગ કર્મોનું કૌશલ અથવા ચાતુર્ય
છે. કારણ કે બુદ્ધિયોગવાળો ભગવન્નિષ્ઠ છે, અને યોગ ભગવાનના
દર્શનાર્થે મનને સ્થિર કરવાનું મુખ્ય સાધન છે. ૫૦.

કર્મજં બુદ્ધિયુક્તા હિ ફલં ત્યક્ત્વા મનીષિણઃ ।

જન્મબન્ધવિનિર્મુક્તાઃ પદં ગચ્છન્ત્યનામયમ્ ॥ ૫૧ ॥

બુદ્ધિ (યોગ) વાળા જ્ઞાનીઓ કર્મથી થતાં ફલનો ત્યાગ કરી, જન્મબંધથી વિમુક્ત થઈ અનામય પદ પ્રાપ્ત કરે છે. ૫૧.

કર્મ સ્વતંત્રતાથી પોતાનાં ફલ આપે છે તે ભક્તિનું સાધન કેમ થાય એવી શંકા થાય તે માટે આ શ્લોક યોજેલો છે. શાસ્ત્રાર્થને જાણનાર પુરૂષો ઉપર વર્ણવ્યો તેના બુદ્ધિયોગવાળા થઈ જન્મના બંધથી વિમુક્ત થઈ અનામય પદ અર્થાત્ ભગવાનના ચરણારવિંદરૂપ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. અનામય એટલે રોગરહિત અનામય અથવા રોગરહિત પદ માત્ર ભગવચ્ચરણારવિંદજ છે. અન્યત્ર સર્વ સ્થળે રોગનો ભય રહે છે, પરંતુ ભગવચ્ચરણારવિંદરૂપ ભક્તિમાં એ ભય હોતો નથી. તેથીજ શ્રીમદ્ભાગવતમાં દેવકીજી ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં કહે છે કે “ મૃત્યુરૂપી વ્યાલની ભીતિથી સર્વ લોકોમાં પલાયન કરતાં મત્યં (જીવ) ને નિર્ભય (સ્થાન) મળ્યું નહિ. અકસ્માત્ આપના ચરણકમળ પ્રાપ્ત કરીને હવે તે સ્વસ્થ રહે છે, (કારણ કે) આનાથી (ચરણ કમળથી) મૃત્યુ નાસે છે.” ૫૧.

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।

तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ૫૨ ॥

જ્યારે તારી બુદ્ધિ મોહકલિલને તરી જશે ત્યારે શ્રવણ કરવાનાનો અને શ્રવણ કરેલાનો તને વૈરાગ્ય થશે. ૫૨.

આવો બુદ્ધિયોગ ક્યારે પ્રાપ્ત થશે એવી જાણસા થાય તે માટે અહિંથી બે શ્લોક (૫૨-૫૩) યોજેલા છે. તારી બુદ્ધિ જ્યારે મોહકલિલને તરી જશે, જ્યારે લૌકિક દેહાદિ પદાર્થોમાં તને મોહ નહિ રહે ત્યારે શ્રવણ કરવાના અને શ્રવણ કરેલા ત્રૈગુણ્યના ધર્મોનો

વૈરાગ્ય તને પ્રાપ્ત થશે. જ્યારે લૌકિક દેહાદિ પદાર્થમાંથી તારે મોહ દૂર થશે ત્યારે એવા પદાર્થની પ્રાપ્તિની કામના પણ નહિ રહે. ફલની કામના નહિ રહેવાથી અમુક ફલ પ્રાપ્ત કરવા અમુક કર્મ કરવું જોઈએ એવું જે કાંઈ શ્રવણ કરેલું છે અને કરવાનું છે તેના વૈરાગ્ય થશે. ૫૨.

શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના તે યદા સ્થાસ્યતિ નિશ્ચલા ।

સમાધાવચ્ચલા બુદ્ધિસ્તદા યોગમવાપ્સ્યસિ ॥ ૫૩ ॥

શ્રુતિથી વિક્ષિપ્ત થએલી તારી બુદ્ધિ જ્યારે નિશ્ચલ અને સમાધિમાં અચલ રહેશે ત્યારે તું યોગ પ્રાપ્ત કરીશ. ૫૩.

શ્રુતિથી એટલે ત્રૈગુણ્યોએ ફલ પ્રાપ્તિ માટે ક્યાં કર્મ કરવાં જોઈએ વિજેરે જે શ્રવણ કરેલું છે તેનાથી વિક્ષિપ્ત થએલી તારી બુદ્ધિ જ્યારે નિશ્ચલ એટલે બિન બિન પ્રકારના ધર્મનું શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા રહિત થશે, અને સમાધિમાં એટલે માફે ચિંતન કરતી વખતે અચલ એટલે બિન બિન ધર્મોનું શ્રવણ થાય તો પણ ચલે નહિ તેવી સ્વતઃ દૃઢ થશે ત્યારે તને બુદ્ધિયોગ પ્રાપ્ત થશે. ૫૩.

અર્જુન ઉવાચઃ—

સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા ભાષા સમાધિસ્થસ્ય કેશવ ।

સ્થિતધીઃ કિં પ્રભાષેત કિમાસીત વ્રજેત કિમ્ ॥ ૫૪ ॥

હે કેશવ ! સમાધિસ્થ સ્થિતપ્રજ્ઞનું લક્ષણ શું ? સ્થિતધી કેમ બોલે ? કેમ બેસે ? કેમ ચાલે ? ૫૪.

સમાધિમાં રહેનાર સ્થિતપ્રજ્ઞ એટલે નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિવાળાની ભાષા એટલે પરિભાષા શું ? કંઈ પરિભાષાથી અથવા કંઈ લક્ષણથી

સ્થિતપ્રજ્ઞ ઓળખાય ? તે કેમ જોશે ? જેસે કેમ ? ચાહે કેમ ? આ પ્રમાણે સ્થિતપ્રજ્ઞનું સ્વરૂપ જાણવા અર્જુન પ્રશ્ન કરે છે. ૫૪.

ભગવાન અહિંથી આ અધ્યાયની સમાપ્તિ સુધી અર્જુનના પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપે છે. અહિંથી બે શ્લોકમાં (૫૫-૫૬) શ્લોકમાં સ્થિતપ્રજ્ઞનું લક્ષણ કહેલું છે.

શ્રીભગવાનુવાચ:-

પ્રજહાતિ યદા કામાન્સર્વાન્પાર્થ મનોગતાન્ ।

આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ત દોચ્યતે ॥૫૫॥

હે પાર્થ ! જ્યારે મનમાં થતી સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરે છે, અને આત્મામાં જ આત્માથી સંતુષ્ટ રહે છે ત્યારે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. ૫૫.

જ્યારે મનમાં ઉત્પન્ન થતી સર્વ કામનાઓનો સારી રીતે ત્યાગ કરે છે, પુનઃ એવી કામનાનું સ્મરણ પણ ન થાય એવી રીતે જ્યારે કામનાઓનો ત્યાગ કરે છે, અને પોતાના આત્માના સ્વરૂપમૂલ આત્મામાં પોતાના જીવાત્મા સ્વરૂપથી જ સંતુષ્ટ રહે છે, અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપમૂલ આત્માનું ઐક્ય સ્ફુરવાથી પોતાની મેળે સંતુષ્ટ રહે છે ત્યારે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. ૫૫.

દુઃસ્વેષ્વનુદ્વિગ્નમનાઃ સુસ્વેષુ વિગતસ્પૃહઃ ।

વીતરાગભયક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥ ૫૬ ॥

જેનું મન દુઃખમાં ઉદ્વેગ પામતું નથી, સુખ માટે જેને સ્પૃહા નથી, જેના રાગ ભય અને ક્રોધ, દૂર થએલા છે તેવો મુનિ સ્થિતધી કહેવાય છે. ૫૬.

યઃ સર્વજ્ઞાનભિસ્નેહસ્તત્તત્પ્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ।

નાભિનન્દતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૬૭ ॥

જે સર્વજ્ઞ સ્નેહરહિત છે, તે તે શુભ અથવા અશુભ પ્રાપ્ત કરી આનંદ પામતો નથી અથવા દ્વેષ કરતો નથી, તેની બુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિત છે. ૫૭.

સ્થિતપ્રજ્ઞ કેમ જોશે એ પ્રશ્નનો આ શ્લોકમાં ઉત્તર આપેલો છે તે સંસારમાં સર્વજ્ઞ સ્નેહરહિત હોય છે, તેથી ભિન્ન ભિન્ન શુભ એટલે લૌકિકને અનુકૂળ અથવા અશુભ એટલે લૌકિકને પ્રતિકૂળ પ્રાપ્ત કરી આનંદ પામતો નથી અથવા દ્વેષ કરતો નથી. લૌકિકમાં કોઈ સ્થલે સ્નેહ નહિ હોવાથી, શુભ પ્રાપ્ત થવાથી તેને આનંદ થતો નથી, તેમજ અશુભ પ્રાપ્ત થવાથી દ્વેષ થતો નથી. શુભ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તે આનંદનાં વચન જોલતો નથી, અશુભ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે દ્વેષનાં વચન જોલતો નથી. આવા પુરૂષની પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત છે. ૫૭.

યદા સંહરતે ચાયં કૂર્મોઽંગાનીવ સર્વશઃ ।

ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૬૮ ॥

કૂર્મ સર્વ જાન્યુએથી અવયવો ખેંચી લે છે તેમ જ્યારે આ ઇન્દ્રિયોના અર્થોમાંથી ઇન્દ્રિયોને ખેંચી લે ત્યારે તેની બુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. ૫૮.

સ્થિત પ્રજ્ઞ કેમ જોશે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર અહિંથી ચાર શ્લોકથી (૫૮ થી ૬૧) આપે છે જ્યારે આ ઇન્દ્રિયોના અર્થોમાંથી એટલે ઇન્દ્રિયોના ભોગ્ય પદાર્થોમાંથી ઇન્દ્રિયોને ખેંચી લે ત્યારે તેની બુદ્ધિ પ્રતિ-

જિત થાય છે. ભોગ્ય પદાર્થોમાંથી ઇન્દ્રિયોને કવી રીતે ખેંચી લે એ જળણાવવા કુર્મનું દૃષ્ટાંત આપે છે. જેમ કાચખો પોતાના કર, ચરણ વિગેરે સર્વ અવયવોને સ્વભાવથીજ ખેંચી લે છે તે પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોને સ્વભાવથીજ ભોગ્ય પદાર્થોમાંથી ખેંચી લે અર્થાત્ ભોગ્ય પદાર્થોનું દર્શન થતાંજ ઇન્દ્રિયો સ્વાભાવિક રીતેજ તેમાંથી નિવૃત્ત થાય ત્યારે બુદ્ધિ પ્રતિજિત થાય છે. ૫૮.

વિષયા વિનિવર્તન્તે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ॥

રસવર્જે રસોઽપ્યસ્ય પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તતે ॥ ૫૯ ॥

નિરાહાર દેહીના વિષયો રસ સિવાય દૂર થાય છે. આનો રસ પણ પરના દર્શન થવાથી દૂર થાય છે. ૫૯.

કાચખાની પેઠે ઇન્દ્રિયોને ભોગ્ય પદાર્થમાંથી ખેંચી લેવાનો ઉપદેશ ગયા શ્લોકમાં કર્યો. તેમાં શંકા થાય કે જે દેહી અથવા માણસ આહાર ન લે તેની ઇન્દ્રિયોમાં શક્તિજ નહિ રહેવાથી ઇન્દ્રિયાર્થોમાં પ્રવૃત્ત થઇ શકેજ નહિ તેથી તેનેજ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવો યોગ્ય છે. આવી શંકા આ શ્લોકથી દૂર કરે છે. જે માણસ આહાર ન લે તેની ઇન્દ્રિયો વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થઇ શકતી નથી એ ખરું, પરંતુ તેને રસ રહી જાય છે. રસ એટલે વિષયોનો અનુભવ કરવાની અથવા વિષયો ભોગવવાની ઇચ્છા. નિરાહાર દેહીને આ ઇચ્છા રહે છે. અહીં ‘દેહી’ શબ્દ યોગ્યેશ્વે હોવાથી તેને દેહનું અભિમાન પણ રહે છે એવો ભાવાર્થ નીકળે છે. આનો એટલે સ્થિતપ્રજ્ઞનો, રસ એટલે વિષયો ભોગવવાની ઇચ્છા પણ દૂર થાય છે. સ્થિતપ્રજ્ઞને પર રસ અથવા પરમ ઉત્કૃષ્ટ ભગવદીય રસનો અનુભવ થવાથી લૌકિક ઇન્દ્રિયોના ભોગ ભોગવવાની તેને ઇચ્છા નજ રહે એ સ્વાભાવિકજ છે, કારણ કે

મહાનંદ પાસે અસ્થાનંદમાં કોઈની પ્રવૃત્તિ નજ થાય. નિરાહાર દેહી અને સ્થિતપ્રજ્ઞમાં આ ભેદ છે. ૫૯.

યતતો હાપિ કૌન્તેય પુરુષસ્ય વિપશ્ચિતઃ ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

હે કૌન્તેય ! ક્ષોભ કરનારી ઇન્દ્રિયો યતન કરતા વિદ્વાન્ પુરુષના મનને પણ બલાત્કારે હરી જાય છે. ૬૦.

ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ સર્વ લોકોએ કરવો જોઈએ તેમાં સ્થિતપ્રજ્ઞમાં વિશેષ શું એવી શંકા થાય તે માટે આ શ્લોક યોજ્યો છે. ધણો વિદ્વાન્ માણસ ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી દૂર રાખવા પ્રયત્નો કરતો હોય તો પણ મનનું મથન અથવા મનનો ક્ષોભ કરનારી ઇન્દ્રિયો તેના યત્નો છતાં બલાત્કારે તેના મનને હરી જાય છે. ઇન્દ્રિયો મનને વિષયો પ્રતિ લઇ જાય છે, એટલે તેવો માણસ પણ વિષયોનું ચિંતન કરે છે. ૬૦

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत् मत्परः ।

बभौ हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

યોગીએ તે સર્વનો સંયમ કરી મત્પર થઈ બેસવું, કારણ કે જેને ઇન્દ્રિયો વશ છે તેની બુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિત છે. ૬૧.

હુંજ જેને પર છું, તે મત્પર. ભગવાનનેજ પર જાણનાર થઈ સર્વ ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરી બેસવું. જેને ઇન્દ્રિયો વશ છે તેનીજ પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત છે, અથવા જેની પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત છે તેનેજ ઇન્દ્રિયો વશ રહે છે, અન્યને રહેતી નથી. તેથીજ ગયા શ્લોકમાં વિદ્વાનો પણ પ્રયત્ન કરવા છતાં ઇન્દ્રિયોને વશ કરી શકતા નથી એમ કહેલ છે. ૬૧.

અહિં સુધી બાહ્ય ઇન્દ્રિયો વશ ન હોય તો શુ થાય તે કહ્યું. હવે મન વશ ન હોય તો પણ બુદ્ધિયોગથી ભ્રંશ થાય છે એમ કહે છે. તેમાં પ્રથમ બે શ્લોકથી (૬૨-૬૩) મનને સંયમ ન કરવાથી થતા દોષનું વર્ણન કરે છે. ૬૧.

ધ્યાયતો વિષયાનુસંગસ્તેષૂપજાયતે ।

સંગાત્સંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥૬૨॥

વિષયોનું ધ્યાન કરતા પુરૂષનો તેઓમાં સંગ થાય છે. સંગમાંથી કામ ઉત્પન્ન થાય છે. કામમાંથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. ૬૨.

વિષયોનું ચિંતન કરનાર પુરૂષનો વિષયોમાં આસક્તિ થાય છે. વિષયોમાં આસક્તિ થવાથી વિષયો ભોગવવાની કામના થાય છે. કામના પરિપૂર્ણ ન થાય અથવા કામના પરિપૂર્ણ થવામાં વિઘ્ન આવે એટલે ક્રોધ થાય છે. ૬૨.

ક્રોધાદ્ભવતિસંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ ।

સ્મૃતિભ્રંશાદ્બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણયતિ ॥૬૩॥

ક્રોધમાંથી સંમોહ થાય છે, સંમોહમાંથી સ્મૃતિ વિભ્રમ (થાય છે). સ્મૃતિનો ભ્રંશ થવાથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે. બુદ્ધિનો નાશ થવાથી વિનાશ થાય છે. ૬૩.

ક્રોધ થવાથી સારી રીતે મોહ થાય છે, એટલે વિવેક જતો રહે છે. મોહ થવાથી શાસ્ત્રોમાંથી અથવા ગુરૂદ્વારા જે ઉપદેશ શ્રવણ કર્યો હોય તેમાં વિભ્રમ થાય છે. આવી રીતે સ્મૃતિનો ભ્રંશ થવાથી બ્યવસાયાત્મક બુદ્ધિનો નાશ થાય છે. આ બુદ્ધિનો નાશ થવાથી

તેનો પોતાનો વિનાશ થાય છે અર્થાત્ તે પ્રાકૃત અવિશુદ્ધ પુરુષ થઈ રહે છે. વિષયોનું ધ્યાન કરવાથી આ પ્રમાણે વિનાશ થાય છે, તેથી વિષયોનું ધ્યાન કરવું નહિ. આ બે શ્લોકથી (૬૨-૬૩) સ્થિતપ્રજ્ઞ કેમ ચાલે તેનો ઉત્તર આપેલો છે. સ્થિતપ્રજ્ઞ વિષયોનું ધ્યાન કર્યા વિના ચાલે છે. ૬૩.

રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિન્દ્રિયૈશ્વરન ।

આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥ ૬૪ ॥

કર્તવ્યમાં ચિત્ત રાખનાર રાગદ્વેષરહિત પોતાને વશ રહેલી ઇન્દ્રિયોથી વિષયોનો ભોગ કરતાં પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૪.

ઇન્દ્રિયોનો સ્વભાવજ વિષયો પ્રતિ ગમન કરવાનો હોવાથી ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ અશક્યજ છે, તેથી પ્રજ્ઞા કેવી રીતે પ્રતિષ્ઠિત રહી શકે એવી શંકા થાય તે માટે કહે છે કે-વિધેય એટલે કર્તવ્યમાં ચિત્ત રાખનાર માણુસ રાગદ્વેષ રહિત ઇન્દ્રિયોને પોતાને વશ રાખી વિષયોનો ભોગ કરે તો તેનું ચિત્ત પ્રસન્ન રહે છે. ૬૪

પ્રસાદે સર્વદુઃસ્વાનાં હાનિરસ્યોપજાયતે ।

પ્રસન્નચેતસો હ્યાશુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥૬૫॥

પ્રસાદ થવાથી આના સર્વ દુઃખોનો નાશ થાય છે, કારણ કે પ્રસન્ન ચિત્તવાળાની બુદ્ધિ એકદમ સારી રીતે પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. ૬૫

નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય ન ચાયુક્તસ્ય ભાવના ।

ન ચાભાવંયતઃ શાન્તિરશાન્તસ્ય કુતઃ સૂક્ષ્મ ॥૬૬॥

અયુક્તને બુદ્ધિ હોતી નથી. અને અયુક્તને ભાવના

અયુક્તને બુદ્ધિ હોતી નથી અને અયુક્તને ભાવના હોતી નથી. ભાવના ન કરનારને શાંતિ હોતી નથી. શાંતિ ન હોય તેને સુખ ક્યાંથી (હોય) ? ૬૬.

મનને સંયમમાં રાખવાથી બુદ્ધિયોગ પ્રાપ્ત થાય છે એમ ઉપર કહ્યું. હવે મનને સંયમમાં ન રાખે તેને બુદ્ધિયોગ પ્રાપ્ત થતો નથી એમ વ્યતિરેકથી મનનો નિગ્રહ બુદ્ધિયોગ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે એમ કહે છે. અયુક્ત એટલે મનનો નિરોધ નહિ રાખનાર, મનનો સંયમ નહિ રાખનાર. મનના નિરોધરૂપી યોગરહિત. આવા અયુક્તને વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ અથવા બુદ્ધિયોગ ઉપર વર્ણવ્યો તે હોતો નથી, અને તેને ભાવના પણ હોતી નથી. ભાવના એટલે તત્ત્વનું ચિંતન, અથવા ભગવાનનું ચિંતન. અયુક્તથી ભગવાનનું ચિંતન પણ થઈ શકતું નથી. આ ભાવના ન હોય તેને શાંતિ હોતી નથી, અને શાંતિ ન હોય તેને સુખ ક્યાંથી જ હોય ? ૬૬.

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

नदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि ॥ ६७ ॥

ચરતાં ઇન્દ્રિયોમાંથી જેની પાછળ મન જાય છે તે જલમાં જેમ વાયુ નાવને લઈ જાય તેમ આની બુદ્ધિને હરી જાય છે. ૬૭.

પાછલા શ્લોકમાં અયુક્તને અથવા મનનો નિગ્રહ નહિ રાખનારને બુદ્ધિ હોતી નથી એમ કહ્યું તેનું આ શ્લોકમાં કારણ આપેલું છે. રાગદ્વેષરહિત વશ રહેલી ઇન્દ્રિયોથી વિષયોપભોગ કરવામાં આવે તો બુદ્ધિયોગ પ્રાપ્ત કરવામાં કંઈ વિઘ્ન થતું નથી, પણ જો

ઇન્દ્રિયો વશ ન હોય અને બૌદ્ધિક વિષયમાં ઇચ્છા પ્રમાણે ચરતી હોય તે જે ઇન્દ્રિય પાછળ મન જાય તે ઇન્દ્રિય આ માણસનો ભાવનાત્મક અથવા વ્યવસાયાત્મક બુદ્ધિ હરી જાય છે. જેમ વાયુ જલમાં તરવાના સાધનરૂપ નૈકાને ખેંચી જઈ દુઆડી દે છે તેમ આ ઇન્દ્રિય આ માણસના તરવાના સાધનરૂપ વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિને હરી જઈ તેનો અધઃપાત કરાવે છે. તેથી તેને બુદ્ધિયોગ ન હોય તે યોગ્યજ છે. ૬૭.

तस्माद्यस्य महाबाहो निवृद्धीतानि सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

તેથી હે મહાબાહો ! જેની ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાંથી સર્વ તરફથી નિગ્રહમાં રખાએલી છે તેની પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત છે. ૬૮.

હવે ઉપસંહાર કરે છે. હે મહાબાહો ! મોટા બાહુવાળા અર્જુન ! તારા બાહુ મોટા હોવાથી તું પણ ક્રિયા કરવા સમર્થ છે તેવા તું પણ ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહ કરવા યોગ્ય છે એવો ભાવાર્થ છે. ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ ન હોય તેની પ્રજ્ઞાનો નાશ થાય છે. તેથી જેની ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ થએલો છે તેનીજ પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત થાય છે.

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

જે સર્વ પ્રાણીઓની નિશા છે તેમાં સંયમી જાગે છે. જેમાં પ્રાણીઓ જાગે છે તે દેખતા મુનિની નિશા છે. ૬૯.

ઇન્દ્રિયોના સંયમથી જેની બુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિત થએલી છે તેનું લક્ષણ આ શ્લોકમાં આપે છે. આત્મવિષયના બુદ્ધિ એટલે જગવાન સંયમી

બુદ્ધિ જે સર્વ પ્રાણીઓની નિશા છે અર્થાત્ જેના પ્રજાશ સર્વ સંસારી પ્રાણીઓને જાણે તે હિંસના હોય તેમ પડતા નથી, અથવા અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી મુંઝવેલી મતિચાળા સંસારી પ્રાણીઓ જેના અનુમત કરી ચક્રતા નથી તેનાં ઇન્દ્રિયોનો સંયમ રાખનાર પ્રતિષ્ઠિત બુદ્ધિવાળો જાગે છે અર્થાત્ તેનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. જે સંસારી વ્યવહારોમાં સર્વ પ્રાણીઓ જાગે છે અથવા મર્યા રહે છે તે આવા સંયમ રાખનાર મુનિની રાત્રિ છે, એટલે તેના વ્યવહારોનો આવા મુનિને કાંઈ સંબંધ હોતો નથી. આ પ્રમાણે સંસારી પ્રાણીઓમાં સંયમી મુનિનાં લક્ષણો ભિન્નજ હોય છે. ૧૯.

આપૂર્વમાણમચલગતિઃ સમુદ્રપાવઃ પ્રાવશંતિ યદ્વત્ ।

તદ્વત્કામા યં પ્રવિશન્તિ સર્વે સ શાન્તિમાત્રોતિ ન કામકામી ૭૦

જેમ જલો ભરાતા અચલ પ્રતિષ્ઠાવાળા સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે તેવી રીતે સર્વ કામનાઓ જેનામાં પ્રવેશ કરે છે તે શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે, કામનાઓની ઇચ્છા રાખનાર (પ્રાપ્ત કરતો) નથી. ૭૦.

સંયમી પ્રતિષ્ઠિત બુદ્ધિવાળાનું આ શ્લોકમાં બીજું લક્ષણ કહેલું છે. જેમ સમુદ્ર કોઈ જલ પ્રતિ પ્રવાહ કરતો નથી, પરંતુ સર્વ જલો અથવા નદીઓ સમુદ્ર પ્રાપ્ત પ્રવાહ કરે છે તેમ સર્વ કામનાઓ જે સંયમીમાં પ્રવેશ કરે છે, પરંતુ જેને કોઈ પણ કામના થી નથી તે શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે. કામનાઓ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળાને શાંતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. ૭૦.

વિહાય કામાન્યઃ સર્વાન્પુમાંશ્વરતિ નિઃસ્પૃહઃ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ સ શાંતિમધિગચ્છતિ ॥ ૭૧ ॥

જે પુરુષ સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરી નિઃસ્પૃહી મમતા-
રહિત અને અહંકારરહિત ફરે છે તે શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૭૧.

આમ હોવાથી જે પુરુષ સર્વ પ્રાકૃત કામનાઓનો ત્યાગ કરી,
કોઈ પણ પ્રકારની સ્પૃહા રાખતો નથી અને અહંતામમતારહિત થાય
છે તે શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે. “ જ્યારે અહંતા અને મમતાનો નાશ
થાય, સર્વથા અહંકૃતિ દૂર થાય, અને જીવ સ્વરૂપસ્થ થાય ત્યારે તે
કૃતાર્થ થએલો કહેવાય છે ” એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તેને શાંતિ પ્રાપ્ત
થાય છે. ૭૧.

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वाऽस्यामंतकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ૭૨ ॥

હે પાર્થ ! આ બ્રાહ્મી સ્થિતિ છે. આને પ્રાપ્ત કરી
(કોઈ) મોહ પામતો નથી. અંતકાલે પણ આમાં રહીને
બ્રહ્મસુખ પ્રાપ્ત કરે છે. ૭૨.

આ યોગની સ્તુતિ કરતાં ઉપસંહાર કરે છે. હે પાર્થ ! આ
બ્રાહ્મી સ્થિતિ તને કહી. બ્રહ્મ નિર્દોષ અને સમ છે તેની સ્થિતિ
બ્રાહ્મી, અથવા બ્રહ્મસંબંધી સ્થિતિ બ્રાહ્મી. સ્થિતધી અથવા પ્રતિ-
ષ્ઠિત બુદ્ધિરૂપી બ્રાહ્મી સ્થિતિ તને કહી. આ સ્થિતિ જેણે પ્રાપ્ત
કરી હોય તેને કોઈ સમયે મોહ થતો નથી. અંતકાલ સમયે પણ
આ સ્થિતિમાં જે રહે તેને બ્રહ્મસુખ પ્રાપ્ત થાય છે તો જે આખી
જીંદગી સુધી આ સ્થિતિમાં રહે તેને બ્રહ્માનંદ પ્રાપ્ત થાય તેમાં સં-
શયન શું ? ૭૨.

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

અથ તૃતીયોઽધ્યાયઃ ॥

અહિંથી આઠ અધ્યાયથી (૩ થી ૧૦) ભગવાન અર્જુનને વૈદિક ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે. આ વૈદિક ધર્મથી ભગવાનના માહાત્મ્યજ્ઞાનનું જ્ઞાન થાય છે અને તેથી ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. અહિં વૈદિક ધર્મ કહેલા હોવાથી આને મર્યાદા કહે છે, અર્થાત્ આ આઠ અધ્યાયમાં મર્યાદામાર્ગને ઓધ કરેલો છે.

દ્વિતીય અધ્યાયમાં સાંખ્ય અને યોગનું નિરૂપણ કરેલું છે. હવે આ તૃતીય અધ્યાયમાં ધર્મ અથવા કર્મનો નિર્ણય કરે છે. (૧) ત્યાગ એટલે કર્મનો ત્યાગ કરવો એટલે કર્મ ન કરવાં અને (૨) અત્યાગ એટલે કર્મ કરવાં એ ઉભય ભેદથી કર્મનો નિર્ણય કરેલો છે. તેમાં ત્યાગ કરતાં અત્યાગ ઉત્તમ છે, અર્થાત્ કર્મનો ત્યાગ કરવા કરતાં અત્યાગ ઉત્તમ છે. અર્થાત્ કર્મનો ત્યાગ કરવા કરતાં કર્મ કરવાં ઉત્તમ છે, કારણ કે શરીરનો સંગ્રહ હોય ત્યાં સુધી કર્મનો ત્યાગ કરી શકાતો નથી તેથી ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે ભગવદર્થ કર્મ કરવાં એજ ઉત્તમ છે એવો નિર્ણય કરેલો છે.

દ્વિતીયાધ્યાયમાં કર્મમાર્ગ યોગનો ઉદ્દેશ કરેલો છે. તેમાં આંતે “વિહાય કામાન્” “સર્વ કામનાને તથા” વિગેરે કીધેલું હોવાથી સાંખ્યવત્ કર્મત્યાગનોજ ઉપદેશ કર્યો હોય નહિ એમ લાગવાથી કાંઈ પ્રકારનો નિશ્ચય કરી નહિ શકવાથી અર્જુન પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે.

જ્યાયસી ચેત્કર્મણસો મતા બુદ્ધિર્જનાર્દન ।

તાત્કિં કર્મણિ ઘોરે માં નિયોજયાસે કેશવ ॥ ૧ ॥

હે જનાર્દન ! હે કેશવ ! આપ કર્મ કરતાં બુદ્ધિ ઉત્તમ માનતા હો તો ઘોર કર્મમાં મને શા માટે યોગે છો ? ૧

સર્વ અવિધાને દૂર કરનાર હે જનાર્દન ! કર્મ કરતાં બુદ્ધિ-યોગ ઉત્તમ હોય તો કર્મમાં મને શા માટે યોગે છો ?

વ્યામિશ્રેણેવ વાક્યેન બુદ્ધિં મોહયસીવ મે ।

તદેકં વદ નિશ્ચિત્ય યેન શ્રેયોઽહમાપ્નુયામ્ ॥ ૨ ॥

વ્યામિશ્ર જેવા વાક્યથી મારી બુદ્ધિને મોહ કરતા હો તેમ જણાય છે. તેથી જેથી હું શ્રેયઃ પ્રાપ્ત કરું તે એક નિશ્ચય કરી કહો. ૨.

કોઈ સ્થલે કર્મની પ્રશંસા કરનાર અને કોઈ સ્થલે કર્મત્યાગની પ્રશંસા કરનાર તથા કોઈ સ્થલે જ્ઞાનની પ્રશંસા કરનાર વાક્યો કહ્યાં. તેવાં વ્યામિશ્ર અથવા મિશ્રિત વાક્યોથી માની બુદ્ધિને મોહ કરતા હો તેમ જણાય છે. ભગવાનનાં વાક્યો મોહક હોતાં નથી પરંતુ જીવોથી સમજી શકાતાં નહિ હોવાથી મોહ થાય છે એમ દર્શાવવા “इव” શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે. ‘મોહ કરો છો’ એમ નહિ કહેતાં ‘મોહ કરતા હો તેમ જણાય છે’ એવો અર્થ થાય છે. તેથી મારી બુદ્ધિને મોહ દૂર થાય તેવી રીતે જેનાથી મારું શ્રેય અથવા કલ્યાણ થાય તેવો ઉપદેશ નિશ્ચય કરીને કહો. ૨.

શ્રીભગવાનુવાચ:—

લાંબેઽસ્મિન્દ્વિવિધા નિષ્ઠા પુરા પ્રોક્તા મયાનય ।

જ્ઞાનયોગેન સાંખ્યાનાં કર્મયોગેન યોગિનામ્ ॥ ૩ ॥

હે અનન્ય ! આ લોકમાં મેં પહેલાં જે પ્રકારની નિષ્ઠા કહેલી છે (૧) સાંખ્યોની જ્ઞાનયોગથી (૨) યોગીઓના કર્મયોગથી.

મેં પહેલાં તને જે કહ્યું તે તેં ચિત્ત રાખી શ્રવણ કરેલું જણાતું નથી. મેં જે પ્રકારની નિષ્ઠા કહી. (૧) સાંખ્યોની જ્ઞાનયોગથી નિષ્ઠા. આમાં સર્વનો ત્યાગ આવશ્યક છે. (૨) યોગીઓની મેં યોગનું વર્ણન કર્યું તેવા કર્મયોગથી નિષ્ઠા. પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે આ ઉભય યોગ્યજ છે. જેનો જે નિષ્ઠાનો અધિકાર તેણે તેનું મહત્ત્વ કરવું, અધિકારભેદ સર્વ સંમત છે. તેથીજ શાસ્ત્રમાં પણ કોઈ સ્થળે જ્ઞાનને અને કોઈ સ્થળે ભક્તિને પુરુષાર્થસાધક કહેલાં છે. આમાં મોહ કરવાનું કાંઈ કારણ નથી. ૩.

न कर्मणामनारंभाच्चैकर्म्यं पुरुषोऽप्नुते ।

न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ૪ ॥

કર્મનો આરંભ નહિ કરવાથી પુરુષ નૈષ્કર્મ્ય પ્રાપ્ત કરતો નથી. તેમજ કર્મના સંન્યાસથી જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરતો નથી. ૪.

યોગમાર્ગવાળા કર્મનો આરંભ જ ન કરે તો તેથી તેઓને નૈષ્કર્મ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી, પરંતુ બુદ્ધિયોગથી કર્મ કરે તો જ તેઓનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે અને પુરુષાર્થ સિદ્ધિ થાય છે. તેથી જ રીતે સાંખ્યમાર્ગવાળા માત્ર કર્મનો ત્યાગ કરે તેથી જ તેઓને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી, પરંતુ આગળ ૧૭-૧૮ શ્લોકમાં વર્ણન કરેલું છે તે પ્રમાણે રહેવાથી તેઓને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તારા જેવા કર્મના અધિકારીઓની કર્મનો ત્યાગ કરવાથી અથવા સાંખ્યથી પણ સિદ્ધિ થવાની નથી. ૪.

न हि काश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्यते श्ववशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

કોઈ પણ કોઈ સમયે ક્ષણ પણ કર્મ કર્યા વિના રહેતો નથી, કારણ કે પ્રકૃતિના ગુણો સર્વને પરવશ કરી કર્મ કરાવે છે. ૫.

પ્રારંભ કર્મનો આશ્રય દેહ હોય ત્યાંમુખી જીવન્મુક્ત પણ કર્મ કરે છે તો પછી અન્યની વાત જ શી ? પ્રકૃતિના સત્ત્વાદિ ગુણો સર્વને પરવશ કરી તેઓની પાસે કર્મ કરાવે છે. તેથી કોઈ કોઈ/પણ સમયે એક ક્ષણ પણ કર્મ કર્યા વિના રહી શકતો નથી. ૫.

कर्मन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।

इन्द्रियार्थान्विमूढાત્મા મિથ્યાચારઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૬ ॥

જે મૂઠ અંતઃકરણવાળો કર્મેન્દ્રિયોનો સંયમ કરી મનથી ઇન્દ્રિયોના અર્થોનું સ્મરણ કરતો રહે છે તે મિથ્યાચારી કહેવાય છે. ૬.

કોઈ કર્મ કર્યા વિના રહી શકતો નથી, છતાં કોઈ એવા મૂઠ અંતઃકરણવાળો હોય છે કે હાથ પગ ચિગેરે કર્મેન્દ્રિયોનો સંયમ કરી મનથી જ વિષયોનું સ્મરણ કર્યા કરે છે. કર્મનો અમે ત્યાગ કર્યો છે એવો ડોળ કરવા આ પ્રમાણે જેઓ મનથી ઇન્દ્રિયોના વિષયોનું સ્મરણ કર્યા કરે છે તેઓ મિથ્યાચારી દાંમિક છે. તેથી જ કહેલું છે કે “ સાંખ્યમાં ત્યાગ કહેલો છે ત્યાં મનથી પણ ત્યાગ જ છે. ત્યાગ ન થાય તો યોગમાર્ગ (યોગ્ય છે). યોગ સિદ્ધ થાય ત્યારે કૃતાર્થતા

થાય છે. તે માટે કાંઈ પ્રક્રિયા પુનઃપ્રયાસમાં પણ કહેલી છે. ઋષિઓએ બહુ પ્રકારે કહેલી છે. (તેઓનું સાંખ્ય અને યોગનું) ફલ એક જ છે. કર્મનો ત્યાગ થઈ સંન્યાસ પ્રાપ્ત થાય છે. (આ ઉભયનું ફલ છે); પરંતુ મનથી જો પુનઃ (વિષયોનું) સ્મરણ થાય તો વિધ્ને ક્ષિપ્ર થાય છે તેથી કર્મ કરવાં એ (યોગમાર્ગ) ઉત્તમ છે. ” તેથી કર્મનો ત્યાગ કરી મનથી ઈંદ્રિયોના અર્થોનું સ્મરણ કરવું એ બહુ જ અનર્થકારક છે. એમ કરનાર મૂઢાત્મા મિથ્યાચારી કહેવાય છે. ૬.

યાસ્ત્વિન્દ્રિયાણિ મનસા નિયમ્યારભતેઽર્જુન ।

કર્મેન્દ્રિયૈઃ કર્મયોગમસક્તઃ સ વિશિષ્યતે ॥ ૭ ॥

પણ હે અર્જુન ! જો ઈંદ્રિયોને મનથી નિયમમાં રાખી આસક્તિ વિના કર્મેન્દ્રિયોથી કર્મયોગ આરંભે છે તે ઉત્તમ છે.

જો મનથી દુષ્ટ ઈંદ્રિયોને નિયમમાં રાખી આસક્તિ રાખ્યા વિના કર્મેન્દ્રિયોથી કર્મયોગનો આરંભ કરે છે તે ઉત્તમ છે. ૭.

નિયતં કુરુ કર્મ ત્વં કર્મ જ્યાયો હ્યકર્મણઃ ।

શરીરયાત્રાઽપિ ચ તે ન પ્રસિદ્ધેદકર્મણઃ ॥ ૮ ॥

તું અવશ્ય કર્મ કર, કારણ કે અકર્મ કરતાં કર્મ ઉત્તમ છે. તું કર્મ ન કરે તો તારી શરીરયાત્રા પણ સિદ્ધ ન થાય. ૮.

તું કર્મનો અધિકારી હોવાથી અવશ્ય કર્મ કર. અકર્મથી કર્મ ઉત્તમ છે. કર્મ કર્યા વિના શરીરયાત્રાદિ પણ સિદ્ધ ન થાય. તેથી ભગવદીઓએ આસક્તિ રાખ્યા વિના કર્મ કરવું એજ ઉત્તમ છે. ૮.

યજ્ઞાર્થાત્કર્મણોઽન્યત્ર લોકોઽયં કર્મબન્ધનઃ ।

તદર્થં કર્મ કૌન્તેય મુક્તસંગઃ સમાચર ॥ ૯ ॥

યજ્ઞાર્થ કર્મથી અન્યત્ર આ લોકને કર્મથી બંધન થાય છે. હે કૌન્તેય ! સંગથી મુક્ત રહી યજ્ઞાર્થ કર્મ કર. ૯.

સાંખ્યવાળા આત્મા વિના અન્ય સર્વ બંધનકર્તા છે એમ માની કર્મ ન કરવું એમ કહે છે, પણ તે મત શાસ્ત્રાનુસાર નથી. ‘યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુઃ’ ‘યજ્ઞ વિષ્ણુ છે’ એ શ્રુતિપ્રમાણે યજ્ઞનો અર્થ ભગવાન થાય છે. યજ્ઞાર્થ કર્મ એટલે ભગવદર્થ કર્મ, ભગવત્સેવા વિગેરે ભગવદર્થ કર્મ સિવાયના બીજા કર્મ જેવાં કે કામ્ય કર્મ, પરધર્મ વિગેરે આ લોકમાં બંધન કરાવનાર છે, પરંતુ યજ્ઞાર્થ કર્મથી બંધન થતું નથી. તેથી હે કૌન્તેય, યજ્ઞાર્થ કર્મ કર. કાંઈ પદાર્થમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના યજ્ઞાર્થ કર્મ કર. ૯.

સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટ્વા પુરોવાચ પ્રજાપતિઃ ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

પહેલાં યજ્ઞ સાથે પ્રજા ઉત્પન્ન કરી પ્રજાપતિએ કહ્યું “ આથી તમે વૃદ્ધિ પામે. આ તમને ઇષ્ટ કામ આપનાર થાઓ. ૧૦.

વળી સર્ગપ્રકરણમાં શાસ્ત્રોમાં જણાવેલ છે કે બ્રહ્માએ યજ્ઞ અને પ્રજા ઉત્પન્ન કર્યા તથી પણ કર્મ અવશ્ય કરવાં જોઈએ એમ દર્શાવવા અહિંથી ચાર શ્લોક ચોજેલા છે. પહેલાં યજ્ઞ અને યજ્ઞના અધિકારી બ્રાહ્મણ વિગેરે પ્રજા બ્રહ્માએ ઉત્પન્ન કરી અને પ્રજાને કહ્યું કે યજ્ઞથી તમે વૃદ્ધિ પામે. યજ્ઞ તમને ઇષ્ટ કામ આપનાર થાઓ. આવું વરદાન બ્રહ્માએ પ્રજાને આપેલ છે. અહિં કામ્ય કર્મની પ્રશંસા કરી છે. એમ માનવાનું નથી, કારણ કે અહિં યજ્ઞને કામધેતુરૂપ

કહેલ છે. તેથી યજ્ઞ વિગેરે અવશ્ય કરવા યોગ્ય વિદિત કર્મ કોઈ પણ પ્રકારની કામના વિના કરવાથી મોક્ષ પણ આપી શકે છે. તેથી એ પ્રમાણે યજ્ઞ સર્વ પુરુષાર્થ આપી શકનાર હોવાથી તેને કામધેનુ કહેલ છે. આજ આગળ કહે છે. ૧૦.

દેવાન્ભાવયતાનેન તે દેવા ભાવયંતુ વઃ ।

પરસ્પરં ભાવયંતઃ શ્રેયઃ પરમવાપ્સ્યથ ॥ ૧૧ ॥

“તમે આનાથી દેવોની વૃદ્ધિ કરો અને તે દેવો તમારી વૃદ્ધિ કરે. પરસ્પર વૃદ્ધિ કરતાં પરમ શ્રેયઃ પ્રાપ્ત કરશો. ૧૧.

“આ યજ્ઞથી તમે દેવોને સમૃદ્ધિમાન કરો. દેવો તમને સમૃદ્ધિમાન કરે. એમ કરતાં પરમ શ્રેયઃ અર્થાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરશો. ૧૧.

ઈષ્ટાન્મોગાન્હિ વો દેવા દાસ્યન્તે યજ્ઞભાવિતાઃ ।

તૈર્દત્તાનપ્રદાયૈભ્યો યૌ મુંક્તે સ્તેન એવ સઃ ॥ ૧૨ ॥

“કારણ કે યજ્ઞથી વૃદ્ધિ પામેલા દેવો તમને ઇષ્ટ ભોગ આપશે. તેમણે આપેલાનો તમને આપ્યા વિના જે ભોગ કરે તે સ્તેનજ છે. ૧૨.

શ્રુતિ વિગેરેથી દેવો જે પદાર્થો આપે છે તે પદાર્થોના તમને આપ્યા વિના જે ભોગ કરે તે ચોરજ છે. ૧૨.

યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સંતો મુચ્યન્તે સર્વકલ્ત્વિષૈઃ ।

મુંજતે તે ત્વઘં પાપા યં પચંત્યાત્મકારણાત્ ॥ ૧૩ ॥

“યજ્ઞ કરતાં અવશિષ્ટ રહેલાનો ભોગ કરતાં સર્વ

પાપોથી મુક્ત થાય છે. જે પાપીઓ પોતાને માટેજ (અન્ન) રાંધે છે તેઓ પાપનોજ ભોગ કરે છે. ” ૧૩.

પાંચ પ્રકારના યજ્ઞ ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે. તેથી યજ્ઞ કરતાં અવશિષ્ટ રહેલાં અન્નાદિ ભગવાનના જ પ્રસાદી હોવાથી તેનો ભોગ કરતાં સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે, પરંતુ જે પાપીઓ તે પ્રમાણે નહિ કરતાં પોતાજ પ્રથમ ભોગવે છે તેઓ પાપજ ભોગવે છે. ૧૩.

અન્નાદ્भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नपंभवः ।

यज्ञाद्भवति पर्जन्यः यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ ૧૪ ॥

અન્નથી પ્રાણીઓ થાય છે, પર્જન્યથી અન્ન થાય છે. યજ્ઞથી પર્જન્ય થાય છે. યજ્ઞ કર્મથી થાય છે. ૧૪.

અહિંથી બે શ્લોકથી (૧૪-૧૫) ઉત્પત્તિપ્રકાર લક્ષમાં લઇએ તોપણ કર્મ કરવાં જોઇએ એવો ઉપદેશ કરે છે. પ્રાણિમાત્ર અન્નથી નભે છે. વરસાદ થવાથી અન્ન પાકે છે. યજ્ઞ કરવાથી વરસાદ થાય છે. યજ્ઞાત્મક ભગવદ્રૂપની ઉપપત્તિ કર્મથી સારી રીતે થાય છે, અર્થાત્ ભગવદંશ તરીકે કર્મ કરવાથી યજ્ઞાત્મક ભગવાનનું પ્રાકટ્ય થાય છે. ૧૪.

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ ૧૫ ॥

કર્મનો ઉદ્ભવ બ્રહ્મામાંથી (થાય છે) એમ જાણુ. બ્રહ્માનો ઉદ્ભવ અક્ષરમાંથી થાય છે તેથી વ્યાપક બ્રહ્મ યજ્ઞમાં નિત્ય રહેલું છે. ૧૫.

કર્મનો ઉદ્ભવ બ્રહ્મ એટલે વેદમાંથી થાય છે, અથવા કર્મનો

ઉદ્ભવ બ્રહ્મા પ્રજાપતિથી થએલો છે. બ્રહ્મ એટલે વેદ અક્ષર બ્રહ્માથી ઉત્પન્ન થએલા છે. આ વ્યાપક અક્ષર બ્રહ્મ યજ્ઞમાં નિત્ય રહેલું છે. પ્રજાપતિએ બ્રહ્માથી અભિન્ન જ યજ્ઞ પ્રથમ કરેલા છે અને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે યજ્ઞ કરવાનો ઉપદેશ કરેલો છે તેથી યજ્ઞમાં નિત્ય બ્રહ્મ રહેલું છે. ૧૫.

एवं प्रवर्तित चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।

अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥१६॥

હે પાર્થ ! આવી રીતે પ્રવર્તિત ચક્રને જે અહિં અનુસરતો નથી તે ઇન્દ્રિયોમાં સુખ માનનાર પાપી આયુષ્યવાળો વૃથા જીવે છે. ૧૬.

આવી રીતે પ્રજાપતિએ ઉપદેશ કરી પ્રવર્તવિજ્ઞા કર્મના ચક્રને અથવા કર્મના અનુશાસનને જે પુરૂષ અનુસરતો નથી એટલે જે યજ્ઞાર્થ કર્મ કરતો નથી તે ઇન્દ્રિયોમાં અથવા ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં જ રમણ કરનારનું આયુષ્ય પાપમય છે તેથી તેનું જીવન બ્યર્થ છે. ૧૬.

यस्त्वात्मरातिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥१७॥

પરંતુ જે મનુષ્ય આત્મતૃપ્ત અને આત્મરતિજ છે અને આત્મમાંજ સંતુષ્ટ રહે છે તેને (કાંઈ) કરવાનું નથી. ૧૭.

એવી રીતે યોગમાર્ગી પુરૂષને સર્વાર્થની સિદ્ધિ માટે કમ કરવાનું છે એમ ઉપદેશ કરી હવે સાંખ્યમાર્ગવાળાને જ્ઞાનની જ આવશ્યકતા છે, કર્મ કરવાનું નથી એમ અહિંથી બે શ્લોકથી (૧૭-૧૮) કહે છે. 'પરંતુ' શબ્દ હવે જુદા માર્ગની વાત કરવામાં આવે

છે એમ દર્શાવે છે. જે મનુષ્ય આત્મનૃપ, આત્મામાં જ રમણ કરનાર હોય અને આત્માથી જ સંતુષ્ટ રહેતો હોય તેને કાંઈ પણ કાર્ય કરવાનું નથી. ૧૭.

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ ૧૮ ॥

તેને (કર્મ) કરવાથી અથવા નહિ કરવાથી અહિં કોઈ પણ અર્થ નથી, અને આને સર્વ પ્રાણીઓમાં કોઈનો પણ અર્થ માટે આશ્રય નથી. ૧૮.

તેને કર્મ કરવાથી પુણ્ય વિગેરે અર્થ પ્રાપ્ત કરવાનો નથી, તેમજ કર્મ નહિ કરવાથી પાપ વિગેરે કાંઈ પ્રત્યવાય થવાનો નથી. દેવાદિ સર્વ પ્રાણીઓમાંથી કોઈ પણ પ્રાણીનો કોઈ અથ પ્રાપ્ત કરવા તેને આશ્રય કરવાનો નથી. ૧૮.

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ ૧૯ ॥

તેથી અસક્ત રહી નિરંતર કાર્ય કર્મ કર, કારણ કે અસક્ત રહી કર્મ કરનાર પુણ્ય પર પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૯.

તેને સાંખ્યજ્ઞાન નથી તેથી તારે આસક્તિ રાખ્યા વિના કર્મ કરવું એજ ઉત્તમ છે. એ પ્રમાણે આસક્તિ વિના કર્મ કરવાથી પર પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૯.

कर्मणैव हि संसिद्धिमाप्स्यता जनकादयः ।

लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ ૨૦ ॥

જનક વિગેરેએ કર્મથી જ સંસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે. લોક-
સંગ્રહ પ્રતિ પણ દૃષ્ટિ રાખી તારે (કર્મ) કરવાં ઉચિત છે. ૦

કર્મ કરવામાં સદાચાર પણ પ્રમાણ છે એમ જણાવવા કહે છે
કે જનક વિગેરેએ પણ અનાસક્ત રહી કર્મ કરવાથી સંસિદ્ધિ અથવા
જીવન્મુક્તાવસ્થા પ્રાપ્ત કરેલી છે, અથવા જનકાદિએ કર્મથી સંસિદ્ધિ
એટલે જ્ઞાનની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલી છે એટલે તને જ્ઞાનસિદ્ધિનું અભિ-
માન હોય તો પણ તારે કર્મ કરવાં યોગ્ય છે. લોકસંગ્રહ પ્રતિ દૃષ્ટિ
રાખી તે માટે કર્મ કરવાં પણ યોગ્ય છે. આનું કારણ નીચેના
શ્લોકમાં આપે છે.

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ ૨૧ ॥

શ્રેષ્ઠ (પુરુષ) જેનું જેનું આચરણ કરે છે તે તે અન્ય
લોકો કરે છે. તે જેને પ્રમાણ કરે છે તેને લોકો અનુસરે છે ૨૧.

શ્રેષ્ઠ પુરુષના આચરણનું લોકો અનુકરણ કરતા હોવાથી તથા તે
પ્રમાણ કરે તેને અનુપન્તા હોવાથી એવા પુરુષે લોકસંગ્રહ માટે અથવા
લોકો પણ તે પ્રમાણ આચરણ કરે તે માટે કર્મ કરવાં ઉચિત છે.

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।

नानवाप्तमवाप्तव્યं वर्त एव च कर्मणि ॥ ૨૨ ॥

હે પાર્થ ! ત્રણ લોકમાં મારે કાંઈ પણ કર્તવ્ય નથી,
કાંઈ નહિ પ્રાપ્ત કરેલું પ્રાપ્ત કરનાનું નથી છતાં હું કર્મમાં
પ્રવર્તું છું. ૨૨.

લોકસંગ્રહ માટે કર્મ કરનારાઓમાં પોતાનું જ દષ્ટાંત અહિંથી
ત્રણ શ્લોકથી (૨૨ થી ૨૪) આપે છે. મારે કાંઈ કર્તવ્ય નથી
તેમજ કાંઈ કર્મ કરવાની આવશ્યકતા નથી, છતાં લોકસંગ્રહ માટે
કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરે છું. ૨૨.

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

मम वर्तमानवर्तते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥

હે પાર્થ ! હું આલસ્યરહિત થઈ કોઈ સમયે કર્મમાં
પ્રવૃત્ત ન થાઉં તો મનુષ્યો સર્વ તરફથી મારા માર્ગને
અનુસરે. ૨૩.

હું કર્મ ન કરું તો મનુષ્યો પણ તે માર્ગે અનુસરે એટલે કર્મ
કરે નહિ. ૨૩.

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम् ।

संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

હું કર્મ ન કરું તો આ લોકોનો નાશ થાય, હું સંક-
રનો કર્તા થાઉં અને આ પ્રજાનો નાશ કરું. ૨૪.

હું કર્મ ન કરું તો મનુષ્યો કર્મ કરે નહિ. તેથી આ લોકોનો
નાશ થાય વિગેરે આ શ્લોકમાં વર્ણવેલા પરિણામ આવે. ૨૪.

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।

कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

હે ભારત ! અવિદ્વાનો જેમ કર્મમાં આસક્ત થઈ (કર્મ)
કરે છે તેમ લોકસંગ્રહ કરવાની ઇચ્છાથી વિદ્વાને આસક્તિ
રાખ્યા વિના કરવું. ૨૫.

હો ભારત ! જેમ અવિદ્વાનો અથવા મૂર્ખ લોકો કર્મમાં આસક્ત થઈ તેના ફલની ઇચ્છા રાખી વિષયોનો ત્યાગ કરવાની શક્તિ નહિ હોવાથી કર્મ કરે છે તેમ વિદ્વાનોએ એટલે આત્મા અને અનાત્મ અથવા જડતું સ્વરૂપ જાણનાર લોકોએ પણ કર્મ કરવું, પરંતુ કર્મમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના કર્મ કરવું. કર્મ અવિદ્વાન અને વિદ્વાન ઉભય કરે, પરંતુ અવિદ્વાન કર્મમાં આસક્તિ રાખે છે અને વિદ્વાને આસક્તિ રાખ્યા વિના લોકસંગ્રહ માટે કર્મ કરવું. ૨૫.

ન બુદ્ધિમેદં જનयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

કર્મસંગી અજ્ઞાની બુદ્ધિનો ભેદ વિદ્વાને કરવો નહિ, (પણ) યુક્ત રહી (કર્મ) કરતાં સર્વ કર્મો શીખવવાં. ૨૬.

અજ્ઞ પુરૂષો કર્મના સંગી છે અથવા તેઓ કર્મમાં આસક્ત છે તેથી તેઓને અન્ય ઉપદેશ આપવો નહિ કારણકે તેમ કરવાથી તેમની બુદ્ધિનો ભેદ થાય એટલે તેઓ ઉપદેશ ગ્રહણ કરી શકે નહિ, અને કર્મ કરવાં પણ તથા દે. તેથી વિદ્વાને પોતે બુદ્ધિયોગથી કર્મ કરતાં કરતાં અજ્ઞાને સર્વ કર્મ કરતાં ધીરે ધીરે શીખવવું. ૨૬.

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ २७ ॥

સર્વ તરફથી પ્રકૃતિના ગુણો કર્મ કરે છે. અહંકારથી વિમૂઢ અંતઃકરણવાળો 'હું કર્તા (હું)' એમ માને છે. ૨૭.

વિદ્વાન અને અવિદ્વાન ઉભય કર્મ કરે તોપણ તેમાં શું ભેદ છે એ અહિંથી બે શ્લોકથી (૨૭-૨૮) વધારે સ્પષ્ટ કરે છે. અહિં

યોગ અથવા કર્મયોગનો વિચાર કરીએ છીએ, છતાં તેમાં સાંખ્ય રીતિથી વિચાર કરતાં પણ એજ નિર્ણય આવે છે એમ અહિં કહે છે. બ્રહ્મવાદિ સાંખ્યમત પ્રમાણે જગતના કર્તા બોક્તા સર્વ ધર્મના આશ્રય પુરૂષોત્તમ જ છે. શ્રીપુરૂષોત્તમ અંશવટે અક્ષર, કાલ, પ્રકૃતિ, પુરૂષ, આત્મા થાય છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે “ તેણે પોતાના બે વિભાગ કર્યા, પતિ અને પત્ની થયા.” તેમાં કાર્ય કરનારી પ્રકૃતિ છે. પુરૂષ માત્ર પ્રકૃતિના સંબંધથી બોક્તા થાય છે. તેથી કર્મ કરનાર પ્રકૃતિના ગુણોજ છે, પરંતુ અહંકારથી મૂઠ થએલા અંતઃકરણવાળો જીવ ‘હું કર્તા છું’ એમ પોતાની વિપરીત ભૂતિથી માને છે. ૨૭.

તત્ત્વવિત્તુ મહાબાહો ગુણકર્મવિભાગયોઃ ।

ગુણા ગુણેષુ વર્તન્તે इति मत्वा न सज्जते ॥૨૮॥

પરંતુ હે મહાબાહો ! ગુણ અને કર્મના વિભાગોના તત્ત્વને જાણનાર ગુણો ગુણોમાં વર્તે છે એમ માની આસક્ત થતો નથી. ૨૮.

ગુણ અને કર્મના વિભાગને જાણનાર અર્થાત્ ગુણોજ કર્મ કરે છે, કેવલ આત્માથી કર્મ થતું જ નથી એમ જાણનાર કર્મમાં આસક્ત થતો નથી, કારણ કે ઈંદ્રિયોના ગુણોજ વિષયમાં રહેલા ગુણો માટે પ્રવર્તે છે, આત્મા પ્રવર્તતો નથી એમ તેઓ માને છે. ૨૮.

प्रकृतेर्गुणसंमूढा सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ ૨૯ ॥

પ્રકૃતિના ગુણોથી મૂઠ થએલા ગુણોના કર્મમાં આસક્ત થાય છે. તેના પૂર્ણ નહિ જાણનાર મંદોને પૂર્ણ જાણનારે ચલાવવા નહિ. ૨૯.

પ્રકૃતિના ગુણોથી મૂઢ થએલા અજ્ઞાનીઓ ગુણોના કાર્ય કર્મમાં આસક્ત થાય છે, કારણ કે તેઓને પૂર્ણ જ્ઞાન નથી અને તેઓની મતિ મંદ છે. એવા લોકોને પૂર્ણ જાણનારે ચલાવવા નહિ. અહિં ૨૯ માં શ્લોકમાં કહેલો અર્થ વિશેષ દઢ થવા પુનઃ કહેલ છે.

માયે સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્યાધ્યાત્મચેતસા ।

નિરાશીર્નિર્મમો ભૂત્વા યુધ્યસ્વ વિગતજ્વરઃ ॥ ૩૦ ॥

અધ્યાત્મ ચિત્તથી સર્વ કર્મો મારા વિષે અર્પણ કરી, આશ્ચર્યહિત મમતારહિત થઈ, તાપરહિત થઈ યુદ્ધ કર. ૩૦.

અધ્યાત્મ ચિત્તથી સર્વ કર્મો મુખ્ય સાક્ષાત્કર્તા દેવદેવ પ્રભુ મારા વિષે સમર્પણ કરી યુદ્ધ કર. ફક્તની આશા રાખ્યા વિના, કાર્યથી પ્રાપ્ત થતા ફલમાં મમતા રાખ્યા વિના અને ‘હું કર્તા છું’ એવો કોઈ પ્રકારનો તાપ અથવા ઉચાટ રાખ્યા વિના યુદ્ધ કર.

યે મે મતમિદં નિત્યમનુતિષ્ઠન્તિ માનવાઃ ।

શ્રદ્ધાવંતોઽનસૂયંતો મુચ્યંતે તેઽપિ કર્મભિઃ ॥ ૩૧ ॥

જે શ્રદ્ધાવાળા અસૂચારહિત માણસો મારા આ મત પ્રમાણે નિત્ય ચાલે છે તેઓ પણ કર્મોથી મુક્ત થાય છે. ૩૧.

મારા વચનમાં શ્રદ્ધાવાળા અસૂચારહિત જે માણસો મારા આ મત પ્રમાણે ચાલે છે તેઓ પણ કર્મસાધનથી જ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. ૩૧.

યે ત્વેતદભ્યસૂયન્તો નાનુતિષ્ઠન્તિ મે મતમ્ ।

સર્વજ્ઞાનવિમૂઢાંસ્તાન્વિદ્ધિ નષ્ટાનચેતસઃ ॥ ૩૨ ॥

પરંતુ જે અસૂચાવાળા મારા આ મત પ્રમાણે ચાલતા:

નથી તે સર્વજ્ઞાનમાં વિમૂઢ શૂન્ય હૃદયોને નાશ પામેલા બાણ. ૩૨.

જેઓ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મારા મત પ્રમાણે ચાલતા નથી અને કર્મ કરતા નથી તેઓ નષ્ટ જ છે. ૩૨.

સદૃશં ચેષ્ટતે સ્વસ્યાઃ પ્રકૃતેર્જ્ઞાનવાનપિ ।

પ્રકૃતિં યાન્તિ ભૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ॥ ૩૩ ॥

જ્ઞાનવાળો પણ પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર ચેષ્ટા કરે છે. પ્રાણીઓ પ્રકૃતિ પ્રમાણે ચાલે છે. નિગ્રહ શું કરશે ? ૩૩.

આપના મત પ્રમાણે ચાલવાથી આવું ઉત્તમ ફલ પ્રાપ્ત થતું હોય તો સર્વ એ પ્રમાણે કેમ ચાલતા નથી એવી શંકા થાય તે અહિં દૂર કરેલી છે. સાધારણ માણસો તો શું, પરંતુ શાસ્ત્રના જ્ઞાનવાળો સાત્ત્વિક પુરૂષ પણ પોતાની પ્રકૃતિને અનુસાર ચેષ્ટા કરે છે. અમુક પ્રકારની ચેષ્ટા થવામાં પ્રકૃતિ જ કારણરૂપ છે. પ્રકૃતિથી જ મોહિત થએલો મનુષ્ય ‘હુંજ આ પ્રમાણે જ્ઞાની છું.’ એમ માની ખીન્ન કહે તે સાંભળતો પણ નથી. જ્ઞાનીઓને પણ પ્રકૃતિ આ પ્રમાણે વશ કરે છે તો અજ્ઞાનીઓની એવી દશા થાય તેમાં કહેવુંજ શું ? તેથી સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ સર્વ પ્રાણીઓ જેમ તરખલું વાયુને અનુસરે તેમ પોતપોતાની પ્રકૃતિને અનુસરે છે. પ્રકૃતિ આવી પ્રબલ હોવાથી નિગ્રહ એટલે ઉપદેશ અથવા ઇન્દ્રિયોનો સંયમ શું કરી શકે તેમ છે ? અર્થાત્ કાંઈજ કરી શકે તેમ નથી. ૩૩.

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ॥ ૩૪ ॥

ઇન્દ્રિયના ઇન્દ્રિયાર્થ પ્રતિ રાગદ્વેષ નિર્માણ થએલા છે.

તેમને વશ ન થવું, કારણ કે તે આને વિઘ્નકારક છે. ૩૪.

દરેક ઇન્દ્રિયને પોતાના ઇષ્ટ અર્થ પ્રતિ રાગ અને અનિષ્ટ અર્થ પ્રતિ દ્વેષ થાય છે. આ રાગ અને દ્વેષજ વિવેકી પુરુષને વિઘ્નકારક છે અર્થાત્ આડે રસ્તે દારનાર છે. તેથી રાગ અને દ્વેષને વશ ન થવું.

શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ટિતાત્ ।

સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો ભયાવહઃ ॥ ૩૫. ॥

સારી રીતે આચરેલા પરધર્મ કરતાં વિગુણ સ્વધર્મ વધારે સારો છે. સ્વધર્મમાં નિધન (પણ) શ્રેયઃ છે, પરધર્મ ભયકારક છે. ૩૫.

જીવ પ્રાકૃત હોવાથી રાગદ્વેષ તથા વિહિત ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરી શકતો નથી તોપણ પ્રાકૃત જીવે પણ રાગદ્વેષ તથા પરધર્મનું આચરણ ન કરવું અને સ્વધર્મ તજવો નહિ એમ કહે છે. સર્વ અંગ સહિત પરધર્મનું સારી રીતે આચરણ કરવામાં આવે તોપણ તે કરતાં અંગહીન સ્વધર્મનું આચરણ કરવું સાઈ. સ્વધર્મનું આચરણ કરતાં મરણ થાય તો તે પણ સાઈ છે, પરધર્મ ભય હિતપત્રકરે છે.

રાગદ્વેષને વશ થવું નહિ એમ ઉપર ૩૪ માં શ્લોકમાં કહ્યું. ૩૫ માં શ્લોકમાં પરધર્મનું આચરણ નહિ કરતાં સ્વધર્મનું આચરણ કરવું એમ કહ્યું. આ સર્વ અશક્ય છે, કારણ કે જીવને પ્રકૃતિને અનુસાર કાર્ય કરવાં પડે છે, તે પોતે સ્વતંત્ર નથી. જેમ રોગી શક્તિહીન હોવાથી પરતંત્ર હોઈ પોતાની ઇચ્છા હોવા છતાં કાર્ય કરવા શક્તિમાન નથી તેમજ જીવ પણ પોતાની ઇચ્છા હોવા છતાં રાગ દ્વેષ તથા શકતો નથી, સ્વધર્મનું આચરણ કરી શકતો નથી,

પરંધર્મ તથા શક્તો નથી. આતુ' શું કારણ ? કોણ બલાત્કારે તેને આડે રસ્તે લઇ જાય છે ? એવી શંકા થવાથી અર્જુન પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ—

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।

अनिच्छन्नपि वाष्ण्येय बलादिव नियोजितः ॥ ૩૬ ॥

ત્યારે હે વાષ્ણેય ! ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ બલાત્કારે યોજાએલો હોય નહિ તેમ આ પુરૂષ કેનાથી યોજાઇ પાપ કરે છે ? ૩૬,

અર્જુનના આ પ્રશ્નનો ભગવાન ઉત્તર આપે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ—

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ૩૭ ॥

રજોગુણથી ઉત્પન્ન થએલો, બહુ ખોરાકવાળો, મહાપાપી એ કામ છે. એ ક્રોધ છે. તેને અહિં વૈરી જાણુ. ૩૭.

રાગ ઉત્પન્ન કરનાર કામ છે. બિન્ન બિન્ન પદાર્થની ઇચ્છારૂપી કામ એજ રાગ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ છે. દ્વેષ ઉત્પન્ન કરનાર ક્રોધ પણ કામનું પરિણામ છે. કામ એજ ક્રોધ છે, પરંતુ કામ પ્રથમ થાય છે. કામના પૂર્ણ નહિ થવાથી ક્રોધ થાય છે. તેથી ક્રોધ કામનું પરિણામ છે. કામથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે, કામ હુષ્કાર છે, અને મહાપાપ કરાવે છે. કામ ભોગથી પણ શાંત થતો નથી, તેથી તેને બહુ ખાનારો કહેલો છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ કહેલું છે કે “ કામ ઇન્ધ્રિય

પદાર્થોના ભોગથી કદાપિ શાંત થતો નથી, પણ બલિથી જેમ અગ્નિ વૃદ્ધિ પામે તેમ પુનઃ વૃદ્ધિ પામે છે.” કામ દુષ્પૂર હોવાથી મહાપાપ કરાવે છે. તેથી પોતાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં પુરૂષને રાગદ્વેષમાં પ્રવૃત્ત કરી પાપનું આચરણ બલાત્કારે કરાવનાર આ કામ જ છે તેને વૈરી જાણુ. ૩૭.

ધૂમેનાવ્રિયતે વાહિર્યથાઽઽદર્શો મલ્લેન ચ ।

યથોલ્બેનાવૃતો ગર્ભસ્તથા તેનેદમાવૃતમ્ ॥ ૩૮ ॥

જેમ ધૂમાડાથી અગ્નિ છવાય છે, જેમ મેલથી આદર્શ ઢંકાય છે, જેમ ઓરથી ગર્ભ વીંટાએલો હોય છે તેમ આથી (જગત્) છવાએલું છે. ૩૮.

આથી એટલે કામથી જગત્ છવાએલું છે. સર્વ જગત્ કામથી છવાઈ રહેલું છે. કેવી રીતે છવાએલું છે તે જણાવવા ત્રણ દૃષ્ટાંતો આપેલાં છે. ૩૮.

આવૃતં જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા ।

કામરૂપેણ કૌન્તેય દુષ્પૂરેણાનલેન ચ ॥ ૩૯ ॥

હે કૌંતેય ! જ્ઞાનીના નિત્ય વૈરી અ કામરૂપી દુષ્પૂર અગ્નિએ જ્ઞાનીનું જ્ઞાન ઢાંકેલું છે. ૩૯.

ગયા શ્લોકમાં કામને વૈરી કહ્યો છે. અહિં તેનું વૈરીપણું દર્શાવે છે. કામ દુષ્પૂર છે એ ઉપર જણાવેલું છે. કામ શોક અને સંતાપ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તેને અગ્નિ કહેલો છે. અગ્નિવત્ દુષ્પૂર હોવાથી પણ તેને અગ્નિ કહેવો વિચિત્ર છે. કામથી જ્ઞાનીનું જ્ઞાન ઢંકાઈ જાય છે. ૩૯.

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥

ઇન્દ્રિયો મન અને બુદ્ધિ આતું અધિષ્ઠાન કહેવાય છે. આ આથી જ્ઞાનને ઢાંકી દેહીને મોહ કરે છે. ૪૦.

કામતું સ્થાન અથવા રહેવાતું સ્થલ કહે છે. ઇન્દ્રિયો, મન અથવા આંતઃકરણ અને બુદ્ધિ એ કામના રહેવાનાં સ્થલ છે. આ ઇન્દ્રિયો મન અને બુદ્ધિવડે જ્ઞાનને ઢાંકી દઈ દેહી અથવા જીવને મોહ ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૦.

હવે કામને જીતવાનો ઉપાય કહે છે.

तस्माच्चमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥

તેથી હે ભરતર્ષભ ! આરંભમાં ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો નાશ કરનાર આ પાપીને તું હણુ. ૪૧.

ઇન્દ્રિયોમાં એ રહે છે, અને ઇન્દ્રિયોથી મોહ કરે છે. તેથી તેને જીતવા પ્રથમ તેના અધિષ્ઠાનરૂપ અને કાર્ય સાધવામાં સહાયભૂત ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખ અથવા વશ કર; પછી શાસ્ત્રીય જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન અર્થાત્ સ્વરૂપાનુભવ ઉભયનો નાશ કરનાર આ પાપી કામને હણુ.

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेयः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥

ઇન્દ્રિયોને પર કહે છે. ઇન્દ્રિયોથી પર મન છે, મનથી પણ પર બુદ્ધિ છે અને બુદ્ધિથી પણ પર તે છે.

અહિં જ્ઞાનના વિરોધી તરીકે બળવાન કોણ છે તે કહે છે. ઇદ્રિયોને જ્ઞાનના વિરોધીઓમાં પર અથવા બલવતી કહેલી છે. ઇદ્રિયોથી પર અથવા બલવત્તર મન છે, મનથી પણ અધિક બળવાની બુદ્ધિ છે, અને બુદ્ધિથી પણ વધારે બલવાન તે કામ છે. એટલે ઇદ્રિયો જ્ઞાનની વિરોધી છે, ઇદ્રિયોથી મન વધારે વિરોધી છે, મનથી બુદ્ધિ વધારે વિરોધી છે અને બુદ્ધિથી પણ કામ વધારે વિરોધી છે. ૪૨.

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥४३॥

હે મહાબાહો ! એવી રીતે કામરૂપી દુર્જય શત્રુને બુદ્ધિથી પર બાણી, આત્માથી મનને સ્થિર કરી તેનો (કામ શત્રુનો) ત્યાગ કર. ૪૩.

કામ બુદ્ધિથી પણ પર હોવાથી બુદ્ધિથી પણ વશ થતો નથી એમ બાણી, યોગશુદ્ધ આત્મા વડે મનને સ્થિર કરી દુર્જય શત્રુ કામનો ત્યાગ કર. ૪૩.

આ અધ્યાયમાં કર્મયોગનો ઉપદેશ કરેલો છે. કામ અને ક્રોધ બુદ્ધિનો નાશ કરનાર હોવાથી તેઓનો ત્યાગ કરવાનો અહિં ઉપદેશ કરેલો છે. તેઓનો ત્યાગ કરવા માટે સર્વ ઇદ્રિયોનો નિગ્રહ પણ આવશ્યક હોવાથી સર્વ ઇદ્રિયોનો નિગ્રહ કરવાનો પણ ઉપદેશ કરેલો છે. તેથી હરિની એવી ઇચ્છા હોવાથી કર્મનો ત્યાગ ન કરવો અર્થાત્ કર્મ કરવું એજ ઉત્તમ છે. જ્યાં હરિની ઇચ્છા કર્મનો ત્યાગ કરાવવાની હોય ત્યાં કર્મનો ત્યાગ કરવો ઉત્તમ છે, તેથી જ એવો ઉપદેશ પણ હોય છે; પણ જ્યાં ભગવાન પોતે કર્મ કરાવતા હોય ત્યાં કર્મ બંધ નકારક કેમ થઈ શકે ? તેથી તેવે પ્રસંગે કર્મ કરવું જ યોગ્ય છે.

લક્ષિતમાર્ગરૂપી આત્મયોગમાં ભગવાનની જેવી ઇચ્છા જણાય તેમાં ભક્તોએ કોઈ પ્રકારનો વિચાર કરવાનો નથી, પરંતુ વિચાર કર્યા વિના ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણેજ આચરણ કરવાનું છે.

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

ત્રીજા અધ્યાયમાં યોગીઓએ કર્મ કરવું એવો ઉપદેશ કર્યો છે. હવે આ કર્મયોગ ઉત્તમ છે એમ દર્શાવવા તેની પરંપરા કહે છે. પ્રાચીન પરંપરા કહેવાથી કર્મયોગ પણ નિત્ય છે એવો ઉપદેશ થાય છે. કર્મયોગ નિત્ય હોવાથી તેનું આચરણ કરવું જોઈએ. સર્વત્ર બ્રહ્માભાવ રાખી ફલના અનુસંધાન વિના કર્મયોગનોજ આશ્રય કરવાથી યોગી વિદ્યાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. ગયા જે અધ્યાયમાં (૨-૩) યોગબુદ્ધિથી સ્વધર્મનું આચરણ કરવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ કહેલ છે એજ કર્મયોગનું અહિં ભગવાન બ્રહ્માભાવથી નિરૂપણ કરે છે અને તેવી રીતે નિરૂપણ કરવા માટે તે પરંપરાથી પ્રાપ્ત થએલ છે એમ પ્રથમ ત્રણ શ્લોકોથી દર્શાવતાં તેની સ્તુતિ કરે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ—

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ ૧ ॥

મેં આ અવ્યય યોગ સૂર્યને કહ્યો, સૂર્યે મનુને કહ્યો, અને મનુએ ઇક્ષ્વાકુને કહ્યો. ૧.

યોગનું ફલ અવ્યય હોવાથી યોગને અહિં અવ્યય કહેલો છે. આ અવ્યય યોગ મેં વિષ્ણુ ભગવાને પ્રથમ સૂર્યને કહ્યો, સૂર્યે મનુને કહ્યો અને મનુએ ઇક્ષ્વાકુને કહ્યો. ૧.

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

સ કાલેનેહ મહતા યોગો નષ્ટઃ પરંતપ ॥ ૨ ॥

એવી રીતે પરંપરાથી પ્રાપ્ત થએલા આને (યોગને) રાજર્ષિઓ બળુતા હતા. હે પરંતપ ! તે યોગ લાંબા સમયે અહિં નષ્ટ થયો. ૨.

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

મક્તોઽસિ મે સસ્વા ચેતિ રહસ્યં હ્યેતદુત્તમમ્ ॥ ૩ ॥

તું મારો ભક્ત અને સખા છે તેથી તેજ આ પુરાતન યોગ મેં આજે તને કહ્યો, કારણકે આ ઉત્તમ રહસ્ય છે. ૩

આ યોગ તને યુદ્ધ કરવા માટે ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરવાજ આજ હું નવો કહું છું એમ નથી, પરંતુ ખીજા મન્વંતરોમાં પણ આખા જગતનો ઉદ્ધાર કરવા મેં આ યોગનો ઉપદેશ કરેલો. તેજ પરંપરા પ્રાપ્ત યોગ મેં તને આજે કહ્યો છે. આ યોગ ઉત્તમ રહસ્ય છે, પણ તું મારો ભક્ત અને સખા છે તેથી તને કહેલો છે. ૩.

अर्जुन उवाच—

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।

કયમેતદ્વિજાનીયાં ત્વમાદૌ પ્રોક્તવાનિતિ ॥ ૪ ॥

આપનો જન્મ પછી છે, સૂર્યનો જન્મ પહેલાં છે. પહેલાં આપે (યોગ) કહ્યો એ કેમ જાણી શકું ? ૪.

ભગવાનના અવતારનાં યાત્રાત્મ્યનો બોધ થાય એવો પ્રશ્ન અસંભવના મિથ્યા અર્જુન પૂછે છે. આપનો જન્મ તો આધુનિક સમયમાં થયો. સૂર્યનો જન્મ ઘણાં કાલ પૂર્વે થઈ ગયો. ત્યારે આપે પ્રથમ સૂર્યને એવો ઉપદેશ કર્યો તે કેમ સંભવે ? ૪

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ—

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ૫ ॥

હે અર્જુન ! મારા અને તારા બહુ જન્મો થઈ ગયા. હે પરંતપ ! હું તે સર્વ જાણું છું, તું જાણતો નથી. ૫

મારા બહુ જન્મો અથવા અવતારો થઈ ગયા. તેથી મેં પૂર્વે જ્યારે મારો અવતાર થએલો તે સમયે સૂર્યને કર્મયોગ કહેલો. અહિં મારા બહુ અવતારો થઈ ગયા એમ કહેલું છે. તેથી સર્વ અવતારોના હેતુભૂત શ્રીકૃષ્ણ અવતારી પૂર્ણ છે. આ સર્વ અવતારો હું જાણું છું, કારણ કે નિત્યસિદ્ધ જ્ઞાન વગેરે સર્વ શક્તિઓ મારામાં છે. તું જાણતો નથી. હું ઈશ્વર હોવાથી સર્વજ્ઞ છું તેથી સર્વ જાણું છું. તું જીવ હોવાથી સર્વજ્ઞ નથી તેથી જાણતો નથી. ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે, જીવ સર્વજ્ઞ નથી. એવી રીતે જીવ અને ઈશ્વરના સ્વરૂપમાં અલ્પવાદ પ્રમાણે ભેદ છે એમ દર્શાવેલ છે. ૫.

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ૬ ॥

હું અજ, અવ્યયાત્મા, અને પ્રાણીઓનો ઈશ્વર હોવા છતાં મારી પ્રકૃતિનું અધિષ્ઠાન કરી માયાથી અવતરું છું. ૬.

ભગવાન અનાદિ અને અવિનાશી છે તો જીવ પેઠે તેમનો જન્મ કેમ કહી શકીએ? એવી શંકા થાય તે માટે આ શ્લોક યોજેલો છે. હું અજ અથવા જન્મરહિત છું, હું અવ્યયાત્મા એટલે વિકાર રહિત છું, હું પ્રાણીઓનો ઈશ્વર છું તેથી કર્મને પરતંત્ર નથી. તોપણ મારી માયાથી અવતાર લઉં છું. મારા અવતારનું કારણ મારી સ્વતંત્ર માયા. માયા શબ્દના ધણા અર્થ થાય છે. હરિસામર્થ્ય, અવિદ્યા, મિથ્યા, કૃપા, કપટ વિગેરે ધણા અર્થ થાય છે. અહિં માયા શબ્દનો અર્થ કૃપા છે. આગળનો (૭) શ્લોક વાંચવાથી આ અર્થ જ યોગ્ય છે એમ જણાય છે, અથવા અહિં માયા શબ્દનો અર્થ હરિસામર્થ્ય લઈ શકાય. અપ્રચ્યુત જ્ઞાન, બલ, ઐશ્વર્ય વિગેરે શક્તિઓથી સર્વભવનસામર્થ્ય એ માયા. આવી મારી માયાથી હું અવતાર લઉં છું. ભગવાન બલે પોતાની માયાથી અવતાર લેતા હોય તોપણ જીવની પેઠે તેમનો પણ જન્મ થવાથી તે જીવતુલ્ય ગણાય એવી શંકા થાય તે દૂર કરવા ‘પ્રકૃતિં સ્વામધિષ્ટાય’ “પોતાની પ્રકૃતિનું અધિષ્ઠાન કરીને” શબ્દો યોજેલા છે. પોતાની પ્રકૃતિ એટલે પોતાનો અસાધારણ સ્વભાવ અથવા નિત્યસિદ્ધ જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિના આશ્રયરૂપ તથા ઐશ્વર્ય વિગેરે છ ગુણના આશ્રયરૂપ સચ્ચિદાનંદરૂપ. આવા રૂપનું અધિષ્ઠાન કરીને એટલે આ રૂપ પોતાની સાથે લઈને જ હું મારો પ્રાદુર્ભાવ કરું છું, પરંતુ જીવની પેઠે સ્વરૂપથી વ્યુત્પન્ન થઈ અવતરતો નથી. જીવનું ભગવાનમાંથી વ્યુત્પન્ન થાય છે કે તરતજ ભગવાનની ઇચ્છાથી તેનો આનંદ અને ઐશ્વર્ય આદિ છ

ગુણ તિરોહિત થાય છે. આનંદ અને ઐશ્વર્ય વિગેરે છ ગુણ તિરોહિત થવાથી જીવ જગતમાં જન્મમરણના ફેરા ફરે છે. મારો એવો જન્મ નથી, કારણ કે હું અજ છું તેમજ અવ્યયાત્મા અથવા વિકાર રહિત છું. તેથી મારામાં છ ભાવવિકારમાંથી એક પણ નથી. જોકે જીવમાં પણ આ ભાવવિકાર નથી પણ પ્રકૃતિના પરિણામરૂપ દેહમાંજ છે, તોપણ શરીર પોતાના આવિર્ભાવ અને તિરોભાવથી જન્મ અને મરણની પ્રતીતિ કરાવે છે. તેથી જીવમાં ભાવવિકાર ન હોવા છતાં શરીર તેમાં પ્રાકૃત પેઠે ભાવવિકાર હોવાની પ્રતીતિ કરાવે છે. હું અવતારી પુરુષોત્તમ જ બીજો અવતાર હઉં છું. વળી હું અજ હોવા છતાં અવતાર હઉં છું, બાલ હોવા છતાં કિશોર હોઉં છું, એક હોવા છતાં અનેક થાઉં છું. હું સર્વ વિરૂદ્ધ ધર્મનો આશ્રય હોવાથી એમાં કાંઈ પણ અનુપપત્તિ નથી. ૬.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

હે ભારત ! જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે, અને અધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે હું પોતે અવતરું છું. ૭.

અહિંથી જે શ્લોકથી (૭-૮) ભગવાન પોતે ક્યારે અવતાર લે છે એ કહે છે. જ્યારે ધર્મનો ક્ષય થાય અને અધર્મનું અભ્યુત્થાન એટલે વૃદ્ધિ અથવા ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યારે હું પોતે અવતરું છું. ૭.

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

સાધુઓનું રક્ષણ કરવા, પાપીઓનો વિનાશ કરવા, અને ધર્મનું સંસ્થાપન કરવા હું દરેક યુગમાં અવતરું છું. ૮.

સાધુ અથવા ધર્મી પુરુષોનું રક્ષણ કરવા, તેઓના પ્રતિપક્ષી દુષ્ટ કર્મ કરનાર પાપીઓનો વિનાશ કરવા અને ધર્મનું સારી રીતે સ્થાપન કરવા હું દરેક યુગમાં અવતરું છું. સાધુ પુરુષોનું ઈશ્વર રક્ષણ કરે છે અને પાપીઓનો સંહાર કરે છે તેથી ઈશ્વર પક્ષપાતી છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે જેમ પુત્રને માતા લાલન કરે અથવા દોષ આવે ત્યારે મારે તેમાં માતા દયાહીન નથી તેમજ ગુણીને હિતેજન આપે અને પાપીઓને શિક્ષા કરે તેમાં ઈશ્વર પણ પક્ષપાતી થતા નથી.

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ૯ ॥

હું અર્જુન ! એવી રીતે મારા જન્મ અને કર્મને જે તત્ત્વથી દિવ્ય જાણે છે તે દેહને તજી પુનઃ જન્મતો નથી, તે મને પ્રાપ્ત કરે છે. ૯

વળા ઉત્પત્તિ પણ વૈષ્ણવ તંત્રોમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની છે. અનિત્ય પદાર્થની ઉત્પત્તિને જન્મ કહે છે. નિત્ય પદાર્થના જે પેટાવિભાગ પરિચ્છિન્ન અને અપરિચ્છિન્ન, પરિચ્છિન્ન એટલે હદવાળાં અમુક કદના. અપરિચ્છિન્ન એટલે હદ વિનાના અર્થાત્ વ્યાપક. નિત્ય પરિચ્છિન્ન પદાર્થનો અન્ય સાથે સમાગમ થાય તેજ ઉત્પત્તિ. નિત્ય અને અપરિચ્છિન્ન પદાર્થનો પ્રાદુર્ભાવ થાય તે ઉત્પત્તિ. ભગવાન નિત્ય અને અપરિચ્છિન્ન હોવાથી ભગવાનનો જન્મ તે પ્રાદુર્ભાવ જ છે. ભગવાનનો જન્મ પ્રાદુર્ભાવરૂપી હોવાથી દિવ્ય છે.

જન્મ દિવ્ય છે ત્યારે વપુઃ અથવા શરીર દિવ્ય હોય તેમાં આશ્ચર્ય જ શું ? ભગવાનનું કર્મ પણ દિવ્ય અથવા અલૌકિક જ છે. મારા જન્મ અને કર્મ આવી રીતે દિવ્ય છે એમ જે તત્વથી જાણું છે તે પ્રાકૃત દેહ તજી પુનઃ જન્મતો નથી, પરંતુ મને પ્રાપ્ત કરે છે.

કેટલાક વાદીઓ ભગવાનનો દેહ જન્મતો હોવાથી પ્રાકૃત અનિત્ય છે એમ માને છે તે યોગ્ય નથી, કારણ કે ભગવાનનો દેહ અને આત્મા સર્વ આનંદમય આનંદસ્વરૂપ જ છે. ભગવાનમાં દેહ અને દેહી એવો વિભાગ જ નથી. સર્વ જીવોના દેહ જન્મતા હોવાથી અનિત્ય છે તેમ ભગવાનનો દેહ પણ અનિત્ય છે એમ પણ ધારી શકાય નહિ, કારણ કે એમ માનીએ તો સર્વ જીવોનું જ્ઞાન, ઇચ્છા વિગેરે અનિત્ય છે તેથી ભગવાનનું જ્ઞાન ભગવાનની ઇચ્છા વિગેરે પણ અનિત્ય જ છે એમ માનવું પડે. “ભગવાન્ જગત્તા કર્તા હોવાથી તેમનું જ્ઞાન નિત્ય માનવું પડે, કારણ કે નિત્યજ્ઞાન ન હોય તો જગત્ રચી શકાય નહિ” એમ કહો તો તેજ કારણથી ભગવાનનો દેહ પણ આનંદમય અને નિત્ય છે એમ માનો કારણ કે નિત્ય આનંદમય દેહ ન હોય તો પણ જગત્ રચી શકાય નહિ. વળી ભગવાનનો દેહ નિત્ય અને અપરિચ્છિન્ન હોવાથી તેનો પ્રાદુર્ભાવ એજ જન્મ છે. સાધારણ જીવો જેવો ભગવાનનો જન્મ નથી, તેથી ભગવાનનો દેહ પણ સાધારણ જીવોના દેહ પેઠે અનિત્ય નથી “માત્ર આનંદનાજ કર પાદ, મુખ ઉદર વિગેરે જેનાં છે.” (વગેરે શાસ્ત્ર વચનોથી જેના દેહ, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ, અંતઃકરણ, આત્મા સર્વ આનંદમય આનંદ સ્વરૂપ છે એવા સદાનંદરૂપ જ્ઞાનરૂપ પુરુષોત્તમ છે, માત્ર આત્મરૂપ નથી એમ નિઃશંક જાણો. ૯

વીતરાગભયક્રોધા મન્મયા મામુપાશ્રિતાઃ ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

જેઓના રાગ, ભય અને ક્રોધ દૂર થએલા છે તેવા મન્મય, મારો આશ્રય કરનાર, જ્ઞાન અને તપથી પવિત્ર થએલા ધણા (લોકો) મારા ભાવને પામેલા છે. ૧૦.

જે મારા જન્મ અને કર્મ પ્રાકૃત હોય તો મારો આશ્રય કરનાર કોઈ મુક્તિ ન પામે, પરંતુ મારો આશ્રય કરેલા ધણા મુક્ત થએલા છે. તેઓના રાગ, ભય અને ક્રોધ દૂર થાય છે. ૧૦.

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वज्ञः ॥ ११ ॥

જેઓ મને જેવી રીતે ભજે છે તેઓને હું તેવી જ રીતે ભજું છું. હે પાર્થ ! સર્વ તરફથી મનુષ્યો મારા માર્ગને અનુસરે છે. ૧૧.

આપનો જે આશ્રય કરે તેમને મુક્તિ આપ આપો અને આશ્રય ન કરે તેને મુક્તિ ન આપો તો આપનામાં પણ વૈષમ્ય (પક્ષપાત) દોષ આવે એવી શંકા થાય તે દૂર કરવા કહે છે કે પુષ્ટિ, પ્રવાહ, મર્યાદા વિગેરે માર્ગના જેવા અધિકારીઓ સકામરીતે, નિષ્કામરીતે જેમ મને ભજે છે તેઓને હું તેવી જ રીતે ફક્ત આપું છું. સર્વ તરફથી મનુષ્યો મારા માર્ગને અનુસરે છે, કારણ કે જેઓ ઇંદ્રાદિ દેવોનું ભજન કરે છે તેઓ પણ ઇંદ્રાદિ દેવો મારી નિભૂતિ જ હોવાથી મારા માર્ગને અનુસરે છે, પરંતુ માફ ભજન કરતા નથી. આ ભજન

કરવાની ખરી રીત નથી એ આગળ કહેવામાં આવશે. (અધ્યાય ૯, શ્લોક ૨૩.) ૧૧.

કાંક્ષન્તઃ કર્મણાં સિદ્ધિં યજન્ત इह देवताः ।

क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ ૧૨ ॥

કર્મની સિદ્ધિની આકાંક્ષા રાખનાર આ લોકમાં દેવતાઓનું યજન કરે છે, કારણકે માનુષ લોકમાં કર્મથી સત્ત્વર સિદ્ધિ થાય છે. ૧૨.

ત્યારે આ લોકમાં અન્ય દેવોને લોકો કેમ બળે છે એવી શંકા થાય તે માટે કહે છે. અન્ય દેવતાઓનું બજન કરવાથી આ લોકમાં કર્મનું ફલ તરત જ પ્રાપ્ત થાય છે. કર્મનું ફલ પ્રાકૃત છે. આવું પ્રાકૃત ફલ ઇદ્રાદિ દેવો તરત જ આપે છે. તેથી એવા પ્રાકૃત ફલની ઇચ્છાવાળા આ લોકમાં ઇદ્રાદિ દેવોનું યજન કરે છે, પરંતુ માફ બજન કરતા નથી. ૧૨.

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ ૧૩ ॥

ગુણ અને કર્મના વિભાગ પ્રમાણે ચાર વર્ણ એ સર્જેલા છે. અર્કર્તા અને અવ્યય મને તેઓનો કર્તા પણ જાણુ. ૧૩.

કેટલાક કામનાઓથી દેવોને બળે, કેટલાક નિષ્કામ રહી આપને ભજે એ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન કર્મ કરે અને જેવાં કર્મ કરે તેને અનુસરી બ્રાહ્મણ વિગેરે ઉત્તમ અધમ વર્ણના લોકો થાય એમ આપે રચેલું હોવાથી આપ પણ અમુક જીવો ઉપર કૃપા રાખો છો અને અમુક ઉપર અકૃપા રાખો છો એમ યવાથી વૈષમ્ય અને નૈર્વૃણ્ય

દોષ આપને પણ કેમ લાગે નહિ એવી શંકા થાય તે માટે કહે છે કે મેં જગતમાં ચાર વર્ણુ ગુણ અને કર્મના વિભાગ પ્રમાણે રચેલા છે. સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ ત્રણ ગુણ છે. સત્ત્વપ્રધાન બ્રાહ્મણો, સત્ત્વરજઃપ્રધાન ક્ષત્રિયો, રજસ્તમઃપ્રધાન વૈશ્યો, અને તમઃપ્રધાન શૂદ્રો રચેલા છે અને ગુણને અનુસાર શમદમાદિ, શૌર્યાદિ, કૃષિવા-
ણિજ્યાદિ તથા દ્વિજસેવા એ તેઓના અનુક્રમે ધર્મ કરેલા છે. ચારે વર્ણુના જીવોનો પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ થએલો હોવાથી તેઓને ઇદ્રિયો સાથેજ ગુણ અને કર્મ પણ આપેલાં છે, તેથી તેઓ જ્યાં કર્મ કરે છે તેવાંજ ફલ તેમને મળે છે. તેથી ચારે વર્ણુનો હું કર્તા અથવા જનક હોવા છતાં વસ્તુતઃ હું અકર્તા છું. એમ જાણ. હું અકર્તા છું કારણ કે હું અવ્યય છું, અહંકાર વિગેરે મારામાં નથી. તેથીજ મને વૈષમ્યનૈર્ઘૃણ્ય દોષ થતો નથી. “વૈષમ્યનૈર્ઘૃણ્યે ન સાપેક્ષત્વાત્તથાહિ દર્શયતિ” બ્રહ્મસૂત્રમાં પણ આજ ખોધ કરેલો છે. ભગવાન્ જીવતાં કર્મ પ્રમાણે સુખ દુઃખ વિગેરે આપતા હોવાથી તેમનામાં વૈષમ્યનૈર્ઘૃણ્ય દોષ નથી. ભગવાન્ ફલદાન કરવામાં કર્મની અપેક્ષા રાખે છે એમ પણ વાદીને સંતોષ કરવાજ કહેલું છે. વસ્તુતઃ સર્વ જીવો ભગવાનમાંથીજ વ્યુચ્ચરેલા હોવાથી, ભગવાનના અંશજ હોવાથી ભગવાનથી ભિન્ન નથી. તેથી સર્વ જીવો એ ભગવાનનીજ સૃષ્ટિ અથવા આત્મસૃષ્ટિ થઈ, તેથી સર્વ જીવો આત્મસૃષ્ટિજ હોવાથી વૈષમ્યનૈર્ઘૃણ્ય દોષનો સંભવ જ રહેતો નથી. ૧૩.

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४ ॥

મને કર્મ લેપતા તથી, મારે કર્મફલની સ્પૃહા નથી.

એમ જે મને જાણે છે તે કર્મથી બંધાતો નથી. ૧૪.

મને કર્મ લેપતા નથી, કારણ કે મારે કર્મફલની સ્પૃહા નથી. આજ જીવ અને ઈશ્વરમાં મુખ્ય વિવક્ષણતા છે. આ પ્રમાણે મને જે જાણે છે તેને પણ કર્મનું બંધન થતું નથી. ૧૪.

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।

કુરુ કર્મૈવ તસ્માત્ત્વં પૂર્વૈઃ પૂર્વતરં કૃતમ્ ॥ ૧૫ ॥

પૂર્વના મુમુક્ષુઓએ પણ આમ જાણીને કર્મ કરેલું છે. તેથી પૂર્વજોએ પૂર્વના સમયમાં કરેલું કર્મજ તું કર. ૧૫.

આ પ્રમાણે પ્રાસંગિક કહી પુનઃ કર્મ કરવાનું સ્મરણ કરાવે છે. ભગવદર્થ કરેલું કર્મ બંધન કરતું નથી એમ જાણીને પૂર્વના સમયના મુમુક્ષુઓ કક્ષીવાન, નારદ, મનુ વિગેરેએ પણ પોતપોતાના ધર્મને અનુસાર કર્મ કરેલું છે. તેથી કર્મ આધુનિક નથી પરંતુ પ્રાચીન સમયથી છે અને પૂર્વજોએ કરેલું છે. તેથી કર્મ કરવાનો શિષ્ટાચાર હોવાથી પણ કર્મ કરવું યોગ્ય છે. તેથી કર્મ કર. ૧૫.

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

તત્તે કર્મ પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞજ્ઞાત્વા મોક્ષયસેઽશુઘાત્ ॥ ૧૬ ॥

કર્મ શું અને અકર્મ શું? એમાં અહિં કવિઓ પણ મોહ પામી ગયા છે. હું તને એવું કર્મ કહીશ કે તે જાણી તું અશુભથી મુક્ત થઈશ. ૧૬.

કર્મ એટલે વિહિત કર્મ અથવા કરવા યોગ્ય કર્મ કયું અને અકર્મ એટલે અવિહિત કર્મ અથવા કરવા યોગ્ય નહિ તેવું કર્મ

કયું એ પ્રશ્ન ગંભીર છે. આનો નિર્ણય કરવામાં કવિઓ પણ મોહ પામી ભૂત કરી ગયેલ છે. તેથી કર્મ વિચાર કરી કરવા યોગ્ય છે, લોક પરંપરાથીજ કરવા જોવું નથી. તેથી હું તને કર્મ શું તે સારી રીતે સમજાવીશ એટલે તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી તું અશુભ કર્મ અથવા વિકર્મથી મુક્ત રહીશ. ૧૬.

કર્મણો હ્યપિ બોદ્ધવ્યં બોદ્ધવ્યં ચ વિકર્મણઃ ।

અકર્મણથ્થ બોદ્ધવ્યં ગહના કર્મણો ગતિઃ ॥ ૧૭ ॥

કર્મનું (સ્વરૂપ) પણ જાણવું જોઈએ, વિકર્મનું પણ જાણવું જોઈએ અને અકર્મનું પણ જાણવું જોઈએ. કર્મની ગતિ ગહન છે. ૧૭.

વિહિત કર્મ, વિકર્મ અથવા નિષિદ્ધ કર્મ, અને અકર્મ અથવા અવિહિત કર્મ સર્વનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ. વિહિત કર્મનું સ્વરૂપ જાણ્યા વિના કયું કર્મ કરવા યોગ્ય છે તે જણાય નહિ. વિકર્મ અને અકર્મનું સ્વરૂપ જાણ્યા વિના કયું કર્મ તજવા યોગ્ય છે તે જણાય નહિ. તેથી સર્વનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ. કર્મની ગતિ ગહન છે તેથી કર્માદિનું સ્વરૂપ જાણવું કઠિન છે. ૧૭.

કર્મણ્યકર્મ યઃપश्येदકર્મણિ ચ કર્મ યઃ ।

સ બુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ॥ ૧૮ ॥

જે કર્મમાં અકર્મ જૂએ અને અકર્મમાં કર્મ જૂએ તે મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન યુક્ત (યોગવાળો) સર્વ કર્મ કરનાર છે.

જે કર્મ અથવા વિહિત કર્મમાં અકર્મ એટલે કર્મના અંધનનો અભાવ જૂએ છે અર્થાત્ વિહિત કર્મ કરવાથી કર્મઅંધન થતું નથી

એમ જે જાણે છે, અને અકર્મમાં એટલે નિષિદ્ધ કર્મમાં અથવા કરવા યોગ્ય નહિ એવા કર્મમાં કર્મ એટલે કર્મબંધન જૂએ અર્થાત્ નિષિદ્ધ અથવા કરવા યોગ્ય નહિ એવું કર્મ કરવાથી કર્મબંધન પ્રાપ્ત થાય છે એમ જે જાણે છે તે સર્વ મનુષ્યોમાં શુદ્ધિમાન છે, યુક્ત એટલે કર્મયોગવાળો છે અને સર્વ કર્મ કરનાર છે. ૧૮.

यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः ॥ ૧૯ ॥

જેના સર્વ સમારંભો કામ અને સંકલ્પથી રહિત છે તેને જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનાગ્નિથી દગ્ધ થએલાં કર્મવાળો પંડિત કહે છે.

જેના કર્મના સર્વ સમારંભો કામ એટલે ફલ અને સંકલ્પ એટલે ફલપ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા ઉભયથી રહિત છે, અર્થાત્ જે કર્મના સર્વ સમારંભો ફલની અથવા ફલ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાની અપેક્ષા વિના કરે છે તેના કર્મ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી દગ્ધ થએલા છે. કર્મ દગ્ધ થએલ હોવાથી તેનાં બીજ પુનઃ વૃદ્ધિ પામતાં નથી, તેથી તેને કદાપિ કર્મબંધન થવાની ભીતિજ નથી. આવા પુરૂષને જ્ઞાનીઓ પંડિત કહે છે. ૧૯.

त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः ॥ ૨૦ ॥

કર્મના ફલ અને આસંગને તજી નિત્યતૃપ્ત અને નિરાશ્રય (રહી) કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહેવા છતાં તે કાંઈ પણ કરતોજ નથી. ૨૦

અહિંથી ચાર શ્લોકથી (૨૦-૨૩) ઉપર અદારમા શ્લોકમાં

કહેલા અર્થનું ભગવાન પોતે વિવેચન કરે છે. ક્રિયાથી યતાં યજ્ઞાદિ કર્મનાં સ્વર્ગાદિ ફલ અને ‘હું કર્તા છું’ એવી પ્રાકૃત આસક્તિ તથા, નિત્ય તૃપ્ત રહી, કર્મથી બંધાતા અને કર્મનું ફલ આપવામાં સાધનભૂત અદૃષ્ટ વિગેરેનો આશ્રય કર્યા વિના, કર્મના સાધન વિગેરે સર્વમાં રહેલ અપ્રાકૃત વસ્તુની યથાર્થ રીતે ભાવના રાખી કર્મમાં મગ્ન રહે તે પણ કાંઈ કર્મ કરતોજ નથી. આવો પુરુષ નિત્યાનંદમાં તૃપ્ત હોવાથી પ્રાકૃત આશ્રય રહિત હોવાથી, કર્મના ફલની ઇચ્છા રહિત હોવાથી તથા કર્મમાં આસક્તિ રહિત હોવાથી તેને કર્મબંધન થતું નથી. ૨૦.

નિરાશીર્યતચિત્તાત્મા ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ ।

શારીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્નામોતિ કિલ્બિષમ્ ॥ ૨૧ ॥

જે આશારહિત છે, જેણે ચિત્ત અને દેહને વશ કરેલા છે અને સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરેલો છે તે કેવલ શારીર કર્મ કરતાં પાપ પામતો નથી. ૨૧.

જે સ્વર્ગ વિગેરે કર્મફલની આશા અથવા ઇચ્છા રહિત હોય, જેણે યોગથી ચિત્ત અને દેહને પોતાને વશ કરેલા છે અને પશુ-પુત્રાદિ પોતાના સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરેલો છે તે કેવલ શારીરિક કર્મ કરવાથી પાપ પામતો નથી; કારણ કે ‘હું કર્તા છું’ એવો તેને અહંકાર નથી. ૨૧.

યદૃચ્છાલાભસંતુષ્ટો દ્વન્દ્વાતીતો વિમત્સરઃ ।

સમઃ સિદ્ધાવસિદ્ધૌ ચ કૃત્વાપિ ન નિવદ્ધ્યતે ॥ ૨૨ ॥

જે યદૃચ્છાલાભથી સંતોષી છે, દ્વન્દ્વાતીત, મત્સરરહિત

અને સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમાન છે તે કર્મ કરીને પણ બંધાતો નથી. ૨૨.

જે ભગવદ્વિગ્રાથી જે લાભ પ્રાપ્ત થાય તેથી સંતોષમાં રહેનાર, સુખ અને દુઃખ રૂપી દ્વંદ્વથી અતીત, મત્સરરહિત અને કર્મની સિદ્ધિ અથવા અસિદ્ધિ ઉભયમાં સમાન રહેનાર છે તે કર્મ કરીને પણ તે કર્મથી બંધાતો નથી. કર્મની સિદ્ધિ અથવા અસિદ્ધિમાં સમતા કહેવાથી પૂર્વે નિરૂપણ કરેલા સાંખ્ય અને યોગનો અર્થ જણાવેલ છે. ૨૨.

गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

સંગરહિત, મુક્ત, જ્ઞાનથી સ્થિર ચિત્તવાળો યજ્ઞમાટે કર્મ કરે તેનું સર્વ કર્મ લય પામે છે. ૨૩.

જે લૌકિક પશુપુત્રાદિ સર્વ પરિગ્રહમાં આસક્તિ રહિત હોય, જે કર્મફલથી મુક્ત હોય, જ્ઞાનથી જેનું ચિત્ત સ્થિર થએલું હોય અને જે યજ્ઞ અથવા વિષ્ણુમાટે કર્મ કરતો હોય તેનું સર્વ કર્મ લય પામે છે અથવા અકર્મ થાય છે. ૨૩.

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणाहुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

બ્રહ્મ અર્પણથી બ્રહ્મ હવિઃ બ્રહ્મઅગ્નિમાં બ્રહ્મ (યજ્ઞ-કર્તાએ) હોમેલું છે. તે બ્રહ્મકર્મની સમાધિથી પ્રાપ્ત થવાનું પણ બ્રહ્મ જ છે. ૨૪.

કર્મનો લય કેવી રીતે થાય છે તે આહિ' કહેલું છે. અર્પણ

એટલે હોમ કરવાનું સાધન કાઢતો ચાટવો વિગેરે અહીં છે. એવા અહીં અર્પણથી જે હવિઃ થી વિગેરેનો હોમ કરવાનો છે તે પણ અહીં જ છે. જે અગ્નિમાં હોમ થવાનો છે તે પણ અહીં જ છે. યજુકર્તા હોમ કરનાર પણ અહીં જ છે. આ પ્રમાણે કર્મ અહીં છે એ અહીંકર્મની સમાધિથી પ્રાપ્ત કરવાનું પણ અહીં જ છે. આ પ્રમાણે અર્પણ, હવિઃ, અગ્નિ. હોમકર્તા વિગેરે સર્વમાં અહીંની ભાવનાથી જે અહીંરૂપ કર્મ કરવામાં આવે તેથી બંધન પ્રાપ્ત થાય જ નહિ. આવી રીતે સર્વ કર્મનો લય થાય છે.

દૈવમેવાપરે યજ્ઞં યોગિનઃ પર્યુપાસતે ।

ब्रह्मन्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ ૨૫ ॥

કોઈ યોગીઓ દૈવ યજ્ઞની જ ઉપાસના કરે છે. બીજા યજ્ઞને બ્રહ્માગ્નિમાં યજ્ઞથી જ હોમે છે. ૨૫.

એવી રીતે અહીંકર્મ અહીંભાવનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે એમ દર્શાવી જૂદા જૂદા અધિકારીઓ જૂદા જૂદા યજ્ઞો કરે છે એમ કહે છે. જૂદા જૂદા દેવોનું આરાધન કરનાર યોગીઓ જૂદા જૂદા દેવતાઓના યજ્ઞો કરે છે. જ્ઞાતી અહીંવાદીઓ ઉપર જજ્ઞાબ્યું તેવા અહીંઅગ્નિમાં અહીંરૂપી યજ્ઞનો અહીંરૂપી યજ્ઞથી હોમ કરે છે. ૨૫.

શ્રોત્રાદીર્નાંદ્રિયાણ્યન્યે સંયમાગ્નિષુ જુહ્વતિ ।

शब्दादीन्विषयानन्ये इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥ ૨૬ ॥

બીજા શ્રોત્ર વિગેરે ઇન્દ્રિયોને સંયમાગ્નિમાં હોમે છે. બીજા શબ્દ વિગેરે વિષયોને ઇન્દ્રિયાગ્નિમાં હોમે છે. ૨૬.

શ્રોત્ર વિગેરે ઇન્દ્રિયોને સંયમાગ્નિમાં હોમે છે એટલે યોગથી મને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધ કરનાર ઇન્દ્રિયોના

સંયમ કરે છે. બીજા શબ્દ વિગેરે વિષયોને તે તે ઇન્દ્રિયરૂપી અગ્નિમાં હોમે છે. ૨૬.

સર્વાર્ણીન્દ્રિયકર્માણિ પ્રાણકર્માણિ ચાપરે ।

આત્મસંયમયોગાગ્રૌ જુહતિ જ્ઞાનદીપિતે ॥ ૨૭ ॥

બીજાઓ સર્વ ઇન્દ્રિયોના કર્મોને તથા પ્રાણકર્મોને જ્ઞાન-થી પ્રદીપ્ત થએલા આત્મસંયમરૂપ યોગાગ્નિમાં હોમે છે. ૨૭.

દ્રવ્યયજ્ઞાસ્તપોયજ્ઞા યોગયજ્ઞાસ્તથાઽપરે ।

સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાશ્ચ યતયઃ સંશિતવ્રતાઃ ॥ ૨૮ ॥

બીજા મત પાળનારા યતિઓ દ્રવ્યયજ્ઞ, તપોયજ્ઞ, યોગયજ્ઞ, સ્વાધ્યાયયજ્ઞ, અને જ્ઞાનયજ્ઞ કરનારા હોય છે. ૨૮.

દ્રવ્યયજ્ઞ કરનાર ગૃહસ્થાશ્રમીઓ, તપોયજ્ઞ કરનાર વાનપ્રસ્થો, યોગયજ્ઞ કરનાર યોગીઓ, સ્વાધ્યાયયજ્ઞ કરનાર બ્રહ્મચારીઓ, જ્ઞાનયજ્ઞ કરનાર જ્ઞાનીઓ હોય છે. સર્વ પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે યજ્ઞ કરે છે. ૨૮.

અપાને જુહતિ પ્રાણં પ્રાણે ઽપાનં તથા ઽપરે ।

પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધ્વા પ્રાણાયામપરાયણાઃ ॥ ૨૯ ॥

કોઈ અપાનમાં પ્રાણ હોમે છે. બીજા પ્રાણમાં અપાન હોમે છે. કોઈ પ્રાણ અને અપાનની ગતિ રોકી પ્રાણાયામ પરાયણ હોય છે. ૨૯.

અપાન ઐટલે નીચે રહેતા પ્રાણમાં પ્રાણ ઐટલે ઉપર રહેલો પ્રાણ હોમે છે. આને પૂરક વિધિ કહે છે. બીજા પ્રાણમાં અપાન

હોમે છે. આને રેચક વિધિ કહે છે. બીજા કુંભકવિધિથી પ્રાણ અને અપાન ઉભયની ગતિ રોકી પ્રાણાયામ પરાયણ રહે છે. ૨૯.

અપરે નિયતાહારાઃ પ્રાણાન્પ્રાણેષુ જુહતિ ।

સર્વે ડ્યેતે યજ્ઞવિદો યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ ॥ ૩૦ ॥

બીજા નિયતાહારવાળા પ્રાણને પ્રાણમાં હોમે છે. આ સર્વે પણ યજ્ઞ જાણનાર છે. તેઓના પાપનો યજ્ઞથી ક્ષય થએલો છે. ૩૦.

બીજા નિયત ખોરાક લે છે અને આહારથી તૃપ્ત થનારી પ્રાણની વૃત્તિઓનો પ્રાણમાં જ હોમ કરે છે. આ ઉપર જૂદા જૂદા યજ્ઞ કરનાર વર્ણવ્યા તે સર્વ યજ્ઞ જાણનાર છે, અને તે સર્વના પાપનો યજ્ઞથી ક્ષય થાય છે. ૩૦.

યજ્ઞશિષ્ટામૃતમુજો યાન્તિ બ્રહ્મ સનાતનમ્ ।

નાયં લોકોઽસ્ત્યયજ્ઞસ્ય કુતોઽન્યઃ કુરુસત્તમ ॥ ૩૧ ॥

યજ્ઞના અવશિષ્ટ અમૃતનો ભોગ કરનાર સનાતન બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરે છે. હે કુરુસત્તમ ! યજ્ઞ ન કરનારને આ લોક પણ નથી. તો અન્ય તો ક્યાંથી જ હોય ?

યજ્ઞ કરતાં અવશિષ્ટ રહેલા અમૃતનો જ ભોગ કરે છે તેને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. યજ્ઞ ન કરે તેને આ લોક પણ સુખરૂપ થતો નથી. યજ્ઞ ન કરનારને આ અસ્થાનંદ લોકમાં અલ્પ આનંદની પણ પ્રાપ્તિ થતી નથી તો અન્ય લોકની એટલે દિવ્ય લોકની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી જ થાય ? તેથી યજ્ઞ અવશ્ય કરવા જોઈએ. બ્રહ્મજ્ઞાનીઓને કર્મનો ત્યાગ કરવાનો છે તેઓ પણ ઉપર વર્ણવેલ બ્રહ્મયજ્ઞ કરે છે.

તેથી કર્મ કર્યા વિના કોઈ ક્ષણ પણ રહી શકતું નથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે. તેથી યજ્ઞ અવશ્ય કરવા. ૩૧.

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ૩૨ ॥

આવી રીતે વેદમાં બહુ પ્રકારના યજ્ઞો વિસ્તારથી કહેલા છે. તે સર્વ કર્મથી થતા બાળુ. એમ બાળીને તું મુક્ત થઈશ. ૩૨.

વેદમાં ઉપર કહ્યા તેવા બહુ પ્રકારના યજ્ઞો વિસ્તારપૂર્વક કહેલા છે. તે સર્વ યજ્ઞો કર્મથી અથવા ક્રિયાથી સિદ્ધ થાય છે એમ બાળુ. એમ બાળુવાથી તને મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે. ૩૨.

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ૩૩ ॥

હે પરંતપ ! દ્રવ્યમય યજ્ઞથી જ્ઞાનયજ્ઞ વધારે સારો છે. હે પાર્થ ! સર્વ કર્મ જ્ઞાનમાં સંપૂર્ણ સમાપ્ત થાય છે. ૩૩.

એ પ્રમાણે બિન બિન યજ્ઞોનો બોધ કરી, અન્ય સર્વ યજ્ઞ કરતાં સાંખ્ય અને યોગના એકાર્થરૂપ બ્રહ્માત્મક જ્ઞાનયજ્ઞ ઉત્તમ છે એમ કહે છે, કારણ કે તેમાં સર્વ કર્મ જ્ઞાનમાં સંપૂર્ણ એટલે શ્લ-સહિત સમાપ્ત બન્ય છે. ૩૩.

જ્ઞાનયજ્ઞનાં સાધનભૂત જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય તે કહે છે:-

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ॥ ૩૪ ॥

તે પ્રણિપાતથી, પરિપ્રશ્નથી અને સેવાથી બાળુ. તત્ત્વ-દર્શી જ્ઞાનીઓ તને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે. ૩૪.

જ્ઞાન પ્રણિપાતથી અથવા પોતાનું અમાનિપણું દર્શાવનાર કાયિક પ્રણામ કરવાથી, પરિપ્રશ્નથી એટલે પ્રણય પૂર્વક વારંવાર પ્રશ્ન કરવાથી અને સેવા કરવાથી જાણ. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પ્રણામ કરી પ્રણય પૂર્વક પ્રશ્ન પૂછવાથી તથા જ્ઞાનીઓની સેવા કરવાથી થાય છે એમ જાણુ. તને તત્ત્વદર્શી જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે. ૩૪.

યજ્ઞાસ્વા ન પુનર્મોહમેवं यास्यसि पांडव ।

येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ૩૫ ॥

હે પાંડવ ! તે જાણીને તને પુનઃ આવી રીતે મોહ થશે નહિ. તેથી સર્વ ભૂતોને તારા પોતામાં તેમજ મારામાં તું જોઈશ. ૩૫.

અહિંથી સાડાત્રણ શ્લોકથી જ્ઞાનનું ફલ કહે છે. સાંખ્ય અને યોગના એકાર્થરૂપ બ્રહ્માત્મક જ્ઞાન તને પ્રાપ્ત થશે ત્યાર પછી તને આવી રીતે મોહ થશે નહિ, અને ચિદંશબૂત સર્વ પ્રાણીઓને તું ચેતન પુરૂષમાં અને મારામાં જોઈશ. ૩૫.

अपि चेदासि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ૩૬ ॥

વળી જો સર્વ પાપીઓથી વધારે પાપી હોઈશ તોપણ જ્ઞાન નૌકાથીજ સર્વ પાપને સહેલથી તરી જઈશ. ૩૬.

જ્ઞાનરૂપી નૌકાથી પાપના સમુદ્રને સહેલાઈથી પ્રયાસ કર્યા વિના તરી જઈશ. ૩૬.

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्કुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ૩૭ ॥

હે અર્જુન ! જેમ પ્રજ્વલિત અગ્નિ કાષ્ઠને ભસ્મસાત્ કરે છે તેમ જ્ઞાનાગ્નિ સર્વ કર્મને ભસ્મસાત્ કરે છે. ૩૭.

ગયા શ્લોકમાં પાપને સમુદ્ર ગણી જ્ઞાનને નૌકા કહી, પરંતુ સમુદ્ર અગાધ વિસ્તૃત હોવાથી અને નૌકા નાની હોવાથી કદાચ નૌકા સમુદ્રમાં ડુબી જાય તેવો ભય રહે તેથી પુનઃ જ્ઞાનનું પ્રાપ્ત્ય દર્શાવનાર બીજું દૃષ્ટાંત કહે છે. જેમ પ્રજ્વલિત અગ્નિ કાષ્ઠને ભસ્મસાત્કરે છે તેમ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વ કર્મને બાળીને ભસ્મસાત્ કરે છે. ૩૭.

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विंदति ॥ ૩૮ ॥

જ્ઞાનસમાન પવિત્ર અહિં કાંઈ નથી. પોતે યોગથી સિદ્ધ થએલો (પુરુષ) તે (જ્ઞાન) સમય જતાં પોતામાં પ્રાપ્ત કરે છે. ૩૮.

તપઃ, ધ્યાન વિગેરે સાધનામાં કોઈ જ્ઞાન સમાન પવિત્ર સાધન નથી. સાંખ્યરૂપ જ્ઞાન પણ યોગથી સિદ્ધ થએલો પુરુષ સમય જતાં પોતામાં પ્રાપ્ત કરે છે. કોઈ એકલા સાંખ્યને પ્રાપ્ત કરે છે. કોઈ એકલા યોગને પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ સાંખ્ય અને યોગના એકાર્થરૂપ આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું કઠિન છે. ૩૮.

श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ૩૯ ॥

શ્રદ્ધાવાન્, જ્ઞાનપરાયણ, અને ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખનાર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી થોડા સમયમાં પરાં શાંતિ પામે છે. ૩૯.

ઉત્તમ જ્ઞાનનું દાન કોને કરવું તેની પરીક્ષા કરવા શુર શિષ્યની શ્રદ્ધા જૂએ છે. તેથી શ્રદ્ધાવાન હોય તેનેજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રદ્ધાવાન જ્ઞાનપરાયણ અને ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરનાર પુરુષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા મછી પરા શાંતિ અથવા ચિત્તની શાંતિ તે મેળવે છે. ૩૯.

અજ્ઞાશ્રદ્ધધાનશ્ચ સંશયાત્મા વિનश्यति ।

નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો ન સુર્વં સંશયાત્મનઃ ॥ ૪૦ ॥

અજ્ઞ, શ્રદ્ધારહિત અને સંશયવાળો વિનાશ પામે છે. સંશયવાળાને આ લોક પરલોક અથવા સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૪૦.

શ્રદ્ધા વિના જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું નથી એમ કહ્યું, તેથી શ્રદ્ધારહિત હોય તે અધિકારી નથી એમ સિદ્ધ થયું. ખીજા પણ અનધિકારીઓ કોણ છે તે કહે છે. અજ્ઞ એટલે ઉપદેશ કરેલ અર્થે પણ જે જાણતો ન હોય તે અજ્ઞાની પણ અધિકારી નથી. જ્ઞાન હોય તો પણ શ્રદ્ધા ન હોય તે પણ અધિકારી નથી. સંશયવાળો હોય તે અધિકારી નથી. સંશયવાળાને કોઈ પણ પ્રકારનો નિશ્ચય થતો નહિ હોવાથી તે જ્ઞાનનો અનધિકારી જ છે. તેને આ લોક પરલોક અથવા સુખ પ્રાપ્ત થવું નથી. તેથી સંશયવાળા નહિ થતાં નિશ્ચયાત્મક પુદ્ધિ રાખવી ઉચિત છે. ૪૦.

યોગસંન્યસ્તકર્માણિ જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ ।

આત્મવંતં ન કર્માણિ નિવર્ત્તન્તિ ધનંજય ॥ ૪૧ ॥

હે ધનંજય ! યોગથી જેણે કર્મનો ત્યાગ કરેલો છે,

જ્ઞાનથી જેના સંશયો છેદાઇ ગએલા છે તેવા આત્મવાન (પુરૂષને) કર્મ બંધન કરતાં નથી. ૪૧.

સાંખ્ય અને યોગ ઉભયના એકાર્થમાં જે તત્પર હોય તેને કર્મબંધન થતું નથી એમ કહે છે. બહારથી ક્રિયા કરતો હોય છતાં પાછળ યોગનું વર્ણન કર્યું તેવા યોગથી ક્રિયાની સિદ્ધિ અથવા અસિદ્ધિ ઉભયમાં સમાન ચિત્ત રાખી અંદરથી જેણે કર્મનો ત્યાગ કરેલો છે અર્થાત્ અંદરથી જેને કર્મનો કાંઇ પણ સંબંધ નથી, અને સાંખ્ય જ્ઞાનથી જેના સર્વ સંશયો છેદાઇ ગયા છે અને તેથી આત્મા અથવા અનાત્મા સંબંધી સર્વ સંશયો દૂર થવાથી જેને અનાત્માનું અદ્વય પણ અભિમાન નથી અને જે માત્ર આત્મવાન જ છે તેવા પુરૂષને તે જે કર્મ કરે તે બંધન કરતાં નથી. ૪૧.

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।

छित्त्वेन संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥૪૨॥

તેથી હે ભારત ! ઉઠ અને અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલા, હૃદયમાં રહેલા તારા આ સંશયને જ્ઞાનરૂપી અસિથી છેદીને યોગ કર. ૪૨.

તેથી હે ભારત ! તું ઉઠ, સાંખ્ય યુદ્ધિ પ્રમાણે અનાત્મરૂપ સંશયને જ્ઞાનરૂપી અસિથી છેદી યોગ કર. તારા ક્ષત્રિયના કર્મ યુદ્ધ માટે તૈયાર થા. ૪૨.

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

અથ પંચમોઽધ્યાયઃ ॥

પોતાનું કર્મ બહારથી કરવું પરંતુ ફક્તમાં આસક્તિ ન રાખવી તેમજ કાષ્ટ રીતે અંદરથી કર્મનો સંબંધ ન રાખવો એ સાંખ્ય અને યોગ ઉભયનો એકાર્થ છે એમ પાછળ ચતુર્થ અધ્યાયમાં સારી રીતે પ્રતિપાદન કર્યું તે નહિ સમજવાથી અર્જુન પુનઃ પોતાના શ્રેયઃ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે.

અર્જુન ઉવાચ—

સંન્યાસં કર્મણાં કૃષ્ણ પુનર્યોગં ચ શંસસિ ।

યચ્છ્રેય एतयोरेકં તન્મે ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ ૧ ॥

હે કૃષ્ણ ! કર્મના સંન્યાસનો અને પુનઃ યોગનો ઉપદેશ કરો છો. આ બેમાંથી જે એક શ્રેયઃ હોય તે સારી રીતે નિશ્ચય કરી મને કહો. ૧.

કર્મના સંન્યાસ અથવા ત્યાગનો આપ ઉપદેશ કરો છો, વળી કર્મયોગનો પણ ઉપદેશ કરો છો. કર્મયોગ આચરે અથવા કર્મ કરે તેનાથી કર્મનો સંબંધ તબય નહિ તેથી સંન્યાસ થઈ શકે નહિ. કર્મનો સંબંધ તથા સંન્યાસ રાખે તો કર્મયોગ થઈ શકે નહિ. કર્મસંન્યાસ અને કર્મયોગ આવી રીતે પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વરૂપવાળા હોવાથી એકજ માણસ એકજ વખતે ઉભય કરી શકે નહિ. તેથી બેમાંથી જે એક શ્રેયસ્કર હોય તેનો મને સારી રીતે નિશ્ચય કરી આપ ઉપદેશ કરો. ૧.

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ—સંન્યાસઃ કર્મયોગશ્ચ નિઃશ્રેયસકંરાતુભૌ ।

તયોસ્તુ કર્મસંન્યાસાત્કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥૨॥

સંન્યાસ અને કર્મયોગ ઉભય નિઃશ્રેયસ્કર છે. પણ તે બેમાં કર્મસંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ વધારે સારો છે. ૨.

સાંખ્યનો કર્મસંન્યાસ અને કર્મયોગ ઉભય શ્રેયસ્કર છે. ઉભય મુખ્ય સાધન છે અને સ્વતંત્રતાથી પુરુષાર્થના સાધન છે. આ બેમાંથી કોઈ એક બીજાનું અંગ નથી. આ બેમાંથી હરકોઈ એકનું આચરણ કરે તેને મોક્ષરૂપ શ્રેયઃ પ્રાપ્ત થાય છે. તથાપિ સંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ વધારે સારો છે. સંન્યાસમાં બહારથી પણ સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરવાનો છે. કર્મયોગમાં બહારથી કર્મનો ત્યાગ ન કરતાં માત્ર મનથીજ ત્યાગ કરવાનો છે. કર્મયોગ સંન્યાસ કરતાં ઉત્તમ છે, કારણકે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પણ મોકાનુમ્મદ માટે કર્મ કરે છે. તેથી મનથીજ કર્મનો ત્યાગ કરવો અને બહારથી ત્યાગ ન કરતાં કર્મ કરવું એ તારે માટે પણ ઉત્તમ છે. ૨.

જ્ઞેયઃ સ નિત્યસંન્યાસી યો ન દ્વેષ્ટિ ન કાંક્ષતિ ।

નિર્દ્વન્દ્વો હિ મહાબાહો મુર્ખં વંધાત્મમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

હો મહાબાહો ! જે દ્વેષ કરતો નથી અને ઇચ્છા રાખતો નથી તેને નિત્યસંન્યાસી જાણવો, કારણકે દ્વન્દ્વરહિત તે સહેલાઈથી બંધમાંથી મુક્ત થાય છે. ૩.

યોગમાર્ગ પ્રમાણે કર્મ કરતો હોય તોપણ દ્વેષ કરતો ન હોય, ઇચ્છા રાખતો ન હોય અને દ્વન્દ્વરહિત હોય તે નિત્યસંન્યાસીજ છે. જે કામ્ય કર્મનો દ્વેષ કરતો ન હોય, કર્મફલની ઇચ્છા રાખતો ન હોય, અને લાભ અને હાનિ, જય અને પરાજય વિગેરે દ્વન્દ્વરહિત હોય તેણે દ્વન્દ્વનો ત્યાગ કરેલો હોવાથી તે નિત્ય સંન્યાસીજ છે. તે

અંધમાંથી સડેલાઇથી મુક્ત થાય છે. તું મહાબાહુવાળો હોવાથી તારે પણ એમજ કરવું ઉચિત છે. ૩.

સાંખ્યયોગો પૃથગ્વાલાઃ પ્રવદન્તિ ન પંડિતાઃ ।

एकमप्यास्थितः सम्यग्भयोर्विदते फलम् ॥ ४ ॥

સાંખ્ય અને યોગને બાલકો જૂઠાં કહે છે, પંડિતો કહેતા નથી. એકને પણ સારી રીતે આચરવાથી ઉભયનું ફલ પ્રાપ્ત કરે છે. ૪.

સાંખ્ય અને યોગ ભિન્ન ભિન્ન શાસ્ત્ર હોવા છતાં તેમનો એકજ અર્થ કેમ કહે છે એવી શંકા થાય તે માટે ઉભય એકજ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાથી તથા તેઓનો એકજ અર્થ હોવાથી ઉભય શાસ્ત્રો પણ એકજ છે એમ કહે છે. સાંખ્યમાં કર્મનો ત્યાગ કરવાનો છે અને યોગમાં કર્મ કરવાનાં છે એમ ભેદ હોવા છતાં યોગમાં પણ લાભ અને હાનિ, જય અને પરાજય વિગેરે દુઃખનો ત્યાગ કરીને અંદરથી કર્મ સાથે કાંઈ પણ સંબંધ રાખ્યા વિના કર્મ કરવાનાં હોવાથી ઉભયનો એકજ અર્થ છે. તેથી બાલક અથવા મૂર્ખજ સાંખ્ય અને યોગને જૂઠાં કહે છે, પંડિતો જૂઠાં કહેતાં નથી. એકનું પણ સારી રીતે આચરણ કરવાથી ઉભયનું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા આ બેમાંથી એકનું પણ આચરણ કરવાથી સારી રીતે ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૪.

यत्सार्वभौमः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं सार्वभौमं च योगं च यः पश्यति संपश्यति ॥ ६ ॥

સાંખ્યોને જે સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે તે યોગીઓને પણ

પ્રાપ્ત થાય છે. જે સાંખ્ય અને યોગને એક જાણે છે તે (ખડ્ગ) જાણે છે. ૫

સાંખ્ય રીતિથી કર્મનો ત્યાગ કરનારને જે મોક્ષરૂપી સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે તેજ સ્થાન યોગનું આચરણ કરનારાઓને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. સાંખ્ય અને યોગ ઉભય સ્વતંત્રતાથી તેજ દ્વં આપનાર હોવાથી એકજ છે. એકજ દ્વં આપનાર સાંખ્ય અને યોગને જે એકજ જાણે છે તે સત્ય જાણે છે. ૫.

સંન્યાસસ્તુ મહાબાહો દુઃસ્વમાપ્નુમયોગતઃ ।

યોગયુક્તો મુનિર્બ્રહ્મ ન ચિરેણાધિગચ્છતિ ॥૬॥

હે મહાબાહો ! યોગ વિના સંન્યાસ પ્રાપ્ત કરવો બહુ કઠિન છે, પરંતુ યોગયુક્ત મુનિ અદ્ય સમયમાં બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરે છે. ૬.

સાંખ્યથી સિદ્ધિ થવું કાર્ય સંન્યાસ વિના યોગથી થઈ શકે છે, પરંતુ યોગ વિના સંન્યાસીની સિદ્ધિ થતી નથી એમ કહે છે. યોગ વિના સંન્યાસ પ્રાપ્ત કરવો એ બહુ કઠિન છે. કાર્યની સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમાન રહેવું તે યોગ. આ યોગનું આચરણ કર્યા વિના સંન્યાસ પ્રાપ્ત થવો કઠિન છે, કારણ કે બહારથી પણ જે કર્મ કરતોજ ન હોય તે કોનો સંન્યાસ અથવા ત્યાગ કરે ? જે કર્મ કરેલાં નથી તેનો ત્યાગ કરે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે, નહિ કરેલાંનો ત્યાગ સ્વતઃ છે જ, તો સંન્યાસીને ત્યાગ કરવાનું શું ? તેથી યોગ વિના સંન્યાસ પ્રાપ્ત થવો બહુ કઠિન છે, પરંતુ યોગયુક્ત મુનિ સંન્યાસી અદ્ય સમયમાં જ બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરે છે. ૬.

યોગયુક્તો વિશુદ્ધાત્મા વિજિતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ।

સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતે ॥૭॥

યોગયુક્ત, વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો, જેણે મનને છતેલું છે, જેણે ઇન્દ્રિયોને છતેલી છે અને જેનો આત્મા પ્રાણિ-માત્રના આત્મારૂપ છે તે (કર્મ) કરવા છતાં લેપાતો નથી. ૭.

અહિંથી ત્રણ શ્લોકથી યોગીના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે. યોગ આચરનાર, શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો, મન અને ઇન્દ્રિયોને જેણે છતેલી છે તેવો અને જેનો આત્મા પ્રાણિમાત્રના આત્મારૂપ છે અર્થાત્ જે પ્રાણિમાત્રના આત્માને પોતાના આત્મારૂપ જાણે છે તેવો યોગી કર્મ કરવા છતાં કર્મથી લેપાતો નથી. ૭.

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यन्शृण्वन्स्पृશन्निघ्नन्नश्नन्गच्छन्स्वपन्भवन् ॥૮॥

प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्निमिषन्निमिषन्नपि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥૯॥

જોતાં, સાંભળતાં, સ્પર્શ કરતાં, સુંઘતાં, ખાતાં, જતાં, ઉઘતાં, શ્વાસ લેતાં, લવતાં, આપતાં, લેતાં, આંખ ઉઘાડતાં અથવા મીંચતાં પણ ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોના અર્થોમાં પ્રવર્તે છે એમ ધારણા રાખીને હું કાંઈ કરતો જ નથી એમ તત્ત્વ જાણનાર યોગી માને છે. ૮--૯.

ગયા શ્લોકમાં કર્મ કરવા છતાં યોગી કર્મથી લેપાતો નથી એમ કહ્યું એ નિયત ફલવાળા કર્મનું ફલ અવશ્ય પ્રાપ્ત થવું જોઈએ એ

સિદ્ધાન્તથી વિરુદ્ધ હોવાથી ઉચિત નથી એવી શંકા થાય તે દૂર કરે છે. જોતાંથી આરંભી આંખ મીંચતાં સુધી મન અને ઇન્દ્રિયોના ભિન્ન ભિન્ન વ્યાપાર વર્ણવ્યા તે સર્વ વ્યાપાર કરવા છતાં, ‘હું કર્તા છું’ એવું અભિમાન નહિ હોવાથી, પ્રત્યુત ‘ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોના કાર્યોમાં પ્રવર્તે છે હું કર્તા નથી’ એવી પ્રતીતિ હોવાથી, કર્તૃપણાનું અદ્ય પણ અભિમાન નહિ હોવાથી તથા લાભ અને હાનિ, જય અને પરાજય વિગેરે દ્વન્દ્વથી રહિત હોવાથી સર્વ કર્મ કરવા છતાં કર્મનું બંધન ન થાય એમાં કાંઈ વિરોધ નથી. આવા પુરૂષને કર્મબંધન નહિ હોવાથી તે કેવલ સાંખ્યમાર્ગીય મુનિ છે એમ માનવાનું નથી, પરંતુ તે કર્મ કરતો હોવાથી યોગમાર્ગીય તત્ત્વવેત્તાજ છે એમ નીચેના શ્લોકથી વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે. ૮. ૯.

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥૧૦॥

બ્રહ્મમાં કર્મોનું અનુસંધાન કરી, સંગ તજી જે કર્મ કરે છે તે જલથી જેમ કમલ લેપાતું નથી તેમ પાપથી લેપાતો નથી. ૧૦.

બ્રહ્મ એટલે ઉપર બ્રહ્મચર્યનું વર્ણન ચતુર્થ અધ્યાયમાં કર્યું તેવા બ્રહ્મચર્યના વિષય. તેમાં પોતાથી થતાં સર્વ કર્મનું અનુસંધાન રાખી, કર્મમાં રહતી ઇચ્છા અથવા મમતાનો ત્યાગ કરી જે યોગી કર્મ કરે છે તે પાપથી લેપાતો નથી. જેમ કમલપત્ર જલમાં રહેવા છતાં તેનાથી લેપાતું નથી તેમ યોગી કર્મ કરવા છતાં કર્મના બંધ નથી લેપાતો નથી. ૧૦.

કાયેન મનસા બુદ્ધ્યા કેવલૈરિન્દ્રિયૈરપિ ।

યોગિનઃ કર્મ કુર્વન્તિ સંગં ત્યક્ત્વાઽઽત્મશુદ્ધયે ॥૨૧॥

કાયાથી, મનથી, બુદ્ધિથી અને માત્ર ઇન્દ્રિયોથી પણ યોગીઓ ચિત્તની શુદ્ધિ માટે સંગ તથા કર્મ કરે છે. ૧૧.

આસન વિગેરે કર્મ કાયાથી, ધ્યાન વિગેરે મનથી તત્ત્વ નિશ્ચય વિગેરે બુદ્ધિથી અને શ્રવણ, દર્શન, કીર્તન વિગેરે કર્મો આસક્તિ રહિત ઇન્દ્રિયોથી નારદાદિક યોગીઓ કરે છે. આત્મા એટલે મનની શુદ્ધિ એટલે સમપણા માટે યોગીઓ આવી રીતે આસક્તિ તથા કર્મ કરે છે. તેથી સદાચારથી પણ કર્મ કર્તવ્ય છે. ૧૧.

યુક્તઃ કર્મફલં ત્યક્ત્વા શાંતિમાપ્નોતિ નૈષ્ઠિકીમ્ ।

અયુક્તઃ કામકારેણ ફલે સત્તો નિબદ્ધયતે ॥૨૨॥ .

(યોગ) યુક્ત કર્મમાં ફલ તથા નૈષ્ઠિકી શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે. અયુક્ત ફલમાં આસક્ત હોઇ કામનાથી બંધાય છે. ૧૨.

યોગ પ્રમાણે કર્મ કરવાથી નૈષ્ઠિકી શાંતિ અથવા મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તેથી વિપરીત રીતે ફલમાં આસક્ત રહી કર્મ કરવાથી બંધપ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨.

સર્વકર્માણિ મનસા સંન્યસ્યાસ્તે સુખં વશી ।

નવદારે પુરે દેહી નૈવ કુર્વન્ન કારયન્ ॥ ૨૩ ॥

(ઇન્દ્રિયોને) વશ રાખનાર દેહી સર્વ કર્મોના મનથી ત્યાગ કરી નવદારવાળા પુરમાં કાંઈ નહિ કરતાં અને નહિ કરાવતાં સુખમાં રહે છે. ૧૩.

યોગમાં મનથીજ કર્મનો ત્યાગ કરી બહારથી કર્મ કરવાનાં છે. તેથી યોગથી સમ યજ્ઞેલા મન વડે સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરી યોગી મુખમાં રહે છે. આ નવદ્વારવાળા પુરમાં એટલે શરીરમાં તે કાંઈ કરતો નથી, કારણ કે મનથી સર્વ કર્મનો તેણે ત્યાગ કરેલો છે. તેમજ ઇન્દ્રિયો પાસે પણ તે કાંઈ કરાવતો નથી. ૧૩.

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ ૧૪ ॥

પ્રભુ લોકના કર્તૃપણાને અથવા કર્મોને અથવા કર્મ ફલના સંયોગને સૃજતા નથી, પરંતુ સ્વભાવ પ્રવર્તે છે. ૧૪.

પ્રભુ ઇન્દ્રિય પ્રાકૃત શરીરના અભિમાનવાળા લોકના કર્તાપણાને અથવા કર્મોને તેમજ કર્મફલ સંયોગને સરજતા નથી, પરંતુ લોકનો સ્વભાવજ એવો છે કે તે 'હું કર્તા છું' એવું અભિમાન ધરાવે છે, કર્મોમાં મગ્યા રહે છે અને કર્મફલની અભિલાષા રાખે છે. ૧૪.

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ ૧૫ ॥

પ્રભુ કોઈના પણ પાપ અથવા પુણ્યને ગ્રહણ કરતા નથી. અજ્ઞાનથી જ્ઞાન ઢંકાએલું હોવાથી જન્તુઓ મોહ પામે છે. ૧૫.

પ્રભુ કોઈના પણ પાપ અથવા પુણ્યને ગ્રહણ કરતા નથી. બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો, મન, પ્રાણ પ્રભુએ સરજેલા છે. તેઓની ભોગમાં અથવા મોક્ષમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેથી સર્વ સ્વભાવથીજ થાય છે. જીવ ભગવાનના અંશ હોવાથી પ્રાકૃત પેઠે કેમ મોહ પામતા હશે એવો સંશય

થાય તે માટે કહે છે કે અજ્ઞાનથી તેઓનું જ્ઞાન ઢંકાએલું છે. તેથી તેઓને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન રહેતું નથી. તેઓનું પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન અવિદ્યાના પાંચ પર્વ માંહેના પહેલા પર્વ સ્વરૂપાજ્ઞાનથી ઢંકાય છે. ત્યાર પછી અવિદ્યાના બીજા ચાર પર્વો પ્રાણાધ્યાસ, અંતઃકરણાધ્યાસ, ઇન્દ્રિયાધ્યાસ અને દેહાધ્યાસથી ઢંકાય છે. તેથી જીવો પોતેજ પોતામાં કર્તૃત્વ વિગેરે સરજે છે, પરમાત્મા સરજતા નથી એવો ભાવાર્થ છે. ૧૫.

જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનં યેષાં નાશિતમાત્મનઃ ।

તેષામાદિત્યવજ્જ્ઞાનં પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥ ૧૬ ॥

પરંતુ જેઓનું તે અજ્ઞાન જ્ઞાનથી નાશ પામ્યું છે તેઓનું તે આત્મજ્ઞાન સૂર્ય પેઠે પર (બ્રહ્મ)ને પ્રકાશે છે. ૧૬.

ભગવાન જેમને આત્મવિદ્યાનું દાન કરે છે તેઓને તેવો મોહ થતો નથી. જે ભગવાનના કૃપાપાત્ર છે અથવા જેઓ સાધન વડે ભગવાનને પ્રસન્ન કરે છે તેઓનું સ્વરૂપાજ્ઞાન ભગવાને આપેલા આત્મજ્ઞાનથી નાશ પામે છે, અને ભગવાને આપેલું આત્મજ્ઞાન જેમ સૂર્ય સર્વ વસ્તુઓનો પ્રકાશ કરે છે તેમ પરને ઐટલે “બ્રહ્મ જાણનારને પરની પ્રાપ્તિ થાય છે.” શ્રુતિમાં કહેલા પર બ્રહ્મને પ્રકાશે છે. આ જ્ઞાન ભગવાને આપેલું હોવાથી તે પોતેજ પર બ્રહ્મને પ્રકાશે છે. પર બ્રહ્મનો પ્રકાશ થવામાં આ જ્ઞાન માત્ર કચ્છરૂપ નથી, પરંતુ કર્તૃ છે.

તદ્બુદ્ધયસ્તદાત્માનસ્તન્નિષ્ઠાસ્તત્પરાયણાઃ ।

ગચ્છન્ત્યપુનરાવૃત્તિં જ્ઞાનનિર્ઘૂતકલ્મષાઃ ॥ ૧૭ ॥

તેમાં બુદ્ધિવાળા, તેમાં ચિત્તવાળા, તેમાં નિષ્ઠાવાળા,

તેને પરાયણ, જ્ઞાનથી ધોવાએલ પાપવાળા અપુનરાવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૭.

આવા જ્ઞાનવાળાને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહે છે. તેમાં એટલે પરબ્રહ્મમાં બુદ્ધિવાળા, પરબ્રહ્મમાં ચિત્તવાળા, પરબ્રહ્મમાં નિષ્ઠા અથવા ભાવવાળા, પરબ્રહ્મ પરાયણ આવા પુરુષોના પાપ તેઓના જ્ઞાનથી ધોવાઈ જાય છે, અને તેઓ અપુનરાવૃત્તિ એટલે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પંડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥ ૧૮ ॥

વિદ્યા અને વિનય સંપન્ન બ્રાહ્મણ, ગાય, હાથી, કુતરા તેમજ ચાંડાલ પ્રતિ પંડિતો સમદર્શી હોય છે. ૧૮.

તે જ્ઞાનીઓ કેવા હોય છે તેમ જણાવવા તેઓનું લક્ષણ કહે છે. બ્રાહ્મણ વિગેરે વિષમ પદાર્થોમાં પણ એકજ બ્રહ્મને તેઓ જુએ છે અને તેથી સર્વ પદાર્થો પ્રતિ સમદર્શી હોય છે. ૧૮.

इदं तैर्जितो सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ ૧૯ ॥

જેઓનું મન સામ્યમાં રહેલું છે તેઓએ અહિંજ સર્ગ જીતેલો છે, કારણકે બ્રહ્મ નિર્દોષ અને સમ છે. તેથી તેઓ બ્રહ્મમાં રહેલા છે. ૧૯.

બ્રહ્મ સમ છે તેથી જે જે સમ હોય તે બ્રહ્મરૂપ છે એમ માનવું જોઈએ. મન પણ જો નિરોધથી સમ થએલું હોય તો બ્રહ્મરૂપજ થાય છે. તેથી જેઓનું મન સામ્યમાં રહેલું છે એટલે સમ છે તેઓએ અહિંજ સર્ગ એટલે પ્રવાહમાર્ગ જીતેલો છે. બ્રહ્મ નિર્દોષ

અને સમ હોવાથી અને તેઓનું મન સમ હોવાથી તેઓ બ્રહ્મમાંજ રહેલા છે. ૧૯.

ન પ્રહૃષ્યેત્પ્રિયં પ્રાપ્ય નોદ્વિજેત્પ્રાપ્ય ચાપ્રિયમ્ ।

સ્થિરબુદ્ધિરસંમૂઢો બ્રહ્મવિદ્બ્રહ્મણિ સ્થિતઃ ॥ ૨૦ ॥

સ્થિરબુદ્ધિવાળો, મોહરહિત, બ્રહ્મમાં સ્થિતિવાળો બ્રહ્મવિદ પ્રિય પ્રાપ્ત કરી દુઃખાય નહિ અને અપ્રિય પ્રાપ્ત કરી ઉદ્વેગ કરે નહિ. ૨૦.

આવા જ્ઞાનીને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ કરનાર લક્ષણ અહિંથી બે શ્લોકથી કહે છે. તે સ્થિર બુદ્ધિવાળો હોય છે. મોહ આસુરી હોવાથી તે મોહરહિત હોય છે. તે બ્રહ્મ જાણનાર અને બ્રહ્મમાં સ્થિતિવાળો હોય છે. તેથી પ્રિય પદાર્થ પ્રાપ્ત કરવાથી હર્ષ અથવા અપ્રિય પ્રાપ્ત થવાથી ઉદ્વેગ તેને થતો નથી. ૨૦.

બાહ્યસ્પર્શેષ્વસક્તાત્મા વિદંત્યાત્માનિ યત્સુખમ્ ।

સ બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા સુખમક્ષય્યમશ્નુતે ॥ ૨૧ ॥

બાહ્ય સ્પર્શમાં આસક્તિરહિત અંતઃકરણવાળો આત્મામાં જે સુખ પ્રાપ્ત કરે છે તેજ અક્ષય્ય સુખ બ્રહ્મયોગમાં યુક્ત આત્માવાળો પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૧.

બહારના વિષયોમાં આસક્તિ ન હોય તેને આત્મામાં જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તેજ અખૂટ સુખ બ્રહ્મયોગથી બ્રહ્મસાથે ઐક્ય જેના આત્માને પ્રાપ્ત થએલું હોય તે પણ બોગવે છે. ૨૧.

યે હિ સંસ્પર્શજા મોગા દુઃસ્વયોનય एव ते ।

આશંતવંતઃ કૌન્તેય ન તેષુ રમતે બુધઃ ॥ ૨૨ ॥

હે કૌન્તેય ! સંસ્પર્શથી થતા ભોગો દુઃખ ઉત્પન્ન કરાવનારજ છે, અને આદિ તથા અંતવાળા છે. વિદ્વાન્ તેઓમાં રમણુ કરતો નથી. ૨૨.

સંસ્પર્શ એટલે ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી જે ભોગ ઉત્પન્ન થાય છે તે ભોગ આદિ અને અંતવાળા છે એટલે નિત્ય નથી, અને તેથી તે દુઃખજ ઉત્પન્ન કરનાર છે. આમ હોવાથી વિદ્વાન્ આવા ભોગોમાં રમતો નથી. આવા ભોગ વિદ્વાન્ ભોગવતો નથી તેમ ભોગવવાની ઇચ્છા પણ રાખતો નથી. ૨૨.

શક્તોત્તૈવ યઃ સોદું પ્રાકશરીરવિમોક્ષણાત્ ।

કામક્રોધોદ્ભવં વેગં સ યુક્તઃ સ મુર્ખો નરઃ ॥૨૩॥

શરીર તજતાં પહેલાં અહિંજ કામ અને ક્રોધથી થતા વેગને સહન કરવાને જે શક્તિમાન હોય છે તેજ પુરૂષ યુક્ત અને મુખી છે. ૨૩.

યોગીનો પુરૂષાર્થ મોક્ષજ છે. મોક્ષના વિરોધી સર્વ દુઃખને તે સહન કરે ત્યારે જ તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. કામ અને ક્રોધના વેગને શરીર તજતાં પહેલાં સહન કરે, તે સહન કરવા પડે તોપણ મોક્ષ સાધન કર્યા વિના ન રહે તેજ ખરો યોગી અને મુખી છે. ૨૩.

યોડન્તઃમુલ્લોડન્તરારામસ્તથાંતર્યોતિરેવ યઃ ।

સ યોગી બ્રહ્મનિર્વાણં બ્રહ્મભૂતો ડધિગચ્છતિ ॥૨૪॥

જે અન્તઃમુખવાળો, અન્તઃ આરામવાળો અને અન્તઃ જ્યોતિઃ વાળો હોય તે બ્રહ્મભૂત યોગી બ્રહ્મ નિર્વાણુ પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૪.

અન્તરાત્મામાંજ સુખી, અન્તરાત્મામાં રમણ કરનાર, અને અન્તરાત્મામાં પ્રકાશવાળો યોગી હોય તેને બ્રહ્મનિર્વાણ એટલે મોક્ષ અથવા બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. માત્ર કામ ક્રોધના વેગને સહન કરવાથીજ બ્રહ્મનિર્વાણ પ્રાપ્ત થતું નથી, પરંતુ તે ઉપરાંત અહિં કહેલા ગુણોની પણ આવશ્યકતા છે. ૨૪

કમન્તે બ્રહ્મનિર્વાણમૃષયઃ ક્ષીણકલ્મષાઃ ।

છિન્નદ્વૈષા યતાત્માનઃ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥૨૫॥

જેઓના પાપ ક્ષીણ થએલા છે, જેઓને દ્વૈતભાવ (સંશય) દૂર થએલો છે, જેઓનું અંતઃકરણ નિયત છે અને જેઓ પ્રાણિમાત્રના હિતમાં રમણ કરે છે તેવા ઋષિઓ બ્રહ્મનિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૫.

અહિં સત્પુરુષોનું આચરણ પ્રમાણ કહેલું છે. મંત્ર દષ્ટા ઋષિઓ જેઓના પાપ ક્ષીણ થએલા છે, જેઓના સંશયો કપાઈ ગયા છે, અને જેઓ પ્રાણિમાત્રના હિતમાં રમણ કર્યા કરે છે તેઓને બ્રહ્મનિર્વાણ અથવા બ્રહ્માનંદ મળે છે. ૨૫

કામક્રોધવિયુક્તાનાં યતીનાં યતચેતસામ્ ।

અભિતો બ્રહ્મનિર્વાણં વર્તતે વિદિતાત્મનામ્ ॥૨૬॥

કામક્રોધરહિત, ચિત્તને નિયમમાં રાખનાર, આત્માને બાંધુનાર યતિઓને અભિતઃ બ્રહ્મનિર્વાણ છે. ૨૬.

કામક્રોધરહિત વિગેરે ગુણવાળા યતિઓને અભિતઃ અર્થાત્ જીવતાં તેમજ મરણ પછી બ્રહ્માનંદ છે જ. તેઓને જીવતાં પણ બ્રહ્મનિર્વાણ છે તેથી બ્રહ્મનિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવા માટે દેહાંતરની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી. ૨૬.

સ્પર્શાન્કૃત્વા બહિર્બાહ્યાંશ્ચક્ષુશ્ચૈવાંતરે શ્રુત્વોઃ ।

પ્રાણાપાનો સમૌ કૃત્વા નાસામ્યન્તરચારિણૌ ॥૨૭॥

યતેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિર્મુનિર્મોક્ષપરાયણઃ ।

વિગતેચ્છાભયક્રોધો યઃ સદા મુક્ત એવ સઃ ॥૨૮॥

બાહ્ય સ્પર્શોને બહાર રાખીને, ચક્ષુને બે બ્રૂકુટિની મધ્યમાં રાખીને, પ્રાણ અને અપાનને નાસિકામાં સમાન રાખી જે મોક્ષપરાયણ મુનિએ ઇન્દ્રિયો મન અને બુદ્ધિને નિયમમાં રાખેલા છે અને જેની ઇચ્છા, ભય અને ક્રોધ દૂર થએલા છે તે સદા મુક્તજ છે. ૨૭. ૨૮.

હવે બે શ્લોકથી યોગનું વર્ણન કરે છે. આ યોગ ઇશ્વરનું આલંબન કરનાર છે. ઇશ્વરનું આલંબન કરનાર યોગનું સ્વરૂપ બે શ્લોકથી કહે છે. બાહ્ય સ્પર્શો એટલે રૂપ, રસ વિગેરે બહારના પદાર્થો. આ પદાર્થોનું માત્ર ચિંતન કરવામાં આવે તો તરતજ અંતઃ પ્રવેશ કરે છે. તેથી તેઓના આંતરનો ત્યાગ કરી તેઓને અંતઃ પ્રવેશ કરવા નહિ દેતાં બહારજ રાખી, જ્ઞાન પ્રધાન નેત્રને બે બ્રૂકુટિ મધ્યે રાખી અર્થાત્ ચક્ષુઃ અર્ધ બંધ રાખી એકાગ્ર મન કરી, ઉર્ધ્વ અને અધઃગતિવાળા પ્રાણ અને અપાન ઉભયને સમાન રાખી એટલે પ્રાણ અને અપાન ઉભયનો પ્રાણાયામની કુંભક વિધિથી સંયમ કરી તેઓને નાસિકામાં રાખી, પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ પરાયણ નહિ પરંતુ મોક્ષપરાયણ એટલે મોક્ષ માટે ઇશ્વરનું અવલંબન કરનાર જે મુનિ પોતાની ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ, મન અને બુદ્ધિનો સંયમ કરે છે અને જેની ઇચ્છા, ભય, ક્રોધ, વિગેરે દૂર થએલા છે તે સદા મુક્તજ છે; અર્થાત્ પ્રપંચમાં પણ તે જીવન-મુક્ત જ છે.

મોક્તારં યજ્ઞતપસાં સર્વલોકમહેશ્વરમ્ ।

સુહૃદં સર્વભૂતાનાં જ્ઞાત્વા માં શાંતિમૃચ્છતિ ॥ ૨૧ ॥

મને યજ્ઞ અને તપનો લોકતા, સર્વ લોકનો મહેશ્વર,
અને પ્રાણિમાત્રનો સુહૃદ્ બાણીને (તે) શાંતિ પામે છે. ૨૧.

ઈન્દ્રિય આદિના સંયમ માત્રથી મુક્તિ કેમ પ્રાપ્ત થાય એવી
શંકા થાય તે દૂર કરે છે. માત્ર સંયમથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી,
પરંતુ મારા એટલે ભગવાનના માહાત્મ્યજ્ઞાનથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય
છે. હું યજ્ઞ અને તપનો લોકતા છું અર્થાત્ વેદના કર્મકાંડનું તાત્પર્ય
હું જ છું. હું સર્વ લોકનો મહેશ્વર છું, અર્થાત્ વેદના ઉપાસનાકાંડનું
તાત્પર્ય પણ હું જ છું. હું પ્રાણિમાત્રનો મિત્ર અને આત્મા છું અર્થાત્
વેદના જ્ઞાનકાંડનું તાત્પર્ય પણ હું જ છું. આ પ્રમાણે મારા માહા-
ત્મ્યનું જ્ઞાન એવા યોગીને થાય છે તેથી તે શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૧.

इति पंचमोऽध्यायः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ ૧ ॥

કર્મફલનો આશ્રય કર્યા વિના જે કાર્ય કર્મ કરે છે
તે સંન્યાસી છે અને યોગી છે. નિરગ્નિ અથવા અક્રિય
(સંન્યાસી અથવા યોગી) નથી. ૧.

આત્મસંયમ કરી તે વડે ઉપર વર્ધન કર્યું તેમ સંન્યાસ અને યોગ ઉભયના એકાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. તેથી જે કર્મફલનો ત્યાગ કરી, માત્ર કર્તવ્ય હોવાથીજ અગ્નિહોત્ર વિગેરે કર્મ કરે છે તેણે કર્મફલનો આશ્રય રાખેજ નહિ હોવાથી અથવા કર્મફલ સ્વર્ગ વિગેરેનો ત્યાગ કરેલો હોવાથી તે સંન્યાસી છે, અને કર્તવ્ય કર્મ કરતો હોવાથી તે યોગી પણ છે. આ રીતે સંન્યાસ અને યોગ ઉભયના એકાર્યની સિદ્ધિ તેનામાં થાય છે. પરંતુ જે નિરજ્નિ છે અર્થાત્ અગ્નિથી કરવાના અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કરતો નથી, તે સંન્યાસી નથી. યોગી તો હોષ શકેજ નહિ. તેમજ જે અક્રિય છે અર્થાત્ જે અગ્નિ વિના કરવાનાં કર્મ જેવાં કે વાવ ફૂવા વિગેરે ખોદાવવા, દાન કરવું વિગેરે કરતો નથી તે પણ સંન્યાસી નથી, યોગી તો હોષ શકેજ નહિ. તેથી ફલની ઇચ્છા વિના માત્ર કર્તવ્ય હોવાથીજ જે કર્મ કરે છે તેજ સંન્યાસી છે, તેજ યોગી પણ છે. ૧.

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पांडव ।

न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ ૨ ॥

હે પાંડવ ! જેને સંન્યાસ એમ કહે છે તેને યોગ બાળુ. કારણ કે સંકલ્પનો સંન્યાસ કર્યા વિના કોઈ પણ યોગી થતો નથી. ૨.

ઋષિઓ જેને સંન્યાસ કહે છે તેજ યોગ છે, કારણ કે તેમાં પણ ફલના સંકલ્પનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ છે, તેવા સંકલ્પનો ત્યાગ કર્યા વિના કોઈ પણ યોગી થઈ શકતું નથી. તેથી સંન્યાસ અને યોગ ઉભયમાં કર્મફલના સંકલ્પનો ત્યાગ કરવાનો હોવાથી ઉભય એકજ છે. ૨.

આરુક્ષોર્મુનેયોર્ગં કર્મ કારણમુચ્યતે ।

યોગારૂઢસ્ય તસ્યૈવ શમઃ કારણમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

યોગ આરોહ કરવાની ઇચ્છાવાળા મુનિને કર્મ સાધન છે. તેજ યોગારૂઢ થાય ત્યારે શમ સાધન છે. ૩.

યોગ અથવા આત્મસંયમ કરવાની ઇચ્છાવાળા મુનિને તે પ્રાપ્ત કરવાનું મુખ્ય સાધન ઉપર કહ્યું તેવું કર્મ છે. એટલે ફક્તની ઇચ્છા વિના સ્વધર્મનું આચરણ સાધન છે. તેજ મુનિ યોગારૂઢ થાય અર્થાત્ તેને આત્મસંયમ સિદ્ધ થાય ત્યારે તેને શમ એટલે સર્વ સંકલ્પનો ત્યાગ સાધન છે. સર્વ સંકલ્પનો ત્યાગ કરવાથી આત્મસંયમ દૃઢ થાય. તેથી શમ એટલે સર્વ સંકલ્પનો ત્યાગ એ યોગારૂઢ મુનિને સ્થૂળાખ્તનન પેઠે આત્મસંયમ વિશેષ દૃઢ કરવાનું સાધન છે. ૩.

યદા હિ નેંદ્રિયાર્થેષુ ન કર્મસ્વનુષજ્જતે ।

સર્વસંકલ્પસંન્યાસી યોગારૂઢસ્તદોચ્યતે ॥ ૪ ॥

જ્યારે ઇંદ્રિયોના અર્થોમાં અથવા કર્મમાં આસક્ત થતો નથી અને સર્વ સંકલ્પનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે યોગારૂઢ કહેવાય છે. ૪.

જ્યારે ઇંદ્રિયોના અર્થમાંથી આસક્તિ ટળી જાય અને પોતાની ક્રિયાથી થતા કર્મમાં પણ આસક્તિ રહે નહિ અને સંકલ્પનો ત્યાગ થાય ત્યારે યોગારૂઢ કહેવાય છે. ૪.

ઉદરેદાત્મનાત્માનં નાત્માનમવસાદયેત્ । .

આત્મૈવ જ્ઞાત્મનો બંધુરાત્મૈવ રિપુરાત્મનઃ ॥ ૫ ॥

આત્માથી આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો, પણ આત્માનો નાશ ન કરવો. કારણ કે આત્માજ આત્માનો બંધુ છે અને આત્માજ આત્માનો શત્રુ છે. ૫.

વિષયોમાં આસક્તિ ન રાખવારૂપ કર્મ કરી પોતેજ આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો, પરંતુ વિષયોમાં આસક્તિ રાખી આત્માનો વિનાશ ન કરવો. કારણ કે આત્મા એટલે કર્તા પોતેજ આત્માનો બંધુ છે. અર્થાત્ ફક્તની ઇચ્છા રાખ્યા વિના કર્તવ્ય હોવાથીજ કર્મ કરી પોતાનો ઉદ્ધાર કરે છે અને આત્મા એટલે કર્તા પોતેજ આત્માનો શત્રુ છે અર્થાત્ વિષયોમાં આસક્તિ રાખી પોતાનો વિનાશ કરે છે. ૫.

बंधुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतस्त्वैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

જેણે આત્માથી આત્માનેજ જીત્યો છે તેનો આત્મા આત્માનો બંધુ છે, પરંતુ અનાત્મા શત્રુ હોવાથી આત્માજ શત્રુની પેઠે વર્તે છે. ૬.

જેણે આત્માથી એટલે વિવેકબુદ્ધિથી પોતાના આત્માને એટલે કર્તાપણાના અભિમાનીનેજ જીત્યો છે તેનો આત્મા આત્માનો એટલે પોતાનો બંધુ છે, અર્થાત્ જેને હું કર્તા છું એવું અભિમાન નથી તેનો આત્મા પોતાનો બંધુ છે. પરંતુ અનાત્મા એટલે વિવેકરહિત બુદ્ધિ, હું કર્તા છું એવું અભિમાન રાખવાનારી બુદ્ધિ સદા શત્રુ હોવાથી જેને એવી બુદ્ધિ હોય તેનો આત્મા પોતાના શત્રુ પેઠેજ વર્તે છે. ૬.

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥

જેણે આત્માને જીતેલો છે અને જે શીત અથવા ઉષ્ણ, સુખ અથવા દુઃખ અને માન અથવા અપમાનમાં ધણો શાંત છે તેને પરમાત્મા સમાહિત છે. ૭.

ઉપર કહ્યું તેવી રીતે જેણે આત્માને જીતેલો છે અને જે શી-તાદિ સર્વ અવસ્થામાં ધણો શાંત રહે છે તેને પરમાત્મા સમાહિત છે અર્થાત્ અન્તયામીની પેઠે સમાધિમાં રહેલા છે. ૭.

જ્ઞાનવિજ્ઞાનત્સાત્મા કૂટસ્થો વિજિતેન્દ્રિયઃ ।

યુક્ત ઇત્યુચ્યતે યોગી સમલોષ્ટાશ્મકાંચનઃ ॥ ૮ ॥

જેનું અંતઃકરણ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનથી તૃપ્ત છે, જે નિર્વિકાર છે, જેણે ઇન્દ્રિયોને જીતેલી છે અને જેને લોષઠ, પથ્થર અને સુવર્ણ સમાન છે. તેવો યોગી યુક્ત કહેવાય છે. ૮.

અહિંથી બે શ્લોકથી યોગારૂઢ મુનિનું સ્વરૂપ તથા ઉત્તમપણું દર્શાવે છે. જેનું અંતઃકરણ ઉપદેશથી પ્રાપ્ત થએલા જ્ઞાનથી તથા સાક્ષાત્ થએલા અનુભવથી તૃપ્ત થએલું છે, જે વિકારરહિત છે, જેણે ઇન્દ્રિયોને જીતેલી છે અને માટીના ઢેશમાં, પથ્થરમાં તથા સુવર્ણમાં જેની સમાન ખુદ્ધિ છે તેવો યોગી યુક્ત અથવા યોગારૂઢ છે. ૮.

સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યબંધુષુ ।

સાધુષ્વાપિ ચ પાપેષુ સમબુદ્ધિર્વિશિષ્યતે ॥ ૯ ॥

સુહૃત્, મિત્ર, શત્રુ, ઉદાસીન, મધ્યસ્થ, દ્વેષ્ય, બંધુ, સાધુઓ અને પાપીઓમાં પણ જેની ખુદ્ધિ સમાન છે તે ઉત્તમ છે.

સુહૃત્ એટલે સર્વ હિત ઉપદેશ કરનાર, મિત્ર એટલે સ્નેહથી પરવશ રહેનાર, ઉદાસીન એટલે શત્રુ પણ નહિ અને મિત્ર પણ નહિ

તેવો; મધ્યસ્થ એટલે વાદ કરનાર ઉભય પક્ષના સહ અથવા અસહ વાક્યનો નિર્ણય કરનાર; દ્વેષ્ય એટલે સદ્ભાવ રહિત; બંધુ એટલે સંબંધી; સાધુ એટલે સદાચારવાળા અને પાપી એટલે ધર્મના વિરોધી. સુહૃદ્ વિગેરે સર્વમાં જેની બુદ્ધિ સમાન છે તે ઉત્તમ યોગી છે. ૯.

યોગી યુક્તીત સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિતઃ ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

યોગીએ એકાંતમાં રહી, ચિત્ત અને બુદ્ધિને નિયમમાં રાખી, ઇચ્છારહિત અને પરિશ્વરરહિત રહી નિરંતર આત્માને (પરમાત્મામાં) યોજવો.

યોગારૂઢ મુનિનું સ્વરૂપ કહી, અહિંથી છ શ્લોકથી (૧૦ થી ૧૫) સાંખ અથવા અંગસહિત યોગની સિદ્ધિ કેવો રીતે થાય છે તે કહે છે. યોગીએ એકાંતમાં યોગ અહિં જણાવ્યું તેમ સાધવો. ૧૦.

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेंद्रियक्रियः ।

उपविश्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

समं कायं शिरोગ्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।

संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥

બહુ ઉંચું નહિ તેમ બહુ નીચું નહિ એવું પોતાનું સ્થિર આસન જેમાં કુશ ઉપર મૃગચર્મ અને વસ્ત્ર હોય તેવું પવિત્ર દેશમાં સ્થાપન કરી ત્યાં આસન ઉપર બેસી

મનને એકાગ્ર કરી, કાયા, શિર અને ગ્રીવાને સરખી રીતે અચલ રાખીને પોતાના નાકના ટેરવાને બેઠ, અને દિશાઓ બેઠા વિના સ્થિર રહી, ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓનો નિગ્રહ કરી આત્માની શુદ્ધિ માટે યોગ કરવો. ૧૧. ૧૨. ૧૩.

યોગ કવી રીતે કરવો તેનો અર્થ ઉપદેશ કરેલો છે. ૧૧. ૨૨. ૧૩.

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।

मनः संयम्य मच्चित्तो युक्तआसीत् मत्परः ॥ १४ ॥

યોગીએ શાન્ત આત્માવાળા, ભયરહિત, બ્રહ્મચારિ-વ્રતમાં રહેનાર થઈ મનનો સંયમ કરી મારામાં ચિત્ત રાખી, મને પરાયણ થઈ રહેવું. ૧૪.

મનનો સંયમ કરી, ભગવાનમાં ચિત્ત રાખી, ભગવત્પરાયણ થઈ રહેવું એ સંપ્રગ્યાત સમાધિનો પ્રકાર કહેલો છે. ૧૪.

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।

शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥

આત્માને સદા એ પ્રમાણે યોજતાં મનને નિયમમાં રાખનાર યોગી નિર્વાણથી ઉત્તમ મારા વિષે સ્થિતિરૂપી શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૫.

એવી રીતે સદા આત્માને મારા વિષે યોજતાં નિર્વાણ એટલે મોક્ષ અથવા અક્ષર બ્રહ્મ સાથે તાદાત્મ્ય નથી પણ અધિક મારા વિષે લય અથવા મારા વિષે સ્થિતિરૂપી શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૫.

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।

न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६ ॥

હે અર્જુન ! બહુ ખાનારને યોગ પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ તદ્દન નહિ ખાનારને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. બહુ નિદ્રા કરનારને તેમજ જાગરણ કરનારને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. ૧૬.

યોગ કરવાની ઇચ્છાવાળાએ કેવા આહાર વિગેરે કરવા તે કહે છે. પ્રથમ બહુ આહાર અથવા બહુ ઉપવાસ તેમજ બહુ નિદ્રા અથવા જાગરણ કરવા નહિ એમ કહે છે. ૧૬.

પછી કેવા આહાર વિગેરે કરવા તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે.

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ।

યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃસ્વહા ॥ ૧૭ ॥

યોગ્ય આહાર અને યોગ્ય નિદ્રાવાળાને, કર્મમાં યોગ્ય ચેષ્ટાવાળાને, યોગ્ય નિદ્રા અને યોગ્ય જાગરણવાળાને દુઃખ હરનાર યોગ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭.

યદા વિનિયતં ચિત્તમાત્મન્યેવાવતિષ્ઠતે ।

નિસ્પૃહઃ સર્વકામેભ્યો યુક્ત ઇત્યુચ્યતે તદા ॥ ૧૮ ॥

જ્યારે નિયમમાં રહેતું ચિત્ત આત્મામાંજ રહે છે અને સર્વ કામનાઓથી નિઃસ્પૃહ થાય છે ત્યારે યુક્ત કહેવાય છે. ૧૮.

પુરૂષ સિદ્ધયોગવાળો જ્યારે થાય તે અર્થે કહે છે. જ્યારે નિયત ચિત્ત આત્મામાંજ રહે છે, અને યોગતું ઐશ્વર્ય વિગેરે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થતી હોય તેને નાટે પણ સ્પૃહા રહે નહિ ત્યારે સિદ્ધયોગવાળો એટલે દૃઢયોગી અથવા અસંપ્રજાત સમાધિવાળો યોગી કહેવાય છે. ૧૮.

યથા દીપો નિવાતસ્યો નૈગતે સોપમા સ્મૃતા ।

યોગિનો યતચિત્તસ્ય યુંજતો યોગમાત્મનઃ ॥ ૧૯ ॥

જેમ પવનરહિત પ્રદેશમાં રહેલો દીપક હાલતો નથી એ ઉપમા નિયતચિત્તવાળા યોગ આચરતા યોગીના મનને માટે કહેલી છે. ૧૯.

જેનું ચિત્ત આત્મા સાથે એક થઈ રહેલ છે તેવા યોગીના ચિત્તને પવનરહિત પ્રદેશમાં રહેલા દીપક સાથે સરખાવે છે. એવો દીપ જેમ હાલતો નથી તેમ યોગીનું ચિત્ત પણ અચળ નહિ થતાં સ્થિર રહે છે. ૧૯.

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ।

યત્ર ચૈવાત્મનાત્માનં પश्यન્નાત્માનિ તુષ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

સુખમાત્યાંતિકં યત્તદ્બુદ્ધિગ્રાહ્યમર્તીન્દ્રિયમ્ ।

વેત્તિ યત્ર ન ચૈવાયં સ્થિતશ્ચલતિ તત્ત્વતઃ ॥ ૨૧ ॥

યં લબ્ધ્વા ચાપરં લાભં મન્યતે નાર્યિકં તતઃ ।

યસ્મિન્સ્થિતો ન દુઃસ્વેન ગુરુણાપિ વિચાલ્યતે ॥ ૨૨ ॥

તં વિદ્યાદુઃસ્વસંયોગવિયોગયોગસંજ્ઞિતમ્ ।

યોગસેવાથી નિરુદ્ધ ચિત્ત જેમાં ઉપરમે છે, તથા જેમાં આત્માથી આત્માને જોઈને આત્મામાં સંતોષ પામે છે (૨૧) જેમાં આત્યાંતિક સુખ જે બુદ્ધિગ્રાહ્ય અને અર્તીન્દ્રિય છે તેનો અનુભવ કરે છે, અને જેમાં રહેલો આ (યોગી) ચલતો નથી, જેને પ્રાપ્ત કરીને બીજા લાભને

તેનાથી અધિક માનતો નથી, જેમાં રહીને મોટા દુઃખથી ડગતો નથી, તે દુઃખના સંયોગના વિયોગને યોગસંજ્ઞાવાળો જાણવો. ૨૦-૨૨૥.

યોગનું સ્વરૂપ અને ૧૬ સાદાત્વ શ્લોકથી નિરૂપણ કરે છે. જે અવસ્થામાં યોગતંત્ર પ્રમાણે સેવા કરવાથી નિરુદ્ધ થએલું ચિત્ત ઉપરમે છે અથવા સર્વ તરફથી શાંત થઈ રહે છે, તે અવસ્થાને યોગ કહે છે. આ યોગનું સ્વરૂપલક્ષણ છે. પાતંજલ સૂત્રમાં પણ ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ એજ યોગ એમ કહેલું છે. આ અવસ્થામાં ચિત્તનો નિરોધ હોવાથી આત્માને આત્માથી જોઈ આત્માથીજ સંતોષ પામે છે. ૨૦. આત્મતિક અથવા નિત્યનું સુખ જોનો બુદ્ધિથીજ અનુભવ થાય છે અને જે ઇદ્રિયોથી અતીત છે તે સુખનો જે અવસ્થામાં અનુભવ થાય છે, અને જે અવસ્થામાં રહેલો યોગી સુખરૂપ આત્મસ્વરૂપથી ચલતો નથી તે યોગ છે. અહિં યોગનું ફક્ત નિરૂપણ કરેલું છે. ૨૧. આ ૧૬નુંજ વિશેષ વર્ણન કરે છે કે જે પ્રાપ્ત કરીને ખીજ કોઈ પણ લાભને તેનાથી અધિક યોગી માનતો નથી અને જેમાં રહેલો યોગી મોટા દુઃખથી પણ ડગતો નથી (૨૨) તે દુઃખસંયોગના વિયોગને યોગ જાણવો. ૨૨૥. અહિંથી યોગ આવો ઉત્તમ હોવાથી આચરવો એમ ઉપદેશ કરે છે.

સ નિશ્ચયેન યોક્તવ્યો યોગોઽનિર્વિણ્ણચેતસા ॥ ૨૩ ॥

ખિન્ન નહિ થએલા ચિત્તથી તે યોગ નિશ્ચય આચરવો. ૨૩.

ખિન્ન નહિ થએલા અથવા પ્રસન્ન ચિત્તથી યોગ આચરવો. ૨૩.

અહિંથી ત્રણ શ્લોકથી (૨૪ થી ૨૬) પ્રત્યાહારથી મનને સ્થિર કરવાનો ઉપદેશ કરે છે.

સંકલ્પપ્રભવાન્કામાસ્ત્યક્ત્વા સર્વાનશેષતઃ ।

મનસૈવેન્દ્રિયગ્રામં વિનિયમ્ય સમંતતઃ ॥ ૨૪ ॥

શનૈઃ શનૈરુપરમેદબુદ્ધ્યા ધૃતિઘૃહીતયા ।

આત્મસંસ્થં મનઃ કૃત્વા ન કિંચિદપિ ચિંતયેત્ ॥ ૨૫ ॥

સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થતી સર્વ કામનાઓને તદ્દન તણ, સર્વ તરફથી ઇન્દ્રિયોના સમૂહને મનથીજ નિયમમાં રાખી ધૃતિવાળી બુદ્ધિથી ધીરે ધીરે ઉપરમવું. મનને આત્મામાં સ્થિર કરી કાંઈનું પણ ચિંતન ન કરવું. ૨૪. ૨૫.

યતો યતો નિશ્ચરતિ મનશ્ચંચલમસ્થિરમ્ ।

તતસ્તતો નિયમ્યૈતદાત્મન્યેવ વશં નયેત્ ॥ ૨૬ ॥

ચંચળ અને અસ્થિર મન જ્યાં જ્યાં બહાર જાય ત્યાંથી ત્યાંથી નિયમન કરી તેને આત્માનેજ વશ કરવું. ૨૬.

પ્રશાંતમનસં હ્યેનં યોગિનં સુખમુત્તમમ્ ।

ઉપૈતિ શાંતરજસં બ્રહ્મભૂતમકલ્મષમ્ ॥ ૨૭ ॥

અતિશાંત મનવાળા અને જેનો રજોશુભ્ર શાંત થયો છે તેવા બ્રહ્મભૂત પાપરહિત આ યોગીને ઉત્તમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૭.

યુક્તબેવં સદાત્માનં યોગી વિગતકલ્મષઃ ।

સુત્વેન બ્રહ્મસંસ્પર્શમર્ત્યંતં સુખમશ્રુતે ॥ ૨૮ ॥

આ પ્રમાણે સદા આત્માને (મારામાં) યોજનાર પાપ-રહિત યોગી બ્રહ્મસંસ્પર્શ અત્યંત સુખ સુખથી ભોગવે છે. ૨૮.

આ પ્રમાણે કરવાથી કૃતાર્થ થાય છે એમ કહે છે. આવી રીતે આત્માને પરબ્રહ્મમાં સદા જોડનાર અથવા યોજનાર યોગીના સર્વ પાપ નાશ પામે છે અને તે સુખથી અથવા અનાયાસે બ્રહ્મ-સંસ્પર્શ સુખ ભોગવે છે. બ્રહ્મ અથવા અક્ષર બ્રહ્મનો સંસ્પર્શ એટલે અત્યંત ભેદ દૂર કરનાર સાક્ષાત્કાર જેમાં થાય તે બ્રહ્મસંસ્પર્શ સુખ. અક્ષર બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારરૂપ સુખ ભોગવતો છે. આવું ભોગવતો અત્યંત સુખ યોગી ભોગવે છે. ભોગવે છે 'અશ્રુતે' માં બસ ધાતુ છે તે પરસ્પૃષ્ઠનો હોવા છતાં યોગીને પોતાને સુખરૂપ ક્ષણ પ્રાપ્ત થતું હોવાથી તેનું આત્મને 'પદ્મ' રૂપ યોજેલું છે. આવો યોગી ભોગવતો સુખ ભોગવતો હોવાથી જીવન્મુક્ત છે એમ સૂચવેલું છે. ૨૮.

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

સર્વત્ર સમદર્શનવાળો યોગયુક્ત પુરૂષ સર્વ જૂતોમાં રહેલા પોતાને અને પોતામાં સર્વ જૂતોને જૂએ છે. ૨૯.

આવા યોગીને બ્રહ્મસુખનો આવિર્ભાવ થવાથી વામદેવ પેઠે સર્વાત્મભાવ સિદ્ધ થાય છે તેમ કહે છે. ગુણ અસંપ્રગાત સમાધિ એ પ્રકારની છે. (૧) અક્ષરબ્રહ્મના સંબંધવાળી. (૨) ભગવાનના સંબંધવાળી. તેમાં પહેલા પ્રકારનું ક્ષણ આ શ્લોકમાં કહેલું છે. તે સર્વજૂતોમાં પોતાને જૂએ છે. અને પોતામાં સર્વ જૂતોને જૂએ છે. અક્ષરબ્રહ્મ કારણ છે અને જૂતો કાર્ય છે તેથી કારણ અને કાર્ય એકજ હોવાથી અથવા સર્વ જૂત માત્રની અક્ષર બ્રહ્મમાં સ્થિતિ હોવાથી તે સર્વ

જૂતોને પોતામાં જૂએ છે. અર્થાત્ તેનામાં આનંદ અંશનો આવિ-
ર્ભાવ થએલો છે તેથી તે પોતે ભગવદાત્મક થવાથી તેનું બ્યાપક-
પણું પ્રકટ થાય છે તેથી તે સર્વ જૂતોને પોતામાં જૂએ છે. આ
શુદ્ધ દેહ કહ્યું. હવે બીજા પ્રકારનું તેથી પણ વિશેષ શુદ્ધ દેહ કહે છે.

યો માં પश्यતિ सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ૩૦ ॥

જે મને સર્વત્ર જૂએ છે અને મારામાં સર્વ જૂએ છે
તેને હું અદશ્ય થતો નથી. અને તે મને અદશ્ય થતો નથી. ૩૦.

મને વાસુદેવને જે સર્વત્ર જૂએ છે, અને સર્વજૂતો તથા
પોતે પણ મારામાં રહેલા હોવાથી સર્વને મારામાં જૂએ છે તેને હું
અદશ્ય થતો નથી, અને તે મને પણ અદશ્ય થતો નથી, અર્થાત્ હું
તેના ઉપર નિરંતર કૃપાદષ્ટિથી અનુગ્રહ કરું છું. ૩૦.

सर्वभूतास्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ૩૧ ॥

એકપણામાં રહીને જે સર્વ જૂતોમાં રહેલા મને ભજે છે
તે યોગી સર્વ પ્રકારે વર્તન કરવા છતાં મારામાં રહેલો છે. ૩૧.

આવી રીતે એકપણામાં રહેલો પણ જે યોગી પ્રાણિમાત્રમાં
રહેલા મને વાસુદેવને ભજે તે ગમે તે પ્રકારે વ્યવહાર કરવા છતાં
મારામાં રહેલો છે અર્થાત્ તેનો મારા ઉપર આધાર છે એટલે શુક-
દેવજી અને ઉદ્ધવ પેઠે તે મારો સેવક છે. ૩૧.

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ૩૨ ॥

હે અર્જુન ! જે પોતાના હૃદયમાંથી સુખ અથવા દુઃખને
સર્વત્ર સમાન જૂએ છે તે યોગી શ્રેષ્ઠ માનેલો છે. ૩૨.

અર્જુન ઉવાચ:-

યોઽયં યોગસ્ત્વયા પ્રોક્તઃ સામ્યેન મધુસૂદન ।

एतस्याहं न पश्यामि चंचलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥ ૩૩ ॥

હે મધુસૂદન ! સામ્યથી જે આ યોગ આપે કહ્યા
તેની સ્થિતિ (મનની) ચંચલતાને ક્ષીણે સ્થિર હું જોઈ
શકતો નથી. ૩૩

ઉપર વર્ણવેલો યોગ અસંભવિતજ છે, કારણકે મન બહુ
ચંચલ હોવાથી સુખ દુઃખ વિગેરેમાં સ્થિર અને એકસરખું રહી
શકેજ નહિ એમ માની અર્જુન એ શ્લોકથી પ્રશ્ન કરે છે. હે મધુ-
સૂદન, મન બહુ ચંચલ હોવાથી મનને સમાન રાખી સામ્યથી સિદ્ધ
થતા જે આ યોગનું આપે વર્ણન કર્યું તે યોગની સ્થિતિ સ્થિર
દેખાતી નથી. ૩૩.

चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवदुदम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ૩૪ ॥

કારણ કે, હે કૃષ્ણ ! મન ચંચલ, (ઇદ્રિયોનો) ક્ષોભ
કરનાર બલવાળું અને દૃઢ છે. વાયુની પેઠે તેનો નિગ્રહ
હું દુષ્કર માનું છું. ૩૪.

આવા યોગની સ્થિતિ સ્થિર હોઈ શકે નહિ, કારણ કે મન
બહુ ચંચલ છે, ઇદ્રિયોનો ક્ષોભ કરી મૂકે તેવું છે, બલવાળું છે એટલે

જ્ઞાનના બોધ વિગેરેથી સાધ્ય નથી અને દૃઢ છે તેથી પોતાનો જે વિષયમાં અનુરાગ હોય તેનો ત્યાગ કરે તેવું નથી. જેમ આકાશમાં મુસવાટ કરતા વાયુનો ધડા વિગેરેમાં નિગ્રહ થવો અશક્ય છે તેમજ આવા મનનો નિગ્રહ પણ અશક્યજ છે એમ હું માનું છું. ૩૪.

શ્રી ભગવાનુવાચ:-

અસંશયં મહાબાહો મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્ ।

અભ્યાસેન તુ કૌન્તેય વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥ ૩૫ ॥

હે મહાબાહુવાળા ! નક્કી, મન દુર્નિગ્રહ અને ચંચલ છે, પણ હે કૌન્તેય, સન્યાસ અને વૈરાગ્યથી તેનો નિગ્રહ થાય છે. ૩૫.

અજીને કશું તે બરાબર હોવાથી હવે ભગવાન મનનો નિગ્રહ કરવાનો ઉપાય કહે છે. મનનો નિગ્રહ થવો બહુ કઠિન છે કારણ કે તે ચંચલ છે તો પણ અભ્યાસથી અને વૈરાગ્યથી તેનો નિગ્રહ થઈ શકે છે. ૩૫.

અસંયતાત્મનો યોગો દુષ્પ્રાપ્તિરિતિ મે મત્તિઃ ।

વશ્યાત્મના તુ યતતા શ્વયોઽવાપ્તુમુપાયતઃ ॥ ૩૬ ॥

જેને મન વશ નથી તેનાથી યોગ દુષ્પ્રાપ્તિ છે એવો મારો મત છે. પરંતુ જેને મન વશ છે તેવા યતન કરનારને ઉપાયથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવો છે. ૩૬.

મનનો નિરોધ કરી મનને સમ રાખવાથી યોગ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. બીજી કોઈ રીતે તે પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ નથી. ૩૬.

અર્જુન ઉવાચ—

અયતિઃ શ્રદ્ધયોપેતો યોગાચ્છલિતમાનસઃ ।

અપ્રાપ્ય યોગસંસિદ્ધિં કાં ગતિં કૃષ્ણ ગચ્છતિ ॥ ૩૭ ॥

હે કૃષ્ણ ! અલ્પ પ્રયત્નવાળો શ્રદ્ધાળુ જેનું મન યોગથી ચલિત થએલું છે તે સિદ્ધિ ન પામતાં કંઈ ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે ? ૩૭.

જે યોગ કરવાની અભિલાષાવાળો હોય પરંતુ જેને મન વશ ન હોય અને પ્રયત્ન પણ કરી શકતો ન હોય તેની શી મતિ થાય છે તેવી જુઠાસા થવાથી અર્જુન પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે. હે કૃષ્ણ ! યોગ સાધવાના સાધનરૂપ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યમાં જે અલ્પ પ્રયત્નવાળોજ હોય અને શ્રદ્ધાવાળો હોય, પરંતુ જેને મન વશ થતું ન હોય અને યોગથી ચલિત થતું હોય તેને યોગની સિદ્ધિ થાય નહિ. ત્યારે તેની શી ગતિ થાય ? ૩૭.

કચ્છિન્નોભયવિભ્રષ્ટશ્ચિહ્નન્નાભ્રમિવ નશ્યતિ ।

અપ્રતિષ્ઠો મહાબાહો વિમૂઢો બ્રહ્મણઃ પથિ ॥ ૩૮ ॥

હે મહાબાહો ! અપ્રતિષ્ઠિત અને બ્રહ્મમાર્ગમાં વિમૂઢ હોવાથી ઉભયથી બ્રષ્ટ થએલો તે છૂટા પડેલા વાહણા પેટે નાશ પામતો નથીને ? ૩૮.

અર્જુન પોતાના સંદેહનું વિવેચન કરે છે, હે સર્વ સંદેહ દૂર કરવા સમર્થ મહાબાહો ! આવો પુરુષ અપ્રતિષ્ઠિત છે, કારણ કે પૂર્વે જે કર્મ વિગેરે કરતો હતો તેનો ત્યાગ કરી યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થએલો, અને યોગમાર્ગ પ્રાપ્ત કરવા મનના નિગ્રહ માટે અ-

બ્યાસ થઇ નહિ શકવાથી તથા વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત નહિ થવાથી એ બ્રહ્મમાર્ગ અર્થાત્ બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયરૂપ યોગમાર્ગમાં પણ મૂઢ થએલો છે. તેથી ઉભય માર્ગથી બ્રહ્મ થવાથી બીજાં વાદળાં-ઓથી છુટા પડેલા વાદળા પેઠે તેનો નાશ થતો નથીને ? ૩૮.

एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य च्छेत्ता नष्टुपपद्यते ॥ ૩૯ ॥

હે કૃષ્ણ ! આ મારા સંશયને સંપૂર્ણ રીતે દૂર કરવા આપ યોગ્ય છો, કારણ કે આપ વિના આ સંશય દૂર કરનાર બીજો કોઈ નથી. ૩૯.

श्री भगवानुवाच—

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।

न हि कल्याणकृत्कश्चिदुर्गतिं तात गच्छति ॥ ૪૦ ॥

હે પાર્થ ! આ લોકમાં અથવા પરલોકમાં તેનો વિનાશ થતોજ નથી, કારણ કે, હે વહાલા ! કોઈ પણ કલ્યાણ કરનારની દુર્ગતિ થતી નથી. ૪૦.

હે પાર્થ ! કોઈ પણ કલ્યાણ અથવા શુભ કર્મ કરનારની દુર્ગતિ થતી નથી. આવો પુરુષ કલ્યાણકર્મમાં પ્રવૃત્ત થએલો હોવાથી તેની દુર્ગતિ કેમ થાય ? આ લોકમાં અથવા પરલોકમાં કોઈ સ્થળે તેનો નાશ થતો નથી. ૪૦.

प्राप्य पुण्यकृतांल्लोकानुषित्वा शाश्वतीः सप्ताः ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ૪૧ ॥

પુણ્ય કરનારના લોક પ્રાપ્ત કરી, ત્યાં ઘણાં વર્ષો રહી, યોગબ્રહ્મ થએલા શુચિ શ્રીમંતોને ઘેર અવતરે છે. ૪૧.

તેણે શુભ અથવા કલ્યાણ કર્મ કરેલ હોવાથી તે યોગબ્રહ્મ પુરુષ પુણ્ય કરનારના લોકને પ્રાપ્ત કરે છે અને તેણે કરેલાં કલ્યાણ કર્મનાં ફલ ભોગવે ત્યાં સુધી ઘણાં વર્ષો ત્યાં રહી, પછી શુચિ અર્થાત્ પવિત્ર અથવા સદાચારવાળા શ્રીમંતોને ત્યાં અવતરે છે, પરંતુ તેણે અશુભ કર્મ કરેલાં નહિ હોવાથી તેની દુષ્ટ ગતિ થતી નથી એવો ભાવ છે. ૪૧.

અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવતિ ધીમતામ્ ।

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

અથવા બુદ્ધિશાળી યોગિઓના કુલમાંજ અવતરે છે; કારણ કે લોકમાં આવો જન્મ થાય તે બહુ દુર્લભ છે. ૪૨.

અથવા તેણે યોગનો આરંભ કરેલો તેમાંથી તે બ્રહ્મ થએલો હોવાથી પુનઃ તે યોગ સાધે તે માટે તેના પૂર્વના યોગના સંસ્કારને લીધે તે બુદ્ધિવાળા અથવા યોગબુદ્ધિવાળા યોગીઓનાજ કુલમાં અવતરે છે, આવો જન્મ આ લોકમાં થાય તે બહુ દુર્લભ છે. ગયા શ્લોકમાં શુચિ શ્રીમંતોને ત્યાં યોગબ્રહ્મ અવતરે છે એમ કહ્યું ત્યાં તે પૂર્વના સંસ્કારથી યોગ સાધવા પ્રયત્ન કરે છે, અને પ્રયત્ન કરતાં કરતાં યોગ તેને સિદ્ધ થાય છે. આ શ્લોકમાં યોગીઓને ત્યાં તેનો જન્મ થાય છે તેમ કહ્યું તેથી આવો જનો જન્મ થાય તેને પ્રયત્ન વિનાજ જડભરત પેઠે યોગ સિદ્ધ થાય છે. તેથી આવો જન્મ બહુ દુર્લભ છે. ૪૨.

તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગં લભતે પૌર્વદેહિકમ્ ।

યતતે ચ તતો ભૂયઃ સંસિદ્ધૌ કુરુનંદન ॥ ૪૩ ॥

હે કુરુનંદન ! ત્યાં તે પૂર્વદેહનો બુદ્ધિસંયોગ પ્રાપ્ત કરે છે, અને પછી પુનઃ સંસિદ્ધિ માટે ચત્ન કરે છે. ૪૩.

પૂર્વદેહમાં યોગબુદ્ધિ થઈ હતી તે યોગબુદ્ધિ પુનઃ તેને પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેથી પુનઃ યોગ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. ૪૩.

પૂર્વાભ્યાસેન તેનૈવ હ્રિયતે હ્યવશોઽપિ સઃ ।

જિજ્ઞાસુરપિ યોગસ્ય શબ્દબ્રહ્માતિવર્તતે ॥ ૪૪ ॥

પૂર્વજન્મના તેજ અભ્યાસથી અવશ છતાં પણ તે (વિષયોથી) નિવૃત્ત થાય છે. યોગનો જિજ્ઞાસુ પણ શબ્દ-બ્રહ્મને અતિવર્તે છે. ૪૪.

પૂર્વજન્મનો તેને યોગનો અભ્યાસ હોવાથી વિષયોરૂપી અંતરાયને લીધે યોગ સાધવાની ઇચ્છા થતી ન હોય તો પણ તેજ અભ્યાસથી તે વિષયોથી નિવૃત્ત થાય છે અને યોગ સાધવામાં તત્પર રહે છે. આમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી, કારણ માત્ર યોગનું સ્વરૂપ જાણવાની જેને ઇચ્છા હોય તે પણ શબ્દ બ્રહ્મને અતિવર્તે છે અર્થાત્ યોગના પ્રભાવથી શબ્દબ્રહ્મના તાત્પર્યભૂત પરબ્રહ્મનું પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, તો પછી જેણે યોગ સાધવા વત્ન કરેલો હોય તેને આવું ફલ પ્રાપ્ત થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું ? ૪૪

પ્રયત્નાદ્યતમાનસ્તુ યોગી સંશુદ્ધકિલિષઃ ।

અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૪૫ ॥

પ્રયત્નથી અભ્યાસ કરતો યોગી તો પાપથી વિશુદ્ધ થઈ અનેક જન્મથી સંસિદ્ધ થઈ પછી પરા ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૪૫.

યોગબ્રહ્મની ગતિ ઉપર કહી, હવે જે યોગથી બ્રહ્મ ન થતાં પ્રયત્ન કરી મનનો નિગ્રહ કરી યોગનો અભ્યાસ કરે તેની ગતિ કહે છે. તેના સર્વ પાપો નાશ થાય છે તેથી તે વિશુદ્ધ થાય છે, અને પછી અનેક જન્મ સુધી તત્ત્વજ્ઞાનવાળો રહી યોગ સિદ્ધ કરી પરા ગતિ અર્થાત્ મારા સ્વરૂપ અક્ષરને પ્રાપ્ત કરે છે, અથવા અનેક જન્મના યોગથી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે અને ભક્તિવડે વૈકુંઠરૂપી પરા ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. નિબંધમાં પણ શ્રીમદ્વાચાચરણ ઉપદેશ કરે છે કે ઈશ્વરના આલંબનરૂપ યોગ બહુ જન્મના વિપાકથી ભક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૫.

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

હે અર્જુન ! યોગી તપસ્વીઓથી અધિક છે, જ્ઞાનીઓથી પણ અધિક મનાએલો છે, કર્મવાળાઓથી પણ યોગી અધિક છે તેથી યોગી થા. ૪૬

કાયાના ક્લેશ વિગેરે સહન કરનાર તપસ્વીઓ કરતાં યોગી અધિક છે, સાંખ્યવાળા જ્ઞાનીઓ કરતાં પણ યોગી અધિક છે અને માત્ર કર્મ કરનાર કર્મવાળાઓથી પણ યોગી અધિક છે. તેથી તું મનના નિગ્રહરૂપ યોગ સાધનાર યોગી થા. તને તો બાહ્ય યોગનો ઉપદેશ કર્યો નથી, પરંતુ અનિષિદ્ધ ઉત્તમ યોગનો ઉપદેશ કરેલો છે,

કારણ કે તારા ચિત્તનો નિરોધ મારામાં શ્રીવાસુદેવમાં કરવાનો છે. તેથી તને ઉત્તમ ભક્તિરૂપ યોગનો ઉપદેશ કરેલો છે. તું યોગી થા. ૪૬

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્રતેનાન્તરાત્મના ।

શ્રદ્ધાવાન્મજતે યો માં સ મે યુક્તતમો મતઃ ॥ ૪૭ ॥

સર્વ યોગીઓમાં પણ મારામાં અન્તરાત્મા યોજી, શ્રદ્ધાજી થઈ જે મને ભજે તેને હું ઉત્તમ યોગી ગણું છું. ૪૭

સર્વ યોગીઓમાં પણ પુષ્ટિભક્તિપરાયણ યોગી ઉત્તમ છે. તે પોતાના ચિત્તનો મારામાં શ્રીવાસુદેવમાં નિરોધ કરે છે. આવી રીતે ચિત્તનો મારામાં નિરોધ કરો, શ્રીમદાચાર્યચરણના ઉપદેશ ઉપર શ્રદ્ધા રાખી જે માઈ શ્રીવાસુદેવનું ભજન કરે છે તે ઉત્તમ યોગી છે. તેથી જે યોગનું ફલ શરણુ ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તે યોગ સાધનાર યોગી થા એવો ગૂઢ આશય છે.

॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

પ્રથમ છ અધ્યાયમાં સાંખ્ય અને યોગનું ફલ આત્મજ્ઞાન છે એમ દર્શાવ્યું. અહિંથી ભગવાનના માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક ભક્તિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. “ માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક સુદૃઢ અને સર્વથી અધિક સ્નેહને ભક્તિ કહે છે. તેનાથી મુક્તિ થાય છે, અન્ય રીતે થતી નથી. ” તેથી ભગવાન્ વાસુદેવનાં માહાત્મ્યનું જ્ઞાન યોગિઓને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાથી, અને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનો અન્ય ઉપાય નહિ હોવાથી અહિં ભગવાન્ વાસુદેવના માહાત્મ્યનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. જે ભક્ત પ્રયાણ કાલે ભગવાનનું સ્મરણ કરે છે તેને અંગસહિત શ્રીપુરુષોત્તમના માહાત્મ્યનું વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. આરંભમાં યોગધર્મનું આચરણ કરવાથી ભગવાનના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ભગવાનના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થવાથી ભગવત્પ્રપત્તિ અથવા ભગવાનનો આશ્રય થાય છે. આશ્રય થવાથી ભગવાનનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉત્તમ જ્ઞાન છે. આવું જ્ઞાન હોવાથી જ જ્ઞાનીઓની શ્રેષ્ઠતા કહેલી છે, કારણકે ભગવાનનું જેને જ્ઞાન હોય તેજ ઉત્તમ છે, માત્ર આત્મજ્ઞાન હોય તે ઉત્તમ નથી. આવા જ્ઞાનીઓ ભગવાનની નિરંતર સેવા કરે છે.

મર્યાસક્તમનાઃ પાર્થ યોગં યુજ્જન્મદાશ્રયઃ ।

અસંશયં સમગ્રં માં યથા જ્ઞાસ્યસિ તચ્છ્રુણુ ॥ ૧ ॥

હે પાર્થ ! મારામાં મન આસક્ત રાખી, મારો આશ્રય રાખી યોગ આચરતાં જે પ્રકારે તું સંપૂર્ણતાથી મને નિઃસંશય બહુશી તે સાંભળ. ૧.

ભગવાન, સર્વધર્મના આશ્રય, ઉત્તમ અલૌકિક લીલાવાળા મોટામાં મોટા નિયંતા, કશ્ચિદ્, પરમાત્મા મારાનાં મનને આસક્ત રાખી, મારો આશ્રય રાખી, પાછલ વર્ણન કર્યું તેવા યોગનું આચરણ કરતાં નિષ્પદિમાહાત્મ્યવાળા અને ઉત્તમ અલૌકિક ગુણથી પૂર્ણ માફ તને જે પ્રકારે જ્ઞાન થશે તે તને કહું છું તે સાંભળ. ૧.

જ્ઞાનં તે ઽહં સવિજ્ઞાનમિદં વક્ષ્યામ્યશેષતઃ ।

યજ્ઞાત્વા નેહ ભૂયો ઽન્યજ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

વિજ્ઞાનસહિત આ જ્ઞાન પૂરેપૂરું હું તને કહીશ. તે જાણીને કાંઈ વધારે જાણવાનું અહિં રહેશે નહિ. ૨.

વિજ્ઞાનસહિત એટલે વિવિધ અથવા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારથી, ત્રિદ્ અને અત્રિદ્રપથી, વિભૂતિઓના ધર્મોથી, અને બીજા બેદોથી આ સંપૂર્ણ જ્ઞાન તને હું કહીશ. તે જાણી તારે અન્ય કાંઈ પણ અહિં જાણવાનું બાકી રહેશે નહિ. ૨.

મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ કશ્ચિદ્યતતિ સિદ્ધયે ।

યતતામપિ સિદ્ધાનાં કશ્ચિન્માં વેત્તિ તત્ત્વતઃ ॥ ૩ ॥

હજારો મનુષ્યોમાં કોઈકજ સિદ્ધિ માટે પ્રયાસ કરે છે, પ્રયાસ કરનાર સિદ્ધોમાં પણ કોઈકજ મને તત્ત્વથી જાણે છે. ૩.

હજારો મનુષ્યોમાં કોઈકજ આત્મતત્ત્વના જ્ઞાન માટે પ્રયાસ કરે છે, અને જે પ્રયાસ કરનારને તેવું જ્ઞાન સિદ્ધ થએલું હોય છે તેઓમાંથી પણ કોઈકજ ભગવાન પરમાત્મા, સર્વ ધર્મોના આશ્રય, કશ્ચિદ્ એવા મને તત્ત્વથી એટલે મારા નિરતિશય માહાત્મ્યપૂર્વક જાણે છે. આવા વ્યાસ, વામદેવ, શુક જેવા મને તત્ત્વથી જાણનાર

કાઈકંજ હોય છે. તેથી માઈ આ જ્ઞાન અદ્ભુત ઉત્તમ છે તે હું તને કહીશ. ૩.

धूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ૪ ॥

ભૂમિ, જલ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર એવા આઠ પ્રકારની આ મારી ભિન્ન પ્રકૃતિ છે. ૪.

અહિંથી ભગવાન બ્રહ્મવાદ પ્રમાણે પોતાનો મહિમા પોતેજ કહે છે. સર્વ ધર્મોનું આશ્રય પરબ્રહ્મ જેને પુરુષોત્તમ પણ કહેવામાં આવે છે તે પોતાની ઇચ્છાથી સર્વ ચિત્ત અચિત્ત વિગેરે થાય છે એમ 'ક્ષીરવદ્ધિ' 'આત્મકૃતેઃ પરિણામાત્' વિગેરે બ્રહ્મસૂત્રોમાં પણ ઉપદેશ કરેલો છે. તેથી આ જગતનું અભિન્નનિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મ છે. તેથી અહિં પણ પરા અને અપરા એવી બે પ્રકારની પ્રકૃતિથી અસાધારણ સૃષ્ટિ વિગેરે કાર્ય ભગવાન કરે છે એમ માહાત્મ્ય દર્શાવવા કહે છે. પ્રથમ અપરા પ્રકૃતિના આઠ પ્રકાર કહ્યા છે. મારી નિરતિશય અનંત મહિમાવાળા ભગવાનની સદંશ થએલી છતાં અજ્ઞ પ્રકૃતિ ભૂમિ વિગેરે આઠ પ્રકારની છે. ભૂમિ, જલ, અગ્નિ, વાયુ, અને આકાશ એ પાંચ મહાભૂતો છે. મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર એ ત્રણ અનિરુદ્ધ પ્રદુમ્ન અને સંકર્ષણના અધિષ્ઠાનરૂપ છે. એમ આઠ પ્રકાર કહ્યા. નવમું 'ચિત્ત' શ્રીવાસુદેવનું અધિષ્ઠાન હોવાથી પોતાથી અભિન્ન હોવાથી અને પોતાને અર્જુન જેતો હોવાથી કહ્યું નથી. અથવા ચિત્ત ભાગવત છે, પ્રાકૃત નથી તેથી અહિં કહેવું નથી. આ ભગવાનની સદંશભૂત પ્રકૃતિ કહી,

તેને અચિત્ પણ કહે છે. તેને ચિત્તો સંબંધ થાય ત્યારેજ સર્વ કામ કરવા સમર્થ થાય છે, પરંતુ ચિત્તના સંબંધ વિના કાંઈ કામ તેનાથી થતું નથી તેથી તેને 'અપરા' કહે છે. ૪.

અપરેયમિત સ્ત્વન્યાં પ્રકૃતિં વિદ્ધિ મે પરામ્ ।

જીવંમૂતાં મહાબાહો યયેદં ધાર્યતે જગત્ ॥ ૫ ॥

આ અપરા (છે.) પણ હે મહાબાહો ! આથી અન્ય મારી જીવંમૂત પરા પ્રકૃતિ બાણ. તેનાથી આ જગત્ ધારણ થએલું છે. ૫.

આ એટલે ગયા શ્લોકમાં કહેલી પ્રકૃતિ અપરા અથવા નીચી પ્રકૃતિ છે. પણ હે મહાબાહો ! આ અપરા પ્રકૃતિથી બિન્ન મારી બીજી જીવંમૂતા પરા પ્રકૃતિ છે. આ પરા પ્રકૃતિ ચિદ્રૂપ હોવાથી જડ નથી. ભોક્ત્રી હોવાથી પ્રધાનભૂત અથવા મુખ્ય પરા છે. તેને ઘણે સ્થલે પુરૂષ પણ કહે છે. અહિં ' જીવંમૂતામ્ ' શબ્દ યોજ્યો છે, પરંતુ ' જીવીંમૂતામ્ ' શબ્દ નથી તેથી જીવ અવિદ્યાથી થએલ નથી, પરંતુ ભગવાનની સહજ ઇચ્છાથી થએલ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આ જીવંમૂત ભગવદંશથી આ જગત્ એટલે જડરૂપ શરીર વિરાટરૂપ ધારણ થએલું છે આ મારી પરા પ્રકૃતિ બાણ. ૫.

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

સર્વ ભૂતો આ બેમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે એમ બાણ હું સર્વ જગતનો પ્રભવ અને પ્રલય છું. ૬.

આ બે પ્રકૃતિ સર્વ પ્રાણિમાત્રની ઉત્પત્તિ કારણ છે એમ કહી

તે એ દ્વારા ભગવાન પોતે અસાધારણ કાર્ય કરે છે એમ કહે છે. સ્થાવર જંગમાત્મક સર્વ જૂતોની ઉત્પત્તિ આ એ પ્રકૃતિમાંથી થાય છે એમ જાણુ. તેમાં જડ અપરા પ્રકૃતિમાંથી દેહ વિગેરે થાય છે અને ચેતન પરા પ્રકૃતિમાંથી ભોક્તા ક્ષેત્રજીવ થાય છે તે દેહાદિમાં પ્રવેશ કરી તેને ધારણ કરે છે, આ જાને પ્રકૃતિ મારામાંથી ઉત્પન્ન થએલી છે તે તેથી હુંજ છું. તેથી જેમ ઘટ પટ વિગેરેનું કારણ ભૂમિ છે તે પ્રમાણે આ સર્વ જૂતમાત્રનું પ્રકૃતિ અને પુરુષ દ્વારા હું જ કારણ છું. તેથી આ સર્વ જગત્ની ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય મારા-માંથીજ છે. ૬.

મત્તઃ પરતરં નાન્યત્કિંચિદસ્તિ ધનંજય ।

મયિ સર્વમિદં પ્રોતં સૂત્રે મણિગણા ઇવ ॥ ૭ ॥

હે ધનંજય ! મારાથી પર બીજું કંઈ પણ નથી. સૂત્રમાં મણિઓના સમૂહ પેઠે આ સર્વ મારામાં પરો-વાએલું છે. ૭.

માફે આ માહાત્મ્ય જાણુવા જેવું છે. સર્વ જગત્ની ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય મારાથી થાય છે તેથી મારાથી પર બીજું કંઈ પણ નથી. હુંજ સર્વથી પર છું. ઉત્પત્તિ અને પ્રલય જેમ મારામાંથી થાય છે તેમજ સર્વ જગત્ની સ્થિતિ પણ મારામાં જ છે. જેમ સૂત્રમાં મણિઓ પરોવેલા હોય છે તે પ્રમાણે સર્વ જગત્ મારામાં પરોવાએલું છે અર્થાત્ મારો આશ્રય કરી રહેલું છે. અહિં સૂત્ર અને મણિનું દૃષ્ટાંત આપેલું છે તેથી જડ અને જીવ અવિદ્યાથી કલ્પેલા નથી, પરંતુ સત્ય છે અને શરીરમાં જેમ જીવ રહે છે તે પ્રમાણે ઈશ્વર તેમાં રહેલા છે. એમ સિદ્ધ થાય છે. “ જેનું પૃથિવી

શરીર છે, જેનું આત્મા શરીર છે.” વિગેરે સ્થળે પણ આજ અર્થનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. ૭.

રસોઽહમપ્યુ કૌન્તેય પ્રભાસ્મિ શશિસૂર્યયોઃ ।

પ્રણવઃ સર્વવેદેષુ શબ્દઃ સ્વે પૌરુષં નૃષુ ॥ ૮ ॥

હે કૌન્તેય ! જલોમાંનો રસ હું છું, ચંદ્ર અને સૂર્ય-માંની પ્રભા, સર્વ વેદોમાં પ્રણવ, આકાશમાં શબ્દ અને પુરુષોમાં પૌરુષ હું છું. ૮.

એકજ ભગવાન સર્વ જગતનું કારણ છે એમ કહ્યું તો ભગવાન જગતનું ઉપાદાન કારણ છે કે નિમિત્ત કારણ ? તેમાં પણ ભગવાન મુખ્ય કારણ છે કે ગોણ ? એવી શંકા થાય તે માટે ભગવાન સર્વ જગતનું ઉપાદાન કારણ અને નિમિત્તકારણ પણ છે અને તે પણ મુખ્ય કારણ છે, ગૌણ કારણ નથી, કારણ કે ભગવાન સર્વરૂપ છે, સર્વ શક્તિવાળા છે, અને તેમને કારણ થવામાં ખીજ કોઈની અપેક્ષા નથી. શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ભગવાનને મુખ્યજ કારણ કહેલા છે. તેથી ભગવાન અહિં પણ તેવીજ રીતે અહિંથી ચાર (૮-૧૧) શ્લોકથી પોતાની વિભૂતિના માહાત્મ્યને સ્પષ્ટ કરી પોતાના મુખ્ય કારણપણાને દર્શાવે છે. હે કૌન્તેય ! જલોમાં રસ હું છું. તેમજ સૂર્ય અને ચંદ્રમાં પ્રભા હું છું. સર્વ વેદોમાં પ્રણવ, આકાશમાં શબ્દ અને પુરુષોમાં પૌરુષ અથવા વીર્ય હું છું. ૮.

પુણ્યો ગંધઃ પૃથિવ્યાં ચ તેજશ્ચાસ્મિ વિભાવસૌ ।

જીવનં સર્વભૂતેષુ તપશ્ચાસ્મિ તપસ્વિષુ ॥ ૯ ॥

પૃથિવીમાં પુણ્ય ગંધ, અગ્નિમાં તેજ, સર્વભૂતોમાં
જીવન અને તપસ્વીઓમાં તપ હું છું. ૯.

વીજં માં સર્વભૂતાનાં વિદ્ધિ પાર્થ સનાતનમ્ ।

બુદ્ધિર્બુદ્ધિમતામસ્મિ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ॥ ૧૦ ॥

હે પાર્થ ! મને સર્વ ભૂતોનું સનાતન બીજ મને જાણુ.
બુદ્ધિવાળાઓની બુદ્ધિ અને તેજસ્વીઓનું તેજ હું છું. ૧૦.

પ્રાણિમાત્રનું કારણભૂત ચૈતન્ય બીજ હું છું એમ જાણુ. બુદ્ધિ-
વાળાઓની બુદ્ધિ અને તેજસ્વીઓનું તેજ પણ હું છું. ૧૦

બલં બલવતામસ્મિ કામરાગવિવર્જિતમ્ ।

ધર્માવિરુદ્ધો ભૂતેષુ કામોઽસ્મિ ભરતર્ષભ ॥ ૧૧ ॥

હે ભરતર્ષભ ! કામ અને રાગ વિનાનું બલવાળાઓનું
બલ હું છું. પ્રાણીઓમાં ધર્મથી અવિરુદ્ધ કામ હું છું. ૧૧

બલવાળાઓનું ક્રિયાશક્તિરૂપ બલ હું છું, પરંતુ પ્રવૃત્ત્યાત્મક
હું નથી એમ જણાવવા કામ અને રાગરહિત બલ હું છું એમ કહેલું
છે. તેવીજ રીતે પ્રાણીઓનો કામ હું છું, પણ ધર્મથી અવિરુદ્ધ કામ
હું છું, ધર્મથી વિરુદ્ધ કામ હું નથી. ૧૧.

યે ચૈવ સાત્ત્વિકા ભાવા રાજસાસ્તામસાશ્રયે ।

મત્ત एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ ૧૨ ॥

વળી જે સાત્ત્વિક ભાવો છે, જે રાજસ અને તામસ
(ભાવો છે) તે મારાથીજ છે એમ જાણુ. પરંતુ હું તે-
ઓમાં નથી, તેઓ મારામાં છે. ૧૨.

મારાથી પર અન્ય કંઈ નથી એમ પાછલ કહ્યું તે અહિં વ.

ધારે સ્પષ્ટ કરે છે. સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ ભાવો જે પ્રકૃતિ-
માંથી થએલા પ્રાકૃત ભાવો છે તે પણ મારાથીજ થએલા છે એમ
જાણુ, કારણ કે તેઓ મારી ઉપર વર્ણવેલી પ્રકૃતિમાંથી થએલા છે.
આ પ્રકૃતિ પણ સત છે, અસત નથી. સાત્ત્વિક વિગેરે ભાવો પ્રકૃતિના
ગુણના કાર્યો હોવાથી અને પ્રકૃતિ વિગેરેનું કારણ પણ હું જ હોવાથી
આ ભાવોનો પણ મુખ્ય કર્તા હું જ છું. છતાં તેઓમાં હું નથી
એટલે જીવની પેઠે હું તેઓને અંધીન થતો નથી, પરંતુ તેઓ મા-
રામાં છે અર્થાત્ તેઓ મારો આશ્રય કરી રહેલા છે. મારી આશ્રિત
પ્રકૃતિના તેઓ આશ્રિત હોવાથી તેઓનો પણ પરંપરાથી હું જ
આશ્રય છું. ૧૨.

ત્રિभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥

તે ત્રણ ગુણમય ભાવોથી મોહ પામેલું આ સર્વ
જગત્ તેનાથી પર અવ્યય મને જાણતું નથી. ૧૩.

આ ત્રણ ગુણોના પદાર્થો હોય છે. જગતના પદાર્થો આ ત્રણ
ગુણોવાળા હોય છે. આવા પદાર્થોથી મોહ પામેલું જગત્ એ ગુણોથી
પર અવ્યય અથવા વિકારરહિત મને ભગવાનને જાણતું નથી. ૧૩,

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४ ॥

આ મારી ગુણમયી દૈવી માયા દુસ્તર છે. જેઓ મા-
રાજ આશ્રય કરે છે તેઓ આ માયા તરે છે. ૧૪.

પ્રકૃતિના ગુણોજ બંધ કરાવનાર છે. તેજ માયાના ગુણો

સર્વ જગતને મોહ કરે છે અને ઈશ્વરના સ્વરૂપને જાણવા દેતા નથી એટલુંજ નહિ, પરંતુ જીવનો અવિદ્યાથી થતો અધ્યાસ વધારે દૃઢ કરાવે છે અને તેથી જીવને બંધનરૂપ છે. તેથી આ મારી દૈવી ગુણ મયી માયા તરવી કહિન છે. પરંતુ જેઓ મારોજ આશ્રય કરે છે તેઓ એ માયાને તરે છે. અહિં ‘ણ’ ‘જ’ શબ્દ યોજેલો છે તેથી બીજો માયાને તરવાનો ઉપાય નથી એવો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. મારો શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમનોજ જેઓ આશ્રય કરે છે. તેઓ આ માયાને તરે છે. આ દૈવી માયા છે આસુરી નથી. આસુરી માયા પ્રયાસ કરી અમુક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી દૂર થઈ શકે છે, પરંતુ આ દૈવી માયા તરવા માટે શ્રીકૃષ્ણનોજ આશ્રય કરવાની આવશ્યકતા છે. આ માયા મારી છે એટલે મારો આશ્રય કરી રહેલા ભક્તોનું હિત કરનારી છે. ૧૪.

ન માં દુષ્કૃતિનો મૂઢાઃ પ્રપચન્તે નરાધમાઃ ।

માયયા ડપહૃતજ્ઞાના આસુરં ભાવમાશ્રિતાઃ ॥ ૧૫ ॥

દુષ્ટકર્મવાળા, મૂઢ, માયાથી હરાએલા જ્ઞાનવાળા, અને આસુર ભાવનો આશ્રય કરેલા અધમ લોકો મારો આશ્રય કરતા નથી. ૧૫.

આપનો આશ્રય કરવાથી માયા તરાતી હોય તો સર્વ આપનો આશ્રય કેમ કરતા નથી એવી શંકા થાય તે દૂર કરે છે. દુષ્ટકર્મ કરનારા લોકો, જેઓનું દુષ્ટકર્મ મારો આશ્રય કરવામાં પ્રતિબંધક છે તેવા, મૂઢ અથવા પશુ પેઠે વિવેકરહિત, જેઓનું ગુરૂએ આપેલું જ્ઞાન માયાથી હરાઈ ગયેલું છે તેવા, અને આસુર ભાવનો આશ્રય કરી રહેલા અધમ લોકો મારો આશ્રય કરતા નથી. આવા અધમ

ભોકા મારો આશ્રય કરતા નથી એટલુંજ નહિ, પરંતુ ભગવાનનો દેષ કરે છે એમ આગળ ભગવાન કહેશે. ૧૫.

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनो ऽर्जुन ।

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ ૧૬ ॥

હે અર્જુન ! હે ભરતર્ષભ ! સત્કર્મવાળા ચાર પ્રકારના પુરૂષો મને ભજે છે (૧) આર્ત, (૨) જિજ્ઞાસુ (૩) અર્થાર્થી અને (૪) જ્ઞાની. ૧૬.

હે અર્જુન ! હે ભરતર્ષભ ! જેમણે સત્કાર્ય કરેલાં છે એવા ચાર પ્રકારના પુરૂષો મને ભજે છે (૧) મળેંદ્ર જેવા આર્ત અથવા દુઃખી પુરૂષો સંસારનો પોતાને ક્લેશ દૂર કરવાના હેતુથી મને ભજે છે. પૂર્વના સત્કાર્યને લીધે માફ ભજન કરવામાં તેઓની પ્રવૃત્તિ થાય છે. (૨) શૌનક જેવા જિજ્ઞાસુ અથવા મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા. (૩) અર્થની ઇચ્છાવાળા અર્થાર્થી. ધન વિગેરે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા. (૪) શુક્રદેવ જેવા જ્ઞાની મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી ભજન કરે છે. આ ચારે પ્રકારના ભજન કરનાર પુરૂષો પૂર્વના સુકૃત હોવાથી ભજન કરે છે. તેઓની ભજનમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર પૂર્વ જન્મના સુકૃત છે. પરંતુ જેઓ ભજન કરે છે, અને ભજનમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર પૂર્વ જન્મના સુકૃત વિગેરે જેઓના નથી તેવા ગોપીજનો વિગેરે પુષ્ટિભક્તો છે. આવા ભક્તોનો અહિં સમાવેશ થતો નથી. કોઈ ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દમાં ગોપિકાઓનો સમાવેશ કરે છે, પરંતુ તે યોગ્ય નથી, કારણ કે પૂર્વના સુકૃતવાળા ભજન કરનાર અહિં કહેવા છે. ગોપીઓને પૂર્વના સુકૃત ન હતા

એમ પણ શ્રીમદ્ભગવતમાં કહેલું છે. દૃષ્ટ કાષ્ઠપથ પ્રકારનું ન હોવા છતાં સાધનરૂપ અને ફલરૂપ ભગવાનના સ્વરૂપાનુચિતનાજ બલથી તેઓનો ભગવાનમાં અલૌકિક સ્નેહ થએલો હોવાથી આ ચાર પ્રકારના ભક્તોમાં તેઓનો સમાવેશ થઈ શકતો નથી. ૧૬.

તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકમક્તિર્વિશિષ્યતે ।

પ્રિયો हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ ૧૭ ॥

તેઓમાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત અને એકમાંજ ભક્તિવાળો હોવાથી ઉત્તમ છે, કારણકે જ્ઞાનીને હું ઘણાજ પ્રિય છું અને તે મને પ્રિય છે. ૧૭.

આ ચાર પ્રકારના ભક્તોમાં મોક્ષની ઇચ્છાવાળો જ્ઞાની ઉત્તમ છે એમ કહે છે. જ્ઞાની ઉત્તમ છે કારણકે આગળ જે મોગનું વર્ણન કર્યું તેના યોગવાળો તે સદા હોય છે, વળી મારા માહાત્મ્યનું તેને જ્ઞાન હોવાથી સર્વ વ્યાપક પુરષોત્તમ પરમાત્મા એવો હું તેમાં એકલામાં તેની એકા અથવા નિરપેક્ષ અપેક્ષારહિત ભક્તિ હોય છે. બીજા ભક્તો પોતપોતાની ઇચ્છેલી વસ્તુમાં પ્રીતિવાળા હોય છે અને મારામાં તો માત્ર તે વસ્તુઓ આપનાર તરીકેજ તેઓની પ્રીતિ હોય છે, પરંતુ જ્ઞાનીની મારામાં અત્યંત પ્રીતિ હોય છે, કારણકે જે જે પદાર્થોની મમતા હોય છે તેમાં પોતાનો આત્મા આનંદરૂપ હોવાથી તેને વધારે પ્રિય હોય છે અને તે આત્મા પરમાનંદ પરમાત્માનો અંશ હોવાથી તેની પરમાત્મામાં એટલે મારામાં અત્યંત પ્રીતિ હોય છે. તેથી તે મને પણ પ્રિય હોય છે. ૧૭.

उदाराः सर्वे एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।

आस्थितः स हि युक्तात्मा मामैवानुत्तमां गतिम् ॥ ૧૮ ॥

આ સર્વે ઉદાર છે, પણ જ્ઞાની આત્માજ છે (એવો) મારો મત છે, કારણકે યુક્તાત્મા તે અનુત્તમગતિવાળા મારોજ આશ્રય કરી રહેલો છે. ૧૮.

ચતુર્થ પ્રકારના ભક્ત જ્ઞાનીને ઉત્તમ કહ્યો તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે બીજા ત્રણ પ્રકારના ભક્તો સંસારમાંજ મગ્યા રહે છે એવી શંકા થાય તે દૂર કરે છે. આ ચારે પ્રકારના સર્વે ભક્તો કરતાં ઉત્તમ છે. માત્ર તેઓનું ભજન વ્યાવહારિક રીતિ પ્રમાણે હોવાથી પ્રાકૃત છે તેથી તેઓને પ્રિય કહ્યા નથી, પરંતુ પ્રાકૃત જીવોની પેઠે તેઓ સંસારમાંજ મગ્યા રહેતા નથી, પરંતુ “હરિમાં કામ, ક્રોધ, ભય, રોષ, ઐક્ય, અથવા સૌહાર્દ નિત્ય રાખતાં તેઓ તન્મય થાય છે” એમ શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે હરક્રોધ રીતે પ્રભુનો સંબંધ યચાથી પણ તન્મયતા થતી હોવાથી તેઓને પણ એજ ફલ પ્રાપ્ત થવાનું; પરંતુ જ્ઞાની તો આત્માજ છે અર્થાત્ મારો આત્મા છે તેને હું આત્માજ માનું છું. અથવા જ્ઞાની આત્માજ છે એટલે મદાત્મક અથવા મુક્તાજ છે એમ હું માનું છું કારણ કે જેનાથી કંઈ પણ ઉત્તમ નથી એવા અનુત્તમગતિવાળા મારોજ તે આશ્રય કરી સદા રહેલો છે. ૧૮.

बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ ૧૯ ॥

ધણા જન્મોના અંતે ‘ સર્વ વાસુદેવ છે ’ એવા

જ્ઞાનવાળો મને શરણુ આવે છે. એવો મહાત્મા બહુજ દુર્લભ છે. ૧૯

આત્મજ્ઞાન કદાચ અલ્પ સમયમાં અથવા એકાદ જન્મમાં સિદ્ધ થાય, પરંતુ ભગવાનનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું કઠિન છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી ભગવત્પ્રપત્તિ થવી વિશેષ દુર્લભ છે. ભગવત્પ્રપત્તિ જેને થઈ હોય તેવો જ્ઞાની મહા દુર્લભ છે. બહુ જન્મો પછી છેલ્લા જન્મમાં ભગવાને પોતે સંતુષ્ટ થઈ પોતાના જ્ઞાનનું જેને દાન કરેલું છે તેવો જ્ઞાની દુર્લભ છે. તેવા જ્ઞાનીમાં પણ જેને ભગવાનની પ્રપત્તિ થઈ હોય તેવો અતિ દુર્લભ છે. ૧૯.

કાર્મસ્તૈસ્તૈર્હૃતજ્ઞાનાઃ પ્રપદ્યન્તેઽન્યદેવતાઃ ।

તં તં નિયમમાસ્થાય પ્રકૃત્યા નિયતાઃ સ્વયા ॥ ૨૦ ॥

જૂઠી જૂઠી કામનાઓથી જેઓનું જ્ઞાન હરાએલું છે તેવા પોતાની પ્રકૃતિને અધીન થએલા જૂઠા જૂઠા નિયમો પાળી અન્ય દેવતાઓને શરણુ બાય છે. ૨૦.

અલૌકિક મહિમાવાળા મને જેઓ હરકોઈ પ્રકારે ભજે છે તેઓ અંતે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી સંસાર તરી જાય છે એમ કહ્યું. હવે જેઓ માંડે ભજન કરતા નથી પરંતુ પ્રાકૃત કામો પ્રાપ્ત કરવા માટે અન્ય દેવતાઓનું ભજન કરે છે તેઓ સંસારમાં બુડ્યા રહે છે એમ અહિંથી સાડા ત્રણ (૨૦-૨૨૧) શ્લોકથી કહે છે. જૂઠી જૂઠી કામનાઓથી જેઓનું જ્ઞાન હરાએલું છે અને જેઓ પોતાના રાજસ અથવા તામસ સ્વભાવને વશ થઈ રહેલા છે તેઓ બિન્ન બિન્ન દેવતાઓને પ્રસન્ન કરવા ઉપવાસ વિગેરે વ્રતો કરે છે અને માંડે ભજન નહિ કરતાં આવા દેવતાઓનું ભજન કરે છે. ૨૦.

યો યો યાં યાં તનું ભક્તઃ શ્રદ્ધયાર્ચિતુમિચ્છતિ ।

તસ્ય તસ્યાચલાં શ્રદ્ધાં તામેવ વિદધામ્યહમ્ ॥ ૨૧ ॥

જે જે ભક્ત જે જે મૂર્તિનું શ્રદ્ધાથી પૂજન કરવા ઇચ્છે છે તેની તેની તેજ શ્રદ્ધાને હું અચલ કરું છું. ૨૧.

દેવતાઓ પણ મારું શરીર છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે “જે આદિત્યમાં રહે છે, જેને આદિત્ય બાહ્યો નથી, જેનું આદિત્ય શરીર છે” વિગેરે. તેથી જે અન્ય દેવતાઓનું તે ભજન કરે છે તે પણ મારું શરીર છે એમ જાણ્યા વિના અન્ય દેવતાઓનું શ્રદ્ધાથી પૂજન કરવા જેઓ ઇચ્છે છે તેઓની તે તે દેવતાઓની શ્રદ્ધાને હું અચલ કરું છું. ૨૧.

સ તયા શ્રદ્ધયા યુક્તસ્તસ્યારાધનમીહતે ।

લભતે ચ તતઃ કામાન્મયૈવ વિહિતાન્દિ તાન્ ॥૨૨॥

તે શ્રદ્ધાથી યુક્ત તે (ભક્ત) તેનું (દેવતાનું) આરાધન કરે છે. અને તેની પાસેથી મેંજ નિર્માણ કરેલા તે કામોને પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૨.

અંતઃકૃત્તુ ફલં તેષાં તદ્ભવત્યલ્પમેધસામ્ ।

દેવાન્દેવયજો યાંતિ મદ્ભક્તા યાંતિ મામપિ ॥ ૨૩ ॥

પરંતુ તે અલ્પબુદ્ધિવાળાઓનું તે ફલ વિનાશી હોય છે. દેવોના પૂજકો દેવોને પામે છે અને મારા ભક્તો મને પામે છે. ૨૩.

ભાવભેદથી ફલભેદ થાય છે એમ કહે છે. ઇદ્ર વિગેરે અન્ય દેવતાઓનું ભજન કરનાર અક્ષય બુદ્ધિવાળાઓને શાખા ફલ અથવા પત્રને જલનું સિંચન કરનારની પેઠે અક્ષય, વિનાશિ અને અંતવાળુ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. દેવોના પૂજકો તે તે દેવોને પામે છે, મારા ભક્તો મને પામે છે. તેથી અન્ય દેવતાઓના ભક્તોનું ફલ વિનાશિ છે. મારા ભક્તોને અક્ષય્ય ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૪.

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।

परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

બુદ્ધિરહિત (લોક) મારા અવ્યય અનુત્તમ પર ભાવ જાણુતા નહિ હોવાથી અવ્યક્ત મને વ્યક્તિ પામેલો માને છે. ૨૪.

મારું ભજન કરનારને અવિનાશિ અક્ષય્ય ફલ પ્રાપ્ત થાય છે અને અન્ય દેવતાઓનું ભજન કરનારને વિનાશિ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તોપણ મારું યથાર્થ જ્ઞાન નહિ હોવાથી બુદ્ધિરહિત લોકો મારું ભજન નહિ કરતાં દેવતાઓનું ભજન કરે છે એમ કહે છે. બુદ્ધિરહિત લોકો જેઓનું જ્ઞાન વિવિધ કામનાઓથી હરાઈ ગયેલું છે તેઓ સારા ઉત્તમ અવ્યય પર ભાવથી અર્થાત્ અંશાંશિભાવથી સર્વ જગત્ મારામાં રહેલું છે એ નહિ જાણવાથી મને અવ્યક્ત પુરુષોત્તમને સાધારણુ લોક પેઠે અથવા દેવતાઓ પેઠે આ લોકમાં વ્યક્ત થએલો અથવા જન્મેલો માને છે. ૨૪.

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।

मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

યોગમાયાથી ઢંકાએલો હું સર્વને દેખાતો નથી. આ મૂઢલોક મને અજ્ઞ અને અવ્યય જાણતા નથી. ૨૫.

સર્વજનસામર્થ્યરૂપ મારી યોગમાયાથી હું સારી રીતે ઢંકા-એલો હોવાથી માત્ર મારા બકતોજ મને જોઈ શકે છે પરંતુ સર્વ કોઈ લોક મને દેખી શકતા નથી. તેથી આ સંસારના મૂઢ ભક્તિ-રહિત લોક હું અજ્ઞ છું તથા અવ્યય છું તે જાણી શકતા નથી. ૨૫.

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।

भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६ ॥

હે અર્જુન ! હું થઈ ગએલાં, છે તે અને થનારાં સર્વ પ્રાણીઓને જાણું છું, પરંતુ મને કોઈ જાણતું નથી. ૨૬.

હું ભૂત વર્તમાન અને ભવિષ્યના સર્વ પ્રાણીઓને જાણું છું, પરંતુ ત્રણે કાલના પ્રાણીઓમાં કોઈ અવ્યય અજ્ઞ તથા અનંત મહિમાવાળા અને સર્વને મુક્તિનું દાન કરવા અવતરેલ વાસુદેવ જાણી માફ જ બજન કરનાર જણાતો નથી. ૨૬.

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ।

सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७ ॥

હે ભારત ! હે પરંતપ ! ઇચ્છા અને દ્વેષથી ઉત્પન્ન થતા દ્વન્દ્વના મોહથી સર્વ પ્રાણીઓ સંસારમાં મોહ પામે છે. ૨૭.

પોતાને પ્રિય વસ્તુની ઇચ્છાથી, અને અપ્રિય વસ્તુના દ્વેષથી સુખ તથા દુઃખરૂપ દ્વન્દ્વ ઉત્પન્ન થાય છે. તે દ્વન્દ્વથી મોહ ઉત્પન્ન

થાય છે. સંસારમાં સર્વ પ્રાણીઓ આ મોહને વશ થાય છે, તેથી તેઓને મારું જ્ઞાન થતું નથી. ૨૭.

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते द्वन्द्वमोहनिमुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

પરંતુ જે પુણ્યકર્મવાળા લોકોનાં પાપ નષ્ટ થએલાં છે તેઓ દ્વન્દ્વના મોહથી મુક્ત થએલા દૃઢવ્રત થઈ મને ભજે છે. ૨૮.

પરંતુ કેટલાક દુર્લભ ભાગ્યશાળી પુણ્યકર્મ કરનાર લોકો જેઓ મારાં દર્શન વિગેરે પુણ્યકર્મ કરે છે અને ક્લિષ્ઠવાળા હોય છે તેઓનાં પાપ પુણ્યકર્મથી નષ્ટ થતાં મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવામાં પ્રતિબંધરૂપ પાપ દૂર થવાથી તેઓ સુખ દુઃખ વિગેરે દ્વન્દ્વના મોહથી મુક્ત થાય છે અને પછી દૃઢ સંકલ્પથી મનેજ ભજે છે. ૨૮.

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९ ॥

જેઓ મારો આશ્રય કરી જરા તથા મરણમાંથી મુક્ત થવા યતન કરે છે તેઓ તે સર્વ બ્રહ્મને, અધ્યાત્મને તથા સર્વ કર્મને જાણે છે. ૨૯.

આગળ ચાર પ્રકારના ભક્તો કહેલા છે. (૧) આર્ત (૨) જ્ઞાસુ (૩) અર્થાર્થી (૪) જ્ઞાની. તેમાં જ્ઞાની ભક્ત સર્વથી ઉત્તમ છે તેમ કહ્યું. આર્ત અને અર્થાર્થી ભક્તો ભગવાન પાસેથી પોતાનાં ઇચ્છેલાં ફલ પ્રાપ્ત કરી મુમુક્ષુ થઈ જિજ્ઞાસુ થાય છે. તેથી જ્ઞાસુ

ભક્તો અને જ્ઞાની ભક્તો ઉભયને શું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તે કહેતાં તે પ્રાપ્ત કરવાના સાધનરૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની અર્જુનને જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરવા તે ઉભય પ્રકારના ભક્તોની અહિંથી બે શ્લોકથી (૨૯-૩૦) પ્રશંસા કરે છે. જરા અને મરણથી બ્રહ્માત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી મુક્ત થવાય છે. તે માટે અર્થાત્ બ્રહ્માત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી જરા અને મરણથી મુક્ત થવા મારો આશ્રય કરી જે પ્રયત્ન કરે છે તેઓ બ્રહ્મ અર્થાત્ પરબ્રહ્મનું સર્વ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, 'તત્' અર્થાત્ બ્રહ્મર(બ્રહ્મ)નું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, અને સર્વ કર્મનું જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૯.

સાધિભૂતાધિદૈવં માં સાધિયજ્ઞં ચ યે વિદુઃ ।

પ્રયાણકાલેઽપિ ચ માં તે વિદુર્યુક્તચેતસઃ ॥૩૦॥

જેઓ અધિભૂત, અધિદૈવ અને અધિયજ્ઞ સહિત મને જાણે છે તેઓ યુક્તચિત્તવાળા થઇ પ્રયાણ કાલે પણ મને જાણે છે. ૩૦.

'યે' 'જેઓ' એમ પુનઃ અહિં કહેલ છે તેથી આ શ્લોકમાં પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલ જ્ઞાની ભક્તથી અન્ય જિજ્ઞાસુ ભક્તની વાત કહે છે એવો નિશ્ચય થાય છે. જેઓ અધિભૂત અધિદૈવ અને અધિયજ્ઞ સહિત મને જાણે છે તેઓ યુક્તચિત્તવાળા થઇ પ્રયાણ કાલે એટલે પ્રાણોના પ્રયાણ કાલે પણ મને તેવીજ રીતે જાણે છે. અહિં 'યુક્તચિત્તવાળા' થઇ એમ કહેલ હોવાથી તેઓને અંતે મોગસિદ્ધિ પણ પ્રાપ્ત થાય છે એમ સૂચવેલું છે.

॥ इति सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथ अष्टमोऽध्यायः ॥

अर्जुनवाच—

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।

अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ऽ ? ॥

હે પુરુષોત્તમ ! તે બ્રહ્મ શું ? અધ્યાત્મ શું ? કર્મ શું ? અધિભૂત કોને કહ્યું ? અધિદેવ શું કહેવાય છે ?

સમમ અધ્યાયના અંતના બે શ્લોકમાં ભગવાને બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ વિગેરે કહ્યાં તેનાં સ્વરૂપનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થવા માટે અર્જુન બે શ્લોકથી (૧-૨) પ્રશ્ન કરે છે. ૧.

અધિયજ્ઞઃ કથં કોઽવ્ર દેહેઽસ્મિન્મધુસૂદન ।

પ્રયાણકાલે ચ કથં જ્ઞેયોઽસિ નિયતાત્મભિઃ ॥ ૨ ॥

હે મધુસૂદન ! અધિયજ્ઞ કોણ ? આ દેહમાં તે કેવી રીતે (જણાય) ? આત્માને નિયમમાં રાખનારાઓથી પ્રયાણકાલે આપ કેવી રીતે જણાવ્યો ? ૨.

પ્રશ્નના અનુક્રમે ભગવાન અહિંથી ત્રણ શ્લોકથી (૩-૫) ઉત્તર આપે છે.

અક્ષરં બ્રહ્મ પરમં સ્વભાવોઽધ્યાત્મમુચ્યતે ।

ભૂતભાવોઽદ્રવકરો વિસર્ગઃ કર્મસંજ્ઞિતઃ ॥ ૩૦ ॥

પરમ અક્ષર બ્રહ્મ છે; સ્વભાવ અધ્યાત્મ કહેવાય છે. ભૂતભાવનો ઉદ્ભવ કરનાર વિસર્ગ કર્મ કહેવાય છે. ૩.

જે જાત કહ્યું તે પરમ અક્ષર છે. પરમ એટલે પ્રધાન ઉત્કૃષ્ટ. ક્ષરે નહિ અર્થાત્ જેનો વિકાર થાય નહિ તે અક્ષર. આને ભગવાન જાત, પરમાત્મા કહે છે. સ્વભાવને અધ્યાત્મ કહે છે. આત્મામાં જણાવું તે અધ્યાત્મ. સ્વભાવની આત્મામાં સ્થિતિ હોવાથી તે અધ્યાત્મ કહેવાય છે. પંચ મહાભૂતોના ભાવ એટલે ભૌતિક શરીર તેનો ઉદ્ભવ અથવા ઉત્પત્તિ કરનાર વિસર્ગ અથવા આહુતિ તે કર્મ કહેવાય છે. “અગ્નિમાં નાખેલી આહુતિ-સારી રીતે આદિત્યને પહોંચે છે.” “પંચમ આહુતિમાં પાણી પુરૂષરૂપ થાય છે.” વિગેરે શ્રુતિઓમાં આહુતિથી ઉત્પત્તિ થાય છે એમ કહેલું હોવાથી, ઉત્પત્તિ કરવાનો તેનો સ્વભાવ હોવાથી તેને કર્મ કહેલું છે. ૩.

અધિભૂતં ક્ષરો ભાવઃ પુરુષશ્ચાધિદૈવતમ્ ।

અધિયજ્ઞોઽહમેવાત્ર દેહે દેહમૃતાં વર ॥ ૪ ॥

ક્ષર ભાવ અધિભૂત છે અને પુરૂષ અધિદૈવત છે. હે પ્રાણીઓમાં શ્રેષ્ઠ ! અહિં દેહમાં અધિયજ્ઞ હુંજ છું. ૪.

ક્ષર ભાવ અથવા ક્ષરણુ એટલે નાશ પામવાનો અથવા વિકાર થવાનો જેનો સ્વભાવ છે તે ભૌતિક પદાર્થ, તુણ્યથી આરંભી વિરાટ પર્યંત સર્વ પદાર્થ જે વારંવાર ઉત્પત્તિ વિગેરે વિકાર અનુભવે છે તે. વળી પુરૂષ એટલે જીવ આત્મા તે સર્વત્ર અધિદૈવ છે. આત્મા શબ્દાદિ પદાર્થોનો ભોક્તા હોવાથી અધિદૈવ છે. ‘જ્ઞ’ ‘અને’ શબ્દમાં સૂર્ય વિગેરે અધિદેવોનો સમાવેશ થાય છે. અધિયજ્ઞ કોણુ એમ પૂછ્યું તેનો ઉત્તર કહે છે. અધિયજ્ઞ હું છું. યજ્ઞોનો અધિષ્ઠાતા અવયવી, યજ્ઞોથી આરાધ્ય પરમાત્મા હું અધિયજ્ઞ છું. સર્વના દેહમાં

હું અધિયજ છું. દેહમાં એટલે સર્વ પ્રાણીઓના શરીરમાં અન્તર્યામી હું રહેલો છું. ૪.

અન્તકાલે ચ મામેવ સ્મરન્મુક્તવા કલેવરમ્ ।

યઃ પ્રયાતિ સ મદ્ભાવં યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥ ૫ ॥

અંતકાલે માફેજ સ્મરણ કરતાં જે શરીર તણ જાય છે તે મારા ભાવને પામે છે. આમાં સંશય નથી. ૫.

“પ્રયાણકાલે આપ કેવી રીતે જણાઓ?” પ્રશ્નનો હવે ઉત્તર આપે છે. મંત્ર ઉપાસના વિગેરેથી જેનો સ્પર્શ પણ થઈ શકે નહિ તેવો પૂર્ણાનંદ લીલાપુરુષોત્તમ હું છું તેનુંજ અંતકાલે જે ભક્તિવાળો યોગી સ્મરણ કરે, બીજા કોઈમાં ચિત્ત નહિ રાખતાં માફેજ સ્મરણ કરતાં કરતાં દેહ તજે તે મારા ભાવને પામે છે તેમાં કાંઈ પણ સંશય નથી. ૫.

યં યં વાપિ સ્મરન્ભાવં ત્યજત્યંતે કલેવરમ્ ।

તં તમેવૈતિ કૌન્તેય સદા તદ્ભાવમાવિતઃ ॥ ૬ ॥

અથવા હે કૌન્તેય! અંતે જે જે ભાવનું સ્મરણ કરતાં શરીર તજે છે તે સદા તે ભાવની ભાવનાવાળો હોવાથી તેનેજ પામે છે. ૬.

અંતકાલે માફેજ સ્મરણ કરનાર મારા ભાવને પામે છે. એટલેજ નિયમ નથી, પરંતુ જે જે માણસ જે જે ભાવનું અંતકાલે સ્મરણ કરતાં શરીરને તજે છે તે તે માણસ સદા તેજ ભાવની ભાવનાવાળો હોવાથી તે ભાવને પામે છે. જેમ બરતે મૃગનું સ્મ-

રણુ કરતાં શરીર તજેલું હોવાથી મૃગ યયા હતા તેવી રીતે સામાન્ય નિયમ છે. તેથી અંતકાલે પીઞ્ઞ કોષ્ઠનું સ્મરણ નહિ કરતાં માઈજ સ્મરણ કરતાં શરીર તજવું ઉત્તમ છે. ૬.

તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુદ્ધ્ય ચ ।

મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્મામેવૈગ્યસ્યસંશયમ્ ॥ ૭ ॥

તેથી સર્વ કાલમાં માઈજ સ્મરણ કર અને યુદ્ધ કર. મારામાં મન અને બુદ્ધિનું અર્પણ કરી તું મનેજ પામીશ તેમાં સંશય નથી. ૭.

આ પ્રમાણે નિયમ હોવાથી તું સર્વ કાલમાં 'શ્રી-કૃષ્ણઃ શરણં મમ' એમ માઈજ સ્મરણ કર. આ પ્રમાણે માઈજ સ્મરણ કરતાં તાઈ સ્વકર્મ કર તે પણ ઉત્તમ છે તેથી યુદ્ધ કર. મારામાં મન તથા બુદ્ધિ અર્પણ કરી એટલે મારામાંજ સંકલ્પ તથા વ્યવસાય રાખી તું મનેજ પ્રાપ્ત કરીશ તેમાં કાંઈ સંશય નથી. ૭.

આ પ્રમાણે અર્જુનના સાત પ્રશ્નનો કિતર આપી પ્રયાણકાલે યોગી જ્ઞાની અને બકતોને તેતે સ્વરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહે છે.

અભ્યાસયોગયુક્તેન ચેતસા નાન્યગામિના ।

પરમં પુરુષં દિવ્યં યાતિ પાર્થાનુચિંતયન્ ॥ ૮ ॥

હે પાર્થ ! અન્યત્ર નહિ જનાર અને અભ્યાસ તથા યોગથી યુક્ત ચિંતથી પરમ દિવ્ય પુરુષનું ચિંતન કરનાર તેને પામે છે. ૮.

અન્યત્ર એટલે વિષય અથવા અક્ષર વિગેરે બીજા કોઇ સ્થળે નહિ જનાર પરંતુ અભ્યાસ યતા યોગથી સ્થિર થએલા ચિત્તથી માત્ર પરમ દિવ્ય પુરુષનું ચિંતન કરનાર તેને પામે છે. ૮.

પરમ દિવ્ય પુરુષનું વર્ણન કરે છે તથા તેમનું ધ્યાન કેવી રીતે કરવું તે કહે છે:—

કવિં પુરાણમનુશાસિતાર-

મળોરણીયાંસમનુસ્મરેદ્યઃ ॥

સર્વસ્ય ધાતારમચિન્ત્યરૂપ-

માદિત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાત્ ॥ ૯ ॥

પ્રયાણકાલે મનસાઽચલેન

મક્તયા યુક્તો યોગબલેન ચૈવ ।

ભ્રુવોર્મધ્યે પ્રાણમાવેશ્ય સમ્યક્

સ તં પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥ ૧૦ ॥

જે પ્રયાણ કાલે ભક્તિ તથા યોગબલથી યુક્ત થઈ જે ભ્રમરો મધ્યે પ્રાણને સારી રીતે રાખી અચલ મનથી પુરાણ કવિ, અનુશાસન કરનાર, અણુથી પણ અણુ, સર્વને ધારણ કરનાર, અચિંત્યરૂપવાળા, તમઃથી પર, આદિત્યવર્ણ-વાળાનું સ્મરણ કરે તે તે પર દિવ્ય પુરુષને પામે છે. ૯-૧૦.

તે પર દિવ્ય પુરુષને પામે છે અર્થાત્ તેના સામીપ્યને પ્રાપ્ત કરે છે. સામીપ્યરૂપ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૯-૧૦.

યદક્ષરં વેદવિદો વદન્તિ
વિશન્તિ યદ્યતયો વીતરાગાઃ ।
યદિચ્છંતો બ્રહ્મચર્યં ચરન્તિ
તત્તે પદં સંગ્રહેણ પ્રવક્ષ્યે ॥ ૧૧ ॥

વેદ જાણનારો જેને અક્ષર કહે છે, જેનો રાગ દૂર થએલો છે તેવા યતિઓ જેમાં પ્રવેશ કરે છે, જેની ઇચ્છા રાખનાર બ્રહ્મચર્ય પાળે છે તે પદ તને સંક્ષેપમાં કહીશ. ૧૧.

ગયા શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે યોગથી અધિયગની પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્ઞાનીઓને પણ તેનીજ પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહેવા તેના ઉપાસકો કહે છે. તે મારા અક્ષરનું સ્વરૂપ હું તને સંક્ષેપથી કહીશ. તેને વેદ જાણનાર ‘અક્ષર’ કહે છે “હે ગાર્ગિ ! આ તે અક્ષર છે” વિગેરે શ્રુતિઓમાં તેને અક્ષર કહેલું છે. વેદ જાણનાર ધણું કરી અક્ષર સુધી પહોંચી શકે છે એવો ભાવાર્થ આમાંથી નીકળે છે જેનો રાગ દૂર થએલો છે તેવા યતિઓ તેમાં પ્રવેશ કરે છે અર્થાત્ તે પદ પ્રાપ્ત કરે છે. તેનીજ ઇચ્છાથી બ્રહ્મચારીઓ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે. મારા પાદનું રૂપ હોવાથી અક્ષરને અહિં ‘પદ’ કહેલું છે. ૧૧.

સર્વદ્વારાણિ સંયમ્ય મનો હૃદિ નિરુદ્ધ્ય ચ ।
મૂઢ્ઢ્યર્ચાયાત્મનઃ પ્રાણમાસ્થિતો યોગધારણામ્ ॥ ૧૨ ॥
ઓમિત્યેકાક્ષરં બ્રહ્મ વ્યાહરન્મામનુસ્મરન્ ।
યઃ પ્રયાતિ ત્યજન્દેહં સ યાતિ પરમાં ગતિમ્ ॥ ૧૩ ॥

સર્વ દ્વારોનો સંયમ કરી મનનો હૃદયમાં સિરોષ કરી પોતાના પ્રાણને મસ્તકમાં રાખી યોગધારણા કરતાં, ઓં એ એકાક્ષર બ્રહ્મ ઉચારતાં અને માઈં સ્મરણ કરતાં જે દેહ તણ જાય છે તે પરમ ગતિ પામે છે. ૧૨-૧૩.

‘અક્ષર’ પદ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય અંગસહિત આ બે શ્લોકમાં કહે છે. આ પ્રમાણે આચરણ કરનાર ગયા શ્લોકમાં ‘પદ’ કહ્યું તે ઉત્તમ ગતિને અર્થાત્ અક્ષરને પામે છે.

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ ૧૪ ॥

હે પાર્થ ! જે અનન્ય ચિત્તવાળો રહી નિત્ય માઈં સતત સ્મરણ કરે છે તે નિત્યયુક્ત યોગીને હું સુલભ છું. ૧૪.

૮, (૯-૧૦), (૧૧-૧૨-૧૩) શ્લોકથી પરમાત્માનું ચિંતન કરનારને અક્ષરની પ્રાપ્તિ થવાના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા. હવે ભક્તોને ભગવાનની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય છે તે કહે છે. ભગવાન સિવાય અન્ય કોઈ પુન વિગેરે લૌકિક વિષય અથવા અક્ષર વિગેરે અલૌકિક વિષયમાં પણ ચિત્ત નહિ રાખતાં જે માત્ર ભગવાનમાં જ અર્થાત્ મારામાં જ ચિત્ત રાખે છે અને સદા નિરંતર માઈં જ સ્મરણ કરે છે તેવા નિત્ય-યુક્ત અથવા મારામાં નિત્ય અનુરાગ રાખનાર યોગીને નિરૂપમ મહિમાવાળો પુરૂષોત્તમ ભગવાન વાસુદેવ હું પણ સુલભ છું. ૧૪.

ભગવાન વાસુદેવની જેને પ્રાપ્તિ થાય તેને મુનર્જનમ થતો નથી એમ સદાચારથી દર્શાવે છે:-

મામુપેત્ય પુનર્જન્મ દુઃસ્વાલયમશશ્વતમ્ ।

નાપ્નુવન્તિ મહાત્માનાઃ સંસિદ્ધિં પરમાં ગતાઃ ॥ ૧૫ ॥

પરમ સંસિદ્ધિને પામેલા મહાત્માઓને મને પ્રાપ્ત કર્યા પછી દુઃખના સ્થાનરૂપ અનિત્ય પુનર્જન્મ થતો નથી. ૧૫.

ભગવાનના ભક્તો અને અન્ય દેવતાઓના ઉપાસકોમાં આ મુખ્ય ભેદ છે. ભગવાનના ભક્તોને ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે અને ત્યારપછી તેમને પુનર્જન્મ થતો નથી. ૧૫.

અન્ય સર્વને પુનર્જન્મ થાય છે એમ કહે છે.

આબ્રહ્મભુવનાલ્લોકાઃ પુનરાવર્તિનો ડર્જુન ।

મામુપેત્ય તુ કૌન્તેય પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે ॥ ૧૬ ॥

હે અર્જુન ! બ્રહ્મલોક પર્યંત સર્વ લોકોની પુનરાવૃત્તિ થાય છે, પરંતુ હે કૌન્તેય ! મને પ્રાપ્ત કર્યા પછી પુનર્જન્મ થતો નથી. ૧૬.

બ્રહ્મભુવન સુધીના સર્વે લોકોને પુનર્જન્મ થાય છે પરંતુ જે મને પ્રાપ્ત કરે છે તેમને પુનર્જન્મ થતો નથી. આ વાત નિશ્ચિત છે એમાં કાંઈ સંશય નથી એમ દર્શાવવા આ પુનઃ કહેલ છે. ૧૬.

સહસ્રયુગપર્યન્તમહર્યદ્બ્રહ્મણો વિદુઃ ।

રાત્રિં યુગસહસ્રાં તાં તે ડહોરાત્રિવિદો જનાઃ ॥ ૧૭ ॥

જેઓ સહસ્ર (મહા) યુગ સુધીનો બ્રહ્માનો દિવસ

અને તે સહસ્ર (મહા) યુગની રાત્રિ બાણે છે તેઓ અ-
હોરાત્રને બાણનાર છે. ૧૭.

અહલુચનના લોકોની પુનરાવૃત્તિ કેમ થાય એવી શંકા થાય
તે દૂર કરવા અહ્યાના દિવસ તથા રાત્રિનું પરિમાણ કહે છે. મનુષ્ય-
ના ૪,૩૨,૦૦૦ વર્ષનો કલ્પયુગ છે. તેથી અમણો દ્વાપરયુગ, ત્રણ-
ગણો ત્રેતાયુગ અને ચારગણો કૃતયુગ છે. તેથી ચારે યુગ મળી
મનુષ્યના ૪૩,૨૦,૦૦૦ વર્ષ થાય છે. તેને મહાયુગ કહે છે. આવા
૧૦૦૦ મહાયુગનો અહ્યાનો દિવસ અને તેટલીજ અહ્યાની રાત્રિ છે.
રાત્રિ દિવસ મળી એક દિવસ થયો. એ પ્રમાણે દિવસ ગણી ૧૦૦
વર્ષનું અહ્યાનું આયુષ્ય પૂરું થતાં અહ્યાનો પશુ લય થઇ જાય છે
ત્યારે અહ્યલોક પ્રાપ્ત કરનારનો લય થઇ જાય તેમાં આશ્ચર્ય શું ? ૧૭.

અવ્યક્તાદ્યક્તયઃ સર્વાઃ પ્રભવન્ત્યહરાગમે ।

રાત્ર્યાગમે પ્રલીયન્તે તત્રૈવાવ્યક્તસંજ્ઞકે ॥ ૧૮ ॥

દિવસ થાય ત્યારે સર્વ વ્યક્તિઓનો અવ્યક્તમાંથી
પ્રભવ થાય છે. રાત્રિ થાય ત્યારે તેજ અવ્યક્તમાં (તેઓનો)
લય થાય છે. ૧૮.

જ્યારે અહ્યાનો દિવસ થાય ત્યારે ભગવાનના ચરણરૂપ
અવ્યક્ત અક્ષરમાંથી દેવ, મનુષ્ય, કીટ, તૃણ વિગેરે સ્થાવર જંગમ
સર્વ વ્યક્તિઓ પ્રકટ થાય છે, અને જ્યારે અહ્યાની રાત્રિ થાય ત્યારે
તેજ અવ્યક્ત અક્ષરમાં તે સર્વ વ્યક્તિઓ લીન થઇ જાય છે. ૧૮.

ભૂતગ્રામઃ સ एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।

રાત્ર્યાગમે ડવશઃ પાર્થ પ્રભવત્યહરાગમે ॥ ૧૯ ॥

હે પાર્થ! તેજ આ ભૂતોનો સમૂહ (પ્રકટ) થઈ થઈ રાત્રિ થાય ત્યારે પરવશ હોઈ લીન થાય છે અને દિવસ થાય ત્યારે પ્રકટ થાય છે. ૧૯.

આજ ભૂતોનો સમૂહ પરવશ હોવાથી જ્યારે જ્યારે બ્રહ્માનો દિવસ થાય ત્યારે ત્યારે પ્રકટ થાય છે અને જ્યારે જ્યારે બ્રહ્માની રાત્રિ થાય ત્યારે ત્યારે લય પામે છે. ૧૯.

परस्तस्मात्तु भावो ऽन्यो ऽन्यक्तो व्यक्तात्सनातनः ।

यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ ૨૦ ॥

પણ તે વ્યક્તથી પર અન્ય સનાતન અવ્યક્ત ભાવ છે જે સર્વ ભૂતોનો નાશ થવા છતાં નાશ પામતો નથી. ૨૦.

વારંવાર વ્યક્ત અથવા પ્રકટ થતો હોવાથી આને વ્યક્ત ભાવ કહ્યો. તેમાં બ્રહ્મલોક પર્યંત સર્વ લોકોનો સમાવેશ થાય છે. આ ભાવ ક્ષર છે, કારણકે તેનો વારંવાર લય થાય છે. આ વ્યક્ત ક્ષર ભાવથી પર અથવા ગુણાતીત અન્ય સનાતન અવ્યક્ત ભાવ છે. સર્વભૂતોનો નાશ થવા છતાં આ ગુણાતીત અવ્યક્ત ભાવનો નાશ થતો નથી. આ અવ્યક્ત ભાવ સનાતન હોવાથી અનાદિસિદ્ધ છે, પર એટલે ગુણાતીત અથવા સર્વોત્તમ છે. સર્વ ભૂતોનો નાશ થવા છતાં આ સર્વોત્તમ ભાવમાં કોઈ પ્રકારનો વિકાર થતો નથી. ૨૦.

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ૨૧ ॥

અવ્યક્તને ‘અક્ષર’ કહે છે. તેને પરમ ગતિ કહે

છે. તેને પ્રાપ્ત કરી પાછા ફરતા નથી તે માફ પરમ ધામ છે. ૨૧.

આ અવ્યક્તને અક્ષર કહે છે, કારણ કે તે મારા ચરણાંશરૂપ હોવાથી તેનામાં વિકાર થતો નથી. તેને જ પરમ મતિ કહે છે, કારણ કે તે અક્ષરને પ્રાપ્ત કર્યા પછી કોઈ સંસારમાં પાછું આવતું નથી. આ અક્ષરનું માહાત્મ્ય મારા સંબંધને લઈને છે એમ દર્શાવવા તે અક્ષર માફ પરમ ધામ છે એમ કહે છે. મારા ધામમાંથી પુનઃ સંસારમાં આવવાનું હોય નહિ.

અહિં અવ્યક્ત અક્ષર બ્રહ્મને કહેલ છે, તેનો અર્થ જીવ અથવા પ્રકૃતિ થઈ શકે નહિ, કારણ કે જીવ અથવા પ્રકૃતિ પરમ મતિ કહેવાય નહિ. તેમજ જીવ અથવા પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત કરી પુનઃ જન્મ ન થાય એમ પણ કહી શકાય નહિ. ૨૧.

આ અક્ષરની પ્રાપ્તિ કરવા ઉપર પ્રમાણે સાધન આવશ્યક છે, પરંતુ મારી પ્રાપ્તિ માત્ર અહૈતુકી ભક્તિથીજ થાય છે એમ કહે છે:—

પુરુષઃ સ પરઃ પાર્થ ભક્તયા લભ્યસ્ત્વનન્યયા ।

યસ્યાન્તઃસ્થાનિ ભૂતાનિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ॥ ૨૨ ॥

પરંતુ હે પાર્થ ! અનન્ય ભક્તિથી લભ્ય પુરુષ પર છે. તેની અંદર ભૂતો રહેલા છે. તેનાથી આ સર્વ વ્યાપેલું છે. ૨૨.

તે અક્ષર જેનું ધામ છે તે પર પુરુષ અનન્ય ભક્તિથી પ્રાપ્ય છે તેથી જ્ઞાનીઓને માત્ર અક્ષરની જ પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ પર પુરુષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. માત્ર અનન્ય ભક્તોને જ પર પુરુષની

પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પરપુરુષનું લક્ષણ કહે છે કે તે પરપુરુષની અંદર સર્વ ભૂતો રહેલાં છે. અક્ષર સહિત સર્વ ભૂતો તેની અંદર રહેલાં છે. આ મૂર્તલક્ષણ પ્રસંગમાં સિદ્ધ થયેલું છે. વળી તે પરપુરુષથી આ સર્વ વ્યાપી રહેલું છે. હું તે પરપુરુષ છું. પરિચ્છિન્ન દેખાઉં છું છતાં આ સર્વ વ્યાપી રહેલા છું તે દામોદર લીલાયાં સિદ્ધ થયેલું છે. ૨૨.

યત્ર કાલે ત્વનાવૃત્તિમાવૃત્તિં ચૈવ યોગિનઃ ।

પ્રયાતા યાંતિ તં કાલં વક્ષ્યામિ ધરતર્ષભ ॥ ૨૩ ॥

હે ભરતર્ષભ ! જે કાલમાં પ્રયાણ કરનાર યોગીઓ અનાવૃત્તિ તથા આવૃત્તિ પામે છે તે કાલ કહું છું. ૨૩.

ક્યારે કયા માર્ગે જનાર યોગીઓને પુનર્જન્મ થતો નથી, અને ક્યારે કયા માર્ગે જનાર યોગીઓને પુનર્જન્મ થાય છે તે કહે છે. જે કાલમાં પ્રયાણ કરનાર એટલે પ્રાણ ત્યાગ કરનાર યોગીઓ અનાવૃત્તિ પામે છે એટલે પુનર્જન્મથી મુક્ત થાય છે, અને જે કાલમાં પ્રાણ ત્યાગ કરનાર યોગીઓ આવૃત્તિ પામે છે એટલે પુનર્જન્મ પામે છે તે કહું છું. અહીં કાલ શબ્દથી (૧) સમય તેમજ (૨) દિવસથી આરંભી સંવત્સર સુધીના કાલના અભિમાની દેવતાઓ જે માર્ગે જીવને લઈ જાય છે તે માર્ગ સમજવાના છે. ૨૩.

અગ્નિજ્યોતિરહઃ શુક્રઃ ષણ્માસા ઉત્તરાયણમ્ ।

તત્ર પ્રયાતા ગચ્છન્તિ બ્રહ્મ બ્રહ્મત્રિદો જનાઃ ॥ ૨૪ ॥

અગ્નિ, જ્યોતિઃ, દિવસ, શુકલપક્ષ અને ઉત્તરાયણના છ માસમાં પ્રયાણ કરનાર બ્રહ્મ જાણનાર લોકો બ્રહ્મ પામે છે. ૨૪.

આ સમયે પ્રયાણ કરનાર નિષ્કામ કર્મ કરનાર બ્રહ્મ જાણનાર યોગીઓને અક્ષરબ્રહ્મની કમમુક્તિ પ્રકારથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૪.

દ્રૂમો રાત્રિસ્તથા કુળ્પઃ વૃષ્ણાસા દક્ષિણાયનમ્ ।

તત્ર ચાન્દ્રમસં જ્યોતિર્યોગી પ્રાપ્ય નિવર્તતે ॥ ૨૫ ॥

ધૂમ, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ, અને દક્ષિણાયનના છ માસમાં (પ્રયાણ કરનાર) યોગી ચંદ્રમાની જ્યોતિ પ્રાપ્ત કરી પાછો ફરે છે. ૨૫.

આ સમયે પ્રયાણ કરનાર સકામ કર્મ કરનાર યોગી ચંદ્રલોકમાં સુખ ભોગવી પુનઃ જન્મે છે. તેથી ભગવાનને અપંચ કરી નિષ્કામતાથી કર્મ કરનારને ભગવાનની સાત્ત્વિક ઉપાસનાથી સાત્ત્વિક ક્રમમુક્તિ થાય છે. કામ્ય કર્મ કરનારને ચંદ્રલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્યાં સુખ ભોગવી પુનઃ તેની આવૃત્તિ થાય છે; અને નિષિદ્ધ કર્મ કરનારને નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યાં દુઃખ ભોગવી પુનઃ તેની આવૃત્તિ થાય છે; અને ક્ષુદ્ર કર્મ કરનાર જંતુઓનો અહોજ પુનઃ પુનઃ જન્મ થયા કરે છે. ૨૫.

શુક્લકુળે ગતી હ્યેતે જગતઃ શાશ્વતે મતે ।

एकया यात्यनाहृतिमन्ययावर्तते पुनः ॥ २६ ॥

જગતની આ શુક્લ અને કૃષ્ણ ગતિઓ શાશ્વત મનાએલી છે. એકથી અનાવૃત્તિ પામે છે અને અન્યથી પુનઃ આવર્તન થાય છે. ૨૬.

ઉભય માર્ગનો ઉપસંહાર કરે છે. જગતની આ શુક્લ અને કૃષ્ણ ગતિ નિત્ય છે. શુક્લ માર્ગથી અનાવૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને કૃષ્ણ માર્ગથી પુનઃ આવૃત્તિ થાય છે. ૨૬.

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥

હે પાર્થ ! આ બે માર્ગને બાણનાર કોઈ પણ યોગીને મોહ થતો નથી. તેથી હે અર્જુન ! સર્વ કાલમાં યોગયુક્ત થા. ૨૭.

આ બે માર્ગના જ્ઞાનનું ફળ કહી યોગનો ઉપદેશ કરે છે. માત્ર પ્રયાણ કાલેજ યોગ ધારણ નહિ કરતાં સદા યોગ કરવો, કારણકે યોગની નિલ અપેક્ષા છે. ૨૭.

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव

दानेषु यत्पुण्यफलं પ્રદિષ્ટમ્ ।

अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा

योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ ૨૮ ॥

વેદોમાં, યજ્ઞોમાં, તપોમાં, અને દાનોમાં પુણ્યનું જે ફળ કહેલું છે તે સર્વનું, આ બાણી યોગી અતિક્રમણ કરે છે અને પર આદ્ય સ્થાન પામે છે. ૨૮.

વેદો વગેરેમાં જે પુણ્યનું ઔદિક અથવા પારલૌકિક ફળ કહેલું છે તેનું યોગી આ અધ્યાયમાં કરેલા ઉપદેશને બાણી અતિક્રમણ કરે છે અર્થાત્ તે ફળથી અધિક ફળ તેને પ્રાપ્ત થવાથી તેની તે ઇચ્છા કરતો નથી, અને આ અધ્યાયમાં આક પ્રશ્નનો નિર્ણય કરી જે કહેલું છે તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી તે આદ્ય એટલે જગતના મૂલભૂત પર સ્થાન ભગવદ્ધામને પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૮.

॥ इत्यष्टमोऽध्यायः ॥

॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥

महापतितने પણ પાવન કરનાર ભગવાન આ નવમા અધ્યાય-
માં ઉત્તમ ભક્તિ જેમાં રહેલી છે એવું પોતાના અક્ષરના ઐશ્વર્યનું,
જ્ઞાન, વિજ્ઞાનસહિત કહે છે. આઠમા અધ્યાયમાં ભગવાને પોતાનો
મહિમા કહ્યો તથા પોતે સર્વથી ઉત્તમ છે એમ કહી યોગ નિષ્પત્ત
જ્ઞાનીને પણ માત્ર ભક્તિથીજ પોતાની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ સૂચવેલું
છે. હવે આ નવમા અધ્યાયમાં પોતાના અક્ષરના ઐશ્વર્યના મહિમાના
જ્ઞાનદ્વારા પોતાની ભક્તિનું અસાધારણ માહાત્મ્ય તથા મહાપતિતને
પણ પાવન કરવાની શક્તિ જણાવે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ ।—

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वामોक्ष्यसेऽशुभात् ॥१॥

પરંતુ અસૂચારહિત તને આ અત્યંત ગુહ્ય જ્ઞાન વિ-
જ્ઞાનસહિત કહીશ. તે જાણી તું અશુભથી મુક્ત થઈશ. ૧.

આઠમા અધ્યાયમાં જે જ્ઞાન કહ્યું તેથી આ જ્ઞાન ભિન્ન છે
એમ દર્શાવવા ‘તુ’ ‘પરંતુ’ શબ્દ યોજેલો છે. આઠમા અધ્યાયમાં
કહેલું જ્ઞાન ચાર પ્રકારના ઉપાસકોનો ભેદ જણાવનાર હતું, પરંતુ
આ અત્યંત ગુહ્ય જ્ઞાન ભજનીય ભગવાનની ભક્તિનું માહાત્મ્ય દર્શા-
વનાર છે. તું અસૂચારહિત છે તેથી મારા અપરિમિત ગુણોનું
માહાત્મ્ય સાંભળી ‘એમજ સંભવે છે’ એમ માને છે તેથી તને:

આ મારા માહાત્મ્યનું જ્ઞાન વિજ્ઞાનસહિત અર્થાત્ મારી બક્તિના વિશેષ જ્ઞાનસહિત કહીશ. તે સાંભળી તું અશુભ અથવા મોહમાંથી મુક્ત થઈશ. ૧.

રાજવિદ્યા રાજગુહ્યં પવિત્રમિદમુત્તમમ્ ।

પ્રત્યક્ષાવગમં ધર્મ્યં સુસુખં કર્તુમવ્યયમ્ ॥ ૨ ॥

આ રાજવિદ્યા છે, રાજગુહ્ય છે, પવિત્ર છે, ઉત્તમ છે. વિષયને પ્રત્યક્ષ કરાવનાર છે, ધર્મ્ય છે, સુખથી સધાય તેવું અને અવ્યય છે. ૨.

આ જ્ઞાન રાજવિદ્યા અર્થાત્ વિદ્યાઓનો રાજ એટલે વિદ્યાઓમાં ઉત્તમ છે. રાજગુહ્ય અર્થાત્ ગુહ્યનો રાજ એટલે ગુહ્યતમ છે. અથવા આ જ્ઞાન વિદ્યાઓનો રાજ એટલે ઉત્તમ વિદ્યા અને અત્યંત ગોપ્ય છે. પવિત્ર અર્થાત્ પરમ પાવન કરનાર છે. સર્વથી ઉત્તમ છે. ચોતાનો અવગમ એટલે વિષય જોનાથી પ્રત્યક્ષ થાય તેવું અર્થાત્ તેના વિષય ભગવાનને પ્રત્યક્ષ કરાવનાર છે. વળી ધર્મ્ય અથવા ધર્મ ઉત્પન્ન કરનાર છે. સુખથી સાધી શકાય તેવું અને અવ્યય એટલે અવિનાશી છે. ૨.

અશ્રદ્ધાઃ પુરુષા ધર્મસ્યાસ્ય પરંતપ ।

અપ્રાપ્ય માં નિવર્તન્તે મૃત્યુસંસારવર્ત્તમાનિ ॥ ૩ ॥

હે પરંતપ! આ ધર્મમાં શ્રદ્ધા નહિ રુખનાર પુરુષો અને પ્રાપ્ત કર્યા વિના મૃત્યુરૂપ સંસારના માર્ગમાં નિરંતર ભટકે છે. ૩.

નથી એમ જણાવવા ભૂતો મારામાં નથી એમ કહે છે. આ પ્રમાણે ભૂતોથી હું બેપાતો નથી છતાં મારી આધારશક્તિથીજ ભૂતોની સ્થિતિ છે, અન્યથા તેઓની સ્થિતિ પણ સંભવતી નથી એ મારો એશ્વર અથવા ઈશ્વરનો યોગપ્રભાવ જો. માત્ર મારો મનોમય સંકલ્પજ સર્વ કરવા શક્તિમાન છે એ મારો અદૌકિક અચિંત્ય પ્રભાવ છે. મારો આત્મા સર્વભૂતોને ધારણ કરનાર છે તથા તેઓનો ઉદ્ભવ કરનાર છે છતાં તે ભૂતોમાં નથી, તે ભૂતોનો સમ્પત્તિય નથી, પરંતુ ભૂમિ વગેરે ભૂતોની અદર રહી તેઓનું પાલન કરનાર છે અને તેઓનો ઉદ્ભવ પણ કરે છે. ૫.

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

જેમ સર્વત્ર જનાર મહાન વાયુ નિત્ય આકાશમાં રહેલો છે તેમ સર્વ ભૂતો મારામાં રહેલા છે એમ સમજ. ૬.

સંશ્લેષ વિના પણ આધાર અને આધેય હોઈ શકે છે, એમ દૃષ્ટાંત આપે છે. સર્વત્ર જનાર મહાન વાયુ નિત્ય આકાશમાં રહેલો છે. આકાશ વાયુનો આધાર છે, કારણ કે અવકાશ વિના વાયુ રહે ક્યાં ? તેથી અવકાશ અથવા આકાશ વાયુનો આધાર છે, અને વાયુ આધેય છે છતાં તેઓમાં સંશ્લેષ નથી, કારણકે આકાશ અવયવરહિત હોવાથી તેનો સંશ્લેષ શી રીતે થઈ શકે ? તેથી જેમ વાયુ આકાશમાં રહેલો છે તે પ્રમાણે સર્વ ભૂતો પણ મારામાં રહેલા છે, હું સર્વ ભૂતોનો આધાર છું, છતાં સંશ્લેષ નહિ હોવાથી હું ભૂતોથી બેપાતો નથી એમ સમજ. આકાશ વગેરે સર્વ મહા-

ભૂતોનો પણ હું આધાર છું. હુંજ તેઓને મારા અક્ષરસ્વરૂપથી
ધારણ કરે છું. શ્રુતિ પણ કહે છે કે “હે ગાર્ગિ ! આ અક્ષર-
નાજ પ્રશાસનમાં આકાશ અને પૃથિવી, સૂર્ય અને ચંદ્ર ધારણ
કરેલાં રહે છે.” વગેરે. ૬.

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

હે કૌન્તેય ! કલ્પના અંતે સર્વભૂતો મારી પ્રકૃતિમાં
લય પામે છે. કલ્પના આરંભમાં હું પુનઃ તેઓને
સરજું છું. ૭.

એ પ્રમાણે સંગ અથવા સંશ્લેષ વિના પોતાની યોગૈશ્વર્ય
શક્તિ અથવા માયાથી ભગવાન સર્વભૂતોનો ઉદ્ભવ કરે છે તથા
તેઓને ધારણ કરે છે એમ કહ્યું. હવે સર્ગ તથા પ્રલય પણ પોતેજ
કરે છે એમ કહે છે. કલ્પના અંતે અર્થાત્ બ્રહ્માનાં ૧૦૦ વર્ષ
પુરાં થાય ત્યારે આકાશ વગેરે સર્વ ભૂતો મારી ક્રિયાશક્તિના
અંશરૂપ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ જેને શ્રુતિ તમઃ કહે છે તેમાં લય પામે
છે. વળી બીજા કલ્પના આરંભમાં હું મારા અક્ષરસ્વરૂપથી પ્રકૃતિ
તથા પુરુષદ્વારા તેઓને પુનઃ સરજું છું. ૭.

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।

भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

પ્રકૃતિને અષ્ટીન હોવાથી પરવશ થએલા આ સર્વ
ભૂતસમૂહને મારી પ્રકૃતિનું અવલંબન કરી હું પુનઃ પુનઃ
સરજું છું. ૮.

પ્રકૃતિ મારા સદૃશરૂપ છે. તે પોતાના ગુણોથી મોહ ઉત્પન્ન કરતી હોવાથી માયા પણ કહેવાય છે. તે આઠ પ્રકારે પરિણામ પામે છે એમ પાછળ કહેલું છે. તે પ્રકૃતિનું અવલંબન કરી તેમાં લીન થએલા આ સર્વ ભૂતસમૂહને પુરુષરૂપ અક્ષરસ્વરૂપ હું પુનઃ સરભું છું. તેથી આ વિભાગ હું પોતેજ પ્રકૃતિદ્વારા કરું છું. આ વિભાગ કરનાર બીજું કોઈ નથી એમ સૂચવેલું છે. ૮.

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ।

उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ૯ ॥

હે ધનંજય ! તે કર્મોમાં આસક્તિરહિત ઉદાસીન પેઠે રહેલા મને તે કર્મો બંધન કરતાં નથી. ૯.

હું ભૂતોને સરભું છું અને પ્રાણીઓને સુખ દુઃખ વગેરે હોય છે તેથી કાષ્ટને સુખ અને કોઈને દુઃખ હોવાથી પક્ષપાત અથવા વૈષમ્ય અને નિર્દયતા અથવા નૈર્વૃણ્ય દોષ પ્રાપ્ત થાય એવી શંકા કરવી નહિ, કારણકે મને આ કર્મમાં આસક્તિ નથી. આ સર્જન કર્મ મારો અસાધારણ મહિમા દર્શાવે છે, પરંતુ મારી કર્મમાં આસક્તિ નહિ હોવાથી તે મને બંધન કરતાં નથી. જીવોના પોતાના પ્રાકૃત કર્મોથી તેઓ દેવ મનુષ્ય વગેરે થાય છે અને આ પ્રાકૃત કર્મો પ્રતિ પણ હું ઉદાસીન છું તેથી મને કર્મ બંધન કરતાં નથી તેથી મને કોઈ દોષ નથી. ૯.

मयाध्ययक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।

हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ ૧૦ ॥

હું અધ્યક્ષથી પ્રકૃતિ જડ ચેતન (જગત) સરજે છે. હે કૌન્તેય ! આ હેતુથી જગતનું પરિવર્તન થાય છે. ૧૦

ફેવલ પ્રકૃતિ કાંઈ કાર્ય કરી શકતી નથી, કારણ કે તે અચેતન છે. તેથી પુરુષરૂપ હું અધ્યક્ષ અથવા અધિક્ષાતા થાઉં ત્યારે તે ચેતન અને જડરૂપ જગત સરજે છે, તેમાં પણ ચેતન જીવોનો પોતાના પૂર્વના કર્મને અનુરૂપ જન્મ થાય છે, અને તેને અનુગુણ પદાર્થો સાથેજ તેઓનો સંબંધ થાય છે. આવી રીતે આ કારણથી એટલે હું અધ્યક્ષ થવાથી પ્રકૃતિથી વારંવાર જગતનું પરિવર્તન થયા કરે છે. ૧૦.

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।

परं भावभजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।

राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १२ ॥

વ્યર્થ આશાવાળા, વ્યર્થ કર્મવાળા, વ્યર્થ જ્ઞાનવાળા, રાક્ષસી તથા આસુરી મોહિની પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત થએલા, બ્રાં-
તમનવાળા મૂઢા મારો પર ભાવ નહિ બાળવાથી માનુષ
શરીર ધારણ કરેલાની મારી બૂનોના મહેશ્વરની અવજા કરે
છે. ૧૧-૧૨.

ભગવાનનો આવો અલૌકિક અચિંત્ય મહિમા હોવા છતાં કેટલાક લોકો ભગવાનની અવજા કેમ કરે છે તે કહે છે. સર્વ પ્રાણિ-
માત્રના નિયંતા સર્વજ્ઞ સત્પત્તકેશ અચિંત્ય મહિમાવાળા, સર્વ
જગતનું એકજ કારણ એવા મેં ભગવાને પરમ કૃપાથી સર્વ લોકો
મારો આશ્રય કરી શકે તે માટે માનુષ શરીર ધારણ કરેલું હોવાથી
મને સાધારણ મનુષ્યો જેવો મૂઢ લોકો માને છે અને માંડ આનંદમાત્ર-

અર્ચિત્યમહિમાવાળું સ્વરૂપ જાણતા નહિ હોવાથી મારી અવગણ કરે છે, કારણકે તેઓ વ્યર્થ આશાવાળા છે. પરમાત્મા ભગવાન વિના માત્ર કર્મજ્ઞ રૂપ આપશે એવી તેઓને વ્યર્થ આશા હોય છે. તેઓ વ્યર્થ કર્મવાળા છે, તેઓનું જ્ઞાન પણ વ્યર્થ છે, તેઓનું જ્ઞાન આસુર હોવાથી વ્યર્થ છે. તેથીજ તેઓનું ચિત્ત પણ વિક્ષિપ્ત હોય છે તેનું કારણ એ છે કે તેઓ રાક્ષસી તથા આસુરી મોહિની પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત થએલા છે. રાક્ષસી પ્રકૃતિ માત્ર પોતાના દેહનુંજ પોષણ કરવામાં તેઓને તત્પર રાખે છે, આસુરી પ્રકૃતિ તેઓને અન્ય પ્રાણીઓને ઉપદ્રવ કરવા પ્રેરે છે. મોહિની પ્રકૃતિથી તેઓને મોહ થવાથી માઈ સ્મરણ થઈ શકતું નથી. તેથીજ માનુષ દેહ ધારણ કરેલા મને સાધારણ મનુષ્ય જાણી તેઓ મારી અવગણ કરે છે. ૧૧-૧૨.

મહાત્માનસ્તુ માં પાર્થ દૈવી પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ ।

મજન્ત્યનન્યમનસો જ્ઞાત્વા મૃતાદિમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

પરંતુ હે પાર્થ ! દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરેલા મહાત્માઓ મને જૂતોના આદિ અને અવ્યય જાણી અનન્ય મનથી ભજે છે. ૧૩.

તેથી ઉલટું મહાત્માઓ માઈ અનન્ય મનથી ભજન કરે છે. આ દૈવી પ્રકૃતિ એટલે દૈવી સ્વભાવરૂપ પ્રકૃતિનો આશ્રય કરી રહેલા છે, તેથી અનેક જન્મજન્મમાંતરમાં કરેલાં પુણ્યકર્મના સંચયથી પાપરહિત થઈ અંતિમ જન્મમાં આવેલા હોવાથી તેઓને અહીં ‘મહાત્મા’ કહેવા છે. તેઓ માઈ ભજન અનન્ય મનથી કરે છે, પરંતુ કદાપિ મારી અવગણ કરતા નથી. તેઓ મને સર્વજૂતોના આદિ એટલે

સર્વનું કારણ જાણીને તથા અવ્યય એટલે અવિકૃત અર્થાત્ વિકાર રહિત માત્ર આનંદનાંજ કર, પાદ, મુખ, ઉદર વગેરે વાળો જાણી ભગવન્માર્ગીય આચાર્યના ઉપદેશ અનુસાર માઈ પુરુષોત્તમનુંજ ભજન કરે છે, પરંતુ અક્ષર આદિ અન્ય કોઈ રચણે મન રાખતા નથી.૫૩.

સતતં કીર્તયન્તો માં યતન્તશ્ચ દૃઢવ્રતાઃ ।

નમસ્યન્તશ્ચ માં ભક્ત્યા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥ ૧૪ ॥

નિરંતર માઈ કીર્તન કરતાં, તથા યત્ન કરતાં અને મને નમન કરતાં દૃઢવ્રતવાળા નિત્યયુક્ત થઈ ભક્તિથી મને સેવે છે. ૧૪.

ગયા શ્લોકમાં કહેલા મહાત્માઓ બે પ્રકારના છે. (૧) ભક્તો. (૨) જ્ઞાનીઓ. તેમાં પ્રથમ આ શ્લોકમાં ભક્તોના ભજનનો પ્રકાર કહે છે. ભક્ત મહાત્માઓ નિરંતર માઈ કીર્તન કર્યા કરે છે અર્થાત્ શ્રીમદ્ભગવતમાં કહેલા પ્રકાર પ્રમાણે મારા ગુણોનું ગાન કર્યા કરે છે, અને સર્વત્ર મારો ઉત્કર્ષ ગાય છે. વળી તેઓ માઈ કીર્તન કરવા યત્ન કર્યા કરે છે, અથવા ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરવા યત્ન કર્યા કરે છે, અથવા મારા ગુણગાનનું શ્રવણ અને માઈ અર્ચન કરવા યત્ન કર્યા કરે છે. વળી મોહક શાસ્ત્રોથી પણ પરિભવ ન થાય તેવું દૃઢ તેઓનું આ લોક તથા પરલોક સર્વ મને સમર્પણ કરવાનું વ્રત છે, એટલે આ લોક તથા પરલોક વગેરે કોઈની દરકાર નહિ કરતાં માત્ર મારામાં ચિત્ત રાખવાનો તેઓનો દૃઢ નિશ્ચય હોય છે. પોતાનું દૈન્ય પ્રકટ થાય તેવી રીતે તેઓ મને નમન કરે છે તથા નિત્યયુક્ત એટલે માત્ર મારામાંજ ચિત્ત રાખવામાં તેઓ સદા સાવધાન રહે છે. વળી

તેઓ ભક્ત અથવા સ્નેહયોગ મારી સેવા કરે છે પરંતુ વિધિ તેવી હોવાથી સેવા કરવી જોઈએ, એમજ માની સેવા કરતા નથી. ૧૪.

જ્ઞાનયજ્ઞેન ચાપ્યન્યે યજન્તો મામુપાસતે ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

અને બીજાઓ વળી જ્ઞાનયજ્ઞથી યજન કરતા એક-પણાથી, પૃથક્પણાથી, અથવા બહુ પ્રકારથી વિશ્વ થઈ રહેલા મારી ઉપાસના કરે છે. ૧૫.

ભક્તોનો ભજન પ્રકાર કહી હવે જ્ઞાનીઓનો પ્રકાર કહે છે. જ્ઞાનયજ્ઞનું પાછળ અધ્યાય ૪ શ્લોક ૨૪ માં નિરૂપણ કરેલું છે. તેવા જ્ઞાનયજ્ઞથી જ્ઞાનીઓ મારી અક્ષરસ્વરૂપની ઉપાસના કરે છે. તેઓ પણ જુદા જુદા પ્રકારથી મારી ઉપાસના કરે છે. કેટલાક એકપણાથી એટલે અભેદભાવથી અર્થાત્ “ તે હું છું ” એમ અભેદપણાથી ઉપાસના કરે છે. બીજાઓ પૃથક્પણાથી એટલે ભેદની ભાવનાથી અર્થાત્ ‘ હું (પ્રભુનો) દાસ છું ’ એવા ભાવથી ઉપાસના કરે છે. હું વિશ્વરૂપે રહેલો છું તેની બીજાઓ બહુ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારથી એટલે શિવ, શક્તિ, ગણેશ, સૂર્ય વગેરે ભિન્ન ભિન્ન રૂપથી ઉપાસના કરે છે અથવા ઘટ પટ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન આકારોથી જગત યદ્ય રહેલા હોવા છતાં અવિકૃત એટલે વિકાર રહિત રહેલાની મારી વિશ્વ તરીકે રહેવાની એટલે જેના પાણિ અને પાદના અંત સર્વત્ર છે, જેની આંક્ષિ, શિરઃ, મુખ સર્વત્ર છે તેની મારી ઉપાસના કરે છે.

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ।

मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥

હું કંતુ છું, હું યશ છું, હું સ્વધા છું, હું ઔષધ
છું, હુંજ ધી છું, હું અગ્નિ છું, અને હોમવાનું છું. ૧૬.

જ્ઞાનીઓના પ્રકારમાં જે છેલ્લો પ્રકાર કહ્યો તે બ્રહ્મવાદીઓનો
ઉપાસના પ્રકાર છે તેનું વિવરણ ચારે પ્રકારની પુરુષાર્થની સિદ્ધિ
ધાય તે માટે ચાર સ્તોકથી (૧૬-૧૯) કરે છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ
પાતે સર્વરૂપ છે તેથી સર્વ હું છું એટલુંજ નહિ કહેતાં જુદા
જુદા પદ્ધતીનાં નામ આપી 'તે હું છું' એમ કહે છે તેનો હેતુ
એમ દર્શાવવાનો છે કે જેઓ માફ તે રૂપથી ભજન કરે છે તેઓને
તે રૂપથી હલ્લન કરનાર હુંજ છું. કંતુ એટલે ઐતકર્મમાં કરવાનો
સંકલ્પ હું છું અથવા કંતુ એટલે યજ્ઞની અધિકારી દેવતા, યજ્ઞનું
ફલ આપનાર આધિદેવિક દેવતા હું છું. અગ્નિહોત્ર વગેરે ધર્મરૂપ યજ્ઞ
હું છું. સ્વધા અર્થાત્ પિતૃઓને આપવાનું અન્ન પણ હું છું એટલે
પિતૃયજ્ઞરૂપ પણ હું છું, ઔષધ એટલે સર્વ રોગને દૂર કરનાર
દવારૂપી અન્ન અથવા વ્રીહિ વગેરે અન્ન પણ હું છું. મંત્ર એટલે
ઋગ્ ગાયત્રી વગેરે મંત્ર પણ હું છું. અગ્નિમાં હોમવાનું ધી પણ
હું છું. આહવનીય ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનો અગ્નિ પણ હું છું. કુત
એટલે હોમવાનું અન્ન અથવા હોમ પણ હું છું. ૧૬.

પિતાઽહમસ્ય જગતો માતા ધાતા પિતામહઃ ।

વેદં પવિત્રમૌંકાર ઋક્સામયજુરેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

હું આ જગતનો પિતા, માતા, ધાતા, તથા પિતામહ
છું, હું વેદ, પાવન કરનાર, ઔંકાર, ઋક, સામ, અને યજુઃ
પણ છું. ૧૭.

આ જગતનો પિતા અથવા ઉત્પાદક હું છું. જગતની માતા પણ હું છું. ધાતા એટલે કર્મના ફળને આપનાર પણ હું છું. તેમજ જગતનો પિતામહ અથવા બ્રહ્મા પણ હું છું. વેદ એટલે સર્વ જ્ઞાનનાં સાધનોથી જાણવા યોગ્ય પણ હું છું તેમજ પાવન કરનાર પણ હું છું. હું ઓંકાર એટલે પ્રભુવ છું. તેમજ ઋગ્વેદ, સામવેદ, તથા યજુર્વેદ પણ હું છું. ‘ઞ’ ‘અને’ શબ્દથી આમાં અથર્વવેદનો પણ સમાવેશ થાય છે. ઋગ્વેદના મંત્રો પાદવાળા છે, સામવેદના મંત્રો ગીતવાળા છે અને યજુર્વેદના મંત્રો પાદવાળા નથી તેમ ગીતવાળા પણ નથી. આ સર્વ પ્રકારના વેદ હું છું. ૧૭.

મતિર્મર્તા પ્રભુઃ સાક્ષી નિવાસઃ શરણં સુહૃત્ ।

પ્રભવઃ પ્રલયઃ સ્થાનં નિધાનં બીજમવ્યયમ્ ॥ ૧૮ ॥

મતિ, મર્તા, પ્રભુ, સાક્ષી, નિવાસ, શરણુ, સુહૃત્ પ્રભવ, પ્રલય, નિધાન, અને અવ્યય બીજ હું છું. ૧૮.

મતિ એટલે મોક્ષ વગેરે ૨૪રૂપ હું છું. મર્તા એટલે ભરણુ અથવા પોષણ કરનાર, પ્રભુઃ એટલે સર્વનો નિયંતા, સાક્ષી એટલે દ્રષ્ટા, નિવાસ એટલે સ્થાન અથવા યાગભૂમિ, શરણુ એટલે અભય આપનાર મૃત્યુ વગેરે સર્વ બયોમાંથી રક્ષણ કરનાર, સુહૃત્ એટલે પ્રાર્થના વિના કિત કરનાર, પ્રભવ એટલે ઉત્પત્તિ કરનાર જગત સરજનાર, પ્રલય એટલે જગતનું લયસ્થાન, સ્થાન એટલે જગતની સ્થિતિ રાખનાર અથવા આધાર, નિધાન એટલે રક્ષક અને અવ્યય બીજ એટલે વિનાશરહિત મૂળ કારણ હું છું. ૧૮.

તપામ્યહમહં વર્ષં નિઘૃહ્ણામ્યુત્સૃજામિ ચ ।

અમૃતં ચૈવ મૃત્યુશ્ચ સદસદ્ચાહમર્જુન ॥ ૧૯ ॥

હે અર્જુન ! હું તપું છું, હું વરસાદને ખેતું છું ને છોડું છું. હું અમૃત છું તેમજ મૃત્યુ છું, સત્ છું અને અસત્ છું. ૧૯.

હે અર્જુન ! હું સૂર્યરૂપે તપું છું ને તેથી વરસાદ માટે જળ ખેતું છું ને પાણું તેજ જળ છોડી વૃષ્ટિ કરું છું. આ વરસાદના જળથી અન્ન વગેરે ઉત્પન્ન થતું હોવાથી સૃષ્ટિનો આધાર હું હોવાથી હું ઉપાસ્ય છું. હું અમૃત એટલે જીવન અથવા જીવાડનાર છું, કારણકે વરસાદથી સર્વ જગતની સ્થિતિ છે તેમજ વરસાદ રોકી રાખવાથી હું મૃત્યુરૂપ પણ છું. તેમજ સત્ એટલે લાવપદાર્થ અને અસત્ એટલે અભાવ પણ હું છું. આ સર્વ હું હોવાથી મારી બહુ પ્રકારથી જ્ઞાનીઓ ઉપાસના કરે છે. ૧૯.

એવી રીતે બહુ પ્રકારથી ભગવત્સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું તે નહિ જાણતાં, ભગવત્સ્વરૂપ છે એમ નહિ જાણતાં માત્ર કામનાથી જેઓ યજ્ઞ વગેરે કર્મ કરે છે તેઓ જન્મમરણરૂપ આ સંસારમાં આથડયા કરે છે એમ બે શ્લોકથી (૨૦-૨૧) કહે છે.

ત્રૈવિદ્યા માં સોમપાઃ પૂતપાપા-

યજ્ઞૈરિષ્ટ્વા સ્વર્ગતિં પ્રાર્થયન્તે ।

તે પુણ્યમાસાઘ સુરેન્દ્રલોક-

મક્ષન્તિ દિવ્યાન્દિવિ દેવભોગાન્ ॥ ૨૦ ॥

સોમપાન કરનાર નિપ્પાપ થએલા ત્રયી વિધાના જાણનાર લોકો યજ્ઞોથી માફ યજ્ઞન કરી સ્વર્ગની ગતિ માગે છે. તેઓ પુણ્યશાલી સુરેન્દ્ર લોક પ્રાપ્ત કરી સ્વર્ગમાં દિવ્ય દેવોના ભોગો ભોગવે છે. ૨૦.

ત્રણ ગુણાત્મક ત્રણ વેદોમાં પ્રવીણ થએલા અને તેથી ત્રિગુણાત્મક કર્મ કરાવનાર સોમપાન કરનાર અને સોમપાન યજ્ઞકરણ વિગેરેથી નિપ્પાપ થએલા પુરુષો યજ્ઞોમાં તે તે દેવતાઓનું યજ્ઞન કરે છે, અને સ્વર્ગાદિ ૫૩ માટે પ્રાર્થના કરે છે. જે કે યજ્ઞાદિમાં સર્વત્ર હુંજ રહેલો છું તે નહિ જાણવાથી તેઓ જુદા જુદા દેવતાઓનું યજ્ઞન કરે છે, પરંતુ વસ્તુતઃ ત્યાં હુંજ રહેલો હોવાથી અહીં 'માફ' યજ્ઞન કરે છે એમ કહેલું છે. તેઓ પુણ્યશાળી સુરેન્દ્રલોક પ્રાપ્ત કરી ત્યાં સ્વર્ગમાં દિવ્ય દેવોના ભોગો ભોગવે છે. ૨૦.

તે તં ભુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં

ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ ।

एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना

गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ ૨૧ ॥

તેઓ તે વિશાલ સ્વર્ગલોકને ભોગ કરી પુણ્ય ક્ષીણ થતાં મર્ત્યલોકમાં આવે છે. આવી રીતે ત્રયીધર્મને વળગનાર કામોની ઇચ્છાવાળાઓને જન્મમરણ પ્રાપ્ત થયા કરે છે. ૨૧

ઉપર કહેલા કામની ઇચ્છાવાળા ત્રયીધર્મને અનુસરનાર લોકો સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થતાં સ્વર્ગના વિશાલ ભોગો ભોગવે છે અને ભોગો

ભોગવવાથી તેઓનું પુણ્ય ક્ષીણ થતાં તેઓ પુનઃ આ મર્ત્યલોકમાં અવતરે છે. આ પ્રમાણે તેઓનાં જન્મમરણ થયાં જ કરે છે. આ જન્મમરણરૂપી અધમ તૃતીય ગુણપ્રવાહ માર્ગ કહેલો છે. આ માર્ગમાં રહેલા જીવોનો ભગવાન કોઈ પણ સ્વરૂપથી અંગીકાર કરતા નથી, પરંતુ તેઓને ભગવાનનું ભાન નહિ થતાં તેઓ સદા માયામાં જ રહે છે. ૨૧.

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ ૨૨ ॥

જે અનન્ય લોકો માફ ચિંતન કરતાં માફ સર્વ પ્રકારે ભજન કરે છે તે નિત્ય અભિયુક્તના યોગ અને ક્ષેમ હું બાળવું છું. ૨૨.

એ પ્રમાણે અન્ય માર્ગની વાત કહી હવે પોતાના ભક્તોનો વૃત્તાંત કહે છે. ભક્તિના મુખ્ય એ પ્રકાર છે. (૧) મર્યાદાભક્તિ (૨) પુષ્ટિભક્તિ. જે દૈવી જીવોનો પ્રભુએ મર્યાદા માર્ગમાં અંગીકાર કરેલો છે તેઓને ક્રમે ક્રમે સાધનદ્વારા ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે દૈવી જીવોનો ભગવાને પુષ્ટિભક્તિમાર્ગમાં અંગીકાર કરેલો છે તેઓને સાધનની કાંઈ પણ અપેક્ષા નથી, અને માત્ર ભગવાનના અનુગ્રહથીજ ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. કયા જીવનો કયા માર્ગમાં અંગીકાર કરવો એ ભગવાનની ઇચ્છાનેજ અધીન છે. ભગવાન સ્વતંત્ર છે તેથી કયા જીવનો કયા માર્ગમાં અંગીકાર કરવો તે વિષયમાં પોતાત્તી ઇચ્છા સિવાય કોઈ નિમાયક સંભવતોજ નથી. તેથી જ્યાં જ્યાં સાધન કરવાનાં કહેલાં હોય તે વાક્યો મર્યાદામાર્ગ-

ને ઉદ્દેશી યોજેલાં છે, કારણ કે જે જીવોનો એ માર્ગમાં અંગીકાર થએલો છે તેઓની તેવીજ પ્રવૃત્તિ થવાની અને ફલ પણ તે માર્ગનુંજ તેઓને પ્રાપ્ત થવાનું. જેઓનો પુષ્ટિમાર્ગમાં અંગીકાર થએલો છે તેઓને જ્ઞાન વગેરે સાધન વિનાજ ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

જે મારા સિવાય અન્ય દેવની, અન્ય ફલની, અથવા અન્ય માર્ગની ભાવના પણ રાખતા નથી તેવા અનન્ય લોકો માફ પુરુષો-ત્તમનુંજ ચિંતન કરતાં મેં કહેલા પ્રકારથી મારી સેવા કરે છે તેવા નિત્ય અભિયુક્ત એટલે મારી સાથે નિત્ય સંબંધવાળા લોકોના યોગ અને ક્ષેમ હું જાળવું છું. યોગ એટલે ભગવાનની સેવામાં ઉપયોગી ધન, ધાન્ય, વસ્ત્ર વગેરે પદાર્થોની આ લોકમાં પ્રાપ્તિ. ક્ષેમ એટલે આત્મતિક શ્રેયઃ અથવા મોક્ષ. આવા ભક્તોને હું સેવોપયોગી સર્વ પદાર્થોની આ લોકમાં પ્રાપ્તિ કરાવું છું અને પરલોકમાં મોક્ષ આપું છું. ૨૨.

ये ऽयन्य देवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

ते ऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

વળી હે કૌંતેય ! જે અન્ય દેવતાઓના ભક્તો શ્રદ્ધા પૂર્વક તેઓનું યજન કરે છે તેઓ પણ અવિધિપૂર્વક માફજ યજન કરે છે. ૨૩

અહ્યવાદ પ્રમાણે સર્વ ભગવાન હોવાથી, જે લોકો ઈંદ્ર, રવિ વગેરે દેવોનું યજન કરે છે તેઓ પણ વસ્તુતઃ ભગવાનનુંજ યજન કરે છે છતાં તેઓને ભગવાનની ભક્તિનું ફલ કેમ પ્રાપ્ત થતું નથી એવી શંકા થાય તે દૂર કરે છે. હે કૌંતેય ! મારા સિવાય રવિ વગેરે અન્ય દેવોનું જેઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક યજન કરે છે તેઓ પણ વસ્તુતઃ માફજ

યજ્ઞન કરે છે, પરંતુ તેઓ અવિધિપૂર્વક માંડે યજ્ઞન કરે છે. વેદોમાં જ્યાં જ્યાં અન્ય દેવનું યજ્ઞન કરવાનું કહેલું છે ત્યાં ત્યાં તેઓના આત્મા ભગવાન એટલે હું છું એવા જ્ઞાનપૂર્વક તેઓનું યજ્ઞન કરવાનું કહેલું છે. તેથી એવા જ્ઞાનપૂર્વક તેઓ યજ્ઞન કરતા નહિ હોવાથી તેઓ અવિધિપૂર્વક અર્થાત્ વિધિ વિના માંડે યજ્ઞન કરે છે. તેથી તેઓને ભગવત્પ્રાપ્તિ યતી નથી, પરંતુ તેઓના જન્મમરણનું ચક્ર ચલે છે. ૨૩

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।

न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्चयवन्ति ते ॥ २४ ॥

કારણ કે સર્વયજ્ઞોનો ભોક્તા અને પ્રભુ હુંજ છું. તેઓ મને તત્ત્વથી જાણતા નથી તેથી તેઓનો પાત થાય છે. ૨૪

ગયા શ્લોકમાં કહેલા અર્થનુંજ વિસ્તારથી નિરૂપણ કરે છે. સર્વયજ્ઞોનો ભોક્તા અને પ્રભુ એટલે યજ્ઞફલનું દાન કરનાર તેમજ યજ્ઞરૂપ યજ્ઞોના સાધનરૂપ હુંજ છું. પરંતુ તેઓને માંડે યથાર્થ જ્ઞાન નથી તેથી તેઓ એ સર્વ હું જ છું, અથવા એ સર્વનો આત્મા હું છું અને તેઓ માત્ર મારા અંગભૂત છે એમ જાણતા નથી, તેથી મારા યથાર્થ જ્ઞાન વિના તેઓ અવિધિપૂર્વક યજ્ઞન કરતા હોવાથી સુકૃતત્વ ફલ ભોગવી પુનઃ અવતરે છે તેથી તેઓ પણ વસ્તુતઃ માંડેજ યજ્ઞન કરતા હોવા છતાં તેઓનો ભાવ બિન્ન પ્રકારનો હોવાથી તેઓને મારા ભક્તોના જેવું ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી, અર્થાત્ જેનો જેવો ભાવ તેવું તેને ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. ભાવમાં ભેદ હોવાથીજ ફલ પણ બિન્ન પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૪

યાન્તિ દેવવ્રતા દેવાન્પિતૃન્યાન્તિ પિતૃવ્રતાઃ ।

ભૂતાનિ યાન્તિ ભૂતેજ્યા યાન્તિ મદ્યાજિનોઽપિમામ્ ॥ ૨૬ ॥

દેવોનું વ્રત કરનારા દેવોને પામે છે, પિતૃઓનું વ્રત કરનારા પિતૃઓને પામે છે, ભૂતોનું યજ્ઞન કરનાર ભૂતોને પામે છે અને માણું યજ્ઞન કરનાર મને પામે છે. ૨૫.

વ્રત એટલે સંકલ્પ અથવા માનસિક કર્મ તેનેજ ભાવ પણ કહે છે. જેઓ દર્શા પૂર્ણ માસ વગેરે કર્મ કરતાં ' ઇદ્ર દેવનું યજ્ઞન કરીએ છાએ ' એવો સંકલ્પ કરે છે તેઓ ઇદ્રને પામે છે. એ પ્રમાણે જે જે દેવનો સંકલ્પ કરીને કર્મ કરે છે તે તે દેવને પામે છે. પિતૃઓનો સંકલ્પ કરનારને પિતૃની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેવી જ રીતે યક્ષ, રાક્ષસ, પિશાચ વગેરે ભૂતોનો સંકલ્પ કરી કર્મ કરનારને ભૂતોની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને મારો પરમાત્મા શ્રીવાસુદેવનો સંકલ્પ કરી કર્મ કરનારને મારી પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી જેવો ભાવ તેવું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે એ યોગ્યજ છે. ૨૫.

પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ।

તદહં ભક્ત્યુપહૃતમશ્નામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥ ૨૬ ॥

જે મને લક્ષ્મીથી પત્ર, પુષ્પ, ફલ, અને જલ અર્પે છે તે પ્રયતાત્માવાળાનું લક્ષ્મીથી અર્પેલું હું આરોગું છું. ૨૬.

ભક્તોને ભગવત્પ્રાપ્તિ કરી રીતે થાય છે તે કહી એ ભગવાનની ભક્તિ સર્વથી ઉત્તમ છે તથા તેમાં શ્રમ પણ નથી એમ કહે છે. હ્રુદ દેવતાઓની પેઠે અહુ વપચાર અને મોટા આડંબરથી પૂજ કરવાથી મને સંતોષ થતો નથી, પરંતુ પ્રયતાત્માવાળા એટલે મારી

સાથે સંબંધવાળા અથવા મને જેણે સર્વસ્વ નિવેદન કરેલું છે તેવા ભક્ત પત્ર, પુષ્પ, ફલ, અને જલ જે કાંઈ મને અર્પણ કરે તે તેણે ભક્તિથી અર્પેલું હું આરોગ્ય છું. જેમ વિદુરને ત્યાં બાળ મેં આરોગી હતી તેવી રીતે પત્ર, પુષ્પ વગેરે ભક્તિથી મને અર્પણ થાય તેથી હું પ્રસન્ન થાઉં છું ૨૬.

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्કुरुष्व मदર્पणम् ॥ ૨૭ ॥

હૈ કૌન્તેય ! તું જે કરે છે, જે ભોગ કરે છે, જે હોમ છે, જે દાન કરે છે, અને જે તપ કરે છે તે મને અર્પણ કર. ૨૭.

લૌકિક, વૈદિક, નિત્ય, નૈમિત્તિક જે કાંઈ કર્મ તું કરે છે તે મને અર્પણ કરવાથી કર્મના બંધથી મુક્ત થઈ તું મને પ્રાપ્ત કરીશ એમ બે શ્લોકથી (૨૭-૨૮) કહે છે. હૈ કૌન્તેય તું જે ધનસંચય વગેરે કરે છે, તું અન્ન વગેરેના જે ભોગ કરે છે, જે હોમ, દાન અથવા તપ કરે છે તે સર્વ કર્મ મને અર્પણ કર. આમ કરવાથી તું સર્વ દોષથી મુક્ત થઈશ. સિદ્ધાન્ત રહસ્યમાં શ્રીમદ્વાયાર્ચ-ચરણે આ ઉપદેશ કરેલો છે. ૨૭.

शुभाशुभफलैरेवं मोक्षयसे कर्मबन्धनैः ।

संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ ૨૮ ॥

એવી રીતે સંન્યાસ તથા યોગથી યુક્ત અંતઃકરણ-વાળો થઈ કર્મના બંધન શુભ અને અશુભ ફલથી તું મુક્ત થઈશ, અને મુક્ત થએલો મને પામીશ. ૨૮.

એવી રીતે સર્વ કર્મ મને અર્પણ કરવાથી તને સંન્યાસ તથા યોગ પ્રાપ્ત થશે. ભગવાનનું ભજન સારી રીતે થઈ શકે તે માટે ભજનના વિરોધી સર્વ પદાર્થનો ત્યાગ તે સંન્યાસ. અથવા સર્વ કર્મ ભગવાનને સમર્પણ કરવાં તે સંન્યાસ. ભક્તિરૂપ યોગ. આ સંન્યાસ તથા યોગથી મુક્ત અંતઃકરણવાળો થઈ કર્મના બંધન શુભ અથવા અશુભ કર્મના ફલથી મુક્ત થઈશ, અને એવી રીતે કર્મ-બંધનથી મુક્ત થએલા તું સંસારના બંધનથી વિમ્ત નહિ થતાં મને પુરૂષોત્તમને પ્રાપ્ત કરીશ અર્થાત્ સેવોપયોગી દેહ ધારણ કરી બ્યાપિ-વૈકુંઠમાં મારી સમીપમાં રહીશ. ૨૮.

સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ

ये भजन्ति तु मां भक्त्यां मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २९ ॥

હું સર્વભૂતોમાં સમ છું, મારે કોઈ દ્વેષ્ય નથી, કોઈ પ્રિય નથી. પરંતુ જેઓ મને ભક્તિથી ભજે છે તેઓ મારામાં છે અને હું તેઓમાં છું. ૨૯.

આપના ભક્તોનેજ આપ મુક્તિનું દાન કરો છો અને બીજાઓને મુક્તિનું દાન કરતા નથી તો આપનામાં પણ વૈષમ્ય એટલે પક્ષપાતરૂપ દોષ થયોજ એવી શંકા થાય તે દૂર કરે છે. નીચ ઉચ્ચ અથવા સર્વે ભૂતો મને સમાન છે. મારે કોઈદ્વેષ્ય નથી તેમજ કોઈ મને પ્રિય નથી. છતાં જેઓ ભક્તિથી મારું ભજન કરે છે તેઓ મારામાં છે અર્થાત્ હું તેઓનો આધાર છું, અને હું પણ તેઓમાં છું અર્થાત્ હું પણ તેઓને અધીન છું. આ ભક્તિનું વિશેષ માહાત્મ્ય છે કે મને સર્વનિયંતા પરમેશ્વરને પણ અસ્વતંત્ર જેવો બનાવે છે. ભગવાન પોતે શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહે છે કે “હે દિવ્ય હું

અસ્વતંત્ર હોઈ તેમ બકતોને પરાધીન છું. સારી સ્ત્રીઓ જેમ સારા પતિને વશ કરે છે તેમ બકતો અને ભક્તિથી વશ કરે છે.” હું બકતોને વશ થઈ તેઓને મુક્તિનું દાન કરું તેમાં વૈષમ્યદોષ નથી. જેમ કદપતરુ તેનો આશ્રય કરનાર પ્રાણિમાત્રને તેઓના ઇચ્છેલા પદાર્થ આપે છે, પરંતુ તેનો આશ્રય ન કરે તેઓને કંઈ આપતું નથી તેમાં તેને વૈષમ્યદોષ નથી તેમજ જેઓ મારો આશ્રય કરી મારી ભક્તિ કરે છે તેઓને હું મુક્તિનું દાન કરું અને મારી ભક્તિ ન કરે તેઓને મુક્તિનું દાન ન કરું તેમાં કંઈ પણ વૈષમ્ય નથી. આ સર્વ જગત અને ભૂતો મેં મારી ક્રીડા માટે રચેલાં છે. જેઓ મારી ક્રીડારૂપ પ્રયોજન જાણતા નથી, પાપ કર્મ કરે છે, અને મારામાં વૈષમ્ય વગેરે દોષ જુએ છે તેઓ (મને સર્વ પ્રાણીઓ સમાન હોવા છતાં) પોતાનાજ દોષથી બંધન પામે છે, અને જેઓ માંડ ક્રીડારૂપ પ્રયોજન જાણી ભક્તિ અથવા સ્નેહથી માંડે ભજન કરે છે તેઓનું હું સદા રક્ષણ કરું છું તેમાં મને કંઈ વૈષમ્યદોષ નથી. ૨૬.

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्य भाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ३० ॥

જો અત્યંત દુષ્ટ આચારવાળો પણ મને અનન્યતાથી ભજે તો તેને સારોજ માનવો, કારણકે તે સારા નિશ્ચય-વાળો છે. ૩૦

મારી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવા અમુક અધિકાર હોવોજ જોઈએ એવું કંઈ નથી અર્થાત્ મહાપતિતને પણ મારી ભક્તિ પાવન કરે છે. અત્યંત દુષ્ટ આચારવાળો માણસ પણ જો મને અનન્યતાથી ભજે, અર્થાત્ મને એકલાનેજ ભજે અને મારા સિવાય અન્ય કંઈ દેવનું

ભજન અથવા સેવા અથવા આશ્રય કરે નહિ તો તે સારો વૈષ્ણવોનો અગ્રણીજ માનવો. શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ ભગવાન કહે છે કે “ બાર સદ્ગુણ યુક્ત બ્રાહ્મણ ભગવાનની ભક્તિથી વિમુખ હોય તે કરતાં ભગવાનને મન, વચન, કર્મ, અર્થ, અને પ્રાણ જેણે અર્પણ કરેલા છે તેવો ચાંડાલ પણ ઉત્તમ છે.” આમ હોવાનું પ્રયોજન એ છે કે એ દુરાચારી હોવા છતાં સારા નિશ્ચયવાળો છે, તેણે મારી અનન્ય ભક્તિ કરવાનો કરેલો નિશ્ચય ઉત્તમ છે.

આ શ્લોકનો ભાવાર્થ એવો છે કે વિષય વગેરે મહાપાપ નિરંતર કર્યા કરનાર જે માણસ તેવા પાપની નિવૃત્તિ માટે અન્ય દેવનું ભજન અથવા પ્રાયશ્ચિત વગેરે ઉપાયો ખરાબર નથી એમ જાણે છે, અન્ય કોઈ દેવનું ભજન કરતો નથી, અને વિષય વગેરે પાપી આચરણનો ત્યાગ કરવા શક્તિમાન નથી, પરંતુ તેનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે અને તેથી પોતાના દૈન્યનો અવિર્ભાવ કરી મારીજ અનન્ય ભક્તિ કરે છે તે સાધુ છે; કારણ કે તેનો નિશ્ચય ઉત્તમ છે. ભક્ત હોય તે ગમે તેવો દુરાચારી હોય તોપણ સારોજ છે એમ અહીં કહેલું હોવાથી ભક્તોને દુષ્ટ આચરણ બાધ કરવું નથી તેથી ભક્તો એ દુષ્ટ આચરણ કરવામાં કોઈ સંકોચ રાખતો નહિ એમ માનવાનું નથી. આ વિષયનું તત્ત્વદીપ નિબંધનાં બીજા સર્વ નિર્ણય પ્રકરણમાં ભક્તિ પ્રકરણમાં શ્લોક ૨૩૬ની ટીકામાં વિસ્તારથી વિવેચન કરેલું હોવાથી અહીં વિશેષ લખવું આવશ્યક નથી. ૩૦.

સિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શશ્વચ્છાંતિં નિગચ્છતિ ।

કૌન્તેય પ્રતિજાનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણશ્યતિ ॥ ૩૧ ॥

તે તરતજ ધર્માત્મા થાય છે, અને સદાની શાંતિ પામે છે. હે કૌંતેય ! મારા ભક્તનો નાશ થતો નથી એવી પ્રતિજ્ઞા જાણુ. ૩૧

એવો અત્યંત દુરાચારી માત્ર સારા નિશ્ચયને લીધે સારો કેમ થાય એવી શંકા થાય તે માટે તેના દુરાચારનો તરતજ નાશ થાય છે એમ કહે છે. તે તરતજ ધર્માત્મા થાય છે, પાપ કરતો અટકે અને ઉત્તમ આચરણ કરે છે. તેનાં પાપ નિર્મૂલ ઉખડી જાય. તેને સદાની શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. હે કૌંતેય ! તું મારી પ્રતિજ્ઞા જાણુ કે મારા ભક્તનો કદાપિ નાશ થતો નથી. અથવા મારા ભક્તનો કદાપિ નાશ થતો નથી એવી તું સમાજોમાં પ્રતિજ્ઞા કર. તેથી અતિતામસ, રાજસ, મહાપતિત લોકોને પણ ભગવત્સંબંધ થતાં ભગવાન તેઓને પાવન કરે છે અને તેઓનો કૃપાથી નિરોધ કરે છે. ૩૧.

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परां गतिम् ॥ ૩૨ ॥

કારણ કે હે પાર્થ ! જે કોઈ પાપીઓ, સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો, તથા શૂદ્રો હોય તે પણ મારો આશ્રય કરીને પરમ ગતિ પામે છે. ૩૨.

ગયા શ્લોકમાં કહી તેવી પ્રતિજ્ઞા કરવાનું કારણ એ છે જે મારો આશ્રય જોણું કરેલો છે તે પછી ગમે તેવા પૂતના જેવા પાપી હોય, ગોપીઓ પેઠે માત્ર અભણ, શાસ્ત્રની અનધિકારી સ્ત્રીઓ હોય, તુલાધાર અથવા નંદ વગેરે જેવા વૈશ્યો હોય અથવા વિદુર જેવા શૂદ્રો હોય તોપણ તેઓ પરમ ગતિ પામે છે. ૩૨.

किं पुनर्वाहणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।

आदेत्यपहस्वं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ૩૨ ॥

તો પછી પુણ્ય બ્રાહ્મણો, તથા રાજર્ષિ ભક્તોનું
તો કહેવુંજ શું ? અનિત્ય સુખરહિત આ લોક પ્રાપ્ત કરી
માફ બજન કર. ૩૩.

જ્યારે એવા અનધિકારીઓને પણ મારો આશ્રય કરવાથી પરમ
ગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે તો પછી વેદાધ્યયનના અધિકારી પવિત્ર બ્રાહ્મ-
ણો, અને પ્રજાપાત્રન વગેરે શુભ આચરણવાળા રાજર્ષિ ભક્તોને
ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય તેમાં આશ્ચર્યજ શું ? પરંતુ આવા ઉત્તમ
સાધનવાળા બ્રાહ્મણ પોતાના સાધનના મદથીજ મારી ભક્તિથી
વિમુખ થાય છે અને મારી ભક્તિ કરતા નથી. આવા ઉત્તમ સાધન-
વાળા મારી ભક્તિ કરનાર નારદ શ્રુતદેવ જેવા કોઈ વિરલાભ હોય
છે, તેથી હે પાર્થ ! તું પણ અનિત્ય અને સુખરહિત આ લોક પામીને
માફ બજન કર. ૩૩.

પોતાનું બજન કેવા પ્રકારથી કરવું તે કહે છે:—

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि युक्तवैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ૩૪ ॥

મારામાં મનવાળો થા, મારો ભક્ત થા, માફ યજન
કરનાર થા. મને નમન કર. મને પરાયણ રહી આત્માને
એવી રીતે યોજવાથી તું મનેજ પ્રાપ્ત કરીશ. ૩૪.

નીલબોમ જેવી મૂર્તિવાળા, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, માત્ર
પરમ આનંદનાજ કર, પાદ, મુખ, ઉદર વગેરે જેનાં છે તેવા, સર્વ

અલૌકિક ગુણોના ભંડાર, અચિંત્ય, સર્વવેદાન્તોથી વેદ, પોતાની ઇચ્છાથીજ પોતાનાં અશેષ સૌંદર્યનો આવીર્ભાવ કરી ભૂતજ ઉપર પ્રકટ થએલા ભગવાન શ્રીપુરુષોત્તમ મારામાંજ તું મન રાખનાર થા. (આ ઉપર કહેલા સાંખ્ય અને યોગના તાત્પર્યરૂપ સ્મરણરૂપ ભક્તિ કહી, તેથી જ્ઞાનકાંડના અર્થની સિદ્ધિ થાય છે.) મારો ભક્ત થા અર્થાત્ મારી પુરુષોત્તમસ્વરૂપનીજ સેવા કર. (આથી ઉપાસના કાંડની સિદ્ધિ થાય છે.) માંડેજ યજ્ઞન કરનાર થા. (આથી કર્મ-કાંડના અર્થની સિદ્ધિ થાય છે.) મનેજ નમસ્કાર કર. ‘હું આપનો દાસ છું’ એમ અનન્ય ભાવથી સાષ્ટાંગદંડવત્ કરી તારા અકં-કારાદિ સર્વ દોષને ત્યાગ કરી મારે શરણુ આવ. મને પરાયણુ રહી આત્માને આવી રીતે યોજવાથી તું મનેજ પ્રાપ્ત કરીશ. અહિં છેવટે ‘ણ’ ‘જ’ યોજ્યો છે તેનો સર્વ વાક્યમાં સંબંધ છે. તેથી માંડેજ યજ્ઞન વગેરે કર એટલે અન્ય દેવનું ભજન અથવા દેવને નમસ્કાર વગેરે કરીશ નહિ એવો બોધ છે. ભગવાનના અનુશ્રદ્ધાત્મક પુષ્ટિમાર્ગનો આ મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે. આ માર્ગમાં ભગવાનનો આશ્રયજ મુખ્ય છે તથા ભક્તોના સર્વસાધનરૂપ તથા ફલરૂપ ભગવાન પોતેજ છે. તેથીજ ભગવાન ‘મનેજ પ્રાપ્ત કરીશ’ એમ કહે છે. મારી ભક્તિથી પ્રાપ્ય ફલ હુંજ છું. આના સંબંધમાં શ્રીમદ્ભગવાનશરણુવિરચિત સેવાફલ મંથનું અવલોકન કરવું. ૩૪.

॥ इति नवमोऽध्यायः ॥

(૨૦૦૦૦ વૈષ્ણવ કુટુંબમાં પ્રિય યદ્ય પડેલાં અતિ ઉત્તમ ને ઉપયોગી પુસ્તકો)

વિવિધ ઘોળ તથા પદસંગ્રહ ભાગ ૧ લો.

ગાન અને ભક્તિ રસથી ભરપૂર, સ્ત્રીઓ, પુરુષો તેમજ બાળકોને હરનિશ મનન કરવા યોગ્ય, ભગવદ્વાર્તામાં વાંચવાલાયક, જુદાં જુદાં ૧૬ પ્રકરણોમાં ૫૬૦ પદનો અત્યુત્તમ અપૂર્વ સંગ્રહ આપવામાં આવ્યો છે. ઉપરાંત હાલ જૂતળ ઉપર ખીરાજતા શ્રી ગોસ્વામી બાળકોના જન્મદિવસની નોંધ, શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજીની ૮૪ બેઠકો ક્યા ક્યા સ્થળે છે, તથા ત્યાં જવાના રસ્તાની સંપૂર્ણ માહિતી સાથેનું. પાકું પુંકું, છતાં કીંમત માત્ર ૦-૮-૦ આઠ આના.

વિવિધ ઘોળ તથા પદસંગ્રહ ભાગ ૨ જો.

નિત્યની શ્રીહાકોરજીની સેવા કરવાનો પ્રકાર, બાર માસિક ઉત્સવનાં કીર્તનો, વગેરે ઘણાં પ્રાચીન ને અપ્રકટિત ઘોળ પદનો મહાન સંગ્રહ દશ પ્રકરણોમાં આપ્યો છે. તથા શ્રીમહાપ્રભુજી, શ્રી ગુણાંધજીના સેવ્ય શ્રી હાકોરજીનાં સ્વરૂપ હાલ ક્યાં ને કોને માથે ખિરાજે છે તેની સંપૂર્ણ માહિતી આપી છે ઉપરાંત “શ્રીમદ્દલ-સાચાર્યજી” તથા “શ્રીયમુનાજી”ના એમ બે સુંદર ફોટા પણ આપ્યા છે. સુશોભિત છાંટનું પાકું પુંકું. છતાં કીંમત માત્ર ૦-૮-૦ આઠ આના.

વૈષ્ણવોના નિત્ય નિયમના પાઠ તથા ઘોળ.

આ પુસ્તકમાં શ્રીવલ્લભાખ્યાન, મુળ પુરુષ, શ્રીયમુનાજીક, ૪૦ પદ, ઘોળ, ચોડશ અન્યો બધા, શ્રીસર્વોત્તમ પાઠ, ઘોળ, શ્રીનવરત્ન ઘોળ, શ્રીગોપીગીત વગેરે આપવામાં આવ્યું છે. છતાં કીંમત માત્ર ૦-૨-૦ બે આનાજ છે.

લલ્લુભાઈ જગનલાલ દેસાઈ ચંગપોળ, ખતરીપોળ-અમદાવાદ.

(શ્રીમદ્દ્વિજ્ઞાનાથજીના ચતુર્થલાલજી-માળા પ્રસંગવાળા.)

શ્રી ગોકુલેશજીનાં ધોળ તથા પદ સંગ્રહ.

આ શ્રીગોકુલેશજીએ ભૂતજ ઉપર પધારી પોતાની ૭૦ વર્ષની વૃદ્ધવયે જહાંગીર પાદશાહ સામે ધર્મનું દંડ યુદ્ધ કરી, માલા, તિલક અને ધર્મની અડગ ટેક ટકાવી સમસ્ત પુષ્ટિમાર્ગ ઉપર મહત્ત ઉપકાર કર્યો છે. તેમના નામથી ભાગ્યેજ કોઇપણ વૈષ્ણવ અગ્નાત હશે ! અમોએ આ શ્રીગોકુલેશજીના પ્રાકટ્યની વધાઈ તથા ધોળપદ ૩૦૦ વર્ષનાં પ્રાચિન પુસ્તકોમાંથી સતત પ્રયત્ને એકત્ર કરી જુદાં જુદાં ૧૫ પ્રકરણોમાં મળી લગભગ ૭૦૦ ધોળપદનો મહાન્ સંગ્રહ બહાર પાડ્યો છે. કે જે અત્યાર સુધીમાં કોઇ પણ ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ થયેલો નથી. આ ગ્રન્થમાં શ્રીગોકુલનાથજી, શ્રીકન્હૈયાલાલજી, શ્રી વલ્લભલાલજીના ઉત્તમેત્તમ ફાટા તેમજ તેમની વંશાવળી પણ આપી છે. છતાં કીમત ફક્ત રૂ. ૧-૦-૦ એક રૂપીઆ રાખી છે.

(શ્રી ગોકુલનાથજી કૃત) ૨૪ વચનામૃત.

આ પુસ્તકમાં શ્રી ગોકુલનાથજીકૃત ૨૪ વચનામૃત તથા તેમના ૭૮ ભગવદીયનું (અપ્રમટિત ધોળ) તેમણે કરેલી ૮૪ વૈષ્ણવની નામાવલીના શ્લોક, ગોવર્દનવાસી, નિત્યલીલા મોટી વગેરે આપ્યું છે. ભગવદ્વાર્તામાં વાંચવા માટે ખાસ ઉપયોગનું છે. કીં. ૦-૨-૦ એ આના.

“ બ્રહ્મસંબંધ કાવ્યમ્. ”

આ ગ્રન્થમાં શ્રીમદ્ભક્ષાચાર્યજીએ ઉપદેશોક્તો “ બ્રહ્મસંબંધ ” મંત્ર કે જે ૮૪ અક્ષરનો છે. તેને અનુસરતા ૮૪ શ્લોકથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેમજ બ્રહ્મસંબંધ વિષે થતા આક્ષેપોનો સપ્રમાણ પ્રત્યુત્તર ગુરુ શિષ્યના સંવાદ રૂપે ઘણીજ અસરકારક રીતે આપેલો છે, તેમજ “ શ્રીસેદ્ધાન્ત રહસ્ય ગ્રન્થ તથા “ સિદ્ધાન્ત રહસ્યનું ધોળ ” ઉપરાંત શ્રીમદ્ભક્ષાચાર્યજીનો સુંદર ફાટો પણ આપ્યો છે. કીં. ૦-૬-૦ છ આનાજ રાખી છે. લલ્લુભાઈ છગનલાલ કેસાઈ. ચંગપોળ, ખતરીપોળ-અમદાવાદ.

શ્રી કૃષ્ણસ્તોત્રરત્નાકર.

આ ગ્રન્થમાં શ્રીમદ્દાપ્રભુજી, શ્રીગુસાંધજી, શ્રીગિરિધરજી, મહા-
નુભાવી શ્રીહરિરાયજીમહારાજે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન (શ્રીઠાકારજી) નું
વિશ્વસિદ્ધાર કરેલા સ્તોત્રનું મૂળ શ્લોક સાથે અક્ષરશઃ ભાષાંતર (કે
જે અત્યાર સુધીમાં કોઈ પણ ઠેકાણે પ્રકટ થયું નથી) આપવામાં
આવ્યું છે. જેઓએ

“ શ્રુતસ્તોત્રસરિત્સાગર ” નામનો ૨૩૭ ગ્રન્થનો પાઠ કરવાનો
મુટકો વાંચ્યો હશે તેઓને તો આ ગ્રન્થ લેવા માટે ખાસ બલામય
કરીએ છીએ.

આ ગ્રન્થમાં નીચે મુજબ સ્તોત્ર ગ્રન્થોની ટીકા આપી છે. ૧
શ્રીમદ્દલ્લમાચાર્યજી કૃત ગ્રન્થો. ૧ શ્રીકૃષ્ણાષ્ટક, ૨ શ્રીનન્દકુમા-
રાષ્ટક, ૩ શ્રીગોપીજનવલ્લભાષ્ટક, ૪ શ્રીગિરિરાજધાર્યષ્ટક, ૫
શ્રીમધુરાષ્ટક, ૬ શ્રીકૃષ્ણપ્રેમામૃત, ૨ શ્રીમદ્દિટ્ટલેશ્વર (શ્રીગુસાં-
ઈજી) કૃત ગ્રન્થો. ૭ શ્રીમુર્જંગપ્રયાતાષ્ટક, ૮ શ્રીગોકુલાષ્ટક, ૯
શ્રીપર્યંક (પાલના) વિજ્ઞાપિતિ: ૧૦ શ્રીદ્વિતિયપર્યંક વિજ્ઞાપિતિ, ૩
શ્રીરઘુનાથપ્રમુકૃતગ્રન્થો ૧૧ શ્રીગિરિધાર્યષ્ટકમ્, ૧૨ શ્રીકૃષ્ણશ-
રણાષ્ટકમ્, ૧૩ ગોપાલસ્તવ: ૧૪ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રાષ્ટક, ૧૫ શ્રીગો-
કુલેશાષ્ટક, ૧૬ શ્રીરાધાકૃષ્ણાષ્ટક. ૪ શ્રી હરિરાયપ્રમુકૃતગ્રન્થો
૧૭ શ્રી જન્મવૈફલ્યનિરૂપણાષ્ટક, ૧૮ શ્રી કૃષ્ણશબ્દાર્થનિરૂપણ-
સ્યદિગ્દર્શન, ૧૯ શ્રી નવનીતપ્રિયાષ્ટક, ૨૦ શ્રીમુર્જંગપ્રયાતાષ્ટક,
૨૧ શ્રી કૃષ્ણશરણાષ્ટક, ૨૨ શ્રી દૈન્યાષ્ટક, ૨૩ શ્રી પંચાક્ષર
મંત્રગર્ભસ્તોત્ર, ૨૪ શ્રી સ્વપ્રમુવિજ્ઞાપિતિ: ૨૫ શ્રી ગર્વાપહારાષ્ટક.
ઉપર પ્રમાણે ગ્રન્થોના ભાષાંતર સાથેના આ ગ્રન્થ દરેક વૈષ્ણવે
ખાસ કરીને વાંચવા જેવો છે. તેથી તેમનો ધાર્મિક વૃત્તિ દૃઢ થશે.
ઉંચા ઝેજ ચીકણા કાગળ, ઊંટનું મજબૂત પાક પુઠું. છતાં કી. ૦ ૧૨-૦.
લલ્લુભાઈ છગનલાલ દેસાઈ. વંગપોળ, ખતરીબોળ-અમદાવાદ.

આ અમુદ્ય તકનો લાભ લેવા ચુકશેજ નહિ.

૮૪ વૈષ્ણવની વાર્તા.

આ ચોરાશી વૈષ્ણવની વાર્તા અમોઝે વ્રજભાષા ઉપરથી ગુજરાતી ભાષામાં (અક્ષર આ લાઘન જેવડાજ મોટા) મોટા અક્ષરથી છપાવી છે. તેમજ તેમાં ધણા પ્રાચીન ગ્રંથો જેવા કે:-“શ્રીવલ્લભ દિગ્વિજય, શ્રીવલ્લભચરિત્ર, ભાવસિન્ધુ, પંચામૃત, કીર્તન રતનાકર, ષોડશગ્રંથો, શિક્ષાપત્ર, ભગવદ્ગીતા વગેરે ગ્રંથોમાંથી શોધ ખોળ કરી કેટલીક ઐતિહાસીક હકીકત, દ્રષ્ટાન્તો, તેમજ તે વૈષ્ણવો માટેની આપેલી વાર્તાની વધુ હકીકત, દાખલ કરી છે જેથી અન્યાર સુધીમાં આવી વાર્તાનું પુસ્તક કોઈ પણ ઠેકાણે જોવામાં આવ્યું નથી તેવું છે. આ વાર્તા માટે અમોઝે ખાસ વ્રજયાત્રા કરી તથા કાઠીયાવાડની મુસાફરી કરી કેટલીક પ્રાચિન હકીકત શોધન કરી દાખલ કરી છે.

આ ગ્રંથ એક વખત વાંચવા પછી હાથમાંથી ચુકવાનું મન થશેજ નહિ. કારણ દરેક વાર્તામાં નવિન હકીકત જોવામાં આવશે. વળી ૮૪ વૈષ્ણવોની જેટલી હકીકત, વધુ મળે તેટલી દરેક વૈષ્ણવે જાણવાની જરૂર છે, તે આ વાંચ્યાથી સમજાશે હમેશાં ઘરમાં વાંચવા માટે સ્ત્રીઓ તથા બાળકોને તો ખાસ ઉપયોગી છે. આ ગ્રંથ જડા ચીકણા કાગળમાં મોટા કદનાં લગભગ ૩૦૦ પૃષ્ઠ છીંટનું સોનેરી પાકું પુઠું, તેમજ શ્રી મહાપ્રભુજીનો ઉત્તમોત્તમ ફોટો પણ આપ્યો છે. કીંમત રૂ. ૨૦ થી ૩૦ રાખી છે.

લલ્લુભાઈ ઊગનલાલ દેસાઈ. ચંગપોળ, ખતરીપોળ-અમદાવાદ.

॥ अथ दशमोऽध्यायः ॥

નવમા અધ્યાયમાં લક્ષિતનું સ્વરૂપ કહ્યું અને ભગવાનને સર્વ કર્મ સમર્પણ કરવાનો તથા લક્ષિત કરવાનો યોગ દીધો; પરંતુ ભગવાનનું સ્વરૂપ જાણ્યા વિના લક્ષિત સંભવતી નથી, તેથી ભગવત્સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય તે માટે ભગવાન પોતાના સ્વરૂપનું તથા પોતાની વિભૂતિઓનું આ અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ ।—

ભૂય एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।

यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥૧॥

હે મહાબાહો ! પ્રસન્ન થતા તને (તારા) હિતની ઇચ્છાથી જે પરમ વચન હું કહું છું તે પુનઃ પણ સાંભળ. ૧.

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥૨॥

દેવોના ગણો અથવા મહર્ષિઓ મારો પ્રભવ જાણતા નથી; કારણ કે દેવોનું તથા મહર્ષિઓનું હું સર્વ પ્રકારે આદિ કારણ છું. ૨.

મારાં સ્વરૂપ તથા વિભૂતિના જે પરમ વચન હું તને કહેવાનો છું તે બહુ ગૂઢ છે. દેવો અથવા મહર્ષિઓ પણ મારા પ્રભવને ઓટલે પ્રાદુર્ભાવને જાણતા નથી, તેઓ દેવ અને મહર્ષિ હોવાથી મેં ભૂમિનો ભાર હરવા, ધર્મનું તથા તેઓનું રક્ષણ કરવા અવતાર ધારણ કરેલો છે એમ જાણે છે, પરંતુ હું પૂર્ણરૂપ સાક્ષાત શ્રીપુર-

પોત્તમ અવતરેલો છું અને ભક્તિનો પ્રચાર કરવાનું મારા અવતાર-
રત્નું મુખ્ય પ્રયોજન છે એમ તેઓ પણ જાણતા નથી. મારી કૃપા
વિના કોઈ મારા અવતારનું પ્રયોજન અથવા મારું સ્વરૂપ જાણી
શકે નહિ. દેવોનું તથા મહર્ષિઓનું સર્વ પ્રકારે આદિ કારણ હું છું,
તથા તેઓ મારા આવિર્ભાવના પ્રયોજન તથા મારા સ્વરૂપને શી
રીતે જાણે ? ૨.

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।

असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥३॥

મર્ત્યોમાં જે મોહથી રહિત (પુરુષ) મને અજ, અનાદિ
અને લોકોનો મહેશ્વર જાણે છે તે સર્વ પાપોથી મુક્ત
થાય છે. ૩

મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિઓ પણ મારા આવિર્ભાવને જાણતા નથી તેથીજ
હું અજ છું. (અન્ય સર્વ ગુણ, પ્રકૃતિ, આકાશ વગેરેનો જન્મ
થાય છે, પરંતુ હું અજ છું.) હું અનાદિ છું તથા સર્વ લોકોનો
નિયંતા છું, મર્ત્યોમાં અસંમૂઢ એટલે પ્રમાદરહિત જે કોઈ પુરુષ
મને એવો જાણે છે, તે સંસારહેતુભૂત ભક્તિવિરોધી સર્વ પાપોથી
મુક્ત થાય છે. ૩

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।

सुखं दुःखं भवोभावो भयं चाभयमेव च ॥४॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।

भवान्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥५॥

બુદ્ધિ, જ્ઞાન, અસંમોહ, ક્ષમા, સત્ય, દમ, શમ, સુખ,
દુઃખ, ભવ, ભાવ, ભય, અને અભય, અહિંસા, સમતા, તુષ્ટિ,

તપ, દાન, યજ્ઞ, અને અપયજ્ઞ એ બધા જાતજાતના પ્રાણિ-
ઓના ભાવો મારાથીજ થાય છે. ૪-૫.

પ્રાણિઓના સર્વ ભાવો મારાથીજ થાય છે. ભાવો વર્ણવે
છે. અખ્યવસાય અથવા નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિ. ઉપદેશથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન.
અસંમોહ એટલે માયાના વિલાસમાં મોહ ન થાય તે. ક્ષમા અથવા
સહનશીલતા. સત્ય એટલે પ્રમાણથી જેવા અર્થનો નિર્ણય થાય તેવુંજ
ભાષણ. બાહ્ય ઇન્દ્રિયોને તેઓના વિષયોથી દૂર રાખવી તે દમ. શમ
એટલે અંતઃકરણની શાંતિ. આત્માને અનુકૂળ અનુભવ તે સુખ.
આત્માને પ્રતિકૂળ અનુભવ તે દુઃખ. (સુખ અને દુઃખ પણ
મારાથીજ થાય છે, કારણ કે હું ત્રણે માર્ગનો અધિક્ષાતા છું અને જીવ
પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે ત્રણ માર્ગમાં જે માર્ગને અનુસરે તેના
પ્રમાણમાં તેને સુખ અથવા દુઃખ આપું છું.) ભવ એટલે ઉત્પત્તિ
અભાવ એટલે નાશ. ભય એટલે મૃત્યુ કાલ વગેરેનો ભય. અભય
એટલે મારા ચરણની પ્રાપ્તિ થવાથી કાલ, મૃત્યુ વગેરેના ભયનો
અભાવ. અહિંસા અર્થાત્ દયા. સમતા એટલે સર્વત્ર ભગવદ્બુદ્ધિ.
તુષ્ટિ એટલે સંતોષ. તપ, દાન, યજ્ઞ, અને અપયજ્ઞ સર્વ પ્રાણિ-
માત્રના ભાવો મારાથી થાય છે; તેથી મુખ્ય કર્તા તથા સર્વનું
કારણ હું છું. પ્રકૃતિ વગેરે માત્ર કરણ છે, કારણ નથી; તેથી
મારો મહિમા મહાન છે. ૪. ૫.

મહર્ષયઃ સપ્ત પૂર્વે ચત્વારો મનવસ્તથા ।

મન્દ્રાવા માનસા જાતા યેષાં લોકેશ્વારઃ પ્રજાઃ ॥૬॥

સપ્ત મહર્ષિઓ તથા પ્રથમના ચાર મનુષ્યો મારા પ્રભાવ-
વાળા મારા મનમાંથી ઉત્પન્ન થએલા છે. તેઓની લોકમાં આ
પ્રજાઓ છે. ૬.

મહર્ષિઓ તથા દેવોના આદિકારણ પોતે કવી રીતે છે તે જણાવે છે. સાતે મહર્ષિઓ તથા ૧૪ મનુ માંહેના પ્રથમ ચાર મનુઓ મારા મનમાંથી ઉત્પન્ન થએલા છે અને તેઓમાં મારો પ્રભાવ છે. મહર્ષિઓ તથા મનુઓ ભગવાનના મનમાંથી ઉત્પન્ન થએલા છે, કારણ કે ભગવાન મનથીજ સૃષ્ટિ રચે છે. ‘તેણે ઇચ્છા કરી, “હું બહુ થાઉં, પ્રજા ઉત્પન્ન કરું” વગેરે શ્રુતિ પણ મનથીજ સૃષ્ટિ રચાએલી છે એવો બોધ કરે છે. આ મહર્ષિઓ અને મનુઓની આ લોકમાં સર્વ પ્રજા છે, તેથી સર્વ પ્રજાના કારણરૂપ મહર્ષિ તથા મનુઓના પણ કારણ હોવાથી ભગવાન અનાદિ છે. ૬.

एतां विभूर्तिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।

सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥७॥

જે મારી આ વિભૂતિ અને યોગને તત્ત્વથી જાણે છે તે તે નિશ્ચલ યોગથી યુક્ત થાય છે. આમાં સંદેહ નથી. ૭

જે મારી આ મહર્ષિ તથા મનુરૂપ વિભૂતિ તથા મારો ઉપર કબ્જો તેવો યોગ અથવા પ્રભાવ તત્ત્વથી જાણે છે, તેને નિશ્ચલ ભક્તિરૂપ યોગ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં કાંઈ પણ સંદેહ નથી. ૭.

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥८॥

હું સર્વનો પ્રભવ છું. મારાથી સર્વ પ્રવર્તે છે એમ જાણી ભાવવાળા બુદ્ધિમાનો મને ભજે છે. ૮.

અહીંથી ચાર શ્લોકથી (૮-૧૧) ભગવાનની વિભૂતિ તથા યોગના જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થએલી ભક્તિ કવી રીતે વૃદ્ધિ પામે છે તે કહે છે. હું સર્વ જગતનો પ્રભવ અથવા ઉત્પત્તિસ્થાન છું, ઉપર

કહ્યું તે પ્રમાણે સર્વ જગત મારાથી પ્રવર્તે છે એમ જાણી મારા માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થવાથી મારામાં લાવવાળા શુદ્ધિમાન લોકો મને બળે છે. ૯.

મચિત્તા મદ્ગતપ્રાણા बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥९॥

મારામાં ચિત્તવાળા, મારામાં પ્રાણવાળા, મારો પરસ્પર બોધ કરતા તથા નિત્ય મારી કથા કરતા સંતોષ પામે છે અને રમે છે. ૯.

મારામાં ચિત્તવાળા એટલે મને ચિત્ત જોએએ અર્પણ કરેલું છે તેવા, તથા મારામાં પ્રાણવાળા અર્થાત્ પ્રાણ, તથા ઇન્દ્રિયો જોએએ મને અર્પણ કરેલી છે તેવા, પરસ્પર મારો બોધ કરે છે તથા નિત્ય મારી કથા કરે છે. આવી રીતે નિત્ય મારું સેવામાર્ગની રીતથી લજ્જન કરે છે તથા મારી કથા કરે છે અને તેમાં સંતોષ પામી આનંદ કરે છે. મને ચિત્ત, પ્રાણ, તથા ઇન્દ્રિયો અર્પણ કરેલી હોવાથી તેઓને મારો સંબંધ થએલો છે. આજ બ્રહ્મસંબંધ છે. લગવાન શ્રીકૃષ્ણને આત્મા સાથે દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અંતઃકરણ તથા તેઓના ધર્મનું અર્પણ કરવું તે બ્રહ્મસંબંધ. આ પ્રમાણે દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, વગેરે મને અર્પણ કરી મારા દાસ થઈ મારી સેવા કરે છે તથા મારી કથા કરી આનંદ માને છે. ૯.

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

वदामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥१०॥

તેવા નિરંતર યુક્ત અને પ્રીતિપૂર્વક લજ્જનારાઓને હું બુદ્ધિયોગ આપું છું તેથી તેઓ મારી સમીપમાં આવે છે. ૧૦.

તેવા નિરંતર દેહથી મારી સાથે યુક્ત અર્થાત્ જોમણે દેહ પણ
મને અર્પણ કરેલો છે તેવા, અથવા જોઓ નિરંતર મારી કૃપાથી
યુક્ત છે તેવા અને પ્રીતિથી એટલે સ્નેહપૂર્વક માફ લજન કરના-
રાઓને હું મારી સ્વરૂપાત્મક ભક્તિના ઉપાયરૂપ બુદ્ધિયોગ આપું છું
તેથી તેઓ મારી સમીપમાં આવે છે, અર્થાત્ આ યોગથી તેઓને
નિર્ગુણ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦.

તેષામેવાનુકમ્પાર્થમહમજ્ઞાનજં તમઃ ।

નાશયામ્યાત્મભાવસ્યો જ્ઞાનદીપેનં માસ્વતા ॥૧૧॥

તેઓ ઉપરજ કૃપા કરવા તેઓના આત્મભાવમાં રહીને
પ્રકાશમાન જ્ઞાનરૂપી દીપકથી હું (તેઓના) અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન
થએલા અંધકારને દૂર કરું છું. ૧૧

તેઓને આત્મજ્ઞાનનું દાન પણ હુંજ કરું છું એમ કહે છે.
તેઓના આત્મભાવમાં રહીને અર્થાત્ તેઓનાં અંતરાત્મત્વનો અંગી-
કાર કરી હું રહું છું, ને તેથી જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશમાન દીપકથી તેઓના
દેહાબ્યાસ વગેરે અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો હું નાશ કરું છું અર્થાત્
મારા ભગવદીઓના યોગ અને ક્ષેમ હુંજ સાચવું છું. ૧૧.

અર્જુન ઉવાચ ।—

પરં બ્રહ્મ પરં ધામ પવિત્રં પરમં ભવાન્ ।

પુરુષં શાશ્વતં દિવ્યમાદિદેવમજં વિશ્વમ્ ॥૧૨॥

આહુસ્ત્વામૃષયઃ સર્વે દેવર્ષિર્નારદસ્તથા ।

અસિતો દેવલો વ્યાસઃ સ્વયં ચૈવ બ્રહ્મણિ મે ॥૧૩॥

આપ પરબ્રહ્મ છો, પરધામ છો, અને પરમ પવિત્ર છો.
સર્વ ઋષિઓ તેમજ દેવર્ષિ નારદ, અસિત, દેવલ, અને વ્યાસ

આપને શાશ્વત દિવ્ય પુરુષ, આદિદેવ, અજ્ઞ, અને વિભુ કહે છે અને આપ પણ મને એમ કહો છો. ૧૨-૧૩.

સર્વથી વિલક્ષણ ભગવાનનો ઉત્તમ યોગપ્રભાવ, અને પોતાના અનન્ય ભક્તના અન્તરાત્મામાં રહેવા માટે વિભૂતિપણું જાણી વિસ્તારથી તે સાંભળવાની ઇચ્છાથી અર્જુન સાત શ્લોકથી (૧૨-૧૮) ભગવાનની સ્તુતિ કરી પ્રશ્ન કરે છે. આપ પરબ્રહ્મ એટલે વ્યાપક પુરુષોત્તમ છો, પરધામ. અર્થાત્ પુરુષોત્તમાત્મક તેજોરૂપ છો, પરમ પવિત્ર એટલે સર્વથી ઉત્તમ પાવન કરનાર છો. આવું આપનું સ્વરૂપ છે તેમાં કાંઈ સંદેહ નથી; કારણ કે ભૂગુ વગેરે સર્વ ઋષિઓ, પરમ ભાગવત દેવર્ષિ નારદ, ભગવદ્ધર્મરૂપ અસિત, દેવલ, અને જ્ઞાનાવતાર વ્યાસજી પણ આપને શાશ્વત અર્થાત્ નિત્ય દિવ્ય પુરુષ એટલે પુરુષોત્તમ, આદિદેવ એટલે મૂલરૂપ અવતારી, અજ્ઞ એટલે જન્મરહિત, અને વિભુ એટલે સર્વ શક્તિમાન કહે છે, અને આપ પણ મને “હું દેવોનું તથા મહર્ષિઓનું આદિકારણ છું” વગેરે કહો છો, તેથી આપ પરબ્રહ્મ, પરધામ, અને પરમ પવિત્ર છો તેમાં કાંઈ સંદેહ નથી. ૧૨-૧૩.

સર્વમેતદ્દતં મન્યે યન્માં વદસિ કેશવ ।

ન હિ તે ભગવન્વ્યક્તિં વિદુર્દેવા ન દાનવાઃ ॥૧૪॥

હે કેશવ ! આપ મને જે કહો છો તે સર્વ હું સત્ય માનું છું, કારણ કે હે ભગવન ! આપની વ્યક્તિને દેવો કે દાનવો જાણતા નથી. ૧૪

હે ભગવન ! જ્ઞાન પણ સર્વ આપનું જ છે. ગુણ પણ આપે આપેલા જ બીજે હોય છે તેથી દેવો અને દાનવો પણ આપના અનન્ય સાધારણ યોગપ્રભાવને અથવા આપની ભિન્ન ભિન્ન વિભૂતિરૂપ વ્યક્તિને જાણતા નથી. ૧૪

સ્વયમેવોત્મનાત્માનં વેત્ય ત્વં પુરુષોત્તમ ।

ભૂતભાવન ભૂતેશ દેવદેવ જગત્પતે ॥ ૧૫ ॥

હે પુરુષોત્તમ ! હે ભૂતભાવન ! હે ભૂતોના ઈશ ! દેવોના દેવ ! જગત્પતિ ! આપ પોતેજ પોતાથી પોતાને જાણો છો. ૧૫

ખીનું કોઈ દેવ અથવા દાનવ આપના સ્વરૂપને જાણતું નથી. માત્ર આપ પોતેજ પોતાથી આપના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણો છો. ખીન જાણી શકતા નથી; કારણ કે આપ પુરુષોત્તમ છો. બ્રહ્માંડ-પુરાણમાં પણ કહ્યું છે કે “આ પુરુષોત્તમ કોઈથી પણ જાણવા યોગ્ય નથી.” પાછળ “જે મને અજ, અનાદિ, ભૂતોના ઈશ જાણે છે.” વગેરે કહેલું છે તેનો આથી વિરોધ થતો નથી, કારણ કે જેઓ આપને તેમ જાણે છે તેઓ આપે તેઓને વેદનાત્મક શક્તિનું દાન કરેલું હોવાથી જાણે છે. તેથીજ આપે ત્યાં કહ્યું કે “હું તેઓને બુદ્ધિયોગ આપું છું.” આપ તે પ્રમાણે બુદ્ધિયોગ આપો છો કારણ કે આપ “ભૂતભાવન” છો. ભૂતો અથવા પ્રાણીઓને પોતાના ભાવથી યુક્ત કરે તે ભૂતભાવન. ભૂતોમાં આપ પોતાનો ભાવ મૂકો છો, કારણ કે આપ ભૂતેશ અથવા ભૂતોના સ્વામી છો. વળી દેવોના પણ દેવ છો અર્થાત્ પૂજ્યોના પણ પૂજ્ય છો એટલે તેઓની પૂજાથી સંતુષ્ટ થઈ તેમ કરો છો. માત્ર દેવોનાજ પૂજ્ય છો એમ નહિ પણ જગતના પણ પતિ અર્થાત્ રક્ષક છો તેથી દેવોની પેઠે જગતના અન્ય ભૂતોને પણ એવો બુદ્ધિયોગ આપો છો. ૧૫.

વક્તુર્મહસ્યશેષેણ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ ।

યાધિર્વિભૂતિભિર્લોકાનિમાસ્ત્વં વ્યાપ્ય તિષ્ઠસિ ॥ ૧૬ ॥

જે વિભૂતિઓ વડે આ લોકોને વ્યાપી આપ રહો છો તે આપની સર્વ દિવ્ય વિભૂતિઓ કહેવા આપ યોગ્ય છો. ૧૬.

દેવો વગેરેને પણ આપની વિભૂતિઓનું જ્ઞાન નથી તેથી આપજ જાણતા હોવાથી આપેજ કહેવી યોગ્ય છે. તેથી જે આપના અંશરૂપ વિભૂતિઓથી આ ત્રણે લોક વ્યાપી આપ રહેલા છે તે આપની અસાધારણ દિવ્ય સર્વ વિભૂતિઓ મને કહો. ૧૬.

કર્થ વિद्याમહં યોર્ગિસ્ત્વાં સદા પરિચિન્તયન્ ।

કેષુ કેષુ ચ ભાવેષુ ચિન્ત્યોઽસિ ભગવન્મયા ॥૧૭॥

હે યોગિન ! આપનું સદા ચિંતન કરતો હું (આપને) કેવી રીતે જાણી શકું ? હે ભગવન્ મારે આપનું કયા કયા ભાવોમાં ચિંતન કરવું ? ૧૭.

વિભૂતિઓ શા મારે કહેવી તેનું કારણ કહે છે. કયા કયા પદાર્થોમાં મારે આપનું ચિંતન કરવું, તે વિભૂતિઓ જાણવાથી જાણાય. ૧૭.

વિસ્તરેણાત્મનો યોગં વિભૂતિં ચ જનાર્દન ।

ભૂયઃ કથય ત્વમિદં શૃણ્વતો નાસ્તિ મેઽમૃતમ્ ॥૧૮॥

હે જનાર્દન ! આપનો યોગ તથા વિભૂતિ પુનઃ વિસ્તારથી કહો, કારણ કે અમૃતનું શ્રવણ કરતાં મને ત્વમિ થતી નથી. ૧૮.

પહેલાં આપે સંક્ષેપથી વિભૂતિ તથા યોગ કહેલા છે; પરંતુ પુનઃ તે વિસ્તારથી કહો, કારણ આપના વચનરૂપી અમૃતનું શ્રવણ કરતાં મને ત્વમિ થતી નથી. ૧૮.

શ્રીભગવાનુવાચ ।—

હંત તે કથયિષ્યામિ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ ।

પ્રાધાન્યતઃ કુરુશ્રેષ્ઠ નાસ્ત્યંતો વિસ્તરસ્ય મે ॥૧૯॥

હંત ! હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! મારી દિવ્ય વિભૂતિઓ મુખ્યતાથી તને કહું છું, કારણ કે મારી વિભૂતિઓના વિસ્તારનો અંત નથી. ૧૯.

અનુકંપા દર્શાવવા 'હંત !' કહે છે. હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! મારી દિવ્ય વિભૂતિઓ મુખ્યતાથી કહું છું, કારણ કે તેના વિસ્તારનો અંતજ નથી. વિભૂતિ એટલે વિવિધરૂપે પોતાના અંશથી પ્રકૃતિમાં આવિર્ભાવ થવો તે સર્વત્ર કાઈ કાઈ અંશથી મારો આવિર્ભાવ થવો તે. સર્વત્ર કાઈ કાઈ અંશથી મારો આવિર્ભાવ છેજ, કારણ કે હું સર્વનો નિયામક છું. તેથી સર્વત્ર મારી વિભૂતિઓ હોવાથી તેના વિસ્તારનો અંત નથી તેથી હું મુખ્ય મુખ્ય વિભૂતિઓ કહું છું. ૧૯.

અહમાત્મા ગુડાકેશ સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ ।

અહમાદિશ્ચ મધ્યં ચ ભૂતાનામન્ત એવ ચ ॥ ૨૦ ॥

હે ગુડાકેશ ! સર્વ ભૂતોના અંતઃકરણમાં રહેલો હું આત્મા છું. હું ભૂતોનો આદિ, મધ્ય, તેમજ અંત પણ છું. ૨૦.

પ્રારંભમાં પોતાનો યોગ કહે છે. પ્રાણિમાત્રના અંતઃકરણમાં રહેલો આત્મા હું છું. શરીરભૂત પૃથિવી વગેરે ભૂતોનો પણ આત્મા હું છું. તેમજ સર્વ ભૂતોનો આદિ, મધ્ય, તેમજ અંત પણ હું છું. તેથી સર્વના આત્મા તરીકે માફ ચિંતન કરવું. ૨૦.

આદિત્યાનામહં વિષ્ણુર્જ્યોતિષાં રવિરંશુમાન્ ।

મરીચિર્મરુતામસ્મિ નક્ષત્રાણામહં શશી ॥ ૨૧ ॥

આદિત્યોમાં હું વિષ્ણુ છું. જ્યોતિષોમાં હું અંશુમાન રવિ છું. મરુતોમાં હું મરીચિ છું, અને નક્ષત્રોનો હું અંદ્ર છું. ૨૧.

આર આદિત્યોમાં હું વિષ્ણુ આદિત્ય છું. અથવા આદિત્ય

એટલે દેવોમાં હું વિષ્ણુ અર્થાત્ વામન છું. જ્યોતિઓમાં હું કિરણ-
વાળો સૂર્ય છું. મરુતોમાં હું મરીચિ છું, અને નક્ષત્રોનો હું ચંદ્ર છું.
આ શ્લોકથી આરંભી લગવાન પોતાની વિભૂતિઓ કહે છે. આ
અધ્યાયની સમાપ્તિ સુધી વિભૂતિઓનું નિરૂપણ છે. ૨૧.

વેદાનાં સામવેદોઽસ્મિ દેવાનામસ્મિ વાસવઃ ।

इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२ ॥

વેદોમાં હું સામવેદ છું, દેવોમાં હું ઇંદ્ર છું. ઇન્દ્રિયોમાં હું
મન છું અને પ્રાણીઓમાં હું ચેતના છું. ૨૨.

વેદોમાં હું ગાનાત્મક મધુર રસવાળો સામવેદ છું. દેવોમાં
હું સૌ યજ્ઞ કરનાર, સર્વ ક્રિયાઓનો ભોક્તા, તથા રાજ્યભોક્તા ઇંદ્ર
છું. એકાદશ ઇન્દ્રિયો મધ્યે હું બીજી ઇન્દ્રિયોનું પ્રેરક મન છું. પ્રાણી-
ઓમાં હું ચેતના અથવા જ્ઞાનશક્તિ છું. ૨૨.

रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।

वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥

રુદ્રોમાં હું શંકર છું. યક્ષ અને રાક્ષસોમાં હું કુબેર છું. વસુ
ઓમાં હું અગ્નિ છું અને પર્વતોમાં હું મેરુ છું. ૨૩.

એકાદશ રુદ્ર મધ્યે હું સર્વને સુખ આપનાર તથા ભક્તિ અને
જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનાર શંકર છું. યક્ષ અને રાક્ષસોમાં હું વित્તેશ
કુબેર છું. વસુઓમાં હું લગવાનના મુખારવિંદરૂપ અગ્નિ છું. પર્વ-
તોમાં હું મુવર્ણમય મેરુ છું. ૨૩.

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।

सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामास्मि सागरः ॥ २४ ॥

હે પાર્થ ! પુરોહિતોમાં મુખ્ય બૃહસ્પતિ મને જાણ.

સેનાધિપતિઓમાં હું સ્કંદ છું, અને જલાશયોમાં હું સાગર છું. ૨૪
 હે પાર્થ ! પુરોહિતોમાં મુખ્ય દેવોનો પુરોહિત બૃહસ્પતિ હું
 છું. સેનાધિપતિઓમાં હું દેવોનો સેનાધિપતિ સ્કંદ છું અને સ્થિર
 જલાશયોમાં હું રતનાકર સાગર છું. ૨૪.

મહર્ષીનાં મૃગુરહં ગિરામસ્મ્યેકમક્ષરમ્ ।

યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞોઽસ્મિ સ્થાવરાણાં હિમાલયઃ ॥૨૫॥

મહર્ષિઓમાં હું ભૃગુ છું, વચનોમાં હું એકાક્ષર છું, યજ્ઞોમાં
 હું જપ યજ્ઞ છું, સ્થાવરોમાં હું હિમાલય છું. ૨૫.

મહર્ષિઓમાં હું ભક્તિ કયા દેવની કરવી તેનો નિર્ધાર કર-
 નાર ભૃગુ છું, વચન અથવા અક્ષરોમાં સર્વ અક્ષરોનું ખીજ પ્રણુ-
 વરૂપ ઓંકાર છું. યજ્ઞોમાં હું જપયજ્ઞ છું અને સ્થાવરોમાં હું
 હિમાલય પર્વત છું. ૨૫.

અશ્વત્થઃ સર્વવૃક્ષાણાં દેવર્ષીણાં ચ નારદઃ ।

ગન્ધર્વાણાં ચિત્રરથઃ સિદ્ધાનાં કપિલો મુનિઃ ॥૨૬॥

સર્વ વૃક્ષોમાં હું અશ્વત્થ છું, દેવર્ષિઓમાં હું નારદ છું.
 ગન્ધર્વોમાં હું ચિત્રરથ છું, સિદ્ધોમાં હું કપિલ મુનિ છું. ૨૬.

સર્વ વૃક્ષોમાં હું વૃષ્ણુવ સ્વરૂપ પૂજ્ય અશ્વત્થ અથવા પીપળો
 છું. દેવર્ષિઓમાં હું મહાભાગવત નારદ છું. ગન્ધર્વોમાં હું ચિત્રરથ
 છું અને સિદ્ધોમાં હું ભગવદ્વતાર સાંખ્યતત્ત્વનો વક્તા કપિલ
 મુનિ છું. ૨૬.

ઉચ્ચૈઃશ્રવસમશ્વાનાં વિદ્ધિ મામમૃતોદ્ભવમ્ ।

પેરાવતં ગજેન્દ્રાણાં નરાણાં ચ નરાધિપમ્ ॥ ૨૭ ॥

અશ્વોમાં મને અમૃત સાથે ઉત્પન્ન થએલો ઉચ્ચૈઃશ્રવા,
ગજેન્દ્રોમાં ઐરાવત અને માણસોમાં રાજા જાણુ. ૨૭.

અશ્વોમાં હું અમૃત સાથે ઉત્પન્ન થએલો સાત મુખવાળો
અગ્નિસ્વરૂપ ઉચ્ચૈઃશ્રવા છું. ઉત્તમ હાથીઓમાં હું ઐરાવત છું. અને
માણસોમાં હું રાજા છું. ૨૭.

આયુધાનામહં વજ્રં ધેનૂનામસ્મિ કામધુક્ ।

પ્રજનશ્ચાસ્મિ કન્દર્પઃ સર્પાણામસ્મિ વાસુકિઃ ॥૨૮॥

આયુધોમાં હું વજ્ર છું, ધેનુઓમાં હું કામધેનુ છું,
(કામોમાં) હું પ્રજા ઉત્પન્ન કરનાર કામ છું, સર્પોમાં હું
વાસુકિ છું. ૨૮.

શસ્ત્રોમાં હું વજ્ર છું. ગાયોમાં હું કામધેનુ છું. કામોમાં ભગ-
વદીય પ્રજાની ઉત્પત્તિના હેતુરૂપ કામ હું છું. સર્પોમાં હું વાસુકિ છું.

અનન્તશ્ચાસ્મિ નાગાનાં વરુણો યાદસામહમ્ ।

પિતૃણામર્યમા ચાસ્મિ યમઃ સંયમતામહમ્ ॥ ૨૯ ॥

નાગોમાં હું અનંત છું, જલચરોમાં હું વરુણ છું, પિત્ર-
ઓમાં હું અર્યમા છું અને સંયમ કરનારમાં હું યમ છું. ૨૯.

નાગોમાં હું અનંત અર્થાત શેષ છું, જલચરોમાં હું તેઓના
અધિષ્ઠાતા વરુણ છું. પિતૃઓમાં હું આદ્યાત્મનો ભોગ કરનાર અર્યમા
છું, અને સંયમ કરનારમાં હું યમ છું. ૨૯.

પ્રહ્લાદશ્ચાસ્મિ દૈત્યાનાં કાલઃ કલયતામહમ્ ।

મૃગાણાં ચ મૃગેન્દ્રોઽહં વૈતનેયશ્ચ પક્ષિણામ્ ॥૩૦॥

દૈત્યોમાં હું પ્રહ્લાદ છું. ગણનારમાં હું કાલ છું. પશુ-
ઓમાં હું સિંહ છું, અને પક્ષિઓમાં ગરુડ છું. ૩૦.

દૈત્યોમાં હું મહાભાગવત દૈત્યકુલનો ઉદ્ધાર કરનાર પ્રહ્લાદ છું.
પ્રાણીઓના આયુષ્ય વગેરેની ગણના કરનાર સંવત્સર વગેરેમાં હું
કાલ છું. પશુઓમાં હું તેઓનો રાજા સિંહ છું અને પક્ષિઓમાં
હું તેઓનો રાજા ગરુડ છું. ૩૦.

પવનઃ પવતામસ્મિ રામઃ શસ્ત્રમૃતામહમ્ ।

ઘ્રષાણાં મકરશ્ચાસ્મિ સ્ત્રોતસામસ્મિ જાહ્નવી ॥૩૧॥

શુદ્ધિ કરનારમાં હું પવન છું, શસ્ત્રધારીઓમાં હું રામ છું.
મત્સ્યોમાં હું મકર છું, વહેતા જલોમાં હું ગંગા છું. ૩૧.

શુદ્ધિ કરનાર પદાર્થોમાં હું પવન છું, શસ્ત્ર ધારણ કરનારાઓમાં
હું દશરથનો પુત્ર રામ છું, અથવા શસ્ત્રધારણ કરનારાઓમાં હું
જમદગ્નિનો પુત્ર પરશુરામ છું. મત્સ્યોમાં હું મકર છું. વહેતા
જલોમાં હું ભગવત્પાદોદક ગંગા છું. ૩૧.

સર્ગાનામાદિરન્તશ્ચ મધ્યં ચૈવાહમર્જુન ।

અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનાં વાદઃ પ્રવદતામહમ્ ॥૩૨॥

હે અર્જુન ! સૃષ્ટિઓનો આદિ, અંત, તથા મધ્ય પણ
હું છું. વિદ્યાઓમાં અધ્યાત્મવિદ્યા અને વાદ કરનારોના વાદ
હું છું. ૩૨.

પુષ્ટિ, પ્રવાહ, અને મર્યાદા ત્રણે સૃષ્ટિના આદિ, અંત, અને
મધ્ય હું છું. વિદ્યાઓમાં તત્ત્વનો નિર્ધાર કરનારી અધ્યાત્મવિદ્યા
અને વાદ કરનારાઓનો તત્ત્વના સ્વરૂપના નિર્ણયાત્મક વાદ હું છું.

અક્ષરાણામકારોઽસ્મિ દ્વન્દ્વઃ સામાસિકસ્ય ચ ।

અહમેવાક્ષયઃ કાલો ધાતાઽહં વિશ્વતોમુખઃ ॥૩૩॥

અક્ષરોમાં હું અકાર છું સમાસોમાં હું દ્વન્દ્વ છું. હુંજ

અક્ષય કાલ છું. સર્વત્ર સુખવાળો ધાતા હું છું. ૩૩.

અક્ષરોમાં હું વાસુદેવવાચક ' અ ' છું. શ્રુતિ પણ કહે છે કે ' અકાર સર્વ વાણી છે. ' સમાસોમાં ઉભય પદનું જેમાં પ્રાધાન્ય છે તેવો દન્દ સમાસ હું છું. દન્દ સિવાયના સમાસોમાં એક પદનું જ પ્રાધાન્ય હોય છે, પરંતુ દન્દ સમાસમાં ઉભય પ્રદનું પ્રાધાન્ય હોય છે. પ્રવાહરૂપ અક્ષય કાલ પણ હું જ છું. સર્વત્ર સુખવાળો સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનાર ધાતા પણ હું છું. ૩૩.

મૃત્યુઃ સર્વહરશ્ચાદમુદ્ભવશ્ચ ભવિષ્યતામ્ ।

કીર્તિઃ શ્રીર્વાક્ ચ નારીણાં સ્મૃતિર્મેધા ધૃતિઃ ક્ષમા ॥૩૪॥

સર્વને હરનાર મૃત્યુ અને ભવિષ્યમાં થનાર પદાર્થોનો ઉદ્ભવ હું છું. સ્ત્રીઓમાં હું કીર્તિ, શ્રી, વાક, સ્મૃતિ, મેધા, ધૃતિ અને ક્ષમા છું. ૩૪.

સર્વનો સંહાર કરનાર મૃત્યુ હું છું. ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થનાર પદાર્થોનો ઉદ્ભવ અર્થાત્ ઉત્પત્તિ હું છું. નારીઓમાં કીર્તિ, શ્રી, વાણી, સ્મૃતિ, મેધા, ધૃતિ, અને ક્ષમા એ સાત હું છું. ૩૪.

બૃહત્સામ તથા સાન્નાં ગાયત્રી છંદસામહમ્ ।

માસાનાં માર્ગશીર્ષોઽહમૃતૂનાં કુસુમાકરઃ ॥૩૫॥

સામોમાં હું બૃહત્સામ છું, છંદોમાં હું ગાયત્રી છું. માસોમાં હું માર્ગશીર્ષ છું, ઋતુઓમાં હું વસંત છું. ૩૫.

સામોમાં હું બૃહત્સામ છું. આ સામથી સર્વેશ્વર તરીકે સ્તુતિ થતી હોવાથી આ સામ ઉત્તમ છે. વેદના છંદોમાં હું ભગવત્સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરનાર ગાયત્રી છું. માસોમાં હું માર્ગશીર્ષ માસ છું અને ઋતુઓમાં હું જડ પદાર્થોમાં પણ આનંદ ઉત્પન્ન કરનારી અને જંદાવનમાં નિલ રહેનારી વસંત ઋતુ છું. ૩૫.

દ્યુતં છલયતામસ્મિ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ।

જયોઽસ્મિ વ્યવસાયોઽસ્મિ સત્ત્વં સત્ત્વવતામહમ્ ॥૩૬॥

છલનારાઓનું હું દ્યુત છું, તેજસ્વીઓનું હું તેજ છું. હું જય છું, હું વ્યવસાય છું, સત્ત્વવાળાઓમાં હું સત્ત્વ છું. ૩૬.

છલ કરનારાઓનું દ્યુત હું છું. તેજસ્વીઓમાં હું તેજ છું. જય હું છું. વ્યવસાય અર્થાત્ ઉદ્યમ અથવા નિશ્ચય હું છું. સત્ત્વ વાળાઓમાં એટલે વૈર્યવાળામાં હું સત્ત્વ અર્થાત્ વૈર્ય છું. ૩૬.

વૃષ્ણીનાં વાસુદેવોઽસ્મિ પાણ્ડવાનાં ધનંજયઃ ।

મુનીનામપ્યહં વ્યાસઃ કવીનામુશના કવિઃ ॥૩૭॥

વૃષ્ણુઓમાં હું વાસુદેવ છું, પાંડવોમાં હું ધનંજય છું, મુનીઓમાં પણ હું વ્યાસ છું, કવિઓમાં હું શુક્રાચાર્ય કવિ છું. ૩૭.

વૃષ્ણુઓમાં હું વાસુદેવ છું. વસુદેવના ઘેર ધર્મમય ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ થયેલો છે અને તે અન્યત્ર કેવલ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે. તેથી વાસુદેવની વિભૂતિમાં ગણના કરેલી છે. અથવા વૃષ્ણુઓમાં વસુદેવના પુત્ર અક્ષલદ્ર મારી વિભૂતિ છે. પાંચ પાંડવો મધ્યે નારાયણના અંશ નર૩૫ ધનંજય અર્થાત્ તું મારી વિભૂતિ છે. મનન કરનાર મુનિઓમાં હું કૃષ્ણ દ્વૈપાયન છું, અને કવિઓમાં હું ઉત્તમ કવિ શુક્રાચાર્ય છું. ૩૭.

દળ્હો દમયતામસ્મિ નીતિરસ્મિ જિગીષતામ્ ।

મૌનં ચૈવાસ્મિ ગુહ્યાનાં જ્ઞાનં જ્ઞાનવતામહમ્ ॥૩૮॥

દમનારાઓનો દંડ હું છું. જયની ઇચ્છાવાળાઓની નીતિ

હું છું. ગુહ્ય પદાર્થોમાં હું મોન છું, અને જ્ઞાનીઓનું જ્ઞાન
હું છું. ૩૮.

દમનારાઓનો સર્વના દોષને હરનાર દંડ હું છું. ૩૯

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।

न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥૩૯॥

હે અર્જુન ! સર્વભૂતોનું જે કાંઈ બીજ છે તે હું છું.
એવું કોઈ અર અથવા અચર ભૂત નથી જે મારા વિનાનું
હોય. ૩૯.

અર અથવા અચર ભૂતમાત્ર મારી ઉપર કહેલી બે પ્રકૃતિનું
કાર્ય હોવાથી એવું કોઈ સંભવતું નથી કે જે મારા વિનાનું હોય.
તેથી સર્વત્ર હું છું. ૩૯.

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ।

एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरો मया ॥૪૦॥

હે પરંતપ ! મારી દિવ્ય વિભૂતિઓનો અંત નથી. આ તે
વિભૂતિનો વિસ્તાર મેં ઉદ્દેશથી કહ્યો. ૪૦.

ઉદ્દેશથી એટલે નામમાત્રથી મેં વિભૂતિઓનો વિસ્તાર કહ્યો.
મારી દિવ્ય વિભૂતિઓ અનંત હોવાથી તે કહેતાં પાર આવેજ નહિ.

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावગच्छ त्वं मम तेजोऽशसंभवम् ॥૪૧॥

જે જે વિભૂતિવાળું શોભાવાળું અથવા ઉત્કર્ષવાળું સત્ત્વ
(છે) તે તે મારા તેજના અંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું તું જાણ. ૪૧.

જે જે સત્ત્વ અથવા પદાર્થ વિભૂતિવાળો એટલે ઐશ્વર્યવાળો,
શોભા અથવા સૌંદર્યવાળો, અથવા ઉત્કર્ષવાળો (છે) તે તે મારા

તેજના અંશમાંથી ઉત્પન્ન થએલો છે એમ તું જાણુ. જડ, જીવ, અને અંતર્યામી ત્રણેમાં મારા સત્, ચિત્, અને આનંદ અંશોનો અનુક્રમે આવિર્ભાવ હોવાથી જે જે પદાર્થમાં ઐશ્વર્ય, સૌંદર્ય, અથવા ઉત્કર્ષ છે તે મારા ત્રણમાંથી એક અંશમાંથી ઉત્પન્ન થએલ છે. મારી વિભૂતિનો અંત નથી, તેથી મારી વિભૂતિ જાણવાનું આ સામાન્ય લક્ષણ કહ્યું. ૪૧.

અથવા बहुनैतेन किं ज्ञानेन तवार्जुन ।

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥૪૨॥

અથવા હે અર્જુન ! આ બહુ જ્ઞાનથી તને શું (લાભ છે ?) હું એક અંશથી આ સર્વ જગતને વ્યાપીને રહેલો છું. ૪૨.

ઉપર સર્વ વિભૂતિઓ કહી તેનો યોગમાં ઉપસંહાર કરે છે. હે અર્જુન ! આ સવ જ્ઞાનથી તને શું લાભ થવાનો છે ? હું પુરુષોત્તમ મારા એક અંશથી અર્થાત્ અક્ષરના મહિમાથી મારા અધ્યાત્મરૂપથી આ સર્વ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ, ચેતન અને અચેતન જગતને વ્યાપી અથવા ધારણ કરી રહેલો છું. એ મારા યોગનું ઐશ્વર્ય જાણુ. આવું માફ માહાત્મ્ય છે. ૪૨.

॥ इति दशमोऽध्यायः ॥

॥ अथैकादशोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ।—

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।

यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥૧॥

મારા પર અનુગ્રહ કરવા આપે જે પરમ ગુહ્ય અધ્યાત્મ

વચન કહ્યાં તેથી મારો આ મોહ નષ્ટ થયો. ૧.

ગયા અધ્યાયના અંતે લગવાને પોતાનો પરમ અસાધારણ યોગ કહ્યો, અને કહ્યું કે “ હું એક અંશથી આ સર્વ જગતને વ્યાપી રહેલો છું.” આવું લગવાનું રૂપ સાંભળી તેનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા થવાથી ચાર શ્લોકથી (૧-૪) અર્જુન એ રૂપનાં દર્શન માટે પ્રાર્થના કરે છે. આપે મારા ઉપર અનુગ્રહ કરવા પરમ ગુણ અધ્યાત્મ વચનથી મને જોડ દીધો. તેનાથી મારો આપના ઐશ્વર્યના અજ્ઞાનરૂપ મોહ નષ્ટ થયો, અર્થાત્ આપના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન કરાવનાર આપની ગ્રાણીનું મને શ્રવણ થયું. પરંતુ આપના તેવા રૂપનું દર્શન થયું નથી. ૧.

भवान्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।

त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥૨॥

હે કમલપત્ર જેવા ચક્ષુવાળા! આપથી ભૂતોની ઉત્પત્તિ તથા લય તેમજ (આપનું) અવ્યય માહાત્મ્ય પણ મેં વિસ્તારથી સાંભળ્યાં. ૨.

આપમાંથી ભૂતમાત્રની ઉત્પત્તિ તથા સર્વ ભૂતોનો લય થાય છે એ મેં વિસ્તારથી સાંભળ્યું, તેમજ આપનું અવ્યય માહાત્મ્ય પણ મેં સાંભળ્યું. ૨.

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥૩॥

હે પરમેશ્વર! આપે આપનું સ્વરૂપ જેવું કહ્યું તેવુંજ છે. હે પુરુષોત્તમ! આપનાં ઐશ્વર્ય રૂપનાં દર્શન કરવા ઇચ્છું છું. ૩.
આપના વચનમાં મને અવિશ્વાસ નથી. આપે જેવું આપનું

સ્વરૂપ વર્ણવ્યું તે તેવુંજ છે તેમાં મને અવિશ્વાસ નથી. આજ દર્શાવે છે કે મારો મોહ દૂર થયો છે. હે પુરુષોત્તમ, આપના તે ઐશ્વર્યરૂપ અર્થાત્ આપના ઐશ્વર્યવાળાં રૂપનું દર્શન કરવાની મારી ઇચ્છા છે. ૩.

મન્યસે यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।

योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥૪॥

હે પ્રભો ! હે યોગેશ્વર ! જો તે મારાથી જોઈ શકાય તેવું આપ માનતા હો તો આપ મને આપના અવ્યય સ્વરૂપ નાં દર્શન કરાવો. ૪.

આ દર્શન જીવની કૃતિથી પ્રાપ્ત થાય તેવાં નથી પરંતુ ઈશ્વરની ઇચ્છા હોય તોજ થઈ શકે તેમ હોવાથી કહે છે કે હે પ્રભો ! જો તે મારાથી જોઈ શકાય તેવું આપ માનતા હો તો મને આપના તે અવ્યય સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવો. ૪.

શ્રી ભગવાનુવાચ ।—

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥૫॥

હે પાર્થ ! નાના પ્રકારના, વિધવિધ વર્ણ અને આકૃતિ વાળાં મારાં સેંકડો અને હજારો દિવ્ય રૂપો તું જો. ૫.

અર્જુને એ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી તેથી પોતાનું અદ્ભુત અક્ષર સ્વરૂપ દર્શાવવા ભગવાન પ્રથમ ચાર (૫-૮) શ્લોકથી તેનાં દર્શન કરવા માટે અર્જુનને સાવધાન કરે છે. હે પાર્થ ! મારાં સેંકડો અને હજારો અર્થાત્ તારી ઇચ્છામાં આવે તેટલાં દિવ્ય રૂપો તું જો. ૫.

पश्यादित्यान्वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।

बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्वाणि भारत ॥૬॥

હે ભારત ! આદિત્યો, વસુઓ, રુદ્રો, અશ્વિનકુમારો,
તથા પ્રથમ નહિ જોએલાં એવાં બહુ આશ્ચર્યો તું જો. ૬.

એકજ સ્થાનમાં અન્યોન્ય વિરુદ્ધ ધર્મો જે રૂપમાં રહેલાં હોય
તે આશ્ચર્યરૂપ છે. એવાં બહુ આશ્ચર્યો જો. ૬.

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्रष्टुमिच्छसि ॥७॥

હે ગુડાકેશ, મારા આ દેહમાં સ્થાવર જંગમ સહિત સર્વ
જગત એક સ્થળે રહેલું આજ જો, અને અન્ય જે જોવાની
છાછા હોય તે જો. ૭.

આ અર્થાત્ આ અક્ષર સ્વરૂપ મારા દેહમાં સ્થાવર જંગમ
સહિત સર્વ જગત એકજ સ્થળે રહેલું તું આજ જો. અહીં જગતનું
પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાનું કહેલું હોવાથી જગત સત્ય છે, મિથ્યા નથી
એમ સિદ્ધ થાય છે. અન્ય જે કાંઈ જોવાની છાછા હોય તે પણ
તું જો. ૭.

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥८॥

પરંતુ આજ તારા ચક્ષુથી મારાં દર્શન કરવા તું સમર્થ
નથી, (તેથી) તને દિવ્ય ચક્ષુ આપું છું. મારો ઐશ્વર્ય યોગ
તું જો. ૮.

આ તારા પ્રાકૃત ચક્ષુઓ જે માત્ર પરિમિત વસ્તુનું જ ગ્રહણ
કરી શકે તેવાં છે તેનાથી મારાં અલૌકિક અક્ષર સ્વરૂપનાં દર્શન
થઈ શકશે નહિ, તેથી હું તને દિવ્ય ચક્ષુ આપું છું. તેથી તું

મારો ઐશ્વર્ય યોગ અર્થાત્ જોતી અંદર સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મો આશ્રય કરી રહેલા છે તેવું ૩૫ જો. ૮.

સંજય ઉવાચ ।—

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ।

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥૯॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥૧૦॥

दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनम् ।

सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥૧૧॥

હે રાજન ! મહાયોગેશ્વર હરિએ એમ કહીને પછી અનેક મુખ અને નયનવાળું, અનેક અદ્ભુત દર્શનવાળું, અનેક દિવ્ય આભરણોવાળું, દિવ્ય અનેક આયુધો ધારણ કરેલું, દિવ્ય માલા અને વસ્ત્રો ધારણ કરેલું, દિવ્ય ગંધોના લેપવાળું સર્વ આશ્ચર્યવાળું, પ્રકાશમાન, અનન્ત, સર્વત્ર મુખવાળું (પોતાનું) પરમ ઐશ્વર્ય ૩૫ અર્જુનને દેખાડ્યું. (૯. ૧૧.)

હે રાજન ! સર્વકારણસમર્થ મહાયોગેશ્વર હરિએ એ પ્રમાણે કહી અર્જુનને પોતાનું પરમ ઐશ્વર્ય ૩૫ દેખાડ્યું. આ રૂપને અનેક મુખ અને નયન હતાં, તેમાં અનેક અદ્ભુત દેખાવો હતા. કિરીટ વગેરે અનેક દિવ્ય આભરણો ધારણ કરેલાં હતાં, તેમજ ભક્તોના તાપને દૂર કરનાર ગદા વગેરે અનેક દિવ્ય આયુધો, અને દિવ્ય માલા અને વસ્ત્રો ધારણ કરેલાં હતાં, દિવ્ય ગંધોનો લેપ કરેલો હતો. તે ૩૫ સર્વ આશ્ચર્યોવાળું હતું અર્થાત્ તેમાં સર્વ પરસ્પર

વિરુદ્ધ ધર્મો રહેલા હતા. તે પ્રકાશમાન અનંત અને સર્વત્ર મુખ-
વાળું હતું. (૯-૧૧)

દિવિ સૂર્યસહસ્રસ્ય ભવેદ્યુગપદુત્થિતા ।

યદિ ભાઃ સદશી સા સ્યાદ્ભાસસ્તસ્ય મહાત્મનઃ ॥૧૨॥

જે આકાશમાં એક સાથે (ઉદય પામેલા) એક હજાર
સૂર્યનો પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય તો તે તે મહાત્માના પ્રકાશના
જેવો થાય. ૧૨.

આ અલૌકિક રૂપના પ્રકાશનું અભૂત ઉપમાથી વર્ણન કરે છે.
આકાશમાં જે એક હજાર સૂર્ય એક સાથે ઉદય પામે તો તેમનો
જે પ્રકાશ થાય તે એ મહાત્માના પ્રકાશ સમાન કદાચ થાય !
અર્થાત્ તે મહાત્માના પ્રકાશ જેવો તે થાય નહિ, પરંતુ તે મહાત્માના
પ્રકાશનું જ્ઞાન તેનાથી કદાચ થઈ શકે. ૧૨.

તત્રૈકસ્થં જગત્કૃત્સ્નં પ્રવિભક્તમનેકથા ।

અપચ્ચદેવદેવસ્ય શરીરે પાણ્ડવસ્તદા ॥૧૩॥

તે સમયે પાંડવે દેવોના દેવના શરીરમાં એક સ્થલે રહેલું
અને અનેક પ્રકારે વિભક્ત થયેલું સંપૂર્ણ જગત્ જોયું. ૧૩.

પોતાના માહાત્મ્યના જ્ઞાન વિના ભક્તિ દત્ત થઈ શકે તેમ નહિ
હોવાથી ભગવાને કૃપાથી જ્યારે અર્જુનને પોતાના અક્ષરસ્વરૂપનાં
દર્શન કરાવ્યાં ત્યારે અર્જુનને ચેતન અને અચેતન ચૌદલોક સહિત અનેક
પ્રકારે વિભક્ત થયેલું સર્વ જગત્ દેવોના પણ દેવ શ્રીધુરુષોત્તમના
શરીરમાં એક સ્થળે રહેલું જોયું. આવીજ રીતે શ્રીયશોદ્ધાજીએ મૃત્સ્ના-
ભક્ષણના પ્રસંગમાં ભગવાનના મુખારવિંદમાં સર્વ જગત્ જોયું હતું,
પરંતુ શ્રીયશોદ્ધાજીનો પ્રેમ પોતામાં દત્ત થાય તે માટે ભગવાને તેમના

માહાત્મ્યજ્ઞાનનું પોતાની વૈષ્ણવી માયાથી તરતજ તિરોધન કર્યું હતું એ શુદ્ધ પુષ્ટિનું માહાત્મ્ય છે. અર્જુનનો શુદ્ધ પુષ્ટિમાં અધિકાર નથી, પરંતુ મર્યાદાપુષ્ટિમાં અધિકાર છે, તેથી ભગવાને કૃપા કરી તેને અક્ષરસ્વરૂપનાં દર્શન કરાવી પોતાના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન કરાવ્યું, પરંતુ શ્રીયશોદાજી પેઠે તેનો પ્રેમ દઢ કરવા તેના માહાત્મ્યના જ્ઞાનનું વૈષ્ણવી માયાથી તિરોધન કર્યું નથી. ૧૩.

તતઃ સ વિસ્મયાવિષ્ટો હૃષ્ટરોમા ધનંજયઃ ।

પ્રણમ્ય શિરસા દેવં કૃતાઙ્ગલિરભાષત ॥૧૪॥

પછી વિસ્મય પામેલા અને રોમાંચિત થએલા અર્જુને મસ્તકથી દેવને પ્રણામ કરી, હાથ જોડી (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૧૪.

દિવ્ય દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થવાથી ભગવાનના સ્વરૂપનાં દર્શન થવાથી વિસ્મય પામેલા એટલે આશ્ચર્યરસમાં નિમગ્ન થએલા અને રોમાંચિત થએલા અર્જુને દેવને મસ્તકથી પ્રણામ કરી હાથ જોડી નીચે પ્રમાણે વિનંતિ કરી. ૧૪.

પશ્યામિ દેવાંસ્તવ દેવ દેહે સર્વાંસ્તથા ભૂતવિશેષસંઘાન્ ।

બ્રહ્માણમશિં કમલાસનસ્થમૃષીંશ્ચ સર્વાનુરગાંશ્ચ દિવ્યાન્ ॥૧૫॥

હે દેવ ! આપના દેહમાં સર્વ દેવોને તથા ભૂતોના સમૂહોને, કમલાસન ઉપર બેઠેલા બ્રહ્માને, ઇશને, સર્વ ઋષિઓને, અને દિવ્ય સર્પોને હું જોઉં છું. ૧૫.

અહીંથી સત્તર શ્લોકથી (૧૫-૩૧) અર્જુન ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે. ભગવાનની ૧૬ કળાઓ ૩૫ ૧૬ શ્લોક, અને ૧ શ્લોક પ્રાર્થનાનો મળી ૧૭ શ્લોકથી વિગતિ કરે છે. ૧૫.

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् ।

नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपम् ॥૧૬॥

હું આપને અનેક બાહુ, ઉદર, મુખ, અને નેત્રવાળા અને સર્વતઃ અનંત રૂપવાળા જોઉં છું. હે વિશ્વેશ્વર ! આપનો અંત, મધ્ય, અથવા આદિ હું જોતો નથી, આપને વિશ્વરૂપ જોઉં છું. ૧૬.

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।

पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्तादीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥૧૭॥

કિરીટવાળા, ગદાવાળા, ચક્રવાળા, તેજના સમૂહરૂપ, સર્વતઃ પ્રકાશમાન, જેની સામે દષ્ટિ થઈ ન શકે તેવા, સર્વ બાજુએ પ્રદીપ્ત અગ્નિ અને સૂર્યના જેવો કાંતિવાળા તથા પ્રમાણ થઈ ન શકે તેવા હું આપને જોઉં છું. ૧૭.

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥૧૮॥

આપ અક્ષર છો. પરમ જાણવા યોગ્ય છો. આપ આ વિશ્વના પરમ નિધાન છો. આપ શાશ્વત ધર્મનું રક્ષણ કરનાર અવ્યય છો. હું આપને સનાતન પુરુષ માનું છું. ૧૮.

આપ અક્ષર સ્વરૂપ પરમબ્રહ્મ છે. તેથીજ જ્ઞાનીઓને અને ભક્તોને જાણવા યોગ્ય છો. અહીં ભગવાનને અક્ષર કહ્યા તેથી સર્વની ઉત્પત્તિ તેમનામાંથી છે એમ કહ્યું. હવે લયસ્વરૂપ કહે છે. આપ આ વિશ્વના પરમ નિધાન અથવા લયસ્થાન છો. હવે પાલકપણું કહે છે. આપ શાશ્વત ધર્મનું રક્ષણ કરનાર છો. ગુણાત્મક ન હોતાં અવ્યય એટલે અવિનાશી અથવા નિત્ય છો. હું આપને સનાતન પુરુષ અથવા પુરુષોત્તમ માનું છું. આપ પુરુષોત્તમ છો એવો મારો નિશ્ચય છે. ૧૮.

અનાદિમધ્યાન્તમનંતવીર્યમનંતવાહું શશિસૂર્યનેત્રમ્ ।

વશ્યામિ ત્વાં દીપ્તહુતાશવક્ત્રં સ્વતેજસા વિશ્વમિદં તપન્તમ્ ॥૧૯॥

આદિ, મધ્ય, તથા અંત રહિત, અનંત વીર્યવાળા, અનંત બાહુવાળા, ચંદ્ર અને સૂર્યરૂપી નેત્રવાળા, પ્રદીપ્ત અગ્નિ જેના મુખમાં છે તેવા અને પોતાના તેજથી આ વિશ્વને તપાવતા હું આપને જોઉં છું. ૧૯.

ઘાવાપૃથિવ્યોરિદમન્તરં હિ વ્યાપ્તં તયૈકેન દિશશ્ચ સર્વાઃ ।

દૃષ્ટાદ્મુતં રૂપમુગ્રં તવેદં લોકત્રયં પ્રવ્યથિતં મહાત્મન ॥૨૦॥

આકાશ અને પૃથિવીનું આ અંતર અને સર્વ દિશાઓ આપ એકલાંએ વ્યાપેલાં છે. હે મહાત્મા આપનું આ અદ્ભુત ઉગ્ર રૂપ જોઈને ત્રણે લોક બહુ વ્યથિત થએલા છે. ૨૦.

અયી હિ ત્વાં સુરસંઘા વિશન્તિ કોચિદ્દીતાઃ પ્રાજ્ઞલયો ગૃણન્તિ ।

સ્વસ્તીત્યુક્તવા મહર્ષિસિદ્ધસંઘાઃ સ્તુવાન્તિ ત્વાં સ્તુતિભિઃપુષ્કલાભિઃ ॥

આ દેવોનાં ટોળાં આપમાં પ્રવેશ કરે છે. કેટલાકે ભય પામી હાથ જોડી સ્તુતિ કરે છે. મહર્ષિ અને સિદ્ધોનાં ટોળાંઓ ‘સ્વસ્તિ’ એમ કહી પુષ્કલ સ્તુતિથી આપનું સ્તવન કરે છે. ૨૧.

રુદ્રાદિત્યા વસવો યે ચ સાધ્યા વિશ્વેઽશ્વિનૌ મરુતશ્ચોષ્મપાશ્ચ ।

ગન્ધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધસંઘા વીક્ષન્તે ત્વાં વિસ્મિતાશ્ચૈવ સર્વે ॥૨૨॥

રુદ્રો, આદિત્યો, વસુઓ, અને સર્વે સાધ્યો, યે અશ્વિની-કુમારો, મરુતો, પિતૃઓ, ગન્ધર્વો, યક્ષો, અસુરો, અને સિદ્ધોના સમૂહો સર્વ વિસ્મિત થઈ આપનાં દર્શન કરે છે. ૨૨.

રૂપં મહત્તે बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहुरूपादम् ।

बहुदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥२३॥

હે મહાબાહો ! બહુ મુખ અને નેત્રવાળા, બહુ બાહુ સાથળ અને ચરણવાળા, બહુ ઉદરવાળા, અને ઘણી દાઢાથી વિકાળ આપનાં. મોટાં રૂપને જોઈને લોકો તેમજ હું બહુ વ્યથિત થયા છીએ. ૨૩.

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्ताविशालनेत्रम् ।

दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो॥

હે વિષ્ણો ! આકાશનો સ્પર્શ કરતા, પ્રકાશમાન, અનેક રંગવાળા, પ્રસારેલ મુખોવાળા, પ્રદીપ્ત અને વિશાલ નેત્રોવાળા આપને જોઈને જેનો અંતરાત્મા બહુ વ્યથિત થએલો છે એવો હું ધૈર્ય અથવા શાંતિ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. ૨૪.

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसंनिभानि ।

विशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥२५॥

દાઢાથી વિકાલ અને કાલાગ્નિ જેવાં આપનાં મુખો જોઈનેજ હું દિશાઓ જાણતો નથી અને મને શાંતિ મળતી નથી. તેથી હે દેવેશ ! હે જગન્નિવાસ ! પ્રસન્ન થાઓ. ૨૫.

આપનાં વિકાળ અને કાલાગ્નિ જેવાં મુખો જોઈનેજ હું દિશાઓ જાણતો નથી એટલે કઈ દિશામાં નાસવું તે મને સૂઝ પડતી નથી, કાઈ દિશામાં નાસવાથી ભય દૂર થાય તેવું જણાતું મથી. ૨૫.

अमी च त्वा धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसंघैः ।

भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरापि योधमुख्यैः॥२६॥

વક્ત્રાણિ તે ત્વરમાણા વિશન્તિં દંષ્ટ્રાકરાલાનિ ભયાનકાનિ ।
કેચિદ્વિલગ્ના દશનાન્તરેષુ સંદૃશ્યન્તે ચૂર્ણિતૈરુત્તમાઙ્ગૈઃ ॥૨૭॥

અને આ ધૃતરાષ્ટ્રના સર્વ પુત્રો તેમજ ભીષ્મ, દ્રોણ, અને
શતપુત્ર ભૂપાલોના સમૂહો સાથે અને આપણા પણ મુખ્ય
યોદ્ધાઓ સાથે દાદોથી વિકાલ અને ભયાનક આપનાં મુખો
પ્રતિ દોડીને આપમાં પ્રવેશ કરે છે. કેટલાકો ચુરેચુરા થએલા
મસ્તકોથી ઢાંતોની ફાટોમાં ચાંટેલા દેખાય છે. ૨૬-૨૭.

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।

तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥૨૮॥

જેમ નદીઓના અનેક જલના પ્રવાહો સમુદ્રનીજ તરફ
બહે છે તેમ આ નરલોકના વીરપુરુષો આપનાં સર્વ બાહુઓ
જવલતાં મુખોમાં પ્રવેશ કરે છે. ૨૮.

નદીઓના પ્રવાહો પોતાના લયસ્થાનરૂપ સમુદ્ર પ્રતિ વહી સમુ-
દ્રમાં લય પામે છે તેવી રીતે આ વીરપુરુષો આપનાં જવલતાં
મુખોમાં પ્રવેશ કરી લય પામે છે. ૨૮.

લયનું અથવા નાશનું દૃષ્ટાંત ઉપર કહ્યું તેમાં નાશ પ્રકટ
નહિ લાગવાથી નાશનો પ્રકાર વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા બીજું દૃષ્ટાંત કહે છે.

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतंगा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।

तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः॥૨૯॥

જેમ પતંગીઆઓ વધારે વેગવાળા થઈ પ્રજ્વલિત
અગ્નિમાં પોતાના નાશ માટે પ્રવેશ કરે છે તેમજ લોકો પણ
વધારે વેગવાળા થઈ આપના મુખોમાં પોતાના નાશ માટે
પ્રવેશ કરે છે. ૨૯.

લેલિયસે ગ્રસમાનઃ સમંતાલ્લોકાન્સમગ્રાન્વદનૈર્જ્વલદ્ધિઃ ।

તેજોભિરાપૂર્ય જગત્સમગ્રં માસસ્તવોગ્રાઃ પ્રતપન્તિ વિષ્ણોઃ॥૩૦॥

આપ જ્વલતા મુખોથી ચારે તરફથી સર્વ લોકોને ગ-
ળતાં ચાહો છો. હે વિષ્ણુ ! આપનાં ઉગ્ર તેજો પોતાની કાંતિથી
સર્વ જગતને ભરી દઈ પ્રકાશે છે. ૩૦.

આહ્યાહિ મે કો ભવાનુગ્રરૂપો નમોસ્તુ તે દેવધર પ્રસીદ ।

વિજ્ઞાતુમિચ્છામિ ભવન્તમાદ્યં ન હિ પ્રજાનામિ તવ પ્રવૃત્તિમ્॥૩૧

ઉગ્રરૂપવાળા આપ કોણુ તે મને કહો. હે દેવધર !
આપને નમસ્કાર હો ! આપ પ્રસન્ન થાઓ. આદ્ય (પુરુષ)
આપને જાણવા ઇચ્છું છું, કારણ કે આપની પ્રવૃત્તિ હું જા-
ણતો નથી. ૩૧.

અર્જુનને ભય થયેલો હોવાથી ‘ આપ પ્રસન્ન થાઓ ’ એમ
કહે છે. આપ આદ્ય પુરુષ છો અને આ ભયંકર આકારમાં સર્વથી
વિલક્ષણ દેખાઓ છો તેથી આપને જાણવા ઇચ્છું છું, કારણ કે
આપની પ્રવૃત્તિ પણ હું જાણતો નથી. ૩૧.

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ ।—

કાલોઽસ્મિ લોકક્ષયકૃત્પ્રવૃદ્ધો લોકાન્સમાહર્તુમિદ પ્રવૃત્તઃ ।

ઋતેઽપિ ત્વાં ન ભવિષ્યન્તિ સર્વે યેઽવસ્થિતાઃ પ્રત્યનીકેષુ યોધાઃ ।

હું લોકોનો ક્ષય કરનાર વૃદ્ધિ પામેલો કાલ છું, લોકોનો
સંહાર કરવા અહીં પ્રવૃત્ત થયેલો છું. દરેક સૈન્યમાં જે યો-
દ્ધાઓ ઉભેલા છે તે સર્વે તારા વિના પણ રહેવાના નથી. ૩૨.

હું કાલ છું. કાલરૂપ હોવાથી અસુરાવેશવાળા શૂવોનું મૃત્યુ

કરનાર છું; તેથી અસુરાવેશયાળા જીવોનો સંહાર કરવા અહીં પ્રવૃત્ત થએલો છું. આજ સંકર્ષણભાવ છે, કારણકે સંકર્ષણ વ્યૂહ સંહાર કરનાર છે. તારા વિના પણ એટલે તું કોઈને નહિ મારે તોપણ આ ઉભય સૈન્યમાં જે યોદ્ધાઓ ઉભા રહેલા છે તેમાંથી કોઈપણ રહેવાનો નથી; કારણકે તું તેઓને નહિ મારે તોપણ કાલરૂપ હું તેઓને ગળી જઈશ, અને તેઓનો તિરોભાવ થઈ જશે. ૩૨.

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्मुङ्क्ष्वराज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन ॥३३॥

તેથી તું ઊઠ. યશ પ્રાપ્ત કર. શત્રુઓને જીતી સમૃદ્ધિ-વાળું રાજ્ય ભોગવ. પ્રથમથીજ મેંજ આમને મારેલા છે. હે સવ્યસાચિન ! તું નિમિત્ર માત્ર થા. ૩૩.

હે સવ્યસાચિન એટલે કાળા હાથથી આણુ ફેંકનાર ! આ સર્વ યોદ્ધાઓને કાલરૂપ મેંજ મારેલા છે. તારે માત્ર નિમિત્ત થઈ યશ પ્રાપ્ત કરવાનો છે, તેથી ઊઠ, અને શત્રુઓને મારી સમૃદ્ધિવાળું રાજ્ય ભોગવ. ૩૩.

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् ।

मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥

દ્રોણ, ભીષ્મ, જયદ્રથ, કર્ણ, તેમજ અન્ય વીર યોદ્ધાઓ-ને મેં મારેલા છે તેમને તું હણ. વ્યથા પામ નહિ. યુદ્ધ કર. સંપ્રામમાં તું શત્રુઓને જીતીશ. ૩૪.

‘ભીષ્મ દ્રોણ વગેરેને હું કેમ મારું ?’ એવી શંકા કર નહિ. આ સર્વ યોદ્ધાઓને મેં મારેલાજ છે, તેઓ કાલદૃષ્ટિથી અથવા પ્રારબ્ધ કર્મ વડેજ જીવે છે. તેમને હણ. તું દુઃખી ન થતાં યુદ્ધ કર. તું શત્રુઓને સંપ્રામમાં જીતીશ. ૩૪.

સંજય ઉવાચ ।—

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वपमानः किरीटी ।

नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ૩૫ ॥

કેશવનું આ વચન સાંભળીને, ઘણાજ ભયભીત થએલા અને ધૂજતા અર્જુને હાથ જોડી શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર કરી તથા પ્રણામ કરી ગદ્ગદ કંઠે પુનઃ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૩૫.

अर्जुन उवाच ।—

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।

रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥ ૩૬ ॥

હે હૃષીકેશ ! આપની કીર્તિથી જગત હર્ષ પામે છે અને પ્રસન્ન થાય છે, રાક્ષસો ભય પામી દિશાઓમાં દોડે છે, અને સર્વ સિદ્ધોના સમૂહો નમન કરે છે તે યોગ્યજ છે. ૩૬.

અહીંથી (૩૬ થી ૪૬) અગીઆર શ્લોકથી અર્જુન ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે. આ ૩૬ મો શ્લોક રક્ષોદ્રમંત્ર એટલે રાક્ષસોને મારવાનો મંત્ર છે. તે રક્ષોદ્રમંત્રશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૩૬.

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन्गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।

अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ૩૭ ॥

હે મહાત્મન ! બ્રહ્માથી પણ મોટા આદિકર્તા આપને (તેઓ) કેમ ન નમે ? હે અનન્ત ! હે દેવોના ઇશ ! હે જગન્નિવાસ ! આપ અક્ષર છો, સત્ છો, અસત્ છો, અને જે ‘ પર ’ છે તે છો. ૩૭.

આપ વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મના આશ્રય હોવાથી સત્ છો, અને અસત્ પણ છો. જે પર કારણ એટલે પુરુષોત્તમ છે તે પણ આપ છો.

ત્વમાદિદેવઃ પુરુષઃ પુરાણસ્ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।
વેત્તાસિ વેદ્યં ચ પરં ચ ધામ ત્વયા તતં વિશ્વમનંતરૂપ ॥૩૮॥

આપ આદિદેવ છો, પુરાણ પુરુષ છો. આપ આ વિશ્વનું પરમ નિધાન છો. આપ વેત્તા છો, વેદ્ય છો, અને પરમ ધામ છો. હે અનંતરૂપ ! વિશ્વ આપથી વ્યપાએલું છે. ૩૮.

આપ આદિદેવ છો અથવા દેવોના આદિ છો. આપ પુરાણ પુરુષ અથવા પુરુષોત્તમ છો. આ વિશ્વનું પરમ નિધાન અથવા અવસ્થાન પણ આપ છો. વેત્તા એટલે જાણનાર તેમજ વેદ્ય એટલે જાણવા યોગ્ય પદાર્થ પણ આપ છો, પર ધામ એટલે પુરુષોત્તમનું પર ધામ અક્ષર પણ આપ છો, અને આપના અનંતરૂપથી આ વિશ્વ વ્યપાઈ રહેલું છે. ૩૮.

વાયુર્યમાગ્નિર્વરુણઃ સશાંકઃ પ્રજાપતિસ્ત્વં પ્રપિતામહશ્ચ ।
નમોનમસ્તેઽસ્તુ સહસ્રકૃત્વઃ પુનશ્ચ ભૂયોઽપિ નમો નમસ્તે ॥૩૯॥

આપ વાયુ છો, યમ છો, અગ્નિ છો, વરુણ છો, ચંદ્ર છો, પ્રજાપતિ છો, અને પ્રપિતામહુ છો. આપને પુનઃ હજારો વાર નમસ્કાર હો, અને આપને ફરીથી પણ નમસ્કાર હો. ૩૯.

વાયુ એટલે સર્વને પ્રેરનાર સર્વના પ્રાણરૂપ આપ છો. તેમજ યમ એટલે સર્વને નિયમમાં રાખનાર, અગ્નિ એટલે સર્વના આધાર, વરુણ એટલે જલના અધિપતિ સર્વ રસના મૂરક, ચંદ્ર એટલે સર્વને

આનંદ આપનાર, પ્રજાપતિ એટલે સર્વને ઉત્પન્ન કરનાર, અને પ્રપિ-
તામહ એટલે બ્રહ્માના પણ ઉત્પાદક આપ છો. તેથી સર્વરૂપ આધિ-
દેવિક સ્વરૂપ હોવાથી આપને હજારોવાર પુનઃ પુનઃ નમસ્કાર હો. ૩૯.

નમઃ પુરસ્તાદય પૃષ્ઠતસ્તે નમોઽસ્તુ તે સર્વત એવ સર્વ ।

અનંતવીર્યામિતવિક્રમસ્ત્વં સર્વં સમામ્નોષિ તતોઽસિ સર્વઃ ॥૪૦॥

હે સર્વ ! આપને આગળથી તેમજ પાછળથી નમસ્કાર
હો, અને આપને સર્વ તરફથી નમસ્કાર હો. હે અનંત
વીર્યવાળા ! આપ અપરિમિત પરાક્રમવાળા છો. આપ
સર્વને બ્યાપો છો તેથી સર્વરૂપ છો. ૪૦.

હે સર્વ એટલે સર્વરૂપ ! આપને સર્વ જાણુએથી નમસ્કાર
હો. આપને નમસ્કાર કરવા સિવાય બીજું કંઈ કરવું શક્ય નથી.
આપ એક હોવા છતાં સર્વરૂપવાળા હોવાથી અનંત વીર્યવાળા છો.
આપનું પરાક્રમ પણ અપરિમિત અથવા નિઃસીમ છે. આપ સર્વને
બ્યાપો છો અર્થાત્ જુદાં જુદાં રૂપથી પદાર્થમાત્ર થઈ સર્વરૂપ
શાઓ છો તેથી આપ સર્વરૂપ છો. ૪૦.

સસ્ત્રેતિ મત્વા પ્રસન્નં યદુક્તં હે કૃષ્ણ હે યાદવ હે સસ્ત્રેતિ ।

અજાનતા મહિમાનં તવેદં મયા પ્રમાદાત્પ્રણયેન વાપિ ॥૪૧॥

યજ્ઞાવહાસાર્થમસત્કૃતોઽસિ વિહારશય્યાસનભોજનેષુ ।

एकोऽथ वाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥૪૨॥

હે અચ્યુત ! આપનો આ મહિમા નહિ જાણુવાથી
મેં આપને સખા જાણી પ્રમાદને લીધે, અથવા પ્રણયથી
વગર વિચારે ‘હે કૃષ્ણ ! હે યાદવ ! હે સખા !’ એમ

જે કહેલું છે તથા વિહાર, શય્યા, આસન, અને લોજનમાં
એકાંતમાં અથવા તેઓની (સખાઓની) સમક્ષ વિનોદ માટે
જે આપનો અનાદર કરેલો છે તેની અપ્રમેય આપની પાસે
હું ક્ષમા યાચું છું. ૪૧-૪૨.

આપના અલૌકિક માહાત્મ્ય વગેરે નહિ જાણવાથી મેં આપને
સામાન્ય પુરુષ જાણી જે કંઈ કહેલું છે તેની તથા વિહાર, શય્યા
વગેરેમાં આપનો જે અનાદર કરેલો છે તેની હું ક્ષમા માચું છું. ૪૧-૪૨.

पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्चगुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकःकुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः॥४३

હે અપ્રતિમ પ્રભાવવાળા ! આપ આ સ્થિર અને
જંગમ લોકના પિતા છો, અને મોટા પૂજ્ય ગુરુ છો; ત્રણ
લોકમાં પણ આપની સમાન અન્ય નથી, તો (આપથી) અ-
ધિક (તો હોયજ) ક્યાંથી ? ૪૩.

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ॥
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हासि देव सोढुम् ॥४४॥

તેથી પ્રણામ કરી, કાયાથી દંડવત્ (પ્રણામ) કરી,
આપ સ્તુત્ય ઇશ્વરની હું પ્રસન્નતા યાચું છું. હે દેવ ! જેમ
પિતા પુત્રનો, મિત્ર મિત્રનો, અને પ્રિય પ્રિયાનો (અપરાધ)
સહન કરે તેમ આપ (મારા અપરાધ) સહન કરવા યોગ્ય
છો. ૪૪.

अदृष्टपूर्वं हवितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥४५॥

પ્રથમ નહિ જોએલું જોઇને હર્ષ પામું છું, (તો પણ) અને માફ મન લયથી વ્યથિત થએલું છે. હે દેવ ! મને તેજ (આપનું) રૂપ દેખાડો. હે દેવેશ ! હે જગન્નિવાસ ! પ્રસન્ન થાઓ. ૪૫

એવી રીતે ક્ષમા માગી હવે ગુણાતીત પ્રભુની પ્રાર્થના કરે છે. આપનું આ પૂર્વે નહિ જોએલું રૂપ જોવાથી હર્ષ થાય છે, પરંતુ લોકોનું પ્રસન્ન કરતા જોઈ મન લયથી વ્યથિત થાય છે. વસ્તુતઃ આપ ગુણાતીત છો, તેથી મને ભક્તને આપના તેજ ગુણાતીત ચતુર્ભુજ રૂપનું દર્શન કરાવો, કારણ કે આપનું ચતુર્ભુજ રૂપ જ્ઞાત હોવાથી અમને તો તેજ ઉત્તમ છે. અહિં વિશ્વરૂપ કરતાં મર્યાદામય શુદ્ધ સર્વાત્મક ચતુર્ભુજ રૂપ ઉત્તમ કહેલું હોવાથી અક્ષરબ્રહ્મના ઉપાસકો કરતાં શુદ્ધ સર્વમય ચતુર્ભુજરૂપના ઉપાસકો ઉત્તમ છે. ૪૫.

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तामिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वभूर्ते ॥४६॥

તેવાજ મુકુટવાળા, ગદાવાળા, તથા હસ્તમાં ચક્રવાળા આપનાં દર્શન કરવા હું ઇચ્છુ છું. હે સહસ્રબાહુવાળા ! હે વિશ્વભૂર્તે ! તેજ ચતુર્ભુજ રૂપવાળા થાઓ. ૪૬.

તે રૂપનું વર્ણન કરે છે. તેવાજ એટલે પૂર્વે મને જેવાં દર્શન ચતાં હતાં તેવાજ મુકુટધારી, ગદાધારી, ચક્રપણિ રૂપનાં આપનાં દર્શન કરવાની મારી ઇચ્છા છે તેથી આપ તેવુંજ ચતુર્ભુજ રૂપ ધારણ કરો. આ શ્લોકથી અર્જુનને ભગવાનના નિરંતર પડ્ગુણોથી અલંકૃત ચતુર્ભુજ રૂપથી દર્શન ચતાં હતાં એમ જણાય છે. ૪૬.

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ ।—

મયા પ્રસન્નેન તવાર્જુનેદં રૂપં પરં દર્શિતમાત્મયોગાત્ ।

તેજોમયં વિશ્વમનન્તમાદ્યં યન્મે ત્વદન્યેત્ત ન દૃષ્ટપૂર્વમ્ ॥૪૭॥

હે અર્જુન ! પ્રસન્ન થઈ મેં આત્મયોગથી આ તેજો-
મય વિશ્વરૂપ, અનન્ત, આદ્ય, અને તારા વિના પૂર્વે કોઈએ
જોયેલું નહિ એવા મારા પર રૂપનું તને દર્શન કરાવ્યું. ૪૭

સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરાવનાર અક્ષરસ્વરૂપનાંજ દર્શનથી
પ્રુષ્ટિમિત્ર ભક્તને તેમાં ભયરહિત રુચિ ઉત્પન્ન થતી નથી. ક્ષર અને
અક્ષરથી અતીત આનંદરસના સમુદ્રરૂપી હરિના સ્વરૂપામૃતમાં
નિમગ્ન થએલા ભક્તોને હરિનાં સ્વરૂપ વિના અન્યત્ર કોઈ સ્થળે
રુચિ થતી નથી એમ જાણી ભગવાન અર્જુનને સાંત્વન કરતાં નીચે
પ્રમાણે કહે છે:—

સર્વના મૂલરૂપ, ઉપનિષદોએ જેના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરેલું
છે તેવા દ્વિભુજવાળા, લાવણ્યસમુદ્ર, મહામનોરમ, ગુણાતીત, સર્વ
વેદાંતોથી વેદ્ય, પરતત્ત્વ, પોતાના આશ્રિત (ભક્તો) પ્રતિ વાત્સલ્ય
અને કરુણાતા સમુદ્રરૂપ, અચિંત્ય ઐશ્વર્ય અને યોગવાળા મેં અંશી
ભગવાન કૃષ્ણે તારા ઉપર પ્રસન્ન થઈ મારા ઐશ્વર્યના યોગથી આ
તેજોમય વિશ્વરૂપ અનંત આદ્યરૂપનું તને દર્શન કરાવ્યું. અન્ય સ્વ-
રૂપનાં દર્શન કરાવવાનું સામર્થ્ય દ્વિભુજવાળા સદાનંદરૂપ શ્રીકૃષ્ણ-
માંજ છે એમ આથી સ્પષ્ટ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ મૂળરૂપ અને અવતારી
હોવાથી અન્ય રૂપોનાં દર્શન કરાવી શકે છે, તેથીજ કહેલું છે કે
“ શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું દર્શન કરાવવાનું અન્ય અવતારમાં સામર્થ્ય
નથી. અન્યનાં રૂપોનું દર્શન કરાવવાનું શ્રીકૃષ્ણમાંજ સામર્થ્ય છે.” ૪૭.

ન વેદયજ્ઞાધ્યયનૈર્ન દાનૈર્ન ચ ક્રિયાભિર્ન તપોભિરુગ્રૈઃ ।

एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥४८॥

હે કુરુપ્રવીર ! વેદો, યજ્ઞ, અધ્યયન, દાનો, ક્રિયાઓથી અથવા ઉપ્ર તપોથી પણ નૃલોકમાં તારા વિના અન્યથી મારાં આ રૂપનાં દર્શન થવા શક્ય નથી. ૪૮.

મારા અનુગ્રહથી પ્રાપ્ય ભક્તિ વિના અન્ય કાષ્ઠપણુ સાધનથી મારાં આ રૂપનાં પણ દર્શન શક્ય નથી. કેવલ અક્ષર વગેરે રૂપના તેઓના ઉપાસકોને વેદ, અધ્યયન, વગેરે સાધનોથી દર્શન થાય, પરંતુ હું પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ માત્ર અનન્ય ભક્તિથીજ પ્રાપ્ય હોવાથી વેદ વગેરે સાધનોથી મારાં દર્શન થવાં શક્ય નથી. તારા ઉપર મારો અનુગ્રહ હોવાથી તને મારાં દર્શન થયાં, પરંતુ અન્યને તેવાં દર્શન થવાં શક્ય નથી. ભગવાનનો અનુગ્રહ તેજ પુષ્ટિ એમ શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ કહેલું છે. ભગવાન બાબ્યકાર (શ્રીમદ્દયાર્થચન્દ્ર) પણ કહે છે કે “ કૃતિથી સાધ્ય જ્ઞાન, ભક્તિ વગેરે સાધનોનો શાસ્ત્ર ઓષ કરે છે, તેવાં શાસ્ત્રોમાં કહેલાં સાધનોથી મુક્તિ થાય તે મર્યાદા (માર્ગ) છે; પરંતુ સાધનોથી રહિતને પણ (ભગવાન) પોતાના સ્વરૂપ બળથીજ પોતાની પ્રાપ્તિ કરાવે તે પુષ્ટિ કહેવાય છે. ” આ પ્રમેયમાર્ગનું શ્રીમદ્ભાગવતના છઠ્ઠા સ્કંધમાં અન્નમિલના આખ્યાનમાં ધર્મ અને વિષ્ણુના દ્વિતોના સંવાદમાં નિરૂપણ થયેલું છે, અને તેની ઉપપત્તિ ‘ ભક્તિહેતુ ’ વગેરે અંશોમાં દર્શાવેલી છે. ૪૮.

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृक्प्रमेदम् ।

व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥४९॥

મારું આ આવું ઘોર રૂપ જોઈને તને વ્યથા અથવા

વિમૂઢતા ન થાઓ. તું ભયરહિત, પ્રસન્ન મન્નવાળો થઇ
મારાં આ તેજ (પ્રથમતા) રૂપનાં પુનઃ દર્શન કર. ૪૯.

સંજય ઉવાચ ।—

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।

આશ્વાસયામાસ ચ ભીતમેનં ભૂત્વા પુનઃ સૌમ્યવપુર્મહાત્મા ॥૫૦॥

વાસુદેવે અર્જુનને એ પ્રમાણે કહી પુનઃ પોતાનું
(પ્રથમનું) રૂપ દેખાડ્યું; અને ત મહાત્માએ પુનઃ સૌમ્ય
વપુ ધારણ કરી બીધેલા તેને (અર્જુનને) આશ્વાસન આપ્યું. ૫૦.

ભગવાને અર્જુનને એ પ્રમાણે કહી પોતાનું ચતુર્ભુજ રૂપ
દર્શાવ્યું; પરંતુ એ રૂપવાળા પાસે પણ સારથિપણું કરાવવું યોગ્ય
નથી એમ માની અર્જુનને નીચે ઉતરી રતુતિ કરવા તત્પર બોધ
મહાત્મા ભગવાને પુનઃ સૌમ્ય દ્વિભુજ રૂપ ધારણ કરી અર્જુનને
આશ્વાસન આપ્યું. ૫૦.

अर्जुन उवाच ।—

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।

इदानीमस्मि संवृत्तः सचेत्ताः प्रकृतिं गतः ॥५१॥

હે જનાર્દન ! આ આપનું સૌમ્ય માનુષરૂપ જોઈને હું
હુમણાં સચેત થયો છું, અને પ્રકૃતિમાં આવ્યો છું. ૫૧.

આ આપનું સૌમ્ય એટલે સુંદર માનુષ અર્થાત્ દ્વિભુજ રૂપ
જોઈ માફ થિત અને પ્રકૃતિ સ્વસ્થ થયાં છે. ૫૧.

श्रीभगवानुवाच ।—

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानासि यन्मम ।

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकांक्षिणः ॥५२॥

જે આ મારા રૂપનાં તેં દર્શન કર્યા તેનાં દર્શન થવાં અતિ કઠિન છે, દેવો પણ આ રૂપના દર્શનની નિત્ય આ-કાંક્ષા રાખે છે. પર.

જે મારા રૂપનાં તને દર્શન થયાં તેનાં દર્શન થવાં બહુ કઠિન છે, કેમકે દેવો પણ એનાં દર્શન કરવા નિરંતર આકાંક્ષા રાખે છે; પરંતુ તેઓમાં અનુગ્રહનું બીજ નહિ હોવાથી તેઓને પણ દર્શન થતાં નથી. પર.

નાહં वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।

शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥૫૩॥

જેવાં મારાં તને દર્શન થયાં તેવાં દર્શન વેદોથી, તપથી, દાનથી તથા યજ્ઞથી થવાં શક્ય નથી. ૫૩.

‘જેનું તે વરણ કરે છે તેનાથીજ તે પ્રાપ્ય છે’ વગેરે વાક્યોથી ભગવાન માત્ર અનુગ્રહથીજ લભ્ય હોવાથી અનુગ્રહ વિના વેદો, તપ, યજ્ઞ વગેરે સાધનોથી ભગવાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી; તેથી મારા વરણથી તને મારાં જેવાં દર્શન થયાં, તેવાં વેદાદિ સાધનોથી પણ કાઢીને થાય તેમ નથી. ૫૩.

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥૫૪॥

પરંતુ હે અર્જુન ! હે પરંતપ ! અનન્ય ભક્તિથી એવા પ્રકારનો હું જ્ઞાન થવાને, દર્શન થવાને, તથા તત્ત્વથી પ્રવેશ થવાને શક્ય છું. ૫૪.

જેનું ભગવાન વરણ કરે તે જીવ અનન્ય ભક્તિથી ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી શકે છે એમ કહે છે. હે અર્જુન ! હે પરંતપ ! જો કે મેં

સર્વનો મિત્રો કરવા અવતાર ધારણ કરેલો છે તોપણ સર્વ લોકોને માટે યથાર્થ દર્શન થતું નથી. આસુર આવેશવાળા જીવો મને સાધારણ મનુષ્ય માને છે, પરંતુ તેમને માટે તત્ત્વથી દર્શન થતું નથી. જેઓના ઉપર મારો અનુગ્રહ છે, જેઓનું મેં વાંચ કરેલું છે તેઓ મારી અનન્ય ભક્તિથી માટે યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. તેઓને માટે તત્ત્વથી દર્શન થાય છે અને તેઓનો મારામાં પ્રવેશ થાય છે. અહીં મુખ્ય સાધન અનન્ય ભક્તિ કહેલી છે. અન્ય એટલે ઐહિક અથવા પારલૌકિક માટેનો યત્ન જેમાં નથી તે અનન્યભક્તિ. ૫૪.

गङ्गापुच्छावृत्यो मद्भक्तः संगवर्जितः ।

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पांडव ॥ ૫૫ ॥

હે પાંડવ ! મારા માટે કર્મ કરનાર, મને પરાયણ, સંગરહિત, સર્વ પ્રાણીઓ પ્રતિ નિર્વૈર જે મારો ભક્ત હોય તે મને પ્રાપ્ત કરે છે. ૫૫.

હે પાંડવ ! જે મારા માટે કર્મ કરે છે, અર્થાત્ જે ક્ષત્રી કામનાથી કર્મ કરતો નથી, પરંતુ ‘હું’ પ્રભુનો સહજ દાસ છું’ એમ સમજી પ્રભુની સેવા વગેરે પ્રભુને માટેજ જે કર્મ કરે છે, જે મને પરાયણ છે અર્થાત્ જેને હુંજ પરમ અથવા સર્વસ્વ છું, જે પુત્ર સ્ત્રી વગેરે લૌકિક અર્વૈષ્ણુવના સંગરહિત છે, જે સર્વ પ્રાણીઓ પ્રતિ નિર્વૈર અથવા દ્વેષરહિત છે, એવો મારો ભક્ત મને પ્રાપ્ત કરે છે. ૫૫.

॥ इत्येकादशोऽध्यायः ॥

॥ અથ દ્વાદશોઽધ્યાયઃ ॥

અર્જુન ઉવાચ ।—

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥૧॥

એવી રીતે નિરંતર યુક્ત થઈ જે ભક્તો આપની સર્વ પ્રકારે સેવા કરે છે, અને જેઓ અવ્યક્ત અક્ષરની ઉપાસના કરે છે તેઓમાં યોગવિત્તમ કોણ ? ૧.

આઠમા અધ્યાયના શ્લોક ૧૧-૧૩ સુધીમાં અક્ષરની ઉપાસના કહી, વિશ્વરૂપનું પણ અક્ષર તરીકે નિરૂપણ કર્યું, વળી અક્ષર ભગવદ્ધામ છે તેથી ભગવાનથી કાંઈક ભિન્ન છે એમ જણાય છે તેથી ભગવાન અને ભગવદ્ધામરૂપ અક્ષર એ બેની ઉપાસના કરનારમાં કોણ શ્રેષ્ઠ છે એની જિજ્ઞાસા થવાથી અર્જુન પ્રશ્ન કરે છે. અધ્યાય ૧૧ શ્લોક ૫૫માં ભગવાને પોતાની સેવાનો પ્રકાર કહ્યો તે પ્રમાણે નિત્ય ભગવત્સેવામાં યુક્ત રહેનાર જે ભક્તો સૌમ્યરૂપ, ભક્તોને માટે શરીર ધારણ કરનાર, સર્વ વિભૂતિઓના મૂળરૂપ, નિરવધિ નિરતિશય સૌંદર્ય, સૌશીલ્ય, સર્વશક્તિ, સત્યસંકલ્પત્વ વગેરે અનંત ગુણોના નિધિરૂપ, કેવલ આનંદમય કર, પાદ, મુખ, ઉદર, વગેરે અંગોવાળા, પોતાની માયાથી મનુષ્ય વિગ્રહ ધારણ કરેલા પરિપૂર્ણ પુરુષોત્તમ આપનીજ સેવા કરે છે અને અન્ય દેવોની ઉપાસના કરતા નથી, અને જે ભક્તો અવ્યક્ત અક્ષરની ઉપાસના કરે છે તે બે મધ્યે વિશેષ યોગ્ય જાણનાર કોણ છે તે આપ કહેા. ૧.

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ ।—

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

શ્રદ્ધયા પરયોપેતાસ્તે મે યુક્તતમા મતાઃ ॥૨॥

જેઓ મારામાં મન રાખી, નિત્યયુક્ત રહી, ઉત્તમ શ્રદ્ધા રાખી મને સેવે છે તેઓને હું યુક્તતમ માનું છું. ૨.

શ્રીભગવાન અર્જુનના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે. સર્વના નિયંતા, સકલ અલૌકિક ગુણોવાળા, સાક્ષાત્ મન્મથના પણ મન્મથ, પરમાનંદ, રસાત્મક, સર્વના મૂળભૂત સાક્ષાત્ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ મારામાં જેઓ મન રાખી, માત્ર પ્રેમથી અથવા બીજા હરકોઈ સંબંધથી નિત્ય યુક્ત રહી, 'આપણા ભજનીય પ્રિયતમ પ્રભુ આજ છે અન્ય કોઈ નથી' એમ શ્રદ્ધા રાખી મારી સેવા કરે છે, તેઓ એ બેમાં વશેષ થોડા બાકીનાર છે. ૨.

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।

सर्वत्रगमंचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥३॥

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ॥

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥४॥

પરંતુ જેઓ ઇન્દ્રિયોના સમૂહને નિયમમાં રાખી, સર્વત્ર સમાન બુદ્ધિવાળા થઈ, સર્વ ભૂતાના હિતમાં પ્રીતિવાળા થઈ અનિર્દેશ્ય, અવ્યક્ત, સર્વવ્યાપક, આચિન્ત્ય, કૂટસ્થ, અચલ, અને નિત્ય અક્ષરની ઉપાસના કરે છે તેઓ મનેજ પ્રાપ્ત કરે છે. ૩-૪.

‘તુ’ ‘પરંતુ’ શબ્દ ભેદ દર્શાવે છે. તેથી ભગવાનની ઉપાસના કરનાર અને અક્ષરની ઉપાસના કરનારમાં ભેદ છે. અક્ષરમાં અને ભગવાનમાં ભેદ સ્પષ્ટજ છે. અક્ષર અનિર્દેશ્ય એટલે વાણીથી નામ આપી શકાય નહિ તેવું છે જ્યારે ભગવાનનાં પોતાની ઇચ્છાથી

અલૌકિક નામો હોય છે. અક્ષર અવ્યક્ત છે, જ્યારે ભગવાન વ્યક્ત છે. અક્ષર સર્વત્ર રહેલું છે, જ્યારે ભગવાન ભકતોથીજ પ્રાપ્ય છે. અક્ષર અચિંત્ય છે અને ભગવાનનું ભકતોથી ચિંતન થઈ શકે છે. અક્ષર કૃટસ્થ હોવાથી સર્વને સમાન અથવા સાધારણ છે, ભગવાન અસાધારણ છે. અક્ષર અચળ એટલે સ્થિર છે, ભગવાન વિહાર કરે છે. અક્ષર ધ્રુવ અર્થાત્ સ્થિરરૂપ છે; ભગવાન તે ધામમાં રહેનાર ઈશ્વર છે. તેથી જ્યોત્સના અક્ષરની ઉપાસના કરે છે તેઓને અજ્ઞાનંદની અથવા ભગવાનનીજ અંતે પ્રાપ્તિ થાય છે. ૩-૪.

ક્લેશોઽધિકતરસ્તેષામવ્યક્તાસક્તચેતસામ્ ।

અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃખં દેહવદ્ધિરવાપ્યતે ॥ ૫ ॥

અવ્યક્તમાં આસક્ત ચિત્તવાળા તેઓને અધિક ક્લેશ થાય છે, કારણકે દેહીઓને અવ્યક્ત ગતિ દુઃખથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૫.

અક્ષરના ઉપાસકોને પણ મારી પ્રાપ્તિ થાય છે, પરંતુ તેઓને અવ્યક્ત રીતેજ પ્રાપ્તિ થાય છે, અને પ્રાપ્તિ થયા પછી પણ સુખનો અનુભવ થતો નથી એમ કહે છે. અક્ષરના ઉપાસકોને (૧) અધિક ક્લેશ થાય છે. અને (૨) દુઃખથી અવ્યક્ત ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વ ભૂતોના હિતમાં પ્રીતિવાળા હોય તેવાજ અક્ષરના ઉપાસકોને આ ફળની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. મારા અવ્યક્ત દેહરૂપ અક્ષરમાં જ્યોત્સના ચિત્ત આસક્ત છે તેઓને તે અવ્યક્ત ગતિનીજ પ્રાપ્તિ થાય; પરંતુ તે દેહમાં રહેલા સાક્ષાત્ રસસ્વરૂપ આનંદરૂપ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી. અવ્યક્ત ગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે એટલે તેઓનાં સ્વરૂપની જાણ થાય છે. જેમ મીઠું જલમાં નાખવાથી જલમાં તેનો સ્વયં થાય

છે અને જલ સાથે તેનું લયરૂપ ઐક્ય થાય છે તેમ અક્ષરના ઉપાસનાનું અક્ષર સાથે લયરૂપ ઐક્ય થાય છે. વળી અક્ષરની ઉપાસના કરતી વખતે એટલે સાધનદશામાં પણ તેઓને અધિક કલેશ થાય છે, કારણ કે નિર્વિશેષ અક્ષર સાથે અભેદની ભાવના કરવી એ કલેશ વિના થઈ શકે નહિ. અક્ષરની ઉપાસનામાં આપણને કલેશ બહુ છે અને ફળ પણ અવ્યક્ત મતિજ છે તે પણ દુઃખથી પ્રાપ્ત થાય છે. આથી વિરુદ્ધ ભગવાનની સેવા કરવામાં આરંભથી અંત સુધી આનંદજ પ્રાપ્ત થાય છે. ૫.

ये तु सर्वाणि कर्माणि मायि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

तेषामहं समुद्धृतां मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात्पार्थ मय्याबોશિતચેતસામ્ ॥૭॥

પરંતુ હે પાર્થ ! જેઓ સર્વ કર્મો મને અર્પણ કરી, મને પરાયણ રહી, અનન્યજ યોગથી માફે ધ્યાન ધરતા મનેજ ભજે છે તેવા મારામાં પરાવેલા ચિત્તવાળાઓનો હું અદ્ય સમયમાંજ મૃત્યુયુક્ત સંસારસાગરમાંથી ઉદ્ધાર કરનાર થાઉં છું. ૬-૭.

એ પ્રમાણે અક્ષરની ઉપાસના કરનારાઓનું ફળ કહી ભગવાનની ભક્તિ કરનારાઓ વિષે કહે છે. ‘તું’ પરંતુ શબ્દ ભેદ દર્શાવે છે. હે પાર્થ ! જેઓ મને સ્વામીને સર્વ લૌકિક તથા વૈદિક કર્મો અર્પણ કરી, અન્યતું જેમાં ચિંતન પણ ન હોય તેવા અનન્ય ભક્તિના યોગથી માફે ધ્યાન અને ભજન કરે છે અને જેઓનું

ચિત્ત નિત્યપ્રિય પરમાત્મા મારામાં પરોવાએલું છે તેઓનો હું
 મત્સ્યયુક્ત સંસાર સાગરમાંથી અલ્પ સમયમાંજ ઉદ્ધાર કરું છું. અહીં
 ભગવાન ‘તેષામહમ્’ ‘તેઓનો હું’ એમ કહે છે તેથી તેઓના
 સંબંધવાળાજ ભગવાન છે અર્થાત્ આવા ભકતોને ભગવાનનો નિત્ય
 સંબંધ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. સંસારમાં રહેલા જીવો માત્ર આવી
 રીતે ભગવાનનું ભજન કરે તેથી તેઓનો ઉદ્ધાર કેમ થાય એવી
 શંકા કરવી નહિ, કારણ કે ‘તેઓનું ચિત્ત ભગવાનમાં પરોવાએલું’
 હોવાથી તેઓને સંસારનું કાંઈ બંધન રહેતું નથી. “મારામાં
 જેઓની બુદ્ધિ રહેલી છે તેઓનો કામ કામ માટે કલ્પાતો નથી.
 સેકેલા અથવા ઉકાળેલા દાણા બીજને માટે ઇષ્ટ નથી” એમ ભગ-
 વાને પણ કહેલું છે. (શ્રીમદ્ભાગવત. ૧૦-૨૨-૨૬.) તેથી જેમ
 સેકેલા અથવા ઉકાળેલા દાણા બી તરીકે ઉપયોગમાં આવી નવું
 વૃક્ષ અથવા છાંડ ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી, તેમ જેઓનું ચિત્ત ભગ-
 વાનમાં પરોવાએલું છે તેઓના કામવગેરે દોષ સાધારણ માણસોના
 કામ પેઠે કામની વૃદ્ધિ કરતા નથી, તેથી તેઓનો સંસારના સંબંધ-
 માંથી અલ્પ સમયમાંજ ઉદ્ધાર થાય તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. ૬-૭.

મય્યેવ મન આધત્સ્વ મયિ વુદ્ધિ નિવેશય ॥

નિવસિપ્યાસિ મય્યેવ અત ऊर्ध्व ન સંશયઃ ॥૮॥

મારામાંજ મન રાખ. મારામાં બુદ્ધિનો પ્રવેશ કરાવ.
 હવે પછી તું મારામાંજ રહીશ એમાં સંશય નથી. ૮.

એ પ્રમાણે મારા ભકતોનો હું અલ્પ સમયમાંજ સંસારસાગર-
 માંથી ઉદ્ધાર કરું છું તેથી હરકોઈ સંબંધથી પોતાને વિષે મન રાખ-
 નારને નિર્ગુણ બનાવનાર પ્રકટ રૂપ પુરુષોત્તમ પરમાત્મા મારામાંજ

મન રાખી તેમજ સંકટપ-વિકટપરપ બુદ્ધિને। પણ મારામાંજ પ્રવેશ કરાવ. આ પ્રમાણે કરવાથી તું મારામાંજ રહીશ, પરંતુ અક્ષર વગેરે ધામમાં તારો લય થશે નહિ. અથવા તું મારામાંજ રહીશ એટલે તું મારી સેવા માટે સદાચારી સમીપમાં રહીશ એમાં કાંઈ સંશય નથી. ૮.

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥ ૯ ॥

હે ધનંજય ! જો તું મારામાં સ્થિર ચિત્ત રાખી ન શકે તોપણી અભ્યાસયોગથી મને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખ. ૯.

જો એ પ્રમાણે મારામાં સ્થિર ચિત્ત રાખી ન શકે તો અન્ય ઉપાય કહું છું. ચિત્ત સ્થિર રાખવાનો અભ્યાસ કર. અથવા અભ્યાસથી તેને સ્થિર કરી મને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખ. ૯.

अभ्यासेऽप्य समर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।

मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धि मवाप्स्यसि ॥ ૧૦ ॥

અભ્યાસમાં પણ અસમર્થ હો તો મારા માટે કર્મ કરનાર થા. મારા માટે કર્મ કરતાં પણ તને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે. ૧૦.

ચિત્ત સ્થિર રાખવા માટે અભ્યાસ કરવાની પણ તારામાં શક્તિ ન હોય તો મારી સેવા વગેરે કર્મ ફળની કામના વિના મારી પ્રીતિને અર્થેજ કર. આવી રીતે ફળની કામના વિના કેવળ મારા માટેજ કર્મ કરતાં પણ તને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે. ૧૦.

અર્થેતદપ્યશક્તોઽસિ કર્તુ મધ્યોગમાશ્રિતઃ ।

સર્વકર્મફલત્યાગં તતઃ કુરુ યતાત્મવાન્ ॥૧૧॥

વળી આ કરવાને પણ તું અશક્ત હો તોપછી મારા યોગનો આશ્રય કરી મનને વશ કરી સર્વ કર્મોના ફળનો ત્યાગ કર. ૧૧.

મારી પ્રીતિ અર્થે કર્મ કરવા પણ તું અશક્ત હો તોપછી મારા યોગનો અર્થાત્ મારા અને તારા સેવ્યસેવક સંબંધનો આશ્રય કરી એટલે સેવ્યસેવક ભાવનું સ્મરણ રાખી ચિત્તને વશ કરી સર્વ કર્મોના ફળનો ત્યાગ કર. ઈશ્વરની આજ્ઞા પ્રમાણે આચાર્યે ઉપદેશ કરેલા માર્ગની રીતે ફળની કામના રાખ્યા વિના યથાશક્તિ સ્વધર્મનું આચરણ કરવાથી પણ અંતે સુખજ પ્રાપ્ત થાય છે એમ નિશ્ચય કરી પ્રભુનું શરણ રાખવું. આ સંબંધી વિશેષ વિસ્તારપૂર્વક નિરૂપણ આગળ કરવામાં આવશે. ૧૧.

શ્રેયો હિ જ્ઞાનમભ્યાસાઽજ્ઞાનાદ્ધ્યાનં વિશિષ્યતે ।

ધ્યાનાત્કર્મફલત્યાગસ્ત્યાગાચ્છાન્તિરનન્તરમ્ ॥૧૨॥

કારણ કે અભ્યાસ કરતાં જ્ઞાન વધારે સાફ છે, જ્ઞાનથી ધ્યાન ઉત્તમ છે, અને ધ્યાનથી કર્મના ફળનો ત્યાગ (ઉત્તમ છે.) ત્યાગથી તરતજ શાંતિ (પ્રાપ્ત થાય) છે. ૧૨.

અભ્યાસ કરતાં ઉપદેશથી યુક્તિસહિત સર્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે સાફ. તે જ્ઞાન કરતાં પણ ધ્યાન ઉત્તમ છે, અને ધ્યાનથી પણ સર્વ કર્મોનો ત્યાગ ઉત્તમ છે. સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરવાથી તરતજ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. લાલ અથવા હાનિમાં, જય અથવા પરાજયમાં

ચિત્તની પ્રસન્નતા અથવા શાંતિ રહે તે શાંતિ. શાંતિ પ્રાપ્ત થવાથી
કૃતાર્થતા થાય છે. અથવા શાંતિ એટલે ભગવાનની ભક્તિમાં સ્થિતિ
થવી તે, અર્થાત્ ભગવદ્ભક્તિ. આ ભક્તિનાંજ સ્વરૂપનું શ્લોક
૧૩-૧૯ સુધી નિરૂપણ કરેલું છે. ૧૨.

અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ एव च ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥૧૩॥

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ ।

મર્યાપિતમનોબુદ્ધિર્યો મે ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥૧૪॥

(૧) સર્વ પ્રાણીઓનો અદ્વેષી, (૨) મિત્ર, (૩) કરુણા
વાળો, (૪) મમતા રહિત, (૫) નિરહંકારી, (૬) સુખ અને
દુઃખમાં સમાન, (૭) ક્ષમાવાળો, (૮) નિત્ય સંતુષ્ટ, (૯) યોગ
આચરનાર, (૧૦) ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખનાર, (૧૧) દૃઢ
નિશ્ચયવાળો, (૧૨) જેણે મન અને બુદ્ધિ મારામાં પરોવેલાં
છે તેવો મારો જે ભક્ત હોય તે મને પ્રિય છે. ૧૩-૧૪.

અહીંથી સાત શ્લોકથી (૧૩-૧૯) ભક્તના ૩૨ લક્ષણો
ભગવાનનો અનુગ્રહ અથવા પ્રેરિત સચવનારાં છે તે કહે છે. (૧)
પ્રાણિમાત્રનો દ્વેષ ન કરે; (૨) પ્રાણિ માત્રનો મિત્ર અથવા
ભક્તોનો મિત્ર (૩) પ્રાણિમાત્ર પ્રતિ કરુણાવાળો અથવા જેઓ ભક્ત
નથી તેઓના પ્રતિ તેઓનું સંસાર દુઃખ જોઈ કરુણાવાળો. (૪)
મમતા રહિત (૫) પોતે ઉત્તમ છે એમ અહંકાર રહિત, (૬) સુખ
અને દુઃખ જેને સમાન છે તેવો (૭) દુષ્ટલોકો અપમાન કરે તોપણ
તે સહન કરી ક્ષમા કરનાર (૮) નિરંતર સંતુષ્ટ રહેનાર, ભગ-

વાનની સેવામાં ઉપયોગી થોડું ધણું જે દ્રવ્ય જેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય તેનાથી સંતોષમાં રહેનાર, (૯) યોગ આચરનાર એટલે માફે સદાચિંતન કરનાર (૧૦) ઇદ્રિયોને નિયમમાં રાખનાર (૧૧) ભગવાનની સેવામાંજ જેતો દૃઢ નિશ્ચય છે તેવો. (૧૨) તે પણ માત્ર બહારથીજ એવો નિશ્ચય રાખનાર નહિ; પરંતુ મન અને બુદ્ધિ પણ જેણે મારામાંજ પરાવેલાં છે તેવો જે મારો ભક્ત છે તે મને પ્રિય છે. ‘જે મારો ભક્ત’ એમ અહીં ભગવાને ‘મારો ભક્ત’ કહેલું હોવાથી અહીં પુષ્ટિભક્તનાજ ગુણો કહેલા છે, કારણ કે ભગવાનને પ્રિય થવું તે તે કાઈ પોતાના પ્રયત્નથી કરી શકતું નથી. ભગવાન જેનું વરણ કરે તેજ ભગવાનને પ્રિય થઈ શકે. આ પુષ્ટિમાર્ગ પ્રવાહમાર્ગથી બહુજ ભિન્ન છે. પ્રવાહમાર્ગ સાધારણ છે, સર્વ સામાન્ય જીવો પ્રવાહમાર્ગમાં છે, પરંતુ ભક્તિ માત્ર ભગવાનના અનુમદથીજ પ્રાપ્ય હોવાથી પુષ્ટિમાર્ગ તેથી બહુજ વિલક્ષણ છે. “વેદોથી તપથી” એ શ્લોકમાં (અધ્યાય. ૧૧. શ્લોક. ૫૩-૫૪) કહ્યા પ્રમાણે વેદમાર્ગ અથવા મર્યાદામાર્ગથી પણ આ માર્ગ ઉત્તમ છે. આ સર્વ પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાભેદ ગ્રંથમાં જેવું. ૧૩-૧૪

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।

हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥૧૫॥

(૧૩) જેનાથી લોકને ઉદ્વેગ થતો નથી અને જેને લોકથી ઉદ્વેગ થતો નથી અને (૧૪) જે હર્ષ, ક્રોધ, લય, અને ખેદથી મુક્ત છે તે મને પ્રિય છે. ૧૫.

(૧૩) જે સદા સેવામાં પરાયણ હોવાથી તથા પ્રાણિમાત્રનો મિત્ર અને કરુણાવાળો હોવાથી જેનાથી લોકને ઉદ્વેગ થતો નથી,

અને તે પોતે લોકોને સંસારમાં મચી રહેલા જોઇને તેમનાથી ઉદ્દેગ પામતો નથી પરંતુ સેવા વગેરે પોતાના ધર્મમાં નિષ્ઠા રાખે છે, અને (૧૪) જેને પોતાની ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાથી હર્ષ થતો નથી, ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત નહિ થવાથી ક્રોધ થતો નથી, કાંઈ સ્થળેથી ભય અથવા ચિંતા પ્રહલાદની પેઠે થતા નથી તેવો મારો ભક્ત મને પ્રિય છે. ૧૫.

અનપેક્ષઃ શુચિર્દક્ષ ઉદાસીનો ગતવ્યથઃ ।

સર્વાર્મ્ભપરિત્યાગી યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥૧૬॥

(૧૫) અપેક્ષા રહિત, (૧૬) પવિત્ર, (૧૭) ચતુર, (૧૮) ઉદાસીન, (૧૯) વ્યથા રહિત, અને (૨૦) સર્વ આરંભનો જોણું પરિત્યાગ કરેલો છે તેવો મારો ભક્ત મને પ્રિય છે. ૧૬.

(૧૫) મારી સેવાથી અન્ય, સાલોક્ય, સાર્ષ્ટિ સામીપ્ય અથવા સાયુજ્ય મુક્તિની પણ જેને અપેક્ષા નથી એવો, (૧૬) પવિત્ર આચારવાળો, (૧૭) ભગવાનની સેવામાં તથા ભગવાન સંગાર કરવામાં ચતુર, (૧૮) સેવાથી ભિન્ન ભાર્યા, ગૃહ વગેરેમાં ઉદાસીન, (૧૯) વ્યથારહિત એટલે ભાર્યા તથા અસત્ પુરુષો કાંઈ આક્ષેપ કરે તે વ્યથારહિત તે સહન કરનાર* અને (૨૦) સર્વ આરંભનો જોણું પરિત્યાગ કરેલો છે. અર્થાત્ આરબ્ધ કર્મના ફળની અપેક્ષા રાખી નથી, પ્રત્યુત ફળનો ત્યાગ જોણું કરેલો છે તેવો મારો ભક્ત મને પ્રિય છે. ૧૬.

*** ‘ માર્યાદીનાં તથાઽન્યેષામસતત્ત્રાક્રમં સહેત્ ’**

(વિવેક ધૈર્યાશ્રય ૭.)

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।

शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥૧૭॥

(૨૧) જે હર્ષ પામતો નથી, (૨૨) દ્વેષ કરતો નથી, (૨૩) શોક કરતો નથી, અને (૨૪) આકાંક્ષા રાખતો નથી, અને (૨૫) જેણે શુભ અને અશુભનો પરિત્યાગ કરેલો છે તેવો તેવો જે ભક્તિવાળો છે તે મને પ્રિય છે. ૧૭.

(૨૧) લૌકિક પદાર્થની પ્રાપ્તિ થવાથી જેને હર્ષ થતો નથી, તેમજ (૨૨) અપ્રિય પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં જેને દ્વેષ થતો નથી. (૨૩) ધન વગેરેનો વ્યય થવા છતાં જે શોક કરતો નથી, તેમજ (૨૪) તેની આકાંક્ષા અથવા ઇચ્છા રાખતો નથી અને (૨૫) જેણે શુભ અને અશુભ સર્વ કર્મના ફળનો ત્યાગ કરેલો છે તેવો મારી ભક્તિ કરનાર મને પ્રિય છે. ૧૭.

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ॥૧૮॥

तुल्यनिंदा स्तुतिर्मौની संतुष्टो येन केनचित् ।

अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ ૧૯ ॥

(૨૬) શત્રુ અને મિત્ર પ્રતિ તેમજ માન અને અપમાનમાં, ઠાઠ અને તાપમાં, સુખ અને દુઃખમાં જે સમાન છે, (૨૭) જે સંગથી રહિત છે, (૨૮) જેને નિંદા અને સ્તુતિ સમાન છે, (૨૯) જેણે વાણીને નિયમમાં રાખેલી છે, (૩૦) જે જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય તેથી સંતોષ પામે છે, (૩૧) જે

સ્થાન રહિત છે, અને (૩૨) સ્થિર મતિવાળો છે તેવો બક્ષિતવાળો મને પ્રિય છે. ૧૮-૧૯.

(૨૬) જે શત્રુ અને મિત્ર પ્રતિ સમાન છે, તેમજ જેને માન અને અપમાન, ટાઢ અને તાપ, તથા સુખ અને દુઃખ સમાન છે; (૨૭) જે અબક્ષિતના સંગથી રહિત છે, (૨૮) જેને પોતાની નિંદા અથવા સ્તુતિ સમાન છે એટલે જેને પોતાની નિંદા સાંભળવાથી દુઃખ થતું નથી તેમજ સ્તુતિ સાંભળી હર્ષ થતો નથી. (૨૯) જેણે વાણીને નિમમમાં રાખેલી છે, (૩૦) જે જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય તેથી સંતોષ માને છે અને તેથી ભગવાનની સેવા કરે છે, (૩૧) જેને સ્થાન અથવા ધરખાર નથી, અથના જેની ધરમાં આસક્તિ નથી, અને (૩૨) જેની મારામાં સ્થિર મતિ છે તેવો બક્ષિતવાળો મને પ્રિય છે. ૧૮-૧૯.

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ॥

भगवाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥२०॥

વળી જે શ્રદ્ધા રાખી મને પરમ જાણુનાર બકતો આ ધર્મ્ય અમૃતતું કહ્યા પ્રમાણે સેવન કરે છે તેઓ મને ખુબ પ્રિય છે. ૨૦.

વળી જે દેવી જીવો શ્રદ્ધા રાખી મને પરમ જાણે છે અર્થાત્ મારી બક્ષિતમાજ નિષ્ઠા રાખે છે, અને આ ધર્મ્ય એટલે સેવાધર્મ રૂપી અમૃતતું તને કહ્યું તે પ્રમાણે સેવન કરે છે, તેઓ મને ખુબ પ્રિય છે. અહીં જે સેવન કરે છે એમ સામાન્યતાથી કહેલું હોવાથી ત્રૈવર્ણિક બક્ષિત કરી શકે તેમ નથી, પરંતુ સર્વ વર્ણુવાળા બક્ષિત કરી શકે છે. ૨૦.

એ પ્રમાણે આ અધ્યાયમાં અવ્યક્તની ઉપાસનાના માર્ગમાં દુઃખ છે, મર્યાદાથી પંચ દુઃખ છે, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિના માર્ગમાં પ્રુષ્ટિ અથવા ભગવાનના અનુગ્રહથી સુખજ છે એવો ઉપદેશ કરેલો છે. લોકોનો ઉદ્ધાર કરનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે આ અધ્યાયમાં સર્વ સંદેહો દૂર થાય તેવી રીતે ભક્તિયોગરૂપી અમૃતનાં વચનો અર્જુનને ક્યાં છે.

॥ इति द्वादशोऽध्यायः ॥

॥ અથ ત્રયોદશોઽધ્યાયઃ ॥

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ ।-

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्याभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विदः ॥१॥

હે કૌન્તેય ! આ શરીર ક્ષેત્ર કહેવાય છે. એ ક્ષેત્રને જે જાણે છે, તેને જાણનારાઓ ક્ષેત્રજ્ઞ કહે છે. ૧.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં ૧૮ અધ્યાય છે. તેમાં પહેલા છ અધ્યાય સૂત્ર-રૂપ છે. અધ્યાય ૭થી અધ્યાય ૧૨ સુધીના છ અધ્યાયો આ સૂત્રતી વૃત્તિરૂપ છે અને અધ્યાય ૧૩થી અધ્યાય ૧૮ સુધીના છ અધ્યાયો ભાષ્યરૂપ છે. વૃત્તિરૂપ સાતમા અધ્યાયના આરંભમાં ‘પરા’ અને ‘અપરા’ એમ બે પ્રકારની પ્રકૃતિ કહેલી છે. અહીં પ્રકૃતિ, પુરુષ વગેરેનો ભગવાન વિસ્તારથી બોધ કરે છે. અહીં અર્જુનનો પ્રશ્ન નથી, પરંતુ આ અધ્યાય ભાષ્યરૂપ હોવાથી પ્રશ્ન વિનાજ ભગવાન ઉપદેશ કરે છે. અર્જુનના પ્રશ્ન તરીકે એક ક્ષેપક શ્લોક કેટલાક મૂકે છે, પરંતુ તે યોગ્ય નથી, કારણ કે આ અધ્યાય ભાષ્યરૂપ હોવાથી પ્રશ્ન અહીં સંભવતો નથી, તેમજ બધી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની પ્રતોમાં એ શ્લોક નથી. ‘જેમ પિંડમાં તેમ બ્રહ્માંડમાં એ નિયમ પ્રમાણે પ્રથમ જે જડ અનાત્મરૂપ પ્રકૃતિ કહેલી છે તેના પરિણામરૂપ આ શરીર પુરુષનું નિવાસ સ્થાન હોવાથી ક્ષેત્ર કહેવાય છે. પુરુષ આવા ક્ષેત્રરૂપ શરીરને પોતાથી ભિન્ન તરીકે ન જાણતો હોય તો તે માત્ર ક્ષેત્રીજ છે, પરંતુ ક્ષેત્રજ નથી. આવો જીવ સંસારી છે; પરંતુ જે

પુરુષ પોતાથી ભિન્ન તરીકે ક્ષેત્ર જાણે છે તે ક્ષેત્રજ કહેવાય છે. આ શરીરને પોતાથી ભિન્ન ક્ષેત્ર તરીકે જાણે છે અને પોતાને દ્રશ્ય જાણે છે. જો કે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજનું જ્ઞાન સંસારદશામાં પણ હોય છે પરંતુ તે દશામાં તેઓનું ભિન્ન તરીકે જ્ઞાન હોતું નથી, પરંતુ એકજ તરીકે જ્ઞાન હોય છે. આમ છતાં ક્ષેત્ર ભોગ્ય છે અને ભોક્તા પુરુષથી તે જુદું જ છે, એમ જીવ ઉપરથી જણાય છે; કારણ કે ક્ષેત્ર અને પુરુષ એકજ છે એવું જ્ઞાન જ્યારે ઉભયનો સંબંધ હોય ત્યારેજ સંભવી શકે; પરંતુ ક્ષેત્ર અથવા પુરુષ એકલા હોય ત્યાં સંભવી શકે નહિ. વેદ શરીર અથવા ક્ષેત્ર વેતા પુરુષથી ભિન્ન છે, કારણ કે ઘટ અને ઘટ જોનાર ભિન્ન હોય છે એમ જોવામાં આવે છે. ‘હું દેહ છું’ એવી પ્રતીતિ અતિમંદ પુરુષોનેજ હોય છે. ક્ષેત્ર અને પુરુષ ભિન્ન છે, એવું જ્ઞાન પોતાના આત્મરૂપ ક્ષેત્રજને ભિન્ન તરીકે જાણનાર વિદ્વાનનેજ હોય છે, સર્વને હેતું નથી. ૧.

ક્ષેત્રજં चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ॥

ક્ષેત્રક્ષેત્રજયોર્જ્ઞાનં યત્તજ્ઞાનં મતં મમ ॥૨॥

વળી હે ભારત ! સર્વ ક્ષેત્રોમાં ક્ષેત્રજ પણ મને જાણુ. ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજનું જે જ્ઞાન (છે) તે મને સંમત છે. ૨.

ક્ષેત્ર પુરુષથી ભિન્ન છે એવું જાણનાર ક્ષેત્રજ પણ સર્વ ક્ષેત્રોમાં હું જ છું. કારણ કે ક્ષેત્રી તરીકે સંસાર નિમગ્ન જીવ ક્ષેત્રને પોતાથી ભિન્ન તરીકે જાણે છે તે મારો અંશ તથા મારારૂપ હોવાથી હું જ છું એમ જાણુ, કારણ કે તેનામાં મારા ગુણોનો અવિભાવ થએલો છે. જીવમાં બ્રહ્મના ગુણો વિશેષતાથી હોવાથી તેને ‘બ્રહ્મ’ પણ કહે છે એમ બ્રહ્મસૂત્ર અધ્યાય ૨ પાદ ૩ સૂત્ર ૨૬થી પણ જણાય છે.

ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજનું જ્ઞાન મને સંમત છે એમ કહી ભગવાન આ જ્ઞાન ઉત્તમ છે એવો ઉપદેશ કરે છે. ૨.

तत् क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत् ॥

स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ૩ ॥

તે ક્ષેત્ર જે (દ્રવ્ય) છે, જેવું છે, જે વિકારોવાળું છે, જેથી છે, અને જે (સ્વભાવવાળું) છે, તથા તે (ક્ષેત્રજ) જે છે, અને જે પ્રભાવવાળો છે તે ટૂંકમાં મારી પાસેથી સાંભળ. ૩.

ક્ષેત્ર જે દ્રવ્ય છે, જેવું છે એટલે જોના આશ્રય છે, જે વિકારોવાળું છે અર્થાત્ તેનામાં જે વિકારો છે, જેથી છે એટલે જે પ્રયોજનથી તેનો ઉદ્ભવ થયેલો છે અને જે સ્વભાવવાળું છે તે મારી પાસેથી ટૂંકમાં સાંભળ; તેમજ તે ક્ષેત્રજ જે છે અર્થાત્ ક્ષેત્રજનું સ્વરૂપ અને તેનો જે પ્રભાવ છે તે મારી પાસેથી ટૂંકમાં સાંભળ. ૩.

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ॥

ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ૪ ॥

તે ઋષિઓએ બહુ પ્રકારે ગાયેલું છે, તેમજ જુદાં જુદાં વેદવાક્યોએ પણ જુદું ગાયેલું છે, અને હેતુવાળા નિશ્ચિત બ્રહ્મસૂત્રનાં પદોએ પણ ગાયેલું છે. ૪.

તે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજના સ્વરૂપને ઋષિઓએ બહુ પ્રકારે ગાયેલું છે, તેમજ વેદના જુદા જુદા છંદોમાં તેનું જુદું જુદું વર્ણન કરેલું છે, કોઈ છંદમાં તેને ધ્યાન કરવા યોગ્ય, કોઈમાં ધારણા યોગ્ય, કોઈમાં વૈરાગ્યરૂપ કહેલું છે. તેમજ વેદવ્યાસે રચેલાં યુક્તિવાળાં તથા પાંચ નિશ્ચયવાળાં બ્રહ્મસૂત્રોના અધિકરણોમાં પણ બહુ પ્રકારથી

આએકું છે, આ સર્વના સારરૂપ તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ હું તને દૂકમાં
કહું છું તે સંભળ. ૪.

મહાભૂતાન્યહંકારો બુદ્ધિરવ્યક્તમેવ ચ ॥

ઇન્દ્રિયાણિ દશૈકં ચ પચ્ચ ચેન્દ્રિયગોચરાઃ ॥૫॥

ઇચ્છા દ્વેષઃ સુખં દુઃખં સંઘાતચ્ચેતના ધૃતિઃ ॥

પતત્ક્ષેત્રં સમાસેન સવિકારમુદાહૃતમ્ ॥ ૬ ॥

મહાભૂતો, અહંકાર, બુદ્ધિ તથા અવ્યક્ત, અને દશ
અને એક ઇન્દ્રિયો, તથા પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયો, ઇચ્છા,
દ્વેષ, સુખ, દુઃખ, સંઘાત, ચેતના, અને ધૃતિ. આ વિકાર
સહિત ક્ષેત્ર દૂકમાં કહ્યું. ૫-૬.

પૃથિવી, અગ્નિ, તેજ, વાયુ, અને આકાશ એ પાંચ મહાભૂતો
ક્ષેત્ર છે. ક્ષેત્ર આ પંચમહાભૂતરૂપી દ્રવ્ય છે. હવે ક્ષેત્ર જેવું છે
અર્થાત્ જોઓનો આશ્રય છે તે કહે છે. અહંકાર, બુદ્ધિ, અવ્યક્ત
અર્થાત્ મહત્ત્વ, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને પાંચ કર્મેન્દ્રિય તથા એક મન
મન મળી અભિમાર ઇન્દ્રિયો, તથા પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયો તેનો આશ્રય
કરી રહેલા છે. હવે તેનાં વિકારો કહે છે. ઇચ્છા, દ્વેષ, સુખ અને
દુઃખ, સંઘાત એટલે સર્વનું એકત્ર થવું તે; ચેતના એટલે વિવેક
વજેરૂપી પ્રાણોની વૃત્તિ અને ધૃતિ અથવા ધૈર્ય એ તેના વિકારો
છે. ઇચ્છા, દ્વેષ, સુખ, અને દુઃખ એ ચાર જો કે આત્માના ધર્મો
છે તોપણ ચિદંશરૂપ આત્મામાં ક્ષેત્રના સંપ્રધર્થીજ એ ધર્મો ચતા
હોવાથી તેઓનો આશ્રય પણ ક્ષેત્રજ છે, અને તેઓ ક્ષેત્રનાજ વિકાર
છે, એમ કહેલું છે. સુખ અને દુઃખના ભોગ કરનાર, ભોગ અથવા

મોક્ષને સાધનાર ચિદંશૂત વસ્તુતઃ અવ્યક્ત પુરુષના આધાર તરીકે ઉત્પન્ન થએલું પંચમહાભૂતમય શરીર અહંકાર વગેરેનો આશ્રય છે, ઇચ્છા વગેરે તેના વિકારો છે, ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષરૂપી આર અર્થને તે પ્રાપ્ત કરાવનાર છે, આરી ભક્તિ યદ્ય શકે તે માટે મેં આરી ઇચ્છાથી તેનો ઉદ્ધાવ કરાવેલો છે અને તેનો નશ્વર સ્વભાવ છે. તે ક્ષેત્ર સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ દેહરૂપ છે. આ પ્રમાણે વિકાર સહિત ક્ષેત્ર તને દૂંડમાં કહ્યું. ૫-૬.

અમાનિત્વમદંભિત્વમર્હિસા ક્ષાન્તિરાર્જવમ્ ॥

આચાર્યોપાસનં શૌચં સ્થૈર્યમાત્મવિનિગ્રહઃ ॥૭॥

ઇન્દ્રિયાર્યેષુ વૈરાગ્યમનહંકાર એવ ચ ॥

જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિદુઃખ દોષાનુદર્શનમ્ ॥૮॥

અસક્તિરનધિષ્વંગઃ પુત્રદારગૃહાદિષુ ॥

નિત્યં ચ સમચિત્તત્વમિષ્ટાનિષ્ટોપપત્તિષુ ॥૯॥

યયિ જ્ઞાનન્યયોગેન ભક્તિરવ્યભિચારિણી ॥

ધિવિક્તદેશસેવિત્વમરતિર્જનસંસદિ ॥ ૧૦ ॥

અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થ દર્શનમ્ ॥

એતજ્ઞાનમિતિ પ્રોક્તમજ્ઞાનં યદતોઽન્યથા ॥ ૧૧ ॥

અમાનિપણ્ય, અહંભિપણ્ય, અહિંસા, ક્ષમા, ઋણુતા, આચાર્યની સેવા, પવિત્રતા, સ્થૈર્ય, ચિત્તનો નિગ્રહ, ઇન્દ્રિયોના વિષયો પ્રતિ વૈરાગ્ય, અને વળી અહંકારનો અભાવ, જન્મ, મરણ, જરા, અને વ્યાધિમાં દુઃખ તથા દોષનો વિચાર, પુત્ર, પત્ની, ગૃહ વગેરેમાં આસક્તિ તથા સંજનો અભાવ, ઇષ્ટ

અથવા અનિષ્ટની પ્રાપ્તિમાં નિત્ય સમચિત્તપણું, તથા મારામાં અનન્ય યોગથી અવ્યભિચારિણી ભક્તિ, એકાંત પ્રદેશનું સેવન, લોકોની સભામાં અરતિ, નિત્ય અધ્યાત્મજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થનો વિચાર. આને જ્ઞાન કહે છે, આથી અન્યથા (હોય) તે અજ્ઞાન છે. ૭-૧૧.

હવે તે ક્ષેત્રમાં આત્માના જ્ઞાનના ગુણો કહે છે. અહીંથી સાડાચાર શ્લોકથી (૭-૧૦૧) જ્ઞાનના ગુણો કહેલા છે, એટલે પાંચ શ્લોકથી (૭-૧૧૧) જ્ઞાનનો ઓષ કરેલો છે. અમાનિપણું એટલે પોતાના ગુણોની ઉત્તમતાના વર્ણનમાં આનંદ ન માનવો તે. અદંભિપણું એટલે લોકને દેખાડવા માટેજ ધર્મ વગેરેનું આવરણ ન કરવું તે. અહિંસા એટલે બીજાઓને પીડા ન કરવી તે. ક્ષમા એટલે દુષ્ટ વગેરેના અપમાનનું સહન. ઝડજીતા એટલે નિષ્કપટપણું. આચાર્યની સેવા. પવિત્રતા બાહ્ય અને અભ્યંતર એમ બે પ્રકારની છે. માટી, જળ વગેરેથી બાહ્ય પવિત્રતા સિદ્ધ થાય છે, અને ભગવાનનું સ્મરણ કરવાથી અભ્યંતર પવિત્રતા સિદ્ધ થાય છે. કલેશ વગેરેમાં પણ્ય ભગવત્પરાયણ રહેવું તે સ્થૈર્ય. આત્મા એટલે ચિત્તનો નિઝહ, અથવા આત્મા વિનિઝહ એટલે શીત, ક્ષુધા વગેરેના સહનથી દેહનો સંયમ. ઇદ્રિયોના વિષયો પ્રતિ વૈરાગ્ય, અને વળી અહંકારનો અભાવ મૂળમાં 'વ' શબ્દ છે તેથી આ ગુણ આવશ્યક છે એવો ઓષ થાય છે. જન્મ મરણ વગેરેમાં દુઃખ અને દોષનો વિચાર; કારણ કે જન્મમરહિત બ્રહ્મના અંશનો યોગિ અને મળ સાથે સંબંધ થવો તે જન્મ છે, તેને ભગવાનનું વિસ્મરણ થાય તે મરણ છે. જરા એટલે વૃદ્ધાવસ્થાથી શક્તિ ક્ષીણ થાય છે, અને વ્યાધિમાં કલેશ થાય છે તેથી તેઓમાં દુઃખ તથા દોષનો વિચાર થવો યોગ્ય છે. પુત્ર, પત્ની ગૃહ વગેરેમાં આસક્તિનો અભાવ, તથા તેમના સુખ દુઃખથી પોતે

મુખ દુઃખ મારી લઈ તન્મય ન થવું એ તેઓના સંગનો અભાવ. ઇષ્ટ અથવા અનિષ્ટ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય તોપણ ભગવદ્વિચ્છાથી પ્રાપ્તિ થઈ તે ઉત્તમજ છે એમ જાણી ચિત્તને સમ રાખવું તે ચિત્તની સમતા. અને સર્વ ગુણોના હૃદયરૂપ ઉત્તમ ગુણ મારામાં અવ્યભિચારિણી અનન્ય ભક્તિ. ભગવત્સેવામાં પ્રતિબંધક ન હોય તેવા વિવિક્ત એકાંત પ્રદેશનું સેવન. લોકોની સભામાં અર્થાત્ લૌકિક સભાઓમાં પ્રીતિનો અભાવ. નિત્ય અધ્યાત્મગાન એટલે આત્માના સ્વરૂપનું નિત્ય જ્ઞાન. તત્ત્વજ્ઞાન એટલે ભગવાન અથવા મોક્ષ, તેનું દર્શન અથવા વિચાર. આ ગુણો જ્ઞાન કહેવાય છે. આ જ્ઞાન છે એટલે આ ગુણો વિદ્યાનાં કાર્ય છે. આથી વિરુદ્ધ હોય તે અજ્ઞાન એટલે અવિદ્યાનું કાર્ય છે. ૭-૧૧.

આ પ્રમાણે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરી હવે ૭ શ્લોકથી (૧૨-૧૭) 'જેય' નો બોધ કરે છે.

જેયં યત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વાઽમૃતમશ્રુતે ॥

અનાદિમત્પરં બ્રહ્મ ન સત્તત્ત્વાઽસદુચ્યતે ॥૧૨ ॥

જે જેય છે તે કહું છું, તે જાણી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. તે અનાદિ પરબ્રહ્મ છે, તે સત્ અથવા અસત્ કહેવાતું નથી. ૧૨.

હવે જેય કહું છું. જેયનું સ્વરૂપ જાણવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાનીઓ શાસ્ત્રજ્ઞાનથી આજ ફળ પ્રાપ્ત કરે છે. જેય અનાદિમત્પર બ્રહ્મ છે. અનાદિમત્ એટલે આદિરહિત. પરબ્રહ્મ જેય છે. અથવા અનાદિ મત્પર બ્રહ્મ જેય છે. અનાદિ એટલે આદિરહિત. મત્પર એટલે હું જેનાથી પર છું તેવું મારા ધામરૂપ અક્ષરબ્રહ્મ. તે સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મોનો આશ્રય હોવાથી સત્ અથવા અસત્ કહેવાતું નથી.

તે સત છે કે અસત છે એવો નિશ્ચય પણ થઈ શકે તેમ નથી
અર્થાત તે બહુ દુર્ગ્ય છે. ૧૨.

સર્વતઃ પાણિપાદં તત્સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ ॥

સર્વતઃ શ્રુતિમલ્લોકે સર્વમાદ્ય તિષ્ઠતિ ॥ ૧૩ ॥

તે સર્વતઃ પાણિ અને પાદવાળું છે, સર્વતઃ અક્ષિ,
શિરઃ અને મુખોવાળું છે, સર્વતઃ શ્રુતિવાળું છે, અને લોકમાં
સર્વને ઢાંકી રહે છે. ૧૩.

તે બ્રહ્મ સાકાર છે કે નિરાકાર છે તેવી શંકા થાય તે માટે
કહે છે. તેને સર્વત્ર પાણિ અને પાદ છે ‘સર્વતઃ પાણિપાદાંતં’
એવો પણ પાઠ છે. તેનો ‘તેને સર્વત્ર પાણિ અને પાદના અંત છે’
એવો અર્થ થાય છે, તેથી સર્વત્ર ગતિ અને ક્રિયા માટે તે સમર્થ
છે. તેમજ તેને સર્વત્ર ચક્ષુઃ શિરઃ, અને મુખ છે તેથી તેને સર્વત્ર
જ્ઞાન તથા ભોગ છે અને તે સર્વત્ર પ્રધાન છે. તે સર્વત્ર શ્રુતિ એટલે
કર્ણવાળું છે અર્થાત તે સર્વત્ર શ્રવણ કરે છે. આ પ્રમાણે હોવા
છતાં તે પરિચ્છિન્ન નથી પરંતુ લોકમાં સર્વને ઢાંકી રહે છે અર્થાત
વ્યાપક છે. ૧૩.

સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસં સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ ॥

અસક્તં સર્વમૃષૈવ નિર્ગુણં ગુણમોક્ત ચ ॥ ૧૪ ॥

તે સર્વ ઇન્દ્રિયોના ગુણોના આભાસવાળું અને સર્વ
ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે, આસક્તિરહિત તેમજ સર્વને ધારણ
કરનાર છે, નિર્ગુણ તેમજ ગુણોનો ભોગ કરનાર છે. ૧૪.

બ્રહ્મ અનંત અને અવ્યક્ત હોવાથી તેને સર્વત્ર પાણિ અને
પાદના અંત, અક્ષિ, શિરઃ, અને મુખ તથા શ્રુતિ છે, તેથી તે સર્વત્ર

સર્વ કાર્ય કરે છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે “તે પાણિ અને પાદ રહિત દોડનાર તથા મહથ્થુ કરનાર છે તે ચક્ષુરહિત જીવે છે અને કર્ણુ રહિત શ્રવણુ કરે છે” અહિં જ્ઞાને પ્રાકૃત ઇન્દ્રિયો નથી પરંતુ સર્વ અપ્રાકૃત અર્થાત દિવ્ય ઇન્દ્રિયો છે એવો બોધ છે. તેવીજ રીતે આ મ્લોકમાં પણ કહે છે. જ્ઞાત સર્વ ઇન્દ્રિયોના ગુણોના આભાસવાળુ છે પરંતુ પ્રાકૃત ઇન્દ્રિયમાત્રથી રહિત છે. તેવીજ રીતે બીજા વિરુદ્ધ ધર્મો જ્ઞાતમાં છે તે કહે છે. જ્ઞાત આસક્તિરહિત છે છતાં સર્વને ધારણ કરનાર છે. જ્ઞાત નિર્ગુણ છે છતાં ગુણોનો ભોગ કરનાર છે. ૧૪.

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ॥

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तિકે च तत् ॥૧૫॥

તે જૂતોની બહાર તેમજ અંદર છે, અચર તેમજ ચર છે, તે સમ હોવાથી અવિજ્ઞેય છે, તે દૂર રહેલું તેમજ સમીપમાં છે. ૧૫.

જ્ઞાત ભોગ કરનાર અથવા ભોક્તા હોય તો તે વ્યાપક હોઈ શકે નહિ એવી શંકા થાય તે માટે કહે છે કે તે જૂતોની બહાર તેમજ અંદર છે. સ્થિર તથા જંગમ જૂતોના ભોક્તા તરીકે તે જૂતોની બહાર છે. આત્મરૂપથી તે સર્વની અંદર છે. એવી રીતે જ્ઞાત જૂતોની અંદર તથા બહાર હોય તો પણ જૂતોથી ભિન્ન હોવાથી વ્યાપક હોઈ શકે નહિ એવી શંકા દૂર કરવા કહે છે કે તે અચર તેમજ ચર છે. અચર એટલે સ્થાવર, ચર એટલે જંગમ. સ્થાવર તથા જંગમ સર્વ જ્ઞાત છે. જ્ઞાત સ્થાવર છે એમ “હે સૌમ્ય, આ પૂર્વે સતજ હતું.” શ્રુતિ બોધ કરે છે. “હે શ્વેતકેતુઃ! તે તું છે.” શ્રુતિ જંગમ જીવ પણ જ્ઞાત છે એવો બોધ કરે છે. અહીં મૂળમાં ‘અચર’ ‘તેમજ’ છે તેથી સ્થાવર જ્ઞાત જંગમ છે, અને જંગમ

મજ્જા અહા સ્થાવર છે એવો અથ ધ્યાય છે. તેથી તે વિરુદ્ધ ધર્મોના આશ્રય છે એમ દર્શાવેલું છે. અહા ભૂતોથી ભિન્ન નથી, પરંતુ સ્થાવરજંમમ સર્વ ભૂતો અહાજ છે. આમ હોવા છતાં અહાનું સર્વને જ્ઞાન થતું નથી, કારણ કે અહા સૂક્ષ્મ હોવાથી અવિજ્ઞેય છે, તેથી પાછળ જ્ઞાનના ગુણો કહ્યા તે જેનામાં હોય તેને અહાનું જ્ઞાન થાય છે. વળી અહા દૂર છે તેમજ, સમીપ પણ છે. અહીં પણ તે વિરુદ્ધ ધર્મોના આશ્રય છે એવો બોધ કરેલો છે. આ શ્લોકમાં અહાના વિરુદ્ધ ધર્મોને આશ્રય છે એમ જણાવેલું છે. “ તે હાલે છે, તે હાલતું નથી; તે દૂર છે, તે સમીપ છે; તે આ સર્વની અંદર છે, તે સર્વની બહાર છે ” એ શ્રુતિ પણ આજ બોધ કરે છે. ૧૫.

અવિમક્તં ચ ભૂતેષુ વિમક્તમિવ ચ સ્થિતમ્ ॥

ભૂતમર્ત્ત્વં ચ તજ્ઞેયં ગ્રાસિણુ પ્રભવિણુ ચ ॥૧૬॥

તે ભૂતોમાં અવિભક્ત હોવા છતાં વિભક્ત હોય તેમ રહેલું છે. તે જ્ઞેય ભૂતોનું પાલક, ગ્રાસ કરનાર, તેમજ ઉત્પાદક છે. ૧૬.

ગયા શ્લોકમાં અહા સર્વની અંદર તથા બહાર, દૂર તથા સમીપ રહેલું છે એમ કહેલું હોવાથી જુદા જુદા અવયવોથી જુદે જુદે સ્થળે રહેલું હશે એવી શંકા થાય તે દૂર કરે છે. અહા સર્વ ભૂતોમાં અવિભક્ત અથવા એકજ છે, છતાં વિભક્ત એટલે જુદું જુદું હોય તેમ રહેલું છે. અર્થાત્ અહાની અનંત મૂર્તિઓ પણ એકજ છે તેમાં પરસ્પર ભેદ નથી, પરંતુ પોતાની ઇચ્છાથીજ અમુક અમુક સ્વરૂપથીજ પ્રકટ થતું હોવાથી જુદું જુદું હોય તેમ રહેલું છે. અહા પાલકરૂપથી ભૂતોનું પાલન કરનાર, સંહારકરૂપથી ભૂતોનો ગ્રાસ કરનાર તેમજ પ્રજાપતિરૂપથી ભૂતોનું ઉત્પાદક છે. ૧૬.

જ્યોતિષામપિ તજ્જ્યોતિસ્તમસઃ પરમુચ્યતે ॥

જ્ઞાનં જ્ઞેયં જ્ઞાનગમ્યં હૃદિ સર્વસ્ય ધિષ્ઠિતમ્ ॥૧૭॥

તે જ્યોતિઃઓનું પણ જ્યોતિઃ છે, તમઃથી પર કહેવાય છે. તે જ્ઞાન છે, જ્ઞેય છે, જ્ઞાનથી પ્રાપ્ય છે, અને સર્વના હૃદયમાં રહેલું છે. ૧૭.

જ્યોતિઃ એટલે પ્રકાશ કરનાર, પ્રકાશક. રવિ, ચંદ્ર, વગેરે પ્રકાશ કરનારાઓનું પણ તે જ્યોતિઃ અથવા પ્રકાશક છે. તેથી મૂળ પ્રકાશકે તેજ છે. તે તમઃ પ્રકૃતિથી પર છે, તે જ્ઞાન એટલે જ્ઞાનથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે જ્ઞાનના સાધનરૂપ અમાનિપણું વગેરે પાછળ ગુણો કલા તે છે. વળી તે જ્ઞેય અથવા જાણવા યોગ્ય છે તથા જ્ઞાનથી પ્રાપ્ય પણ તેજ છે. વળી તે સર્વના હૃદયમાં રહેલું છે અર્થાત્ અંતર્યામિ પણ તે છે. ૧૭.

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ॥

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥

આ રીતે ક્ષેત્ર તમઃ જ્ઞાન અને જ્ઞેય ટૂંકમાં કહ્યાં. મારો ભક્ત આ જાણીને મારા ભાવ માટે યોગ્ય થાય છે. ૧૮

આ રીતે (૫-૬ શ્લોકથી) ક્ષેત્ર, (૭-૧૧ શ્લોકથી) જ્ઞાન, અને (૧૨-૧૭ શ્લોકથી) જ્ઞેય ટૂંકમાં કહ્યાં. આ સર્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી મારો ભક્ત મારા ભાવ માટે એટલે ઐશ્વર્ય વગેરે મારા ગુણો પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય થાય છે. ૧૮.

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वयनादी उभावपि ॥

विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥૧૯॥

પ્રકૃતિ એ પ્રકારની છે, ૧. કાર્ય અને ૨. કારણ. કાર્યરૂપ પ્રકૃતિ તે અવિદ્યાવાળી જીવાત્માની ઉપાધિ, અને કારણરૂપ પ્રકૃતિ તે પરમાત્માની માયા. એવી જ રીતે પુરુષના પણ એ પ્રકાર છે. ૧. કારણ અને ૨. કાર્ય. કારણ-પુરુષ તે અંશી મૂલપુરુષ ભગવાન ૨. કાર્યપુરુષ તે કારણરૂપના કાર્ય અંશો, જીવાત્માઓ, જીવાત્મા ભગવદ્વિદ્યાથી પ્રાપ્ત થતી કાર્યરૂપ પ્રકૃતિનું સેવન કરે છે. આ ઉભય ભગવાનના અંશરૂપ છે. પ્રકૃતિ સ્વભાવથી સદ્રૂપ છે, પુરુષ ચિદ્રૂપ છે. ઉભય પોતાના કારણસ્વરૂપ ભગવાનથી અનન્ય હોવાથી અનાદિ જ છે એમ જાણ. જીવના બંધના કારણરૂપ ઇચ્છા દ્વેષ વિગેરે વિકારો તથા મોક્ષના કારણરૂપ સત્ત્વ વિગેરે ગુણો પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા છે એમ જાણ.

જ્યારે સર્ગ કરવાની પ્રભુની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે ભગવાનના અંશરૂપ ભગવાનની માયા કારણપ્રકૃતિ મૂલપુરુષ અક્ષર સાથે સંસૃષ્ટ થઈ મહત્ત્વ અહંકાર વિગેરે રૂપ થાય છે. કાર્યરૂપ પ્રકૃતિ અવિદ્યાથી અધ્યસ્ત થઈ પોતાના ઇચ્છા દ્વેષ વિગેરે વિકારોથી જીવાત્માના બંધરૂપ થાય છે, પરંતુ તેનું જ અમાનિપાણું વિગેરે જ્ઞાનસાધન ગુણો પાછળ કલા તેનાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તો તે પોતાના વિકારોથી જીવાત્માને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે છે એવો અર્થ છે. ૧૯.

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ॥

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २० ॥

કાર્યના કારણના કર્તાપણામાં પ્રકૃતિ હેતુ કહેવાય છે. સુખ તથા દુઃખના ભોક્તાપણામાં પુરુષ હેતુ કહેવાય છે. ૨૦. સૃષ્ટિમાં પુરુષ તથા પ્રકૃતિથી ક્યાં ક્યાં કાર્ય થાય છે તે કહે છે. અંધના કારણ જન્મ દ્વેષ વિગેરે વિકારો અને ભોક્ષના કારણ સત્ત્વ વિગેરે ગુણોના કર્તાપણામાં, અર્થાત્ અંધ અને ભોક્ષના કારણ-રૂપ વિકારો તથા ગુણો ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રકૃતિ હેતુ કહેવાય છે. એટલે પુરુષથી અધિષ્ઠિત પ્રકૃતિ આ કારણો ઉત્પન્ન કરે છે. આ કારણો પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ પાછલા શ્લોકમાં (૧૯) પણ કહેલું છે. આ કારણો પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થાય છે અને પુરુષ આ કારણો ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રકૃતિને માત્ર ચેતવે છે. સુખ અને દુઃખના ભોક્તાપણામાં પુરુષ હેતુ કહેવાય છે. પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલા વિકાર તથા ગુણોથી પ્રાપ્ત થતું દુઃખ અથવા સુખ પ્રકૃતિ સાથે સંસૃષ્ટ થઈ પુરુષ ભોગવે છે. નિકાર અથવા ગુણોની ઉત્પત્તિ તથા સુખ દુઃખના ભોગ એ ઉભય વસ્તુતઃ ક્ષેત્ર અથવા દેહના જ ધર્મ છે, પરંતુ વિકારો તથા ગુણોનું પર્યવસાન જડમાં હોવાથી તેમની ઉત્પત્તિમાં ક્ષેત્રનું પ્રાધાન્ય છે તેથી તેમને પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલા કીધા છે, અને સુખ તથા દુઃખના ભોગનું પર્યવસાન ચેતનમાં હોવાથી તેમાં ચેતનનું પ્રાધાન્ય હોવાથી તેવા ભોગનો હેતુ પુરુષને કહેલો છે. વસ્તુતઃ પુરુષ અને પ્રકૃતિ સંયોગ વિના કાંઈ કાર્ય થતું નથી. ૨૦.

પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્થો હિ મુક્તે પ્રકૃતિજાન્ગુણાન્ ॥

કારણં ગુણસંગોઽસ્ય સદસ્યોનિજન્મસુ ॥ ૨૧ ॥

પ્રકૃતિમાં રહી પુરુષ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલા ગુણોનો ભોગ કરે છે. આનો ગુણનો સંગ સારી અથવા ખરાબ ચેતનિમાં જન્મનું કારણ છે.

પુરુષ અને પ્રકૃતિનાં જૂદાં જૂદાં કાર્ય કરી, હવે પ્રકૃતિના પરિણામરૂપ ક્ષેત્રના સંસર્ગથી જ પુરુષ ભોક્તા થાય છે એમ કહે છે. પુરુષ પ્રકૃતિમાં એટલે પ્રકૃતિના પરિણામરૂપ ક્ષેત્રમાં રહી પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલા સર્વ વિગેરે ગુણોનો પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ ઇન્દ્રિયોથી ભોગ કરે છે. જીવ આ પ્રમાણે ગુણોનો ભોગ કરે છે પણ અન્તર્યામી પેઠે ભોગ કર્યા વિના રહેતો નથી. આ પ્રમાણે પ્રકૃતિના સંસર્ગથી પુરુષના અક્ષરસ્વભાવનું તિરોધાન થાય છે, અને પ્રકૃતિના ગુણો સાથે તેને સંગ થવાથી તેનો સારી અથવા ખરાબ યોનિમાં જન્મ થાય છે. આવી રીતે પુરુષના 'સારી અથવા ખરાબ યોનિમાં જન્મનું કારણ તેનો પ્રકૃતિ સાથે સંગ જ છે એમ જાણવું. ૨૧.

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ २२ ॥

આ દેહમાં ઉપદ્રષ્ટા, અનુમંતા, ભર્તા, ભોક્તા, મહેશ્વર તથા પરમાત્મા એમ પણ કહેવાતો ખીજો પુરુષ છે. ૨૨
અહિં અન્તર્યામીનું નિરૂપણ કરેલું છે. “ એ સાથે રહેનાર મિત્ર પક્ષીઓ એક વૃક્ષ ઉપર રહે છે, તેમાંનો એક સ્વાદિષ્ટ પિપ્પત્ર (ફલ) ખાય છે, ખીજો ખાધા વિના જોયા કરે છે ” કૃતિમાં કહેલા વૃક્ષરૂપી આ દેહમાં જીવંતી અન્ય ‘ પરમાત્મા ’, ‘ પર પુરુષ ’ કહેવાતો ખીજો પણ પુરુષ અન્તર્યામી છે. આ અન્તર્યામી અસંગ છે. જીવ સંગવાળો થાય છે અન્તર્યામી સંગરહિત રહે છે, તેથીજ તે ‘ પર પુરુષ ’ ‘ પરમાત્મા ’ વિગેરે કહેવાય છે તે ઉપદ્રષ્ટા અથવા સાક્ષી છે. ભોગનો તેને સંગ થતો નથી, પરંતુ તે તે મુખ્ય ભોક્તા

છે તે અનુમંતા અથવા અનુમતિ આપનાર, બર્તા એટલે ધારણ કરનાર અથવા પાલક અને મહેશ્વર અથવા નિયમમાં રાખનાર છે. તે આ દેહમાંજ હોવા છતાં તેને ભોગનો સગ નહિ હોવાથી તે નિર્લેપ છે. પ્રાણ ધારણ કરનાર જીવ ભોગનો સગી થવાથી લેપરાજો થાય છે, પણ આ અન્તર્યામી લેપરહિત રહે છે. ૨૨

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ॥

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३ ॥

જે આવી રીતે પુરુષને તથા ગુણો સાથે પ્રકૃતિને જાણે છે તે સર્વથા વર્તમાન હોવા છતાં પુનઃ જન્મતો નથી. ૨૩

આ રીતે વસ્તુતઃ અક્ષરના પ્રભાવરાજા, ક્ષેત્રજ, બ્રહ્મના અંશ-રૂપ, ચેતન, જીવરૂપ તથા અન્તર્યામીરૂપ ઉભય પ્રકારના પુરુષને જે સ્વરૂપથી વિવિક્ત અથવા પ્રકૃતિના સંગરહિત નિર્ગુણ જાણે છે તથા ગુણો સાથે પ્રકૃતિ રહેલી છે એમ જે જાણે છે તે સર્વથા દેહમાં હોવા છતાં અથવા સર્વથા ગુણો સાથે રહેલો હોવા છતાં પુનઃ જન્મતો નથી. તે ગુણ પ્રવાહરૂપી સંસારમાં પુનઃ આવતો નથી, પરંતુ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. એવો અર્થ છે. ૨૩

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४ ॥

કેટલાકો ધ્યાનથી આત્મામાં આત્માથી આત્માને જાણે છે; બીજાઓ સાંખ્યયોગથી અને બીજાઓ કર્મયોગથી જાણે છે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ માત્ર જ્ઞાનથીજ મુક્તિ થતી હોય તો બીજા સાધનો નિરર્થક થઈ જાય એવી શંકા થવાથી અન્ય સાધનો અ-

હિંથી એ શ્લોકથી (૨૪-૨૫) કહે છે. કેટલાકો જ્ઞાનીઓ આત્મામાં એટલે પોતાના હૃદયમાં આત્માથી એટલે મનવડે આત્માને એટલે આત્મરૂપ ભગવાનને ધ્યાનરૂપ સાધનથી જૂએ છે. બીજાઓ સાંખ્ય-યોગ અર્થાત્ નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુઓના વિવેકરૂપ યોગથી એ પ્રમાણે જૂએ છે. અથવા બીજાઓ સાંખ્યથી અર્થાત્ નિત્યાનિત્ય વસ્તુઓના વિવેકરૂપ સાધનથી આત્માને જૂએ છે અને બીજા યોગથી એટલે ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ વિગેરે આઠ અંગવાળા યોગરૂપ સાધનથી આત્માને જૂએ છે અને કેટલાક બીજા કર્મયોગથી એટલે નિષ્કામ કર્મ કરી આત્માને જૂએ છે. ૨૪

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ।

તેજપિ ચાતિતરંત્યેવ મૃત્યું શ્રુતિપરાયણાઃ ॥ ૨૫ ॥

બીજાઓ તો એમ નહિ જાણતાં અન્ય પાસેથી શ્રવણ કરી ઉપાસના કરે છે. શ્રુતિપરાયણ તેઓ પણ મૃત્યુને તરી જાય છે. ૨૫

અતિમંદ અધિકારવાળા બીજાઓ તો પોતાને જ્ઞાન અથવા અનુભવ નહિ હોવા છતાં ગુરુ વિગેરે અન્યની પાસેથી શ્રવણ કરી આત્માની ઉપાસના કરે છે. આવી રીતે શ્રુતિમાં કહેલા પ્રકારથી શ્રદ્ધાથી ઉપાસના કરનાર પણ મૃત્યુ એટલે સંસારને તરી જાય છે અર્થાત્ મુક્ત થાય છે. ૨૫

यावत्संजायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजंगमम् ।

ક્ષેત્રક્ષેત્રજસંયોગાત્તદિદિ ભરતર્ષભ ॥ ૨૬ ॥

હે ભરતર્ષભ ! જે કંઈ સ્થાવર અથવા જંગમ પદાર્થ

ઉત્પન્ન થાય છે તે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના સંયોગથી (થાય છે એમ) બાંધુ. ૨૬

પ્રકૃતિથી સંસૃષ્ટ થએલા આત્માથી એટલે પ્રકૃતિ અને પુરુષના સંયોગથીજ રથાવર અથવા જંગમ વસ્તુમાત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનો સંયોગ થાય ત્યારેજ વસ્તુની ઉત્પત્તિ થાય છે. કેવળ ક્ષેત્ર અથવા કેવળ ક્ષેત્રજ્ઞથી કોઈ વસ્તુની ઉત્પત્તિ થતી નથી. ૨૬

સમં सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।

विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ ૩૭ ॥

સર્વ બૂતોમાં સમાન રહેતા અને વિનાશ થતાઓમાં વિનાશ ન થતા પરમેશ્વરને જે જૂએ છે તે જૂએ છે. ૨૭

સારી રીતે બોધ થઈ શકે તે માટે અહિંથી પુનઃ આત્મદર્શન કહે છે. આત્મા ત્રણ પ્રકારનો છે. (૧) અન્તર્યામી (૨) પુરુષ (૩) અવ્યક્ત પ્રથમ અહિંથી બે શ્લોકથી (૨૭-૨૮) અન્તર્યામીના દર્શનથી શું શું થાય છે તે કહે છે. 'સર્વ બૂતોમાં સમાન રહેનાર પરમેશ્વર અન્તર્યામીને જે જૂએ છે તથા વિનાશ થતાં પ્રકૃતિનાં કાર્ય રૂપ શરીરોમાં વિનાશ નહિ પામનાર અને 'જ્ઞાતા' તરીકે સમાન આકાર વાળા અન્તર્યામીને જે જૂએ છે તે સત્ય જૂએ છે. ૨૭

સમં પश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ॥

न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परांगतिम् ॥ ૨૮ ॥

સર્વત્ર સારી રીતે રહેલા ઇશ્વરને સમ જોનાર આત્માથી આત્માને હુણુતો નથી. તેથી પરા ગતિ પામે છે. ૨૮

સર્વત્ર સારી રીતે રહેલા ઇશ્વર અન્તર્યામીને સર્વત્ર સમાન

જોનાર આત્માથી આત્માને હણતો નથી અર્થાત્ આત્માને અન્યથા જણતો નથી, પરંતુ આત્માને યથાર્થ જણે છે. આત્માનું અન્યથા જ્ઞાન તેજ આત્માનું હનન છે. શ્રુતિ કહે છે કે “જે અન્યથા જોનાર આત્માને અન્યથા જણે છે તે આત્માપહારી ચોરે શું પાપ નથી કર્યું?” તેથી આત્માનું અન્યથા જ્ઞાન તેજ આત્મહનન છે. આત્માને સર્વત્ર સમાન જણનાર આત્માને હણતો નથી અર્થાત્ આત્માને યથાર્થ જણે છે. તેથી આત્માને યથાર્થ જણતો હોવાથી તે સમિચ્છદાનંદ ભગવદ્દામ અક્ષરરૂપ પરા ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે, ૨૮

પ્રકૃત્યૈવ ચ કર્માણિ ક્રિયમાણાનિ સર્વશઃ ॥

યઃ પश्यતિ તથાત્માનમકર્તારં સ પश्यતિ ॥ ૨૯ ॥

સર્વ તરફ પ્રકૃતિથીજ કર્મો થાય છે એમ તથા આત્મા અકર્તા છે એમ જે જૂએ છે તે જૂએ છે. ૨૯

હવે દ્વિતીય પ્રકારના આત્મા પુરુષના જ્ઞાનનું ફલ કહે છે. કર્મ સર્વશઃ પ્રકૃતિથીજ થાય છે અને આત્મા વસ્તુતઃ અકર્તા છે એમ જે જૂએ છે તે સત્ય જૂએ છે. કર્મ કરવામાં ચેષ્ટાની આવશ્યકતા છે. ચેષ્ટા પ્રકૃતિનો ગુણ છે. તેથી કર્મ કરવામાં અર્થાત્ કર્તૃત્વમાં ચેષ્ટા આવશ્યક હોવાથી કર્તૃત્વ પ્રકૃતિને અધીન છે. તેથી પ્રકૃતિથીજ કર્મો થાય છે. આત્મ કર્તૃત્વ કેવલ જીવસ્વરૂપ માત્ર અણુ-કદવાળા ચિદ્રૂપ આત્મામાં સંભવતું નથી. આ પ્રાકૃત કર્તૃત્વ છે. પુરુષ શ્રીપુરુષોત્તમનો અંશ હોવાથી, અને શ્રીપુરુષોત્તમ મુખ્ય કર્તા હોવાથી પુરુષમાં શ્રી પુરુષોત્તમ ભાવના અનુસંધાનથીજ કર્તૃત્વ સંભવે, પરંતુ સ્થુલ તથા સૂક્ષ્મ દેહની ઉપાધિવાળા પુરુષ જે કર્મ કરે છે તે વસ્તુતઃ પુરુષનું કર્મ નથી, પરંતુ પ્રકૃતિનું છે. આ કર્તૃત્વ

પણ પ્રાકૃત છે. તે પુરુષમાં નથી, પરંતુ પ્રકૃતિમાં રહેલું છે, તેથી આત્મા પુરુષને ઉપાધિરહિત તથા અકર્તા તરીકે જ જૂએ છે તેજ જૂએ છે, બીજાએ અધ છે. ૨૯.

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ॥

तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपश्येत् तदा ॥ ૩૦ ॥

જ્યારે ભૂતોના પૃથગ્ભાવને એકમા રહેતો જૂએ છે અને તેમાં જ વિસ્તાર (જૂએ છે) ત્યારે બ્રહ્મ પામે છે. ૩૦

હવે આત્માના તૃતીય પ્રકાર અવ્યક્ત અક્ષર બ્રહ્મતા જ્ઞાનનું ફલ કહે છે. દેવો, મનુષ્યો વિગેરે ભૂતોમાં રહેલા દેવત્વ, મનુષ્યત્વ, દીર્ઘત્વ, -હસ્તત્વ, સ્થુલત્વ, કૃશત્વ વિગેરે જૂદા જૂદા સર્વ ભાવોને અર્થાત્ જૂદા જૂદા જથ્થાતા સર્વ ભાવોને એક પ્રકૃતિસ્થ સમષ્ટિ પુરુષ અથવા અવ્યક્ત અક્ષરમાં રહેલા જૂએ છે અને તેમાં જ પાછા તેઓ નીકળી વિસ્તાર પામે છે એમ જૂએ છે અને અનુભવ કરે છે ત્યારે અક્ષર બ્રહ્મ પામે છે અર્થાત્ અતવચ્છિન્ન અક્ષરાત્મા સાથે ઐક્ય પ્રાપ્ત કરે છે.

અહિં આત્માના ત્રણ પ્રકારનો બોધ કર્યો. તેનું દૃષ્ટાંત નીચે પ્રમાણે થયે છે. કુદ્ર અથવા છૂટક છૂટક પ્રવાહ જેવા બષ્ટિ અર્થાત્ જૂદા જૂદા જીવાત્મા છે. સમષ્ટિસ્વરૂપ મંગાના નીર પેઠે અતવચ્છિન્ન પ્રવાહ જેવું છે. (અર્થાત્ જલ પેઠે સર્વ પુરુષ છે) તેની શક્તિ જેવું અક્ષર છે અને તેના દેવતા જેવા પરમેશ્વર હરિ છે. શ્રીમદ્ધ્યાર્થચરણ વિરચિત સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલિમાં પણ આ અર્થનું પ્રતિપાદન કરેલું છે.

આનાદિત્વાનિર્ગુણત્વાત્પરમાત્માયમવ્યયઃ ॥

શરીરસ્થોઽપિ કૌન્તેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે ॥ ૩૧ ॥

આ પરમાત્મા અનાદિ હોવાથી તથા નિર્ગુણ હોવાથી અવ્યય છે. હે કૌન્તેય ! તે શરીરમાં રહેલો હોવા છતાં (કાંઈ) કરતો નથી અને લેપાતો નથી. ૩૧

પુરૂષને સ્વતઃ પ્રાકૃત સંબંધ નથી એમ કહે છે. આ પરમાત્મા એટલે પુરૂષ અથવા જીવ અક્ષરરૂપ હોવાથી અનાદિ તથા નિર્ગુણ છે અને તેથી અવ્યય છે માત્ર ભગવાનની ઇચ્છાથીજ તે ભગવાનથી છુટો પડેલો છે, તેથી તે શરીરમાં રહેલો હોવા છતાં સ્વતઃ કાંઈ કરતો નથી તેમ કાંઈ કાર્યથી લેપાતો નથી; પરંતુ માત્ર અધ્યાસથી કર્તા હોય તેમ માને છે. ૩૧.

યથા સર્વગતં સૌક્ષ્મ્યાદાકાશં નોપલિપ્યતે ॥

સર્વત્રાવસ્થિતો દેહે તથાત્મા નોપલિપ્યતે ॥ ૩૨ ॥

જેમ સર્વત્ર રહેલું આકાશ સૂક્ષ્મ હોવાથી લેપાતું નથી તેમ દેહમાં સર્વત્ર રહેલો આત્મા લેપાતો નથી ૩૨.

પુરૂષ નિર્ગુણ હોવાથી કાંઈ કરતો ન હોય તો પણ દેહની સાથે તેનો નિત્ય સંબંધ હોવાથી દેહના સ્થિતિથી તે કેમ ન લેપાય તેવી શંકા થાય તે દૂર કરવા આકાશનું દૃષ્ટાંત આપે છે. જેમ આકાશ સર્વત્ર રહેલું છે. છતાં સૂક્ષ્મ હોવાથી કાંઈ પદાર્થથી લેપાતું નથી તેમજ આત્મા દેહમાં સર્વત્ર રહેલો હોવા છતાં સૂક્ષ્મ પરમાણુના કદનો હોવાથી લેપાતો નથી. આત્મા અણુ કદનો છે, છતાં તેનો ચૈતન્ય ગુણ સર્વ શરીરમાં પ્રસરી રહેતો હોવાથી આત્માને શરીરમાં સર્વત્ર રહેલા કહેલા છે, જેમ શરીરના

એક અવયવમાં અંદન લગાડેલ હોય તો પણ તેની શીતળતા સર્વ શરીરમાં પ્રસરી રહે છે તેમ આજી પરિભાજી આત્મા માત્ર હૃદયમાં રહેલો હોવા છતાં તેનું ચૈતન્ય સર્વ શરીરમાં પ્રસરી રહે છે.

યથા પ્રકાશયત્યેકઃ કૃત્સ્નં લોકમિમં રવિઃ ॥

ક્ષેત્રં ક્ષેત્રી તથા કૃત્સ્નં પ્રકાશયતિ ભારત ॥ ૩૩ ॥

હે ભારત ! જેમ એક રવિ આ સર્વ લોકને પ્રકાશે છે તેમ ક્ષેત્રી સર્વ ક્ષેત્રને પ્રકાશે છે. ૩૩.

આત્મા સર્વ દેહમાં કેવી રીતે વ્યાપી રહેલો છે તે સ્પષ્ટ કરવા આ બીજું દષ્ટાંત આપે છે. જેમ એક સૂર્ય આ સર્વ લોકને પ્રકાશે છે તેમ ક્ષેત્રી સર્વ દેહને પ્રકાશે છે. ચૈતન્ય એ આત્માનો જ્ઞાનરૂપ ધર્મ છે, પ્રાકૃત ધર્મ નથી. અહિં પુરૂષને 'ક્ષેત્રી' કહેલો છે, 'ક્ષેત્રજ' કહેલો નથી. તેથી અજ્ઞાનાવસ્થામાં પુરૂષ ક્ષેત્રજ નથી, પરંતુ ક્ષેત્રીજ છે, અને જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી ભગવાનના ગુણો પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તે 'ક્ષેત્રજ' થાય છે એવા અહિં મોઘ કરેલો છે એમ જાણવું ૩૩

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોરેવમન્તરં જ્ઞાનચક્ષુષા ।

ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષં ચ યે વિદુર્યાન્ને તે પરમ્ ॥ ૩૪ ॥

એવી રીતે જ્ઞાનચક્ષુથી ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજનો ભેદ તથા ભૂતોનો પ્રકૃતિમાંથી મોક્ષ જેથી થાય તે જે જાણે છે તેઓ પરમે પામે છે. ૩૪

એવી રીતે જ્ઞાનચક્ષુથી એટલે તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી જ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજનો ભેદ જાણે છે નથા ભૂતોનો પ્રકૃતિમાંથી મોક્ષ અમાનિત્ય વિગેરે જે સાધનાથી થાય છે તે જે જાણે છે તે પર એટલે પુરૂષોત્તમની પ્રાપ્તિ કરાવનાર તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. ૩૪

॥ इति त्रयोदशोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

પુરુષ અનાદિ તથા નિર્ગુણ હોવાથી સ્વતઃ વિમલ છે, પરંતુ પ્રકૃતિ અનાદિ હોવા છતાં ત્રણ ગુણવાળી હોવાથી મલિન છે. આ અધ્યાયમાં પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણોના વિભાગપૂર્વક પ્રકૃતિના સંબંધવાળા આ જગતમાં ગુણાતીત કોઈકજ હોય છે એમ કહેવામાં આવશે.

ગયા અધ્યાયમાં ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના સંયોગથી સ્થાવર જંગમ વસ્તુમાત્ર ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહ્યું છે. આ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનો સંયોગ નિરીશ્વર સાંખ્યના મત પ્રમાણે સ્વતંત્રતાથી થતો નથી, પરંતુ ભગવાનની ઇચ્છાથીજ થાય છે. પુરુષનો સારી અથવા ખરાબ યો- નિમાં જન્મ થવાનું કારણ તેનો પ્રકૃતિના ગુણોનો સંગજ છે એમ કહેલું છે, અને અંતે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનો ભેદ તથા ભૂતોનો પ્રકૃતિ- માંથી મોક્ષ જેનાથી થાય છે તે જ જાણે તે પરને પામે છે એમ કહેલું છે. આ અધ્યાયમાં પ્રકૃતિના સત્ત્વ વિગેરે ગુણોથી આ વિચિત્ર જગત્ થાય છે એવો બોધ કરશે. પરંતુ આરંભમાં બે શ્લોકથી ગયા અધ્યાયના અંતે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનો ભેદ વિગેરે જાણનાર પરને પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહેલું છે તે પરનું વિવેચન કરે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ—

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।

यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥

જ્ઞાનોમાં ઉત્તમ જ્ઞાન ‘ પર ’ તને પુનઃ કહીશ. સર્વે મુનિઓ તે જાણીને અહિંથી પરા સિદ્ધિ પામેલા છે. ૧

ગયા અધ્યાયના અંતે ‘ પર ’ પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહ્યું તે પર

સર્વ જ્ઞાનોમાં ઉત્તમ જ્ઞાન છે, કારણ કે તે જોની શક્તિ તથા મહિમા અચિન્ત્ય છે એવા શ્રી પુરુષોત્તમનું યથાર્થ જ્ઞાન છે. તે હું તને પુનઃ વિસ્તારથી વિવેચન કરી કહાશ. સર્વે મુનિઓ પણ તે જાણીને અદ્વિતી એટલે આ ત્રિગુણાત્મક સૃષ્ટિમાંથી પરા સિદ્ધિ એટલે ગુણાતીત મુક્તિ પામેલા છે. ૧

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते मलये न व्यथान्ति च ॥ ૨ ॥

આ જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને મારા સાધર્મ્યને પ્રાપ્ત થએલો સર્ગસમયે પણ જન્મતા નથી અને પ્રલયસમયે વ્યથા પામતા નથી. ૨

આ જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને મારા સમાન ઐશ્વર્ય વિગેરે છ ગુણોને પ્રાપ્ત થએલા સર્ગસમયે જન્મતા નથી તેમજ પ્રલયસમયે વ્યથા પામતા નથી. પરંતુ નિત્ય મારી સમીપમાં રહે છે. ૨.

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भे दाधम्यहम् ।

संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ૪ ॥

હે ભારત ! મહદ્ બ્રહ્મ મારી યોનિ છે. તેમાં હું ગર્ભ મૂકું છું. તેમાંથી સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૩.

એવી રીતે શ્રીપુરુષોત્તમ સંબંધી જ્ઞાનની પ્રશંસા કરી, અર્જુન-માં તે સાંભળવાની અભિલાષા ઉત્પન્ન કરી પોતાની અચિન્ત્ય શક્તિ, વૈભવ તથા લીલા દર્શાવે છે. પ્રથમ સર્ગની ઉત્પત્તિ કહે છે. ગુણાતીત મુનિઓ સર્ગ સમયે પણ જન્મતા નથી એમ પાછલે કહેલું હોવાથી સર્ગ પણ સગુણ છે. મહદ્ બ્રહ્મ એટલે બ્રહ્મના સંસ્થાન

પ્રકૃતિ મારી યોનિ છે. ગુણોના કારણરૂપ પ્રકૃતિ મારી યોનિ છે. તેમાં હું અક્ષરાત્મા પુરુષ બીજરૂપ ગર્ભ મૂકું છું. તેમાંથી સર્વ જૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. સર્વ પ્રાણિ માત્ર મારી પ્રકૃતિ તથા પુરુષના સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થાય છે તે સંસર્ગ સ્વનંત્રતાથી થતો નથી, પરંતુ મારી ઇચ્છાથી થાય છે એમ દર્શાવવા ‘મારી’ યોનિ છે એમ કહેલ છે. ૩

સર્વયોનિષુ કૌન્તેય મૂર્તયઃ સંભવન્તિ યાઃ ॥

તાસાં બ્રહ્મ મહદ્યોનિરહં બીજપદઃ પિતા ॥ ૪ ॥

હે કૌન્તેય ! સર્વ યોનિઓમાં જે મૂર્તિઓ સંભવે છે તેઓની મહદ્ બ્રહ્મ યોનિ છે અને હું બીજદાતા પિતા છું. ૪.

એવી જ રીતે કાચ અવસ્થાવાળો ચિત્ તથા અચિત્તનો સર્ગ પણ મેં જ કરેલો છે એમ કહે છે. આ કાંઈ નવિન નથી, પરંતુ લોકમાં સર્વત્ર એમ જ જોવામાં આવે છે. પિતા અને ક્ષેત્રથી પ્રાણી માત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે. જગતમાં સર્વ યોનિઓમાં જે જે મૂર્તિઓની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમાં વસ્તુતઃ મહદ્ બ્રહ્મ યોનિ છે અને બીજ આપનાર પિતા હું છું. તેથી જ વિષ્ણુપુરાણ વિગેરે ગ્રંથોમાં પણ લક્ષ્મી અને નારાયણ વિગેરે સ્ત્રી તથા પુરુષના સ્વરૂપ ઉત્પત્તિ કરનાર કહેલાં છે. ૪.

સત્ત્વં રજસ્તમ ઇતિ ગુણાઃ પ્રકૃતિસંભવાઃ ॥

નિવધ્નન્તિ મહાબાહો દેહે દેહિનમવ્યયમ્ ॥ ૫ ॥

હે મહાબાહો ! પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થએલા સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ એ ગુણો દેહમાં અવ્યય દેહીને બંધન કરે છે. સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ એ ત્રણ પ્રકૃતિના ગુણો છે, આ ગુણો

આત્માના નથી, પરંતુ પ્રકૃતિના છે અને દેહમાં રહેલા અવ્યય દેહી અર્થાત્ એતન પુરૂષને બંધન કરે છે. દેહમાં અહંભાવ ઉત્પન્ન કરનાર પ્રકૃતિના ધર્મ જ પુરૂષને બંધન કરે છે. પ્રકૃતિ ઉદ્ભૂત થાય ત્યારે તે આ ગુણોરૂપ થાય છે. આ દેહમાં અહંભાવનું અભિમાન કરાવનાર ગુણો અણુપરિમાણુવાળા જીવને તે અવ્યય હોવા છતાં બંધન કરે છે.

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ॥

सुखसंगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ ॥ ६ ॥

તેમાં સત્ત્વ નિર્મલ હોવાથી પ્રકાશક અને અનામય છે. હે અનઘ ! તે સુખના સંગથી તથા જ્ઞાનના સંગથી બંધન કરે છે. ૬.

હવે અહિંથી અનુક્રમે ગુણોના લક્ષણ તથા તે કેવી રીતે બંધન કરે છે તે કહે છે. પ્રથમ સત્ત્વગુણનું લક્ષણ કહે છે. સત્ત્વ-ગુણ નિર્મલ હોવાથી પ્રકાશક એટલે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર તથા અનામય એટલે નિરોગી રાખનાર છે. તે જીવને જ્ઞાનનો તથા સુખનો સંગ કરાવે છે અને જ્ઞાન તથા સુખના સંગથી બંધન કરાવે છે. જ્ઞાન અને સુખનો સંગ થવાથી તેઓના લૌકિક તથા વૈદિક સાધનો કરવા પુરૂષની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને તેથી તેવા સાધનોના ફલરૂપ જ્ઞાન તથા સુખનો અનુભવ કરવા યોગ્ય યોનિઓમાં તેનો જન્મ થાય છે. આવી રીતે સત્ત્વગુણ મર્યાદા દ્વારા પુરૂષને બંધન કરાવે છે. આ સત્ત્વગુણ પણ પ્રાકૃત છે. ‘હું સુખી છું તથા શબ્દ વિગેરેના જ્ઞાનવાળો છું’ એમ જ્ઞાન તથા સુખનો સંગ ઉત્પન્ન કરાવી તે બંધન કરાવે છે. ૬.

રજો રાગાત્મકં વિદ્ધિ તૃષ્ણાસંગસમુદ્ભવમ્ ॥

તન્નિવધ્નાતિ કૌન્તેય કર્મસંગેન દેહિનમ્ ॥ ૭ ॥

હે કૌન્તેય ! તૃષ્ણા અને આસક્તિથી ઉત્પન્ન થતા રજો-ગુણને રાગરૂપ બાણ. તે દેહીને કર્મના સંગથી બંધન કરે છે.

અમુક પદાર્થ માટે આસક્તિ અને તે પ્રાપ્ત કરવાની તૃષ્ણાથી રજોગુણની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે રાગરૂપ અર્થાત્ અનુરાગરૂપ છે. તે ગુણ જીવને પદાર્થની પ્રાપ્તિ કરવા માટે કર્મમાં પ્રેરે છે અને કર્મમાં આસક્તિ ઉત્પન્ન કરી બંધન કરે છે.

તમસ્ત્વજ્ઞાનજં વિદ્ધિ મોહનં સર્વદેહિનામ્ ॥

પ્રમાદાલસ્યનિદ્રાભિસ્તન્નિવધ્નાતિ ભારત ॥ ૮ ॥

હે ભારત ! સર્વ દેહીઓને મોહ ઉત્પન્ન કરનાર તમોગુણને અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલો બાણ. તે પ્રમાદ આલસ્ય અને નિદ્રાથી બંધન કરે છે. ૮.

તમોગુણ વિરૂદ્ધજ્ઞાનથી અથવા અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થએલો છે, તે મોહ ઉત્પન્ન કરે છે, અને પ્રમાદ આલસ્ય તથા નિદ્રાથી બંધન કરે છે.

સત્ત્વં સુખે સંજયતિ રજઃ કર્મણિ ભારત ॥

જ્ઞાનમાવૃત્ય તુ તમઃ પ્રમાદે સંજયત્યુત ॥ ૯ ॥

હે ભારત ! સત્ત્વ સુખમાં આસક્તિ કરાવે છે, રજ કર્મમાં અને તમઃ જ્ઞાનને ઢાંકી પ્રમાદમાં આસક્તિ કરાવે છે. ૯.

અર્ધિં ત્રણે ગુણોના અનુક્રમે સ્વભાવ કહેલા છે, ૯.

રજસ્તમશ્ચાભિભૂય સત્ત્વં ભવતિ ભારત ॥

રજઃ સત્ત્વં તમશ્ચૈવ તમઃ સત્ત્વં રજસ્તથા ॥ ૧૦ ॥

હે ભારત ! રજઃ અને તમોગુણનો અભિભવ કરી સત્ત્વ (પ્રકટ) થાય છે, સત્ત્વ અને તમોગુણનો અભિભવ કરી રજઃ (પ્રકટ થાય છે), અને સત્ત્વ તથા રજોગુણનો અભિભવ કરી તમઃ (પ્રકટ થાય છે.) ૧૦.

અદૃષ્ટને લીધે ત્રણમાંથી જે ગુણોનો અભિભવ કરી એટલે જે ગુણોને ઢાંકી ત્રીજો ગુણ પ્રકટ થાય છે. આ ગુણ જે ખીજાઓને ઢાંકી દષ્ટ વૃદ્ધિ પામે છે તે પોતાનું કાર્ય કરી અધન કરે છે. ૧૦

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ।

ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ૧૧ ॥

આ દેહમાં સર્વ દ્વારોમાં જ્યારે પ્રકાશ તથા જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય ત્યારે સત્ત્વ વૃદ્ધિ પામ્યું છે એમ જાણવું. ૧૧

એક ગુણ ખીજા જેને ઢાંકી વૃદ્ધિ પામ્યો છે એમ જ્ઞાતી જ-
ણામ એવી આકાંક્ષા થાય તે માટે ગુણના કાર્ય ઉપરથી અમુક ગુણ વૃદ્ધિ પામ્યો છે એમ જણાય છે એમ કહે છે. આ દેહમાં ઇન્દ્રિય વિષેરે દ્વારોમાં જ્યારે પ્રકાશ અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પ્રકાશ તથા જ્ઞાન સત્ત્વગુણનાં કાર્ય હોવાથી સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થયે છે એમ જાણવું.

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ॥

रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ ૧૨ ॥

હે ભરતર્ષભ ! લોભ પ્રવૃત્તિ, કર્મોનો આરંભ, અશમ અને સ્પૃહા એ જ્યારે રજો ગુણની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૨.

લોભ, પ્રવૃત્તિ એટલે પ્રયોજન વિના પણ ચત્તસ્વભાવ, કર્મોનો

આરંભ અથવા કર્મો કરવામાં ઉદ્યોગ, અશમ એટલે અશાંતિ અને અપ્રકાશ એટલે હરકોષ પદાર્થ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા આ સર્વ રમેશુલુની વૃદ્ધિ થાય ત્યારે ઉત્પન્ન થાય છે આ સર્વ રમેશુલુનાં કાર્ય હોવાથી આમની ઉત્પત્તિ થાય ત્યારે રમેશુલુની વૃદ્ધિ થઈ છે એમ જાણવું.

અપ્રકાશોઽપ્રવૃત્તિશ્ચ પ્રમાદો મોહ એવ ચ ॥

તમસ્યેતાનિ જાયન્તે વિવૃદ્ધે કુરુનન્દન ॥ ૧૨ ॥

હે કુરુનંદન ! અપ્રકાશ, અપ્રવૃત્તિ, પ્રમાદ તથા મોહ એ જ્યારે તમેશુલુની વૃદ્ધિ થાય ત્યારે ઉત્પન્ન થાય છે. અપ્રકાશ વિગેરે તમેશુલુનાં કાર્ય હોવાથી એ જ્યારે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તમેશુલુની વૃદ્ધિ થઈ છે એમ જાણવું. ૧૩.

યદા સત્ત્વે પ્રવૃદ્ધે તુ પ્રલયં યાતિ દેહમૃત્ ॥

તદોત્તમવિદાં લોકાનમલાન્પ્રતિપદ્યતે ॥ ૧૪ ॥

સત્ત્વશુલુની વૃદ્ધિ હોય ત્યારે જે દેહધારી મૃત્યુ પામે તો ઉત્તમ જ્ઞાનીઓના શુદ્ધ લોકોને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૪

હવે સત્ત્વ વિગેરે શુલુની વૃદ્ધિ હોય ત્યારે મૃત્યુ થાય તો શું ક્ષણ મળે છે તથા કવી ગતિ થાય છે તે કહે છે. સત્ત્વશુલુની વૃદ્ધિ હોય ત્યારે મૃત્યુ થાય તો ઉત્તમ ઉપાય જાણનાર યોગીઓના દેહ પ્રાપ્ત કરે છે, અર્થાત્ યોગીઓના ઉત્તમ કુલમાં તેનો જન્મ થાય છે. ત્યાં જન્મ થવાથી આત્માના યથાર્થ જ્ઞાનના સાધનરૂપ પુણ્ય કર્મોના તે અધિકારી થાય છે અને ઉત્તમ લોક પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૪.

રજસિ પ્રલયં ગત્વા કર્મસંગિષુ જાયતે ॥

તથા પ્રલીનસ્તમાસિ મૂઢયોનિષૂ જાયતે ॥ ૧૫ ॥

રજો ગુણ (ની વૃદ્ધિ) માં મૃત્યુ પામી કર્મસંગીઓમાં જન્મે છે, તેમજ તમોગુણ (ની વૃદ્ધિ) માં મૃત્યુ પામેલ મૂઢ્યોનિમાં જન્મે છે. ૧૫.

તમોગુણની વૃદ્ધિ હોય ત્યારે જે મરણ પામેલ હોય તે કર્મસંગીઓ અર્થાત્ કર્મમાં આસક્તિવાળા લોકોમાં જન્મે છે તેમજ તમોગુણની વૃદ્ધિમાં જે મરણ પામેલ હોય તે મૂઢ્યોનિ એટલે નીચ લોકમાં અથવા અસુરોમાં જન્મે છે. ૧૫.

કર્મણઃ સુકૃતસ્યાદુઃ સાત્ત્વિકં નિર્મલં ફલમ્ ॥

રજસસ્તુ ફલં દુઃખમજ્ઞાનં તમસઃ ફલમ્ ॥ ૧૬ ॥

સુકૃત કર્મનું ફલ સાત્ત્વિક તથા નિર્મળ કહે છે, રાજસનું ફલ દુઃખ અને તામસનું ફલ અજ્ઞાન કહે છે. ૧૬

મરણ થયા પહેલાં આ લોકમાં સાત્ત્વિક વિગેરે કર્મનું શું ફલ થાય છે તે કહે છે સત્ત્વગુણથી થતાં સુકૃત કર્મનું ફલ સાત્ત્વિક અને નિર્મલ હોય છે તેમજ રજોગુણથી થતાં રાજસકર્મનું ફલ દુઃખ અને તમોગુણથી થતાં તામસ કર્મનું ફલ અજ્ઞાન હોય છે. ૧૬

સત્ત્વાત્સંજાયતે જ્ઞાનં રજસો લોભ એવ ચ ॥

પ્રમાદમોહૌ તમસો ભવતો ડજ્ઞાનમેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

સત્ત્વથી જ્ઞાન થાય છે, તેમજ રજો ગુણથી લોભ જ થાય છે અને તમોગુણથી પ્રમાદ, મોહ તથા અજ્ઞાન થાય છે.

સત્ત્વગુણથી વસ્તુનું યથાર્થ અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે, રજોગુણથી સ્વર્ગ વિગેરે ફલોનો લોભ થાય છે અને તમોગુણથી પ્રમાદ, મોહ અને અજ્ઞાન થાય છે. ૧૭

ઉર્ધ્વ ગચ્છન્તિ સત્ત્વસ્થા મધ્યે સિઘ્રન્તિ રાજસાઃ ॥

જઘન્યગુણવૃત્તિસ્યા અધો ગચ્છન્તિ તામસાઃ ॥ ૧૮ ॥

સત્ત્વમાં રહેલા ઉપર જાય છે, રાજસો મધ્યે રહે છે અને અધમ ગુણની વૃત્તિમાં રહેલા તમાસો નીચે જાય છે.

હવે ગુણોથી જૂદી જૂદી ગતિ થાય છે તે કહે છે. સત્ત્વમાં રહેલા સાર્ત્વિકો જીવર સત્યશોક વિગેરે લોકમાં અથવા મોક્ષપર્યંત જાય છે. રાજસોને લેભ હોવાથી મધ્યે મનુષ્ય લોકમાં રાજ્ય વિગેરેના સુખરૂપ ફલમાં રહે છે. અધમ ગુણ તમોગુણની વૃત્તિઓ પ્રમાદ મોહ વિગેરેમાં રહેલા તામસ લોકો નીચે અર્થાત્ મધ્યથી પણ નીચે અતળ વિગેરે અસુરોના સ્થાનમાં જાય છે. અથવા તામસો નીચે નરકોમાં અથવા નીચેયોનિમાં જાય છે. ૧૮.

નાડન્યં ગુણેભ્યઃ કર્તારં યદા દ્રષ્ટાન્તુપश्यति ॥

ગુણેભ્યશ્ચ પરં વેત્તિ મદ્ભાવં સોઽધિ ગચ્છતિ ॥ ૧૯ ॥

જ્યારે દ્રષ્ટા ગુણોથી અન્ય કર્તાને જોતો નથી અને ગુણોથી પરને જાણે છે ત્યારે તે મારા ભાવને પામે છે. ૧૯

આવી રીતે ગુણના સગથી સર્વ પ્રકારના ભેદ ઉત્પન્ન થાય છે તથા જીવોને બંધન પ્રાપ્ત થાય છે એમ દર્શાવી હવે ગુણોના વિવેકથી ગુણથી પર થઈ બંધથી મુક્ત થઈ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. એમ અહિંથી બે (૧૯-૨૦) શ્લોકથી કહે છે. જ્યારે દ્રષ્ટા ગુણથી અન્ય કોઈને કર્તા જોતો નથી, માત્ર ગુણોજ પોતાને અનુકૂળ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે એમ જ્યારે જૂએ છે, અને આત્મા ગુણોથી પર છે એમ જ્યારે જાણે છે ત્યારે તે મારા ભાવને એટલે બ્રહ્મના અક્ષર ભાવને અથવા અક્ષર બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે. શ્રુતિ પણ “બ્રહ્મ

જાણનાર અહ્મ જાય છે ” એમ કહે છે. તેથી જ્યારે દ્રષ્ટાને અહ્મનું એવું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે અક્ષર અહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે.

ગુણાનેતાનતીત્ય ત્રીન્દેહી દેહસમુદ્ભવાન્ ॥

જન્મમૃત્યુજરાદુઃસ્વૈર્વિમુક્તો ઽમૃતમશ્રુતે ॥ ૨૦ ॥

દેહની જેમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે તેવા આ ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ કરી, જન્મ, મૃત્યુ, જરા તથા દુઃખથી મુક્ત થઇ દેહી અમૃતનો ભોગ કરે છે. ૨૦

આ પ્રાકૃત દેહની જેમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે તેવા આ સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ એ ત્રણ ગુણોનું મારો ભાવ પ્રાપ્ત થવાથી અતિક્રમણ કરી, જન્મ મૃત્યુ જરા તથા દુઃખથી મુક્ત થઇ દેહી અમૃત એટલે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. અથવા ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ કરી પ્રાકૃત દેહથી થતાં જન્મ મૃત્યુ જરા તથા દુઃખથી મુક્ત થઇ દેહી એટલે અલૌકિક દેહધારણ કરનાર અમૃત અથવા અહ્માનંદનો ભોગ કરે છે. આ પ્રમાણે અર્થ લઇએ તો ‘દેહી’ શબ્દ સાર્થક થાય છે. પ્રથમના અર્થમાં ‘દેહી’ એટલે ‘દેહવાળો’ શબ્દ અર્થ હીન થાય છે, શ્રુતિ પણ કહે છે કે ‘તે સર્વ કામો ભોગવે છે.’ તેથી બીજો અર્થ વધારે યોગ્ય છે. ૨૦

અર્જુન ઉવાચ—

કૈલિંકૈસ્ત્રીન્ગુણાનેતાનતીતો ભવતિ પ્રભો ॥

કિમાચારઃ કથં ચૈતાંસ્ત્રીન્ગુણાનતિવર્તતે ॥ ૨૧ ॥

હે પ્રભો ! આ ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ કરેલો કયા ચિન્હોથી થાય (જણાય) ? તે કેવા આચારવાળો હોય અને આ ત્રણ ગુણોનું કેવી રીતે અતિક્રમણ કરે છે ? ૨૧

આ ત્રણ ગુણોનું અમુક પુરૂષે અતિક્રમણ કરેલું છે એમ કયા ચિન્હોથી જણાય ? અતિક્રમણ જેણે કરેલું હોય તેનો આચાર કેવો હોય ? અને અતિક્રમણ કેવી રીતે એટલે કયા ઉપાયથી થાય ? જરાસા થવાથી અર્જુન આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરે છે. ૨૧

શ્રીભગવાનુવાચ—

પ્રકાશં ચ પ્રવૃત્તિં ચ મોદ્દમેવ ચ પાંડવ ॥

ન દ્વેષ્ટિ સંપ્રવૃત્તાનિ ન નિવૃત્તાનિ કાંક્ષતિ ॥ ૨૨ ॥

ઉદાસીનવદાસીનો ગુણૈર્મો ન વિચાલ્યતે ॥

ગુણા વર્તન્તે इत्येव योऽवतिष्ठति नेंगते ॥ ૨૩ ॥

સમદુઃખસુખઃ સ્વસ્થઃ સમલોષ્ટાશ્મકાંચનઃ ॥

તુલ્યપ્રિયાપ્રિયો ધીરસ્તુલ્યનિંદાત્મસંસ્તુતિઃ ॥ ૨૪ ॥

માનપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ ॥

સર્વારમ્ભપરિત્યાગી ગુણાતીતઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

હે પાંડવ ! પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ તથા મોહ પ્રવૃત્ત થએલા હોય તેનો જે દ્વેષ કરતો નથી તથા નિવૃત્ત થએલા હોય તેની આકાંક્ષા રાખતો નથી, જે ઉદાસીન પેઠે રહેલો ગુણોથી જરા પણ ચલતો નથી, ગુણોજ વર્તન કરે છે એમજ જાણી જે રહે છે અને (કાંઈ) ચેષ્ટા કરતો નથી, જેને સુખ તથા દુઃખ સમાન છે, જે સ્વસ્થ છે, જેને માટીનું ઢેકું, પથ્થર તથા કાંચન સમાન છે, જેને પ્રિય તથા અપ્રિય સમાન છે, જે ધીર છે, જેને પોતાની નિંદા તથા સ્તુતિ સમાન છે; જે માન તથા અપમાનમાં પણ સમ છે,

જેને મિત્ર તથા શત્રુપક્ષ સમાન છે, અને જેણે સર્વ આરંભો.
નો સર્વથા ત્યાગ કરેલો છે તે ગુણાતીત કહેવાય છે. ૨૨

આ ચાર (૨૨-૨૫) શ્લોકથી ભગવાન અર્જુનના પ્રશ્નનો ઉત્તર
આપતાં ગુણાતીતનું સ્વરૂપ, તેનો આચાર તથા ગુણાતીતપણાનાં
લક્ષણ કહે છે. સત્ત્વગુણનું કાર્ય પ્રકાશ અથવા જ્ઞાન, રજોગુણનું કાર્ય
પ્રવૃત્તિ અને તમોગુણનું કાર્ય મોહ, આ પ્રવૃત્ત યજ્ઞેલા હોય તોપણ તે-
ઓને ગુણોનાંજ કાર્ય જાણી જે તેઓનો દ્વેષ કરતો નથી તેમજ નિવૃત્ત
થયાં હોય તો તેઓની આકાંક્ષા અથવા ઇચ્છા રાખતો નથી, જે ગુણથી
પર આત્માના જ અવલોકનથી તૃપ્તિ પામતો હોવાથી આત્માથી ભિન્ન
ગુણોનાં કાર્ય વિગેરે સર્વ અનાત્મ પ્રતિ ઉદાસીન રહે છે અને ગુણો-
થી જેને દ્વેષ આકાંક્ષા વિગેરે ઉત્પન્ન નહિ થવાથી ગુણોથી જે
જરા પણ ચલતો નથી, ગુણોનાં પ્રકાશ વિગેરે સર્વ કાર્યોમાં ગુણોનો-
જ પ્રવૃત્તિ છે એમ જાણી જે રહે છે અને ગુણ પ્રમાણે પોને યેષ્ટા
કરતો નથી, જે પોતે સ્વસ્થ એટલે આત્મામાં જ રહેતાર હોવાથી
સત્ત્વનું કાર્ય સુખ તથા રજોગુણનું કાર્ય ક્રોધ વિગેરે જેને સમાન
છે તેમજ દેવું, પથ્થર તથા સુવર્ણ પણ જેને સમાન છે, જે
ધીરપુરુષને પ્રિય તથા અપ્રિય તેમજ પોતાની નિંદા તથા સ્તુતિ
માન તથા અપમાન, તેમજ મિત્ર તથા શત્રુ સમાન છે અને જેણે
દેહના અભિમાનથી યતાં સર્વ કર્મોનો સારી રીતે ત્યાગ કરેલો છે
તે ગુણાતીત કહેવાય છે. અહિં પણ સર્વત્ર સમભાવનું નિરૂપણ કરેલું
છે. આ જ સમભાવનું પાછળ સાંખ્ય તથા યોગના સાર તરીકે નિ-
રૂપણ કરેલું છે તેનું અહિં સ્મરણ કરાવેલું છે. (૨૨-૨૫)

માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન સેવતે ।

સ ગુણાન્સમતીત્યૈતાન્બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥ ૨૬ ॥

અને જે મને અવ્યભિચારી ભક્તિયોગથી સેવે છે તે આ ગુણોનું અતિક્રમણ કરી પ્રહ્લભાવ પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૬.

એ પ્રમાણે જ્ઞાનમાર્ગીય ગુણાતીતના લક્ષણ કહી બકતો કેવલ અનન્ય ભક્તિથી જ ગુણાતીત થાય છે એમ કહે છે. જે અવ્યભિચારી અર્થાત્ ઐકાન્તિક અનન્ય ભક્તિયોગથી મારી સેવા કરે છે તે આ ગુણોનું અતિક્રમણ કરી અક્ષરબ્રહ્મના ભાવને પ્રાપ્ત કરે છે. આવી રીતે અનન્ય ભક્તને બ્રહ્મભાવ અવાંતરે રૂઢ તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે.

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥૨૭॥

કારણ કે અમૃત તથા અવ્યય બ્રહ્મની, શાશ્વત ધર્મની અને ઐકાન્તિક સુખની પ્રતિષ્ઠા હું છું. ૨૭.

મારી અનન્ય ભક્તિ કરનારને અક્ષરબ્રહ્મ અવાંતરે રૂઢ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે અક્ષરબ્રહ્મ વિગેરે સર્વની પ્રતિષ્ઠા એટલે મૂલસ્થાન હું છું. અમૃત અને અવ્યય એટલે વિકાર રહિત અક્ષરબ્રહ્મની, શાશ્વત ધર્મની તથા ઐકાન્તિક સુખની પ્રતિષ્ઠા હું છું. એ સર્વનો એક જ આશ્રય હું હોવાથી હું એ સર્વથી પર છું. અમૃત એટલે બ્રહ્માનંદ-રૂપ મોક્ષનો, તથા અવ્યય અક્ષરબ્રહ્મ જે મારું ધામ છે તેની પ્રતિષ્ઠા હું છું, તેમ જ શાશ્વત ધર્મ એટલે ભગવદ્ધર્મની અને ઐકાન્તિક સુખ એટલે અગણિત ભગવાનંદ એ સર્વની પ્રતિષ્ઠા હું છું. અહિં શ્રીકૃષ્ણે સાંખ્યનું પણ તાત્પર્ય ભગવાન પોતે છે એમ સ્પષ્ટ થાય તેવી રીતે સાંખ્યની વિવૃત્તિ કરેલી છે. ૨૭.

॥ इति चतुर्दशोऽध्यायः ॥

॥ अथ पंचदशोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच—

ऊर्ध्वमूलमधः शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥१॥

(આ જગતને) ઉંચા મૂલવાળો, નીચી શાખાવાળો, વેદના મંત્રો જેના પાંદડાં છે એવો અવ્યય અશ્વત્થ કહે છે. જે તેને જાણે છે તે વેદ જાણનાર છે.

ગયા અધ્યાયમાં પુરૂષને ગુણોના સંગથી પ્રકૃતિનો સંબંધ થવાથી આ ત્રિચિત્ર જગત થાય છે, તથા આ પુરૂષ અને પ્રકૃતિનો સંબંધ પણ લીલા માટે ભગવાનેજ કરેલો છે એમ સાંખ્યશાસ્ત્રનું નિરૂપણ કરી, પ્રસંગોપાત ગુણોના વિભાગ વિગેરે કહી, અંતે તે ગુણોની નિવૃત્તિ કરી વિરલ ભક્તિમાર્ગીય પુરૂષો અક્ષરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરે છે, તેમ કહ્યું. હવે અક્ષરબ્રહ્મના પણ આશ્રય શ્રીપુરૂષોત્તમ ક્ષર અને અક્ષરથી અતીત છે, સર્વ વેદોના તાત્પર્ય છે, ક્ષર તથા અક્ષર અને બદ્ધ તથા મુક્ત સર્વના મૂલરૂપ હોવાથી સર્વ ધર્મોના આશ્રય તથા ઉત્તમ છે એમ કહેવાનો આરંભ કરે છે. ગુણોથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં પણ ચિત્ તથા અચિત્ તેમજ નામ અને રૂપ સર્વ ભગવાનના સત્ તથા ચિદ્ અંશમાંથી ઉદ્ભૂત થએલા હોવાથી ભગવત્સ્વરૂપ જ હોવા છતાં તે ભજનીય નથી, પરંતુ સર્વના મૂલભૂત શ્રીપુરૂષોત્તમ ભજનીય છે એવો ખોષ કરવા પ્રથમ પ્રપંચનું સ્વરૂપ અઘી શ્લોકથી કહે છે. અહિં આ જગતને અશ્વત્થ એટલે પીપળા સાથે સરખાવી જગતનું સ્વરૂપ કહે છે.

આ જગતને અશ્વત્થ એટલે પીપળો કહે છે. આ કેવો અશ્વત્થ છે ? જ્યાં મૂલવાળો અર્થાત્ જોનું મૂલ શ્રીપુરુષોત્તમ સર્વથી ઉંચું છે તેવો શ્રીપુરુષોત્તમે આ જગત પોતાની કીડા માટે નિર્માણ કરેલું હોવાથી શ્રીપુરુષોત્તમ પ્રપંચ અથવા જગતનું મૂલ છે. અથવા બ્રહ્મપર્યંત જોનાં મૂલ ઉંચાં છે તેવો ઉંચા મૂલવાળો-અહિં ભગવાનને આ વિચિત્ર નામરૂપ પ્રપંચ અથવા જગતના મૂલરૂપ કહેલા હોવાથી ભગવાનની મહત્તા દર્શાવેલી છે તથા ભગવાનજ જગતનું કારણ છે એનો બોધ કરેલો છે. વળી આ નીચી શાખાવાળો અશ્વત્થ છે. જીવ વિગેરે આ અશ્વત્થની શાખાઓ નીચી છે. આ અશ્વત્થ અવ્યય છે, કારણ કે ભગવાને પોતાની લીલા માટે ઉત્પન્ન કરેલો હોવાથી નિત્ય છે. એક અશ્વત્થ વૃક્ષને કાટિ ફેલો હોય છે, દરેક ફલમાં અસંખ્યાત બીજો હોય છે, અને તેમાંના એક એક બીજમાંથી બ્રહ્માંડરૂપ વૃક્ષ પુનઃ થાય છે. આ વૃક્ષના પુનઃ ફલ થાય છે એ પ્રમાણે હોવાથી આ વૃક્ષનો અંત નથી. આ આદિ તથા અંત રહિત અશ્વત્થનું મૂળ ભગવાનજ છે. આ વૃક્ષ પુનઃ પુનઃ ફલતું હોવાથી જ ભગવાન કોઇ વાર પોતાના અંશથી તો કોઈ વાર તત્ત્વોમાંથી બ્રહ્માંડનું નિર્માણ કરે છે એવો ઉપદેશ શાસ્ત્રોમાં છે, ઉંચા મૂલવાળો વિગેરે વિશેષણોથી આ અશ્વત્થની રચના વિચિત્ર છે તથા પરમકાષાયન્ વસ્તુ ભગવાને તે રચેલો હોવાથી તે ભગવાનના અંશરૂપ તથા ભગવદ્ રૂપ છે અને તેથી સનાતન અથવા નિત્ય છે એમ સૂચવેલું છે. વેદના મંત્રો આ અશ્વત્થના પાંદડાં છે. જેમ વૃક્ષના પાંદડાં પોતાની છાયાથી જીવનો તાપ હરી સુખ ઉત્પન્ન કરે છે તેમ વેદના મંત્રો ભગવત્પ્રાપ્તિના ઉપાય દર્શાવી જીવોના તાપનું નિવારણ કરી તેઓને સુખ ઉત્પન્ન કરે છે. જે આવા પ્રપંચરૂપ આ અશ્વત્થને બાજુ છે તે વેદ બાજુનાર છે. આ પ્રપંચમાં એટલે

જગતમાં અવિદ્યાવાળા જીવોની અહંતા મમતાથી કષ્ટેલા કર્મ વિગેરેથી પુનઃ પુનઃ પ્રાપ્ત થતા સંસારને દૂર કરવાના ઉપાયો વેદમાં કહેલા છે. તેથી પ્રપંચનું જ્ઞાન સંસારને દૂર કરવાના સાધનોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં ઉપયોગી છે, તેથી જે પ્રપંચ અથવા જગતને જાણે છે તે વેદને જાણે છે પ્રપંચ અથવા જગતનું યથાર્થ જ્ઞાન થયા વિના વેદનું જ્ઞાન સંભવતું નથી. ૧.

અધશ્ચોર્ધ્વે પ્રસૂતાસ્તસ્ય શાસ્ત્રા ગુણપ્રવૃદ્ધા વિષયપ્રવાલાઃ ॥

અધશ્ચ મૂલાન્યનુસંતતાનિ કર્માનુબંધીનિ મનુષ્યલોકે ॥ ૨ ॥

ગુણથી વૃદ્ધિ પામેલી અને વિષય રૂપી પ્રવાહવાળી તેની શાખાઓ નીચે તથા ઉપર પ્રસરેલી છે, અને મનુષ્ય લોકમાં કર્મમાં પરિણમતાં તેનાં મૂલો નીચે ફેલાઈ રહેલાં છે.

કીડારૂપ વૃક્ષનું પ્રથમ શ્લોકમાં નિરૂપણ કરી તેમાંથી જ સંસારની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ કહે છે તે અલૌકિક વૃક્ષની શાખાઓ નીચે તથા ઉપર પ્રસરેલી છે, વિવિધ જીવરૂપી શાખાઓ નીચે પ્રસરેલી છે અને લીલાવતારરૂપી શાખાઓ ઉપર પ્રસરેલી છે, આ શાખાઓ સર્વ વિગેરે ગુણોથી સિંચન થઈ વૃદ્ધિ પામેલી છે, અને તેમાં રૂપ વિગેરે વિષયો પદ્મવરૂપે રહેલા છે. વળી નીચે મનુષ્ય લોકમાં તેના વાસનારૂપ મૂલો ફેલાઈ રહેલાં છે. જેમ વૃક્ષની જડામાંથી નવાં મૂલો થાય તેવાં વાસનારૂપી મૂલો નીચે આ મનુષ્ય લોકમાં ફેલાઈ રહેલાં છે તે મૂલો કર્મમાં પરિણામ પામે છે. અર્થાત્ તેમાંથી કર્મ થયાં કરે છે. જેવાં કર્મ કરે તેના લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૨

ન રૂપમસ્યેહ તથોપલભ્યતે નાન્તો ન ચાદિર્ન ચ સંપ્રતિષ્ઠા ॥
અશ્વત્થમેનં સુવિરૂઢ મૂલમસંગંશસ્ત્રણે દૃઢેન ઊત્ત્વા ॥ ૩ ॥

ક્ષતઃ પદં તત્પરિમાર્ગિતવ્યં યસ્મિન્નાતા ન નિવર્તન્તિ ભૂયઃ ॥

તમેવ ચાદ્યં પુરુષં પ્રપદ્યે યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૂતા પુરાણી ॥ ૪ ॥

આનું તેવું રુપ અહિં પ્રાપ્ત થતું નથી, તેમજ તેનો અંત આદિ અથવા પ્રતિષ્ઠા જણાતા નથી. આ બહુ દૃઢ મૂલવાળા અશ્વત્થને દૃઢ અસંગ શસ્ત્રથી છેદી, પછી જેમાં ગએલા પુનઃ પાછા ફરતા નથી તે પદ ‘જે આઘ પુરુષમાંથી પુરાણી પ્રવૃત્તિ પ્રસરેલી છે તેનેજ હું શરણુ જાઉં છું.’ (એમ) શોધવું. ૩-૪.

વાસનારુપ મૂલોથી સૃષ્ટિ કેવી રીતે યાય છે તે કહે છે. આ અશ્વત્થનું ભગવાનની અલૌકિકક્રીડારૂપ સત્ય સ્વરૂપ અહિં પ્રાપ્ત થતું નથી, કર્મમાં આસક્તિવાળા જીવોને આ પ્રપંચનું ભગવત્ક્રીડાત્મક અલૌકિક રૂપનું જ્ઞાન થતું નથી, તેમજ તેનો અંત, આદિ અથવા પ્રતિષ્ઠા અથવા સ્થિતિ પણ જણાતી નથી, તેથી તેઓ આ જગતને અસત્ય અપ્રતિષ્ઠ તથા અનીશ્વર માને છે, અને કર્મમાં મગ્યા રહે છે. ત્યારે શું કરવું યોગ્ય છે? જેતા મૂલો બહુ દૃઢ થઈ ગએલા છે તેવા આ સંસારરૂપી અશ્વત્થને અસંગ એટલે અનાસક્તિ અથવા વૈરાગ્યરૂપ દૃઢ શસ્ત્રથી છેદવો; અર્થાત્ સંસારમાં આસક્તિ ન રાખતાં તેથી દૂર રહેવું. પછી શું કરવું? પછી જે પદને પ્રાપ્ત થએલા ત્યાંથી પુનઃ પાછા ફરતા નથી તે પદને એટલે અક્ષર બ્રહ્મરૂપ ભગવદ્દામને શોધવું. શા માટે? તેને પ્રાપ્ત કરેલો કોઈ પુનઃ આ સંસારમાં આવતો નથી તેથી આ પદને શોધવું. આ પદ કયા ઉપાયથી શોધી શકાય? ‘જે આઘ પુરુષમાંથી પુરાણી

પ્રવૃત્તિ પ્રસરેલી છે તેનેજ હું શરણે જઈ છું એવી રીતે શરણુ-
ભાવથી ભગવાનની ભક્તિ કરવાથી આ પદ પ્રાપ્ત થાય છે. આ
છે આ પદ પ્રાપ્ત કરવાનું મુખ્ય સાધન ભક્તિ છે. ભગવાનને શરણુ
જવાથી સર્વ દોષ દૂર થઈ જાય છે અને તેથી એ પદની તરતજ
પ્રાપ્તિ થાય છે ૩, ૪.

निर्मानमोहा जितसंगदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ॥

द्वन्द्वैविमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमुदाःपदमव्ययं तत् ॥५॥

જે માન તથા મોહથી રહિત છે, જેમણે સંગના
દોષો જીતેલા છે, જેઓ અધ્યાત્મમાં નિત્ય (નિષ્ઠાવાળા) છે,
જેમની કામનાઓ દૂર થયેલી છે, જેઓ સુખદુઃખ રૂપી
દ્વંદ્વથી, મુક્ત છે તેવા અમૂઢ તે અવ્યય પદ પ્રાપ્ત કરે છે.

માન તથા મોહનો અભાવ, સંગદોષનો અભાવ, નિત્ય અ-
ધ્યાત્મજ્ઞાન, નિવૃત્તકામત્વ, સુખદુઃખ વિગેરે દ્વંદ્વનો અભાવ હોય ત્યારે
તે પદ પ્રાપ્ત થાય છે. આ દોષોનો અભાવ તથા ગુણો ભગવાનને
શરણુ જવાથી પ્રાપ્ત થાય છે, બીજાં કોઈ સાધનથી પ્રાપ્ત થતા
નથી. તેથી ભગવાનને શરણુ જઈ ભક્તિ કરવી એ આ પદ પ્રાપ્ત
કરવાનું મુખ્ય સાધન છે. આ પદ અવ્યય છે. આ વ્યાપિવૈકુંઠ નામનું
અથવા બ્રહ્મ નામનું પદ અક્ષર અવ્યય છે, તે એવી રીતે ભગવાનને
શરણુ જવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૫.

न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः ।

यद्वत्વા न निवर्तन्ते तद्भ્રામ પરમં મમ ॥ ૬ ॥

તેને સૂર્ય, ચંદ્ર અથવા અગ્નિ પ્રકાશતા નથી. જેને

પ્રાપ્ત કરી પાછા આવતા નથી તે માઈ ઉત્તમ ધામ છે. ૬.

તે પદને સૂર્ય પ્રકાશતા નથી, તેમજ ચંદ્ર અથવા અગ્નિ પણ પ્રકાશતા નથી, કારણ કે તે સ્વયંપ્રકાશ છે વળી તે પદને પ્રાપ્ત કરી કોઈ સંસારમાં પાછો આવતો નથી, કારણ કે માઈ ઉત્તમ ધામ છે. “ તે વિષ્ણુનું પરમ પદ છે. ” વિગેરે શ્રુતિમાં પણ આ પદનું નિરૂપણ કરેલું છે. આ અક્ષરબ્રહ્માત્મક પદ માઈ ઉત્તમ ધામ છે. આજે સૂર્ય વિગેરે પ્રકાશતા નથી, પરંતુ આ સૂર્ય વિગેરે સર્વને પ્રકાશે છે. આ માઈ ધામ જ્યોતિરૂપ, નિરૂપમ મહિમાવાળું છે. ૬

મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ ।

મનઃષષ્ઠા નીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ ॥ ૭ ॥

જીવલોકમાં જીવ થએલો મારોજ સનાતન અંશ પ્રકૃતિ-
મા રહેલી મનસહિત છ ઇન્દ્રિયોને ખેંચે છે. ૭.

મારો સમિચ્છાદાનંદરૂપ પુરુષોત્તમનો જ સનાતન અંશ જીવલોક-
માં જીવ થએલો છે. સત્ ચિત્ અને આનંદ એ ત્રણમાંથી માત્ર આનંદનો તિરોભાવ થવાથી ચિદ્રૂપ જીવ ભગવાનની ઈચ્છાથી પોતાથી જૂદો પડે છે. આ જીવ પણ ભગવાનનો અંશ હોવાથી વસ્તુતઃ નિત્ય-
સ્વરૂપ જ હોવાથી સનાતન છે. આનો આનંદ તિરોહિત થતાં અનાદિ
કર્મરૂપ અવિદ્યાના આવેષ્ટનથી જીવલોકમાં જીવ થએલો તે પ્રકૃતિના
અમુક પરિણામરૂપ દેવ, મનુષ્ય વિગેરેના શરીરમાં રહેલી પાંચ જ્ઞાનેન્-
દ્રિય તથા મનને ખેંચે છે. કોઈ જીવો પ્રથમ કહેલા માર્ગથી અવિદ્યાથી
મુક્ત થઈ સ્વરૂપમાં રહે છે. પરંતુ સંસારી જીવના જ્ઞાન તથા ઐશ્વર્ય
અતિસંકુચિત રહે છે અને તે પ્રકૃતિના અમુક પરિણામરૂપ શરીરોમાં

રહેલી મનસહિત છ ઈન્દ્રિયોને ખેંચે છે અર્થાત્ કર્મને અનુકૂલ કરે છે.

આ જીવ પણ સર્વશક્તિમાન શ્રીપુરુષોત્તમનો અંશજ છે, બ્રહ્મ-
સૂત્ર અધ્યાય ૨ પાદ ૩ સૂત્ર ૪૩ માં પણ જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે એમ
નિરૂપણ કરેલું છે, ભગવાનના સત્ ચિત્ અને આનંદ એ ત્રણ
મુખ્ય અંશો પૈકી જીવ ચિદ્રૂપ છે જીવમાં આનંદ અંશનો તિરોભાવ
થવાથી તેને બંધ તથા અનીશ્વરતા પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મ નિરવયવ
એટલે અવયવ રહિત હોવાથી બ્રહ્મને અંશ કેમ સંભવે એવી શંકા
કરવી નહિ; કારણ કે બ્રહ્મ માત્ર વેદથીજ જાણી શકાય છે. લોકમાં
બ્રહ્મ સાવયવ છે કે નિરવયવ છે એ જાણવાનું કાંઈ સાધન નથી.
બ્રહ્મનું જ્ઞાન માત્ર વેદથીજ થતું હોવાથી વેદમાં તેનું જેવું નિરૂપણ
કરેલું હોય તેવું માનવું જોઈએ, પરંતુ તેમ નહિ માનતાં વેદની
શ્રુતિઓનો ઉપપ્લવ કરવો ઉચિત નથી, જેમ અગ્નિમાંથી તણ-
ખાઓ નીકળે છે તેમ ઈન્દ્રિયરહિત સર્વતઃ પાણી અને પાદના અંત-
વાળા તથા સર્વતઃ અક્ષિ શિરઃ અને મુખવાળા બ્રહ્મમાંથી જડ તથા
જીવો નીકળેલા છે. સદંશમાંથી જડ નીકળે છે, ચિદંશમાંથી જીવ ની-
કળે છે શ્રીપુરુષોત્તમનો ઇચ્છાથી જીવમાં આનંદાંશનો તિરોભાવ હોય
છે અને જડમાં ચિત્ તથા આનંદ અંશનો તિરોભાવ હોય છે. આ
પ્રમાણે હોવાથી જીવ બ્રહ્મનો અંશજ છે.

જેમ અંશ હસ્ત વિગેરેને દુઃખ થવાથી અંશી શરીરને દુઃખ
થાય છે, તેમ જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોય તો જીવના દુઃખથી બ્રહ્મને
પણ દુઃખ થવું જોઈએ એવી શંકા કરવી નહિ, કારણ કે જેમ
અગ્નિ બીજને તાપ કરે છે, પરંતુ તેથી પોતાને તાપ થતો નથી
તેમ ઇશ્વરની ઇચ્છાથી આનંદાંશનો તિરોભાવ થતાં જીવને બંધ

વિગેરે પ્રાપ્ત થવાથી દુઃખ થવા છતાં ઇશ્વરને દુઃખ થતું નથી. તેથી જીવને દૈત્યુદ્ધિ હોવાથી તેનેજ દુઃખ થાય છે, પરંતુ બ્રહ્મને દુઃખ થતું નથી, અથવા સૂર્ય વિગેરે પોતાનો પ્રકાશ ગમે ત્યાં પડે તોપણ તે પ્રકાશના દોષથી દોષિત થતા નથી તેમજ અંશ જીવને દુઃખ થવા છતાં અંશી બ્રહ્મને કંઈ પણ દુઃખ થતું નથી. તેથીજ સ્મૃતિઓમાં પણ અંશ જીવને દુઃખનો સંબંધ છે. પરંતુ જેમ કમલ પત્રને જલનો સ્પર્શ થતો નથી તેમ અંશી બ્રહ્મને દુઃખ વિગેરેનો સંબંધ થતો નથી એમ કહે છે. તેથી જીવ બ્રહ્મનો અંશ જ છે, બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી સગતીય છે, પરંતુ સવ થા બ્રહ્મ જ નથી; કારણ કે અંશ અંશીનો સગતીય છે, પરંતુ અંશીથી ન્યૂન શક્તિવાળો હોય છે. અંશીનો સગતીય, પણ અંશીથી ન્યૂન શક્તિવાળો હોય તેજ અંશ કહેવાય, શ્રુતિઓ પણ જીવને આણું કહે છે તેથી જીવ બ્રહ્મનો અંશ જ છે,

જીવ અને બ્રહ્મનો વિભાગ પણ અવિદ્યાથી કલ્પેક્ષો નથી, પરંતુ ‘વિભક્તિવાળું અવિભક્ત’ વિગેરે શ્રુતિઓએજ કહેશે હોવાથી સહજ છે અને ઇશ્વરેજ કરેશે છે. બ્રહ્મ અને જીવનો વિભાગ અવિદ્યાથી કલ્પેક્ષો છે એમ માનીએ તો તે વિભાગ પહેલાં તેને કલ્પનાર અવિદ્યાનું અસ્તિત્વ અવશ્ય હોવું જોઈએ. અવિદ્યાનો તે સમયે આધાર કોણ? આધાર વિના અવિદ્યા રહી શકેજ નહિ તેથી તેનો આધાર અવશ્ય હોવો જોઈએ. અવિદ્યા પોતાનોજ આશ્રય કરી તે સમયે રહેલી હોય છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણકે બ્રહ્મ અને અવિદ્યા એવા બે પદાર્થ તે સમયે હોવાથી અદ્વૈતનો ભંગ થાય. ત્યારે બ્રહ્મજ અવિદ્યાનો આધાર હતું એમ માનો તો બ્રહ્મમાં પણ અવિદ્યા હોવાથી બ્રહ્મ પણ સંસારી જીવ જેવુંજ થઈ જાય. વળી

અવિદ્યા દૂર થતાં ભક્તિ થતી હોવાથી એક જીવને મુક્તિ થતાંજ અવિદ્યાનો ઉચ્છેદ થતો હોવાથી સર્વને તે સમયેજ મુક્તિ થવી જોઈએ, પરંતુ તેમ પણ થતું નથી. તેથી બ્રહ્મ તથા જીવનો ભેદ અવિદ્યાથી કલ્પેલો છે એમ માનવાથી શાસ્ત્ર પ્રમાણે આ પ્રમાણ થઈ જાય છે તથા સર્વનો વિપ્લવ થાય છે તેથી આ ભેદ પણ સહજ ઇશ્વરે પોતાની ઇચ્છાથી કરેલો છે એમજ માનવું ઉચિત છે. તેથી સર્વ શ્રુતિ અને સ્મૃતિઓમાં કલ્પા પ્રમાણે સર્વ જીવો ભગવાન બ્રહ્મના અંશજ છે, આણુ છે, સનાતન છે, અને ભગવાનની ઇચ્છાથીજ ભગવાનથી વિભક્ત થએલા છે. એમજ માનવું જોઈએ.

આ શ્લોકમાં સર્વ જીવોને સમષ્ટિના અભિપ્રાયથી 'જીવ' એમ એક વચનથી કહેલા છે. જીવશ્લોકમાં એટલે જીવના કોડનસ્થાન આ પ્રપંચ અથવા જગતમાં તે જીવ થઈ રહેલા છે, તે દેહના જેવા આગંતુક નથી, પરંતુ સનાતન છે એટલે સદા જીવરૂપજ છે, ભૌતિક સૃષ્ટિ પેઠે પાછળથી ઉત્પન્ન થએલા નથી. આ પ્રપંચમાં જીવનું શું કાર્ય છે તે કહે છે. જીવ પ્રકૃતિમાં રહેલી એટલે પ્રકૃતિના પરિણામરૂપ શરીરમાં રહેલી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા મન એ છને અર્થાત્ વાસનામય લિંગ શરીરને વિષય ભોગની ઉત્પત્તિ માટે ખેંચે છે. જેમ ખેડુત જમીન ખેડે છે તેમ જીવ આ લિંગ શરીરને વિષય ભોગની ઉત્પત્તિ માટે અનુકૂલ કરે છે. ૧૭.

શરીરં યદવાપ્નોતિ યજ્ઞાપ્યુત્ક્રામતીશ્વરઃ ॥

ગૃહીત્વૈત્તાનિ સંયાતિ વાયુર્ગંધાનિવાશયાત્ ॥ ૮ ॥

જ્યારે ઇશ્વર જે શરીર પ્રાપ્ત કરે છે તથા જેમાંથી

ઉત્ક્રમણ કરે છે ત્યારે જેમ વાયુ (ગંધના) સ્થાનમાંથી ગંધને લઈ જાય છે તેમ (ત્યાં) આમને લઈને જાય છે. ૮

ઇન્દ્રિયોના ઈન્દ્રિય અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોને ખેંચનાર જીવ જે શરીર પ્રાપ્ત કરે છે તથા જે શરીરનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે તે ત્યાં પોતાની સાથે આમને એટલે મનસહિત છ ઇન્દ્રિયો અથવા ત્રિંગશરીરને લઈ જાય છે. ઇન્દ્રિયોને જીવ પોતાની સાથે સૂક્ષ્મભૂતો સાથે લઇ જાય છે. જેમ વાયુ કસ્તૂરી વિગેરે ગંધના સ્થાનમાંથી સૂક્ષ્મ અવયવો સાથે ગંધને લઈ જાય છે તેમ જીવ સૂક્ષ્મ ભૂતો સાથે મનસહિત છ ઇન્દ્રિયોને જે શરીરમાં તે જાય છે ત્યાં તથા જે શરીરનો તે ત્યાગ કરે છે તેમાંથી પોતાની સાથે લઈને જાય છે. ૮.

શ્રોત્રં ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ રસનં ઘ્રાણમેવ ચ ॥

અધિષ્ઠાય મનશ્ચાયં વિષયાનુપસેવતે ॥ ૯ ॥

શ્રોત્ર, ચક્ષુઃ, સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ અને મનનું અધિષ્ઠાન કરી આ વિષયોનું સેવન કરે છે. ૯.

જીવ ઇન્દ્રિયોને આપાટ પોતાની સાથે લઈ જાય છે તે કહે છે શ્રોત્ર વિગેરે છ ઇન્દ્રિયોનું અધિષ્ઠાન કરી આ જીવ વિષયોને સેવે છે; એટલે જીવ પ્રાકૃત અંહધારના કાર્યને શ્રોત્ર વિગેરે ઇન્દ્રિયોના વિષયોની વૃત્તિને અનુકૂલ કરી તે ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો ભોગ કરે છે.

ઉત્ક્રામન્તં સ્થિતં વાપિ મુજ્જાનં વા ગુણાન્વિતમ્ ॥

વિમૂઢા નાનુપશ્યન્તિ પશ્યન્તિ જ્ઞાન ચક્ષુષઃ ॥ ૧૦ ॥

ઉત્ક્રમણ કરતાં, સ્થિતિ કરતાં ભોગ કરતાં અથવા ગુણોથી યુક્ત (જીવ) ને વિમૂઢો જોતા નથી, પરંતુ જ્ઞાનચક્ષુવાળા જુએ છે. ૧૦.

ત્યારે એવો જીવ શરીરથી ભિન્ન કેમ દેખાતો નથી એવી શંકા થાય તેનો નિરાસ કરે છે. સત્ત્વ વિગેરે ગુણવાળી પ્રકૃતિના અમુક પરિણામરૂપ મનુષ્ય વિગેરેના દેહ સાથે સંસૃષ્ટ થએલા જીવને તેવા કોઈ દેહમાંથી નીકળતાં, અથવા કોઈ દેહમાં સ્થિતિ કરતાં, તથા ગુણવાળા વિષયોનો ભોગ કરતાં, તથા ઇશ્વરના ગુણો પ્રાપ્ત કરી તે ગુણોવાળો થઈ રહેલાને પણ વિમુદ્ધ જોતા નથી પ્રકૃતિવાળા મનુષ્ય વિગેરેના દેહના અભિમાનવાળા અર્થાત્ તેવા દેહનેજ આત્મા માનનાર વિમુદ્ધ લોકો જીવને દેહથી ભિન્ન જોતા નથી, પરંતુ દેહ અને આત્માના વિવેકરૂપ જ્ઞાન જોને છે તેવા જ્ઞાન દષ્ટિવાળાઓ તો જીવને તે હરકાઈ અવસ્થામાં હોય તો પણ દેહથી ભિન્ન જ જૂએ છે. ૧૦.

યતન્તો યોગિનશ્ચૈનં પश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ॥

યતન્તો ડપ્યકૃતાત્માનો નૈનં પશ્યન્ત્યચેતસઃ ॥૧૧॥

યત્ન કરતા યોગીઓ પોતામાં રહેલા આને જૂએ છે જેણે ચિત્તને વશ કરેલું નથી તેવા મંદબુદ્ધિવાળા યત્ન કરવા છતાં આને જોતા નથી. ૧૧.

યોગીઓ એટલે જેણે ચિત્તનો નિરોધ કરેલો છે તેઓ યત્ન કરતાં પોતાની અંદર રહેલા આત્માને જોઈ શકે છે, પરંતુ જેણે ચિત્તનો નિરોધ કરેલો નથી તેવા મંદબુદ્ધિવાળાઓ તો પ્રયત્ન કરવા છતાં આત્માને જોઈ શકતા નથી. આત્મા એવો દુર્જેય છે કે આત્મા અને દેહનો જોમને વિવેક હોય તેઓમાં પણ જોમણે ચિત્તનો નિરોધ કરેલો હોય તેઓજ પ્રયત્ન કરવાથી તેને જોવાને યોગ્ય થાય છે. ૧૧

यदा दिव्यगतं तेजो जगद्भासयते ऽखिलम् ॥

યજ્ઞન્દ્રમાસિ યજ્ઞાગ્નૌ ત ત્તજો વિદ્ધિ મામકમ્ ॥૧૨॥

જે સૂર્યનું તેજ અખિલ જગતને પ્રકાશે છે, જે ચંદ્રમાં તથા જે અગ્નિમાં તેજ (છે) તે તેજ માફ (છે એમ) બધુ ૧૨.

એવી રીતે ઇન્દ્રિય અને પદાર્થના સંનિકર્ષના વિરોધી અંતઃકરને દૂર કરી ઇન્દ્રિયોના પોતાના પ્રકાશથી અનુગ્રહ કરનાર સૂર્ય, ચંદ્ર વિગેરે જ્યોતિષોની પણ જેને અપેક્ષા નથી તેવું સચ્ચિદાનંદરૂપ માફ ધામ અક્ષર, કાલ, પ્રકૃતિનો અધ્યક્ષ પુરુષ, કેવલ ચિદ્રૂપ આત્મા, તથા જીવ થઈ રહેલો આત્મા સર્વ મારી વિભૂતિ તથા મારા અંશ છે એવો ઉપદેશ કરી, હવે પ્રથમ કહેલા આદિત્ય વિગેરેના પ્રકાશ વિગેરે અચિતના પરિણામો પણ મારી વિભૂતિ છે એવો અહિંથી ચાર (૧૨-૧૫) શ્લોકથી ઉપદેશ કરે છે. આદિત્યનું તેજ જે આખા જગતને પ્રકાશે છે તે તથા ચંદ્ર અને અગ્નિના તેજ તે પણ મારાજ છે-૧૨

ગામાવિશ્ય ચ ભૂતાનિ ધારયામ્યહમોજસા ॥

પુષ્ણામિ ચૌષધીઃ સર્વાઃ સોમો ભૂત્વા રસાત્મકઃ ॥૧૩॥

બલથી પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરી હું ભૂતોને ધારણ કરું છું, અને રસરૂપ ચંદ્ર થઈ સર્વ ઔષધીઓનું પોષણ કરું છું. ૧૩.

પૃથ્વીમાં જે ધારણ શક્તિ છે અને ચંદ્રમાં જે પોષણ શક્તિ છે તે પણ મારી છે એમ કહે છે. ૧૩

અહં વૈશ્વાનરો ભૂત્વા પ્રાણિનાં દેહમાશ્રિતઃ ।

પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ પચામ્યન્નં ચતુર્વિધમ્ ॥ ૧૪ ॥

હું વૈશ્વાનર થઈ, પ્રાણીઓના દેહનો આશ્રય કરી, પ્રાણ અને અપાનથી યુક્ત થઈ ચાર પ્રકારના અન્નને પાચન કરું છું. ૧૪.

વૈશ્વાનરની પાચનશક્તિ પણ મારી છે. તેથી ભક્ષ્ય, બોજ્ય, લેણ, અને પેય એ ચાર પ્રકારના અન્નને પાચન કરનાર પણ હું છું.

मवस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ ૧૬ ॥

મેં સર્વના હૃદયમાં પ્રવેશ કરેલો છે, મારાથી સ્મૃતિ જ્ઞાન અને વિસ્મરણ થાય છે, સર્વ વેદોથી વેદ હુંજ છે, તથા વેદાંતનો કર્તા તેમજ વેદો જાણનાર હુંજ છું. ૧૫.

સૂર્ય, ચંદ્ર તથા અગ્નિનો પ્રકાશ, વૈશ્વાનરની પાચક શક્તિ એ સર્વ મારાં છે, અર્થાત્ સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ. વૈશ્વાનર એ સર્વ હું છું એમ પાછળ કહ્યું તેનું કારણ અહિં કહે છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ, વૈશ્વાનર, તથા સર્વ પ્રાણિમાત્રના હૃદયમાં મેં પ્રવેશ કરેલો છે. સર્વ પ્રવૃત્તિના કારણરૂપ જ્ઞાનનો જ્યાંથી ઉદય થાય છે તેના સર્વના હૃદયમાં મેં સર્વના આત્મા તરીકે પ્રવેશ કરેલો છે. તેથી જ શ્રુતિ પણ “અંતઃપ્રવેશ કરેલા જનોના શાસ્તા” વિગેરે કહે છે. મેં સર્વના હૃદયમાં પ્રવેશ કરેલો હોવાથી સર્વની સ્મૃતિ, જ્ઞાન અને અપોહન એટલે વિસ્મરણ પણ મારાથીજ થાય છે. પૂર્વે અનુભવ કરેલા વિષયના માત્ર સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન તે સ્મૃતિ. ઇન્દ્રિય, અનુમાન, શાસ્ત્ર, અને યોગથી વસ્તુનો ‘આ આવી છે’ એવો થતો નિશ્ચય તે જ્ઞાન, સ્મૃતિ તથા જ્ઞાનનું નષ્ટ થવું તે અપોહન અથવા વિસ્મરણ. આ સર્વ મારાથી થાય છે. કારણ કે સર્વના આત્મા તરીકે સર્વ વેદોથી વેદ હુંજ છું. વેદમાં અગ્નિ, સોમ, સૂર્ય, વાયુ, ઈદ્ર વિગેરેનું વર્ણન કરેલું છે, પણ તે સર્વનો અંતર્યામી હું હોવાથી તે સર્વ મારારૂપજ હોવાથી તેઓનું વર્ણન કરનાર વેદ પણ માર્જન જ્ઞાન કરે છે.

વેદાંત એટલે ઉપનિષદમાં સર્વનો નિષેધ કરી મારા આત્માનું જ નિરૂપણ કરેલું છે એવી શંકા કરવી નહિ, કારણકે વેદાંતમાં સર્વનો નિષેધ કરેલો છે એવી માત્ર જીવની કલ્પના જ છે. સર્વ વેદોના નિર્ણયના સિદ્ધાંતરૂપ વેદાન્તોને મારા વિના અન્ય કોઈ જાણતો નથી. તેથી જ જીવે કલ્પેલા અધ્યારોપવાદનો નિરાશ કરી બ્રહ્મવાદ પ્રમાણે તત્ત્વનો નિશ્ચય કરાવવા મેં કૃષ્ણદ્વૈપાયનરૂપે વેદાંતસૂત્ર રચેલાં છે.

વળી જેમ રજ્જુમાં સર્વનો આરોપ થાય અને પછી રજ્જુનું ખરૂં જ્ઞાન થતાં તે આરોપ દૂર થાય તેવી રીતે બ્રહ્મમાં જગતનો અધ્યારોપ થાય છે તે પછી તે આરોપ દૂર થાય છે એવું વાદીઓ માને છે ત્યાં પણ અધ્યારોપ અને તેનું દૂર થવું એટલે અપોહન જીવે કલ્પેલા છે કે સત્ય છે? જીવે કલ્પેલા છે એમ કહે તો શ્રુતિઓનો વિરોધ આવે છે, કારણકે શ્રુતિઓ જગતને સત્ય વર્ણવે છે. તે સત્ય છે એમ કહે તો અમને ઈષ્ટ જ છે. ભગવાને અધ્યારોપ અને અપોહન કરેલા છે એમ કહે તો પણ જગત અલીક કહી શકાય નહિ તેથી જગત મિથ્યા છે એ માત્ર જીવની કલ્પના જ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. અધ્યારોપ અને તેનું અપોહન માયાથી થાય છે એમ કહે તો બ્રહ્મવાદ પ્રમાણે માયા પણ ભગવાનથી અન્ય તત્ત્વ નથી. બ્રહ્મવાદ પ્રમાણે ક્ષર, અક્ષર, અને અક્ષરાતીત એ ત્રણ સ્વરૂપથી ભગવાન રમણ કરે છે. ભગવાન સર્વશક્તિમાન છે. તે પ્રોતાની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારી પોતેજ પોતાથી પૃથક્ કરેલી પોતાના સદંશરૂપ ‘સ્વભાવ’ ‘કર્મ’ વિગેરે નામવાળી પોતાની માયાને રમણ માટે પોતાના ચિદંશરૂપ ક્ષર સાથે યોજે છે ત્યારે પ્રવાહ-સ્રષ્ટિ થાય છે. અક્ષર આત્માનું જ્ઞાન તથા તેના સાધનરૂપ શક્તિઓ કૃતપન્ન કરાવી રમણ દરવા માટે ભગવાને મર્યાદા નિર્મેલી છે. ક્ષર

અને અક્ષરથી અતીત પોતાના સ્વરૂપ પ્રપંચથી રમણ કરવા માટે સર્જેલા પોતાના પ્રતિબિંબરૂપ ભક્તો સાથે આત્મારામ ભગવાન નિત્ય રમણ કર્યા કરે છે. એ પુષ્ટિ છે. આવો વેદનો ભાવાર્થ વેદાન્ત રચનાર તથા વેદોને જાણનાર હું જ જાણું છું, બીજું કોઈ જાણતું નથી. તેથી સર્વ વેદાંતોનો સાર તું મારી પાસથી જાણ. ૧૫.

દ્વાવિમૌ પુરુષો લોકે ક્ષરશ્ચાક્ષર एव च ॥

ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ કૂટસ્થોઽક્ષર ઉચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

લોકમાં ક્ષર અને અક્ષર જ આ બે પુરુષો છે. સર્વ પ્રાણીઓ ક્ષર (છે). કૂટસ્થ અક્ષર કહેવાય છે. ૧૬.

લોકમાં ક્ષર અને અક્ષર આ બે પુરુષ છે. આ ઉભય પુરુષ છે. તેમાંથી કોઈ સ્ત્રીપ્રકૃતિવાળો અથવા જડ નથી, કારણકે ઉભયને પુરુષ કહેલા છે. તેથી જેને ઘણે સ્થાને ‘અવ્યક્ત’ કહેલો છે. તે અક્ષર સ્ત્રીરૂપ પ્રકૃતિ છે એમ કેટલાક વાદીઓ માને છે તેનો નિરાશ થાય છે.

મૂક્ષમાં ‘एव च’ ‘અને (અક્ષર) જ’ શબ્દ છે તેથી ક્ષર પણ અક્ષર જ છે અર્થાત્ જે ક્ષર પુરુષ છે તે પણ સ્વરૂપથી અક્ષર જ છે, ક્ષર નથી, પરંતુ તેનું ક્ષરપણું ભગવાનની ઇચ્છાથી પ્રકૃતિનો તેને સંસર્ગ થવાથી, પ્રકૃતિના સંસર્ગરૂપ ઉપાધિથી થએલું છે પણ વારતવિક નથી એમ સૂચવેલું છે. આ અર્થ ભગવાન પોતે ‘સર્વ પ્રાણીઓ ક્ષર છે, અને કૂટસ્થ અક્ષર કહેવાય છે’ એમ કહે છે. અહાથી તૃણ પર્યંત સર્વ જૂદા જૂદા પ્રાણીઓ જેને જીવ કહે છે અને જે ભગવાનના સદંશરૂપ પ્રકૃતિ સાથે સંસૃષ્ટ હોવાથી ઉત્પત્તિ વિગેરે ક્રિયાના વિષય કહેવાય છે તે ‘ક્ષર’ પુરુષ છે. અહિં અનન્ત પ્રાણીઓ હોવા છતાં સમષ્ટિના આશયથી એક વચન ચોજેલું છે. કૂટમાં

એટલે પ્રાણીઓના સમૂહમાં રહેનાર કૂટસ્થ શુદ્ધ, સચ્ચિદાનંદરૂપ, ' ભગવદ્દામ ' વિગેરે નામવાળો ' આત્માનું શ્રવણ કરવું, મનન કરવું, નિદિધ્યાસન કરવું ' વિગેરે ઉપનિષદના જ્ઞાનથી જેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તે અક્ષર પુરૂષ કહેવાય છે. આ પ્રાણીઓના સમૂહમાં અંતર્યામી રૂપે રહે છે. આ અક્ષર ભગવદ્દામ હોવાથી ભગવદ્દામના આશયથી એકવચન થોળેલું છે. ૧૬.

ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ ॥

યો લોકત્રયમાવિશ્ય વિભર્ત્યવ્યય ईश्वरः ॥ ૧૭ ॥

' પરમાત્મા ' એમ કહેવાતો ઉત્તમ પુરૂષ તો અન્ય છે. તે અવ્યય ઇશ્વર ત્રણ લોકમાં પ્રવેશ કરી (તેમને) ધારણ કરે છે.

સર્વથી ઉત્તમ, સર્વના આશ્રયરૂપ મુખ્ય સ્વરૂપનું હવે નિરૂપણ કરે છે. 'તુ' 'તો' શબ્દ પ્રથમ વર્ણવેલા ક્ષર તથા અક્ષરથી આનો ભેદ દર્શાવે છે. સર્વ કારણોના કારણરૂપ આ ઉત્તમ પુરૂષ પૂર્વે વર્ણવેલા ક્ષર તથા અક્ષરથી ભિન્ન છે. આને 'પરમાત્મા' કહે છે. આ પરમ આત્મા છે. ગંગાપ્રવાહ અને ગંગા અધ્યાત્મ દેવતા જેવો આમનો ભેદ છે. અક્ષર ગંગાપ્રવાહ જેવો છે અને આ ઉત્તમ પુરૂષ પરમાત્મા ગંગા અધ્યાત્મ દેવતા જેવો છે.

આ શ્રીપુરૂષોત્તમ અદ્ભુત ઐશ્વર્યવાળો છે. ત્રણે લોકમાં પ્રવેશ કરી તેમને ધારણ કરે છે. છતાં તેમનામાં વિકૃતિ નથી, તે અવ્યય એટલે વિકાર રહિત છે. વિકાર રહિતથી ત્રણ લોકનું ધારણ કેમ સંભવે? તે ઇશ્વર છે, કર્તુમ્ અકર્તુમ્ અન્યથાકર્તુમ્ સમર્થ છે, તેથી અવ્યય રહી ત્રણે લોકમાં પ્રવેશ કરી તેમને ધારણ કરે છે. સર્વ વિકૃત ધર્મોના આશ્રય છે.

નીચે પ્રમાણે રહિત થાય છે. પ્રકૃતિનાં કાર્યો સર્વથી હલકાં છે તેઓની સાથે સંબંધ રાખનાર તેઓ સાથે સંસૃષ્ટ થએલો આત્મા ક્ષર છે. તેઓના સંબંધ રહિત ઉત્કૃષ્ટ આત્મા અક્ષર છે. સર્વથી ઉત્તમ શ્રીપુરુષોત્તમ છે. પુરાણો પણ આવો જ ઉપદેશ કરે છે. ક્ષર બદ્ધ પુરુષ છે, અક્ષર બદ્ધ નથી, સ્વરૂપથી ક્ષર પણ અક્ષર જ છે. શ્રીમદ્ભાગવત પણ કહે છે કે “મારી બદ્ધ અને મુક્ત એવી બ્યાખ્યા ગુણથી છે વાસ્તવિક નથી.” આનો અર્થ એવો છે કે ક્ષરરૂપથી આત્માને બદ્ધ કહે છે, અક્ષરરૂપથી મુક્ત કહે છે. આ બ્યાખ્યા સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ ગુણોને લીધે છે. તેથી બદ્ધ એ બ્યાખ્યા વાસ્તવિક નથી. ૧૭

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ॥

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ ૧૭ ॥

હું ક્ષરથી અતીત છું અને અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છું તેથી લોકમાં તથા વેદમાં ‘પુરુષોત્તમ’ એમ પ્રસિદ્ધ છું. ૧૮.

એવું પુરુષોત્તમપણું મારામાંજ છે એમ પોતે કહે છે. હું ક્ષરથી અતીત છું, અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છું. તેથી લોક તથા વેદમાં ‘પુરુષોત્તમ’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છું. ક્ષર અને અક્ષર એ ઉભય પુરુષોથી ઉત્તમ તે પુરુષોત્તમ. “જ્ઞાન જાણનાર પરને પ્રાપ્ત કરે છે” વિગેરે વેદની શ્રુતિઓ માઈ પુરુષોત્તમત્વ દર્શાવે છે. યૌદ લોકમાં સર્વત્ર માઈ માહાત્મ્ય જોવામાં આવતું હોવાથી લોકમાં પણ માઈ પુરુષોત્તમત્વ પ્રસિદ્ધજ છે. તેથી હું જ દેખાઉં છું તેજ સમિચ્છાનંદ આકૃતિવાળો છું. સાધારણ મનુષ્ય તરીકે જ માઈ દર્શન થાય તે માયાથીજ થાય છે એવો નિશ્ચય છે. ૧૮.

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ ૧૯ ॥

હે ભારત ! જે મોહરહિત (પુરૂષ) મને એવી રીતે પુરૂષોત્તમ જાણે છે તે સર્વજ્ઞ માઈ સર્વ ભાવથી ભજન કરે છે.

હું એવો સર્વથી ઉત્તમ શ્રીપુરૂષોત્તમ હોવાથી ઉત્તમ જ્ઞાનવાળો સર્વજ્ઞ માઈ અનન્યતાથી ભજન કરે છે એમ કહે છે. જે મોહથી રહિત પુરૂષ મને એવી રીતે અજ્ઞ, અનાદિ પુરૂષોત્તમ જાણે છે. તે સર્વજ્ઞ માઈ સર્વ ભાવથી ભજન કરે છે. મોહથી રહિત હોય તેનેજ મારા પુરૂષોત્તમત્વનું જ્ઞાન હોય છે, કારણકે મોહ આસુર છે અને અસુરોને તેવું જ્ઞાન હોતું નથી. જે મોહરહિત પુરૂષ મને અજ્ઞ અનાદિ પુરૂષોત્તમ જાણે છે તે સર્વજ્ઞ છે, કારણકે મારા એકના જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન થાય છે. વળી તે સર્વાત્મભાવથી મારી સેવા કરે છે. ૧૯

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ।

एतद्बुध्या बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ २० ॥

હે અનઘ ! આવી રીતે આ ગુહ્યતમ શાસ્ત્ર મેં કહ્યું હે ભારત ! આ જાણીને બુદ્ધિમાન અને કૃતકૃત્ય થાય. ૨૦

હવે આ અધ્યાયના અર્થનો ઉપસંહાર કરે છે. હે અનઘ પાપરહિત, કૃતકર્મીન અર્જુન ! આ સર્વવેદાંતના સારરૂપ સર્વથી ગુહ્ય પુરૂષોત્તમયોગ નામનું શાસ્ત્ર સર્વ વેદાંતોથી વેદ વેદાંતકર્તા શ્રી પુરૂષોત્તમે મેં તને કહ્યું, કારણ કે તું નિષ્પાપ હોવાથી આ ગુહ્યતમ શાસ્ત્ર જાણવા યોગ્ય છે. આ જાણીને હરકોઈ સામાન્ય માણસ પણ બુદ્ધિમાન શાસ્ત્રતાત્પર્ય જાણનાર અને કૃતકૃત્ય થાય તો ભરતકુલોત્પન્ન તું તેવો થાય એમાં આશ્ચર્ય જ શું ?

॥ इति पंचदशोऽध्यायः ॥

॥ अथ षोडशोऽध्यायः ॥

अभयं सच्चसंशुद्धिर्ज्ञानयोग व्यवस्थितिः ॥

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ॥

दया मुतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ॥

भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

હે ભારત ! (૧) અભય (૨) અંતઃકરણની શુદ્ધિ (૩) જ્ઞાન તથા યોગમાં સ્થિતિ (૪) દાન, (૫) દમ (૫) યજ્ઞ (૭) સ્વાધ્યાય (૮) તપઃ (૯) ઋણુતા (૧૦) અહિંસા (૧૧) સત્ય (૧૨) અક્રોધ (૧૩) ત્યાગ (૧૪) શાન્તિ (૧૫) અ-પૈશુન એટલે કોઈની આડી ન કરવી તે (૧૬) પ્રાણીઓ પ્રતિ દયા. (૧૭) અલોભુત્વ એટલે ભોગનો ઇચ્છાથી મનનું આંચલ્ય ન કરવું તે. (૧૮) મૃદુતા (૧૯) લજ્જા (૨૦) અ-પલતાનો અભાવ. (૨૧) તેજઃ (૨૨) ક્ષમા (૨૩) ધૃતિ (૨૪) પવિત્રતા (૨૫) અદ્રોહ (૨૬) માનિત્વનો અભાવ એ દૈવી સંપદમાં જન્મેલાને હોય છે. ૧-૩.

ગયા અધ્યાયના અંતમાં શ્રી પુરુષોત્તમની સર્વાત્મભાવથી સેવા કરનાર તથા શ્રીપુરુષોત્તમના જ્ઞાનવાળો શુદ્ધિમાન તથા કૃતકૃત્ય થાય છે એમ કહ્યું. સદૃષ્ટિમાં બહુ લોકો શુદ્ધિવાળા દેખાય છે છતાં તેઓ

આવા ઉત્તમ જ્ઞાન માટે યત્ન કેમ કરતા નહિ હોય એવી શંકા થાય તે માટે 'મોહરહિત' શબ્દ પણ ગયા અધ્યાયના ૧૬ માં શ્લોકમાં યોજાશે છે. જે મોહરહિત હોય અર્થાત્ જે આસુરી જીવો ન હોય પરંતુ દૈવી જીવો હોય તેઓને જ તેવું જ્ઞાન યદ્ય શકે છે દૈવી સંપત્તિ તથા આસુરી સંપત્તિ કાને કહેવી, તેઓના યુગ્મ કાર્ય વિ-
ગેરેનો આ અધ્યાયમાં બોધ કરે છે.

પ્રથમ ત્રણ શ્લોકથી દૈવી સંપત્તિનો બોધ કરે છે. અમયથી આરંભી ૨૬ ગુણો કહ્યા તે દૈવી સંપત્તિમાં જેઓનો જન્મ હોય તેઓમાં હોય છે. દૈવી એટલે દેવના સંબંધવાળી ભગવાનના વચન પ્રમાણે આચરણ કરવાની ટેવવાળા હોય તે દેવ આવા દેવોની સં-
પત્તિ એટલે દેવાના ભગવદ્ભ્રામિના સાધનરૂપ સામગ્રી, અથવા દેવોની સૃષ્ટિ આ સૃષ્ટિ ભગવાનના વચનરૂપ ધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરના-
રીજ હોય છે. આ સૃષ્ટિમાં જેઓ જન્મેલા હોય છે તેઓ દૈવીજીવ-
કહેવાય છે, તેઓમાં આ જીવીસ ગુણો હોય છે. ૧-૩,

દંભો દર્પોઽભિમાનશ્ચ ક્રોધઃ પારુષ્યમેવ ચ ॥

અજ્ઞાનં ચાભિજાતસ્ય પાર્થ સંપદમાસુરીમ્ ॥ ૪ ॥

હે પાર્થ ! દંભ, દર્પ, અભિમાન, ક્રોધ, તથા પારુ-
ષ્ય અને અજ્ઞાન એ આસુરી સંપત્તિમાં જન્મેલાને હોય છે. ૪

(૧) દંભ એટલે અંદરથી ધર્મ ન હોય તો પણ બહાર ધર્મનો ડાળ કરવો તે (૨) દર્પ (૩) અભિમાન (૪) ક્રોધ તથા (૫) પારુષ્ય એટલે કઠોરતા અને (૬) અજ્ઞાન એ આસુરી સંપત્તિમાં જન્મેલાને હોય છે. મૂલમાં 'ચ' વારંવાર આવે છે તેથી દૈવી સંપત્તિ જે ૨૬ ગુણો કહ્યા તેઓથી વિરુદ્ધ હુણો પણ આ આસુરી જીવોમાં હોય છે. એમ

સૂચવેલું છે. ભગવાનના વચનમાં માયાનો ભોધ છે એમ કહેનાર અને ભગવાનના વચન પ્રમાણે આચરણ નહિ કરવાના સ્વભાવવાળા આસુર જીવો છે. ૪.

દૈવી સંપદિમોક્ષાય નિવન્ધવાયાસુરી મતા ॥

મા શુચઃ સંપદં દૈવી મભિજાતોઽસિ પાન્હવ ॥ ૫ ॥

દૈવી સંપદ મોક્ષ માટે અને આસુરી બંધ માટે મનાએલી છે. હે પાન્હવ ! તું શોક કરમા. તું દૈવી સંપદમાં જન્મેલો છે. ૫.

ઉભય સંપદના કાર્ય કહે છે. દૈવી સંપદનું કાર્ય મોક્ષ છે, દૈવી સંપદ પુષ્ટિ અને મર્યાદા એ બે માર્ગથી મોક્ષ અપાવે છે આસુરી સંપદનું કાર્ય બંધ છે, આસુરી સંપદવાળાઓનો સર્વથા બંધ જ હોય છે. હે પાન્હુ પુત્ર અર્જુન ! તું શોક કરમા, કારણ કે તું દૈવી સંપદમાં જન્મેલો છે, અર્જુનને પોતે કમ સંપદમાં જન્મેલો છે તે નહિ જાણવાથી શોક કરતો જોઇ ભગવાન તેને તે દૈવી સંપદમાં જન્મેલો છે એમ કહી આશ્વાસન કરે છે. ૫.

દ્વૌ ભૂતસર્ગો લોકેઽસ્મિન્દૈવ આસુર एव च ॥

દૈવો વિસ્તરશઃ પ્રોક્ત આસુરં પાર્થ મે શ્રણુ ॥ ૬ ॥

આ લોકમાં દૈવ અને આસુર એ બેજ ભૂતોની સૃષ્ટિ છે. હે પાર્થ ! દૈવી (સૃષ્ટિ) વિસ્તારથી કહી, (હવે) મારી પાસેથી આસુર (સૃષ્ટિનું) શ્રવણ કર. ૬

આ લોકમાં દૈવી અને આસુરી એવી બે પ્રકારની ભૂતોની સૃષ્ટિ છે, તેમાં દૈવી સૃષ્ટિ મેં તને વિસ્તારથી કહી, હવે આસુરીનું શ્રવણ કર. દૈવી સૃષ્ટિના પણ બે પ્રકાર છે, (૧) મર્યાદા અને (૨)

પુષ્ટિ. આસુરી સૃષ્ટિ એ પ્રવાહ સૃષ્ટિ છે. આ ગીતે પુષ્ટિ પ્રવાહ અને મર્યાદા એ સૃષ્ટિના પ્રકાર છે. * ૬

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ॥

न शौचं नापि चाचारो नसत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥

આસુરી જનો પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિને જાણતા નથી. તે
ઓમાં શૌચ, આચાર તથા સત્ય હોતાં નથી. ૮

આસુરી સૃષ્ટિ સાથે સર્વ સંબંધનો ત્યાગ થઈ શકે તે માટે
અદિતી ૧૨ શ્લોકથી (૭-૧૮) આસુરી સૃષ્ટિનું વિસ્તારથી નિરૂપણ
કરે છે. વેદમાં કહેલા પ્રવૃત્તિમાર્ગને તેમજ નિવૃત્તિમાર્ગને આસુરીજનો
જાણતા નથી. વેદમાં કહેલા પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં તેમજ નિવૃત્તિ માર્ગમાં
પણ તેઓની રૂચિ હોતી નથી. વેદમાં કહેલાં કર્મમાં અગર શાસ્ત્રોમાં
તેઓની પ્રતીતિ હોતી નથી, કારણકે તેઓમાં પવિત્રતા, આચાર તેમ
જ સત્ય હોતાં નથી. માનસિક પવિત્રતા, કાયિક સદાચાર તેમનામાં
હોતાં નથી તેમજ તેઓની વાણીમાં પણ સત્ય હોતું નથી. આવી
રીતે માનસિક, કાયિક તેમજ વાચિક દોષો તેઓમાં હોય છે,

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।

अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुकम् ॥ ૮ ॥

* भक्तिमार्गस्य कथनात्पुष्टि रस्तीति निश्चयः ।

द्वौ भूतसर्गा वित्युक्तेः प्रवाहोऽपि व्यवस्थितः ।

वेदस्य विद्यमानत्वान्मर्यादापि व्यवस्थिता ॥

(પુષ્ટિપ્રવાહ મર્યાદા મેદ. ૨-૩.)

તેઓ જગતને અસત્ય, અપ્રતિષ્ઠ, અનીશ્વર, સ્ત્રી-પુરૂષના સંયોગથી ઉત્પન્ન થએલું અને કામ જેનો હેતુ છે તેવું કહે છે. અને બીજું (કારણ) શું (છે એમ પુછે છે.) ૮.

‘હે સૌમ્ય ! આ પૂર્વે સત્ જ હતું’ વિગેરે શ્રુતિ વિગેરે પ્રમાણો જગતને સત્ય કહે છે તોપણ આસુરી જીવો જગતને અસત્ય કહે છે અને તેને માયાથી અથવા પોતાના અજ્ઞાનથી કંઈપણ માને છે. જગત અસત્ય હોય તો જગતમાં રહેલા વેદ, વેદમાં કહેલા સાધનો વિગેરે સર્વ અસત્ય થવાથી બ્યર્થજ થાય; કારણકે શશશૃંગ જેવા અસત્ય અર્થાત્ વસ્તુતઃ જેનું અસ્તિત્વ નથી તેવા પદાર્થથી કોઈપણ પ્રકારનો બ્યવહાર થઈ શકે નહિ. વળી તેઓ જગતને અપ્રતિષ્ઠ એટલે જેની શ્રદ્ધામાં પ્રતિષ્ઠા નથી એવું તથા અનીશ્વર એટલે સત્યસંકલ્પ સર્વ-બ્યાપક શ્રીપુરૂષોત્તમ જેવા નિયંતા વિનાનું કહે છે. મેં પાછલ કહ્યું છે જે ‘હું સર્વનું ઉત્પત્તિસ્થાન છું, મારામાંથી સર્વ પ્રવર્તે છે’ પરંતુ આ આસુરી જીવો તેથી વિરુદ્ધ જગતને અપ્રત્ય, અપ્રતિષ્ઠ અને અનીશ્વર માને છે. વળી પ્રકૃતિરૂપ સ્ત્રી તથા પુરૂષના સંયોગથી જ જગતને ઉત્પન્ન થએલું તેઓ માને છે, આવા સંયોગ વિના કોઈ ઉત્પન્ન થએલું નથી એમ તેઓ કહે છે. તેથી આ સર્વ જગત કામહૈતુક છે અર્થાત્ જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ સ્ત્રીપુરૂષનો કામજ છે એમ તેઓ માને છે. ૮

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ॥

प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

આ દૃષ્ટિને અવલંબી નષ્ટ આત્માવાળા, અલ્પબુદ્ધિ-

વાળા ઉઘ્ર કર્મવાળા (જગતના) શત્રુઓ જગતના ક્ષય માટે ઉદ્ભવે છે. ૯.

સર્વ જગત ગિથ્યા છે એવી દષ્ટિનું અવગંધન કરી, ' અમે બ્રહ્મરૂપ છીએ, પરંતુ અવિદ્યા સાથે સંબંધ થવાથી જીવો થએલા છીએ ' એવા મતવાળા હોવાથી નષ્ટ આત્માવાળા અર્થાત્ આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપનું જોતે બાન નથી તેવા અધ્યયુક્તિવાળા અને હિંસાપ્રધાન ઉઘ્ર કર્મ કરતારા જગતના શત્રુઓ જગતના નાશ માટે ઉત્પન્ન થાય છે. ૯.

કામમાશ્રિત્ય દુષ્પૂરં દમ્ભમાનમદાન્વિતાઃ ।

મોહાદ્ગૃહીત્વાઽસદ્ગ્રાહાન્પ્રવર્તન્તેઽશુચિવ્રતાઃ ॥ ૧૦ ॥

દુષ્પૂર કામનો આશ્રય કરી, દંભ માન તથા મદવાળા અપવિત્ર આચરણવાળા મોહથી દુષ્ટ આગ્રહનું ગ્રહણ કરી પ્રવર્તે છે. ૧૦.

દુઃખથી પણ પૂરણ થઇ શકે નહિ તેવા દુષ્પૂર કામનો આશ્રય કરી, દંભ માન તથા મદમાં મગ્યા રહી અપવિત્ર વ્રત આચરનારા તેઓ મોહને લીધે દુષ્ટ આગ્રહ એટલે ક્ષુદ્ર દેવતાઓના મંત્ર વિગેરેનું ગ્રહણ કરી પ્રવર્તે છે, અર્થાત્ પોતાના સર્વ મનોરથ પૂરણ કરવામાં ક્ષુદ્ર દેવતાઓના મંત્રો સાધનરૂપ છે એમ જાણી તેવા મંત્રોનું સેવન કરે છે, અને અપેક્ષનું પાન વિગેરે અપવિત્ર આચરણ કરી ક્ષુદ્ર દેવતાઓની આરાધના કરે છે. ૧૦.

ચિન્તામપરિભેયાં ચ પ્રલયાન્તામુપાશ્રિતાઃ ॥

કામોપભોગપરમા પ્તાવદિતિં નિશ્ચિતાઃ ॥ ૧૧ ॥

આશાપાશશતૈર્વદ્ધાઃ કામક્રોધપરાયણાઃ ॥

ઈહન્તે કામભોગાર્થ મન્યાયેનાર્થ સંચયાન્ ॥૧૨॥

અપરિમેય તથા પ્રલય સમયે અંત આવે તેવી ચિંતાનો આશ્રય રાખનારા કામના ઉપલોગને પરમ બાણુનાર આજ (કામેપલોગજ) (ફલ છે) એવે નિશ્ચય રાખનાર આશાના સેંકડોથી બંધાએલા અને કામ તથા ક્રોધને પરાયણ [તેઓ] કામ ભોગ માટે અન્યાયથી અર્થ સંચયની ઈચ્છા રાખે છે. ૧૧, ૧૨.

તેઓ અપરિમેય અર્થાત્ મપાઈ શકે નહિ તેવી અને મરણ પૂર્વે ટકી રહે તેવી ચિંતા રાખે છે, કામ ભોગનેજ પરમ ફલ અથવા પરમ પુરુષાર્થ જાણે છે, અને તેવો તેઓનો નિશ્ચય હોવાથી આશાના સેંકડો પાશોથી તેઓ બંધાએલા રહે છે અને કામ ભોગ માટે ચોરી, લૂંટ, ડિંસા વિગેરે અન્યાયથી ધન પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા રાખે છે. ૧૧-૧૨

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ॥

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३ ॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ॥

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ १४ ॥

आढयोऽ भिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ॥

यक्ष्ये दास्यामि मोक्षिष्यं इत्यज्ञान विमोहिताः ॥૧૫॥

अनेक चित्त विभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ॥

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥

“ આ આજ મેં મેળવ્યું, આ મનોરથ હું પ્રાપ્ત કરીશ, આ માફ છે અને વળી આ ધન પણ માફ થશે, એ શત્રુને મેં માર્યો અને બીજાઓને પણ હું હણીશ, હું ઈશ્વર છું, હું લોગી છું, હું સિદ્ધ, બલવાન અને સુખી છું. હું ધનવાળો કુલવાન છું, મારા જેવો બીજો કોણ છે ? હું યજ્ઞ કરીશ, દાન કરીશ, મોજ કરીશ ” એમ અજ્ઞાનથી મોહ પામેલા, અનેક સંકલ્પથી ભ્રાંતિ થયેલા, મોહબલથી વીંટાયેલા, કામ ભોગમાં આસક્ત થયેલા અપવિત્ર નરકમાં પડે છે. ૧૩-૧૬.

આસુરી જીવોની કામનાઓનું તથા તેઓને પ્રાપ્ત થતા ફલનું અહિં સુંદર વર્ણન કરેલું છે. ૧૩-૧૪-૧૫ શ્લોકમાં વર્ણન કર્યું. તેવા તેઓના સંકલ્પ તથા કામનાઓ વિગેરે હોવાથી કુદ્ર દેવોની આરાધનામાં તેઓનાં ચિત્ત વ્યાપ્ત હોય છે અને જેમ પક્ષીઓ સૂત્રની જાળમાં સપડાય છે અને નીકળી શકતા નથી તેમ તેઓ આ ભ્રાંતિથી થયેલી મોહની જાળથી વીંટાઈ જવાથી તેમાંથી નીકળી શકતા નથી, અને પક્ષીઓ જેમ પોતાના કુટુંબનું ભરણ પોષણ કરવાની ચિંતામાં રહે છે તેમ આ આસુરી જીવો કામભોગમાં આસક્ત હોવાથી આ જાળમાંથી નીકળી શકતા નથી અને વિવશ થઈ અપવિત્ર નરકમાં પડે છે. ૧૩-૧૬.

आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ॥

यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

અહંકારં બલં દર્પં કામં ક્રોધ ચ સંશ્રિતાઃ ॥

મામાત્મપરદેહેષુ પ્રદિષન્તોઽમ્યસૂચકાઃ ॥ ૧૮ ॥

પોતાથીજ સંભાવિત, સ્તબ્ધ, ધનના માન તથા મદ
વાળા, અહંકાર, બલ, દર્પ, કામ અને ક્રોધનો આશ્રય કરેલા
પોતાના અને બીજાનાં દેહોમાં રહેલાનો મારો દ્વેષ કરનાર
અને અસૂચા કરનાર તેઓ દંભને લીધે નામના યશથી
અવિધિ પૂર્વક યજન કરે છે. ૧૭. ૧૮.

પોતેજ પોતાને માન આપનાર અથવા આત્મપ્રશંસા કરનાર,
સ્તબ્ધ એટલે અનત્ર અથવા મદ, ધનથી ઉત્પન્ન થતા માન એટલે
મોટાઈ તથા મદવાળા, અહંકાર વિગેરે દુર્ગુણોવાળા, સર્વના
દેહમાં રહેલો હું ધન્ય તેનો દ્વેષ તથા ધર્મી કરનારા, દંભને લીધે
માત્ર નામનાજ યજો કરે છે અને તે પણ વિધિપૂર્વક કરતા નથી.

તાનહં દ્વિષતઃ ક્રૂરાન્સંસારેષુ નરાધમાન્ ।

ક્ષિપામ્યજસ્રમશુભાનાસુરીણ્યેવ યોનિષુ ॥ ૧૯ ॥

દ્વેષી, ક્રૂર, મનુષ્યોમાં અધમ તથા દુષ્ટ તેઓને હું
સંસારમાં વારંવાર આસુરીજ યોનિમાં નાખું છું. ૧૯

ભગવાન આવા આસુરી જીવોને શું ફલ આપે છે તે કહે છે.
આવા દેવી, ક્રૂર, અધમ, દુષ્ટ, આસુરી જીવોને સંસારમાં પુનઃ પુનઃ
આસુરી યોનિમાંજ હું નાખું છું. આ જીવો સહજ આસુરભાવવાળા
છે, માત્ર આસુર આવેશવાળા નથી. ૧૯

આસુરીં યોનેમાપન્ના મૂઢા જન્માનિ જન્મનિં ।

મામપ્રાપ્યૈવ કૌન્તેય તતો યાન્ત્યધમાં ગતિમ્ ॥ ૨૦ ॥

હે કૌન્તેય ! જન્મે જન્મ આસુરી યોનિને પ્રાપ્ત થએલા મૂઢા મને પ્રાપ્ત કર્યા વિનાજ પછી અધમ ગતિને પામે છે. ૨૦

આવા મૂઢને જન્મે જન્મે આસુરી યોનિ પ્રાપ્ત થાય છે અને અંતે તેથી પણ અધમ અન્ધતમરૂપ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓને મારી પ્રાપ્તિ થતીજ નથી. દ્વિતીય પણ મારો સંબંધ થતો નથી. મૂલમાં ‘ઘ’ ‘જ’ શબ્દ યોજાશે છે તેનો ‘તેઓને મારી પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ સારા માર્ગની પણ પ્રાપ્તિ થતી નથી તો મારી પ્રાપ્તિ તો ક્યાંથીજ થાય એવો ભાવાર્થ છે. અથવા અવતારદશામાં જ્યારે પ્રાણિમાત્રને મારાં દર્શન થઇ શકે છે ત્યારે પણ તેઓને મારાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી મારું દર્શન થતું નથી એમ એ શબ્દ સૂચવે છે.

ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ।

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતત્ત્રયં ત્યજેત્ ॥ ૨૧ ॥

કામ, ક્રોધ અને લોભ, આ આત્માનો નાશ કરનાર ત્રણ પ્રકારનું નરકનું દ્વાર છે તેથી આ ત્રણને તજવાં. ૨૧

આવા આસુર ભાવથી આત્મ નાશ થવાનું મૂલ કારણ કહે છે. આ નરક પ્રાપ્ત કરાવનાર આસુરભાવનું દ્વાર ત્રણ પ્રકારનું છે, કામ, ક્રોધ અને લોભ. તેથી આ ત્રણનો ત્યાગ કરવો. આ ત્રણનો સંજ પણ તજવો. ૨૧

ઈતૈર્વિમુક્તઃ કૌન્તેય તપોદ્વારૈસ્ત્રિભિર્નરઃ ।

આચરત્યાત્મનઃ શ્રેયસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૨૨ ॥

હે કૌન્તેય ! આ ત્રણ તમોદ્ધારથી મુક્ત પુરૂષ પોતાનું
શ્રેયઃ આચરે છે અને પછી પરમ ગતિને પામે છે. ૨૨

આ ત્રણથી જે મુક્ત હોય તે પોતાનું શ્રેયઃ ભક્તિ વિગેરેનું
આચરણ કરે છે. અને તેથી ઉત્તમ ગતિને પામે છે. ૨૨

યઃ શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય વર્તતે કામકારતઃ ।

ન સ સિદ્ધિમવાપ્નોતિ ન સુખં ન પરાં ગતિમ્ ॥ ૨૩ ॥

જે શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરી સ્વચ્છંદતાથી વર્તન કરે
છે તે સિદ્ધિ અથવા સુખ અથવા પરમ ગતિ પ્રાપ્ત કરતો નથી.

અસુરોના સંગથી જેઓ શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરી સ્વચ્છંદતાથી
નિષિદ્ધ કર્મ કરે છે તેઓને પોતાના મનથી ઇચ્છેલી સિદ્ધિ અથવા
મનનું સુખ અથવા પરમ ગતિ એટલે મોક્ષ પ્રાપ્ત થતાં નથી. ૨૩

તસ્માચ્છાસ્ત્રં પ્રમાણં તે કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ ।

જ્ઞાત્વા શાસ્ત્રવિધાનોક્તં કર્મ કર્તુમિહાર્હસિ ॥ ૨૪ ॥

તેથી કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યની વ્યવસ્થા કરવામાં તારે
શાસ્ત્રને પ્રમાણ ગણવું, અને શાસ્ત્રે વિહિત કરેલાં કર્મ
ભણીને અહિં તારે (કર્મ) કરવું યોગ્ય છે. ૨૪

॥ इति षोडशोऽध्यायः ॥

॥ अथ सप्तदशोऽध्यायः ॥

अर्जुनउवाच—

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १ ॥

હે કૃષ્ણ ! જેઓ શાસ્ત્ર વિધિનો ત્યાગ કરી શ્રદ્ધાવાળા રહી યજન કરે છે તેઓની નિષ્ઠા કેવી છે, સાત્ત્વિક, રાજસી કે તામસી ? ૧

ષોડશ અધ્યાયના અંતમાં ૨૩ માં શ્લોકમાં જે શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરી સ્વચ્છંદતાથી વર્તન કરે છે તેને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય તત્ત્વ-જ્ઞાનરૂપી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી. એમ ભગવાને કહ્યું. આ સંબંધમાં અર્જુન પ્રશ્ન કરે છે કે જેઓ શાસ્ત્રમાં કહેલી વિધિનો ત્યાગ કરી સ્વચ્છંદતાથી જે કર્મ કરે તે શ્રદ્ધાપૂર્વક કરતા હોય તેઓની નિષ્ઠા સાત્ત્વિકી, રાજસી અથવા તામસી કેવી છે ?

શ્રીભગવાનુવાચ—

ત્રિવિધા ભવતિ શ્રદ્ધા દેહિનાં સા સ્વભાવજા ।

સાત્ત્વિકી રાજસી ચૈવ તામસી ચેતિ તાં શૃણુ ॥ ૨ ॥

દેહીઓની તે સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થએલી શ્રદ્ધા સાત્ત્વિકી, રાજસી તથા તામસી એવા ત્રણ પ્રકારની હોય છે તે શ્રવણ કર. ૨

ભગવાન અર્જુનના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે. દેહી એટલે દેહનું જેઓને અભિમાન છે તેવા જીવોની તેઓના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન

યતી શ્રદ્ધા ત્રણ પ્રકારની છે, સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ એ ત્રણ ગુણથી ઉત્પન્ન થતો સ્વભાવ માત્ર શાસ્ત્રીય વિજ્ઞાનથી અન્યથા થઈ શકે, પરંતુ શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરી વર્તન કરનાર આવા જીવોને તેવું વિજ્ઞાન હોતું નથી તેથી તેઓની સ્વચ્છંદ વર્તનમાં શ્રદ્ધા તેઓના પૂર્વના સ્વભાવથીજ ઉત્પન્ન થએલી હોય છે. આ શ્રદ્ધા સાર્ત્ત્વિકી, રાજસી અને તામસી એ ત્રણ પ્રકારની હોય છે તે મારી પાસેથી શ્રવણ કર.

સત્ત્વાનુરૂપા સર્વસ્ય શ્રદ્ધા ભવતિ ભારત ।

શ્રદ્ધા મયોડ્યં પુરુષો યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ એવ સઃ ॥ ૩ ॥

હે ભારત ! સત્ત્વને અનુરૂપ સર્વની શ્રદ્ધા હોય છે, આ પુરૂષ શ્રદ્ધામય છે. જેની જેવી શ્રદ્ધા તેવોજ તે (છે).

શ્રદ્ધા અંતઃકરણનો ધર્મ છે તેથી શ્રદ્ધા સત્ત્વ એટલે અંતઃકરણને અનુરૂપ હોય છે. સર્વની શ્રદ્ધા પોતપોતાના અંતઃકરણને અનુરૂપ હોય છે. અંતઃકરણ પૂર્વના જેવા સંસ્કાર હોય તેવું હોય છે, અને જેવું અંતઃકરણ હોય તેવીજ શ્રદ્ધા હોય છે. જેઓનું અંતઃકરણ શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી રહિત હોય છે, તેઓનું અંતઃકરણ પણ તેવુંજ હોય છે. આ શ્રદ્ધાથી માત્ર શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે વર્તન કરે, અથવા શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરી વર્તન કરે, અર્થાત્ શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે અથવા શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરી જે વર્તન કરવામાં આવે તેનું કરણ તેવી શ્રદ્ધા છે, પરંતુ શ્રદ્ધાથી દૈવ અથવા આસુર ભાવ જણાતો નથી. શ્રદ્ધાથી ગુણ જણાય છે અર્થાત્ જેની જે ગુણવાળી શ્રદ્ધા હોય તે તેવા ગુણના અંતઃકરણવાળો છે એમ જણાય છે. આ પુરૂષ શ્રદ્ધામય છે. જેની જેવા પ્રકારની શ્રદ્ધા તેવા ગુણવાળો તે છે એમ જણવું.

યજન્તે સાત્ત્વિકા દેવાન્યક્ષરક્ષાંસિ રાજસાઃ ॥

પ્રેતાન્મૂતગર્ણાંશ્ચાન્યે યજન્તે તામસા જનાઃ ॥ ૪ ॥

સાત્ત્વિકો દેવોનું યજન કરે છે, રાજસો યક્ષ તથા રાક્ષસોનું યજન કરે છે અને અન્ય તામસ જનો પ્રેતો તથા મૂતગર્ણોનું યજન કરે છે. ૪

સાત્ત્વિકો એટલે સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાવાળો જેઓની પ્રકૃતિ છે તેઓ દેવોનું યજન કરે છે. રાજસી શ્રદ્ધાવાળો પ્રકૃતિવાળો યક્ષ તથા રાક્ષસોનું યજન કરે છે અને તામસી શ્રદ્ધાવાળો પ્રકૃતિવાળો મૂત તથા પ્રેતનું યજન કરે છે. ૪

અશાસ્ત્રવિહિતં ઘોરં તપ્યન્તે યે તપો જનાઃ ॥

દમ્ભાહંકારસંયુક્તાઃ કામરાગબલાન્વિતાઃ ॥ ૫ ॥

કર્ષયન્તઃ શરીરસ્થં ભૂતગ્રામમચેતસઃ ॥

માં ચૈવાન્તઃ શરીરસ્થં તાન્વિદ્ધ્યાસુરનિશ્ચયાન્ ॥ ૬ ॥

જે બુદ્ધિહીન લોકો દંભ તથા અહંકારન્યુક્ત રહી, કામ, રાગ તથા બળવાળા હોઈ, શરીરમાં રહેલા ભૂતગ્રામને તથા હૃદયમાં રહેલા મને પણ કૃશ કરતાં શાસ્ત્રમાં વિહિત ન હોય તેવું ઘોર તપ તપે છે તેઓને આસુર નિશ્ચયવાળા બાણ. ૫-૬.

શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરી સ્વચ્છંદતાથી તથા શ્રદ્ધાપૂર્વક કર્મ કરનારાઓમાં પણ આસુરી જીવો કેવા હોય છે તે કહે છે. દંભ, અહંકાર કામ, રાગ વિગેરે દુર્ગુણોમાં મગ્યા રહેલા જે બુદ્ધિહીન

જ્ઞાનશૂન્ય લોકો પોતાના શરીરમાં રહેલા પૃથ્વી વિગેરે જુનોના સમૂહને શાસ્ત્રમાં વિહિત ન હોય તેવાં ધોર તપ કરી કૃશ કરે છે અને હૃદયમાં અંતર્યામિરૂપે રહેલા મને પણ મારી આજ્ઞાનો ભંગ કરી પોતાથી દૂર કરે છે તે લોકો નિશ્ચય આસુરી છે એમ જાણ. ૫-૬

આહારસ્ત્વપિ સર્વસ્ય ત્રિવિધો ભવતિ પ્રિયઃ ॥

યજ્ઞસ્તપસ્તથા દાનં તેષાં ભેદમિમં ગૃણુ ॥ ૭ ॥

વળી આહાર, તેમજ યજ્ઞ, તપ તથા દાન સર્વને ત્રણ પ્રકારના પ્રિય હોય છે. તેઓનો આ ભેદ શ્રવણ કર. ૭

શાસ્ત્રીય એટલે વૈદિક યજ્ઞ વિગેરેમાં પણ સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ એ ત્રણ ગુણથી યતા ત્રણ પ્રકારના ભેદ છે તે દર્શાવે છે. આહાર, તેમજ યજ્ઞ, તપ, તથા દાન ત્રણ પ્રકારના હોય છે તેનો ભેદ સાંભળ.

આયુઃસત્ત્વબલારોગ્યસુખપ્રીતિવિવર્ધનાઃ ॥

રસ્યાઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્થિરા હૃદ્યા આહારાઃ સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ ॥૮॥

આયુ, સત્ત્વ, બલ, આરોગ્ય, સુખ અને પ્રીતિની વૃદ્ધિ કરનાર, રસવાળા, સ્નિગ્ધ, સ્થિર અને રૂચિકર આહારો સાત્ત્વિકોને પ્રિય (હોય છે.) ૮

આયુઃ એટલે આયુષ્ય, સત્ત્વ એટલે જ્ઞાન, બલ, આરોગ્ય, સુખ અને પ્રીતિની વૃદ્ધિ કરનાર, મધુરરસવાળા, સ્નિગ્ધ તથા સ્થિર પરિણામવાળા અને હૃદયને આનંદ કરે તેવા રૂચિકર આહારો સાત્ત્વિકોને પ્રિય હોય છે, કારણ કે આ આહાર સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ કરે છે અથવા આ આહારો સાત્ત્વિકોને પ્રિય એટલે સાત્ત્વિકોને સુખ કરનાર છે. ૮

કટુમ્લલવળાત્યુષ્ણતીક્ષ્ણરૂક્ષત્રિદાહિનઃ ॥

આહારા રાજસસ્યેષ્ટા દુઃસ્વશોકામયપ્રદાઃ ॥ ૯ ॥

ઘણા તીખા, ખાટા, ખારા, બહુ ગરમ, તીક્ષ્ણ, લૂખા તથા હાહકારક આહારો જે દુઃખ, શોક અને રોગ કરનાર છે તે રાજસોને ઇષ્ટ છે. ૯

યાનયામં ગતરસં પૂતિ પર્યુષિતં ચ યત્ ॥

ઉચ્છિષ્ટમપિ ચામેધ્યં ભોજનં તામસપ્રિયમ્ ॥ ૧૦ ॥

યામ પડી રહેલું, રસરહિત થયેલું, ગંધાતું, અને વાસી એંદું તથા અપવિત્ર ભોજન તામસોને પ્રિય (હાય છે.) ૧૦, એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના આહાર કહી હવે ત્રણ પ્રકારના યશ ત્રણ (૧૧-૧૩) શ્લોકથી કહે છે:—

અફલાકાર્ણભિર્યજ્ઞો વિધિદૃષ્ટો ય ઇજ્યતે ॥

યષ્ટવ્યમેવેતિ મનઃ સમાધાય સ સાત્ત્વિકઃ ॥ ૧૧ ॥

યશ કરવોજ નોઇએ એવો મનમાં નિશ્ચય કરી, ફલની આકાંક્ષા નહિ રાખનારાઓ વિધિએ બાધ કરેલો જે યજ કરે છે તે સાત્ત્વિક છે. ૧૧

અભિસંધાય તુ ફલં દમ્ભાર્યમપિ ચૈવ યત્ ॥

ઇજ્યતે ભરતશ્રેષ્ઠ તં યજ્ઞં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥ ૧૨ ॥

પરંતુ હે ભરત શ્રેષ્ઠ! ફલનું અનુસંધાત રાખી તે-મજ દંભને માટે પણ જે યજ કરાય છે તે યજને રાજસ બાણુ.

વિધિહીનમમૃષ્ટાન્નં મન્ત્રહીનમદક્ષિણમ્ ॥

શ્રદ્ધાવિરહિતં યજ્ઞં તામસં પરિચક્ષતે ॥ ૧૩ ॥

વિધિરહિત, અન્નદાન રહિત, મન્ત્રરહિત, દક્ષિણા રહિત તથા શ્રદ્ધારહિત યજ્ઞને તામસ કહે છે. ૧૩

યજ્ઞ પછી તપના સાત્ત્વિક વિગેરે ત્રણ ભેદ દર્શાવવાના છે. તે દરેક જાતનું તપ શારીર, વાચિક અને માનસ એમ ત્રણ પ્રકારનું હોવાથી પ્રથમ શારીર વિગેરે ત્રણ ભેદ ત્રણ શ્લોકથી (૧૪-૧૬) કહે છે, અને પછી સાત્ત્વિક વિગેરે ત્રણ ભેદ ત્રણ શ્લોકથી (૧૭-૧૯) કહે છે. આ રીતે તપના કુલ નવ પ્રકાર થાય છે.

દેવ દ્વિજગુરુપાજ્ઞપૂજનં શૌચમાર્જવમ્ ॥

બ્રહ્મચર્યમર્હિસા ચ શારીરં તપ उच्यते ॥ ૧૪ ॥

દેવ, દ્વિજ, ગુરુ, તથા પ્રાણનું પૂજન, શુદ્ધતા, ઋણુતા, બ્રહ્મચર્ય અને અર્હિસા એ શારીર તપ કહેવાય છે. ૧૪

અનુદ્વેગકરં વાક્યં સત્યં પ્રિયદિતં ચં યત્ ॥

સ્વાધ્યાયાભ્યસનં ચૈવ વાક્કર્યં તપ उच्यते ॥ ૧૫ ॥

ઉદ્વેગ ન કરે તેવું, સત્ય તથા પ્રિય અને હિત વચન તેમજ વેદનો અભ્યાસ એ વાચિક તપ કહેવાય છે. ૧૫

મૂલમાં ખીજી પંક્તિમાં ‘ચ’ છે તેથી વેદની સાથે સ્મૃતિનો પણ અભ્યાસ કરવાનો છે અને ‘ચ’ પછી ‘યજ્ઞ’ શબ્દ છે તે સ્મૃતિનો અભ્યાસ વેદના અવિરોધથી કરવાનો છે એટલે વેદવાક્યથી વિરુદ્ધ ન હોય તેવી સ્મૃતિનો અભ્યાસ કરવાનો છે એમ સૂચવે છે. ૧૫

મનઃપ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌનમાત્માવિનિગ્રહઃ ॥

ભાવસંશુદ્ધિરિત્યેતત્તપો માનસમુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

મનની પ્રસન્નતા, સૌમ્યપણું, મૌન તથા મનનો નિગ્રહ અને ભાવની શુદ્ધતા એ માનસ તપ કહેવાય છે. ૧૬

શ્રદ્ધયા પરયા તપ્તં તપસ્તત્ત્રિવિધં નરૈઃ ॥

અફલાકાઙ્ક્ષિભિર્યુક્તૈઃ સાત્ત્વિકં પરિચક્ષતે ॥ ૧૭ ॥

ફલની આકાંક્ષા નહિ રાખનાર યુક્ત પુરૂષોએ પરમ શ્રદ્ધાથી તપેલાં તે ત્રણ પ્રકારનાં તપને સાત્ત્વિક કહે છે. ૧૭

સત્કારમાનગૂજાર્થં તપો દંમેન ચૈવ યત્ ।

ક્રિયતે તદિદ્ પ્રોક્તં રાજસં ચલમધ્રુવમ્ ॥ ૧૮ ॥

સત્કાર, માન અને પૂજા માટે તેમજ દંભથી અહિં જે અલ અને અધ્રુવ તપ કરવામાં આવે છે તેને રાજસ કહે છે.

મૃદગ્રાહેણાત્મનો યત્પાંડિયા ક્રિયતે પતઃ ।

પરસ્યોત્સાદનાર્થં વા તત્તામસમુદાહુતમ્ ॥ ૧૯ ॥

મૂર્ખાઈ ભરેલા દુરાશ્રદ્ધથી પોતાને પીડા કરી અથવા પારકાનો વિનાશ કરવા જે તપ કરાય છે તેને તામસ કહે છે.

એ પ્રમાણે સાત્ત્વિક, રાજસ તથા તામસ એ ત્રણ પ્રકારનું તપ કહ્યું. આ દરેક પ્રકારના શારીર, વાચિક અને માનસ એવા ત્રણ પ્રકાર કહેલા છે તેથી તપના નવ પ્રકાર કલા. હવે ત્રણ શ્લોકથી (૨૦-૨૨) દાનના ત્રણ ભેદ કહે છે.

દાતવ્યમિતિ યદાનં દીયતેઽનુપકારિણે ।

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદાનં સાર્વિકં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૦ ॥

દાન કરવુંજ જોઇએ એમ (ધારી) જે દાન (ઉત્તમ) દેશમાં (ઉત્તમ) કાલમાં અનુપકારી પાત્રને દેવામાં આવે તે દાન સાર્વિક કહેલું છે. ૨૦

યત્તુ પ્રત્યુપકારાર્થં ફલમુદિશ્ય વા પુનઃ ।

દીયતે ચ પરિક્લિષ્ટં તદાનં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૧ ॥

પરંતુ પ્રત્યુપકાર માટે અથવા તે ફલના ઉદ્દેશથી જે કલેશથી દેવામાં આવે છે તે દાન રાજસ કહેલું છે. ૨૧

જેને દાન કરવામાં આવે છે તે આ દાનના બદલામાં ઉપકાર કરશે એવા હેતુથી અથવા આ દાન કરવાથી અમુક ફલ પ્રાપ્ત થશે એવા હેતુથી જે દાન કરે છે તેને પોતાનો હેતુ પાર પડશે કે નહિ એવી ચિંતા રહે છે તેથી એ દાન કલેશપૂર્વક કરે છે. આ દાનને રાજસ કહે છે. ૨૧

અદેશકાલે યદાનમપાત્રેભ્યશ્ચ દીયતે ।

અસત્કૃતમવજ્ઞાતં તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥ ૨૨ ॥

અયોગ્ય દેશ તથા કાલમાં અપાત્રને જે દાન સત્કાર વિના તિરસ્કારપૂર્વક કરવામાં આવે તેને તામસ કહે છે. ૨૨

ૐ તત્સદિતિ નિર્દેશો બ્રહ્મણસ્ત્રિવિધઃ સ્મૃતઃ ।

બ્રાહ્મણાસ્તેન વેદાશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ વિહિતાઃ પુરા ॥ ૨૩ ॥

ઐ, તત, સત એ ત્રણ પ્રકારનો પ્રદાનો નિર્દેશ કહેલો.

છે, તેનાથી પૂર્વે આહ્વણો, વેદો અને યજ્ઞો નિર્માણેલા છે.

ઐત યજ્ઞ વિગેરે કરવામાં પણ દેશ તથા કાલ યોગ્ય ન હોય તો તે તામસ ધર્મ જાય તેમ કહેલ હોવાથી, દેશ તથા કાલ યોગ્ય ન હોય તો યોગ્ય દેશ તથા કાલની સંપત્તિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવી તે કહે છે. અહિં અટકે વેદ અથવા પુરૂષોત્તમના નામનો વ્યવહેશ ઐ, તત્ અને સત્ એ ત્રણ પ્રકારનો છે. ઐ, તત્ અને સત્ એ ત્રણ શબ્દો વેદ અથવા પુરૂષોત્તમને માટે શ્રુતિ વગેરેમાં યોજેલા છે. તેથી યજ્ઞ વિગેરેમાં દેશ કાલ, વિગેરે સર્વ સંપત્તિઓ સિદ્ધ કરવા માટે વેદવાદીઓએ આ અહિંનું ત્રણ પ્રકારનું અભિધાન યોજેલું છે, અર્થાત્ આ ત્રણ અહિંના નામનો ઉચ્ચાર કરવાથી દેશ, કાલ વિગેરે સર્વ સંપત્તિઓ સિદ્ધ થાય છે. તેનાથી એટલે આ ત્રણ અહિંના નામના ઉચ્ચારથી પૂર્વે સૃષ્ટિના સર્ગ પ્રસંગે આહ્વણો, વેદો તથા યજ્ઞો નિર્મેલા છે. ઉચ્ચાર કરનાર આહ્વણો, જેનો ઉચ્ચાર થવાનો છે તે વેદો અને ઉચ્ચાર થવા પછી કરવાના કાર્યરૂપ યજ્ઞો નિર્મેલા છે.

તસ્માદોમિત્યુદાહૃત્ય યજ્ઞદાનતપઃ ક્રિયાઃ ॥

પ્રવર્તન્તે વિધાનોક્તાઃ સતતં બ્રહ્મવાદિનામ્ ॥ ૨૪ ॥

તેથી અહિંવાદીઓની શાસ્ત્રમાં કહેલી યજ્ઞ દાન તથા તપરૂપ ક્રિયાઓ નિરંતર ઐ એમ ઉચ્ચાર કરીને પ્રવર્તે છે.

ઐ, તત્ અને સત્ એ ત્રણ નામનો અન્વય કહેવા માટે પ્રથમ ઐ ના અન્વયનો પ્રકાર કહે છે. ઐ એ અહિંના અભિધાનનો ઉચ્ચાર કરી અહિંવાદીઓ શાસ્ત્રમાં કહેલી યજ્ઞ, દાન તથા તપરૂપ ક્રિયાઓ કરે છે. ૨૪.

તદિત્યનભિસંધાય ફલં યજ્ઞતપઃ ક્રિયાઃ ॥

દાનક્રિયાશ્ચ વિવિધાઃ ક્રિયન્તે મોક્ષકાંક્ષિભિઃ ॥ ૨૫ ॥

ફલની ઇચ્છા વિના વિવિધ યજ્ઞ તથા તપ અને દાનની ક્રિયાઓ મોક્ષની આકાંક્ષાવાળાઓ 'તત્' એવો ઉચ્ચાર કરી કરે છે. ૨૫

મોક્ષની આકાંક્ષા રાખનારાઓ યજ્ઞ તપ તથા દાનની વિવિધ ક્રિયાઓ લૌકિક ફલની ઇચ્છા વિના તત્ એ બ્રહ્મના નામનો ઉચ્ચાર કરી કરે છે. અહિં 'તત્' નામનો અન્વય કલો. ૨૫

સદ્ભાવે સાધુભાવે ચ સદિત્યેતત્પ્રયુજ્યતે ॥

પ્રશસ્તે કર્મણિ તથા સચ્છબ્દઃ પાર્થ યુજ્યતે ॥ ૨૬ ॥

હે પાર્થ ! સદ્ભાવમાં તથા સાધુભાવમાં 'સત્' એ શબ્દ યોગ્ય છે, તેમજ પ્રશસ્ત કર્મમાં 'સત્' શબ્દ યોગ્ય છે.

હવે લોકમાં શબ્દની વ્યુત્પત્તિથી સિદ્ધ થતો સત્ શબ્દનો અન્વય દર્શાવે છે. જે છે તે 'સત્' તેના ભાવમાં સત્ શબ્દ યોગ્ય છે. અહિં ભાવનો અર્થ વસ્તુ થાય છે. જે ભાવનો અર્થ વસ્તુ ન કરીએ અને સત્તા કરીએ તો અનવસ્થા દોષ પ્રાપ્ત થાય, તેથી સદ્ભાવ એટલે સત્ પદ્ધતિ આવિર્ભૂત વસ્તુને સત્ કહે છે. તેમજ સાધુભાવમાં એટલે સાધુત્વ દર્શાવનામાં સત્નો પ્રયોગ થાય છે. તેમજ પ્રશસ્ત કર્મ દર્શાવવા સત્ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. ૨૬

યજ્ઞે તપસિ દાને ચ સ્થિતિઃ સદિતિ ચોચ્યતે ॥

કર્મ ચૈવ તદર્થીયં સદિત્યેવાભિધીયતે ॥ ૨૭ ॥

યજ્ઞ તપ તથા દાનમાં સ્થિતિને 'સત્' એમ કહે છે તેમજ તે માટેના કર્મને પણ 'સત્' એમજ કહે છે. ૨૭

યજ્ઞ તપ તથા દાનમાં સ્થિતિ હોય તેને પણ 'સત્' કહે છે. તેને માટે કર્મ કરવામાં આવે તે પણ 'સત્' કહેવાય છે, અર્થાત્ તે સર્વ કર્મ પણ ભગવદ્દર્શન છે. ૨૭.

અશ્રદ્ધયા હુતં દત્તં તપસ્ત્ત્વં કૃતં ચ યત્ ।

અસદિત્યુચ્યતે પાર્થ ન ચ તત્પ્રેત્ય નો હૃદ ॥ ૨૮ ॥

હે પાર્થ ! અશ્રદ્ધાથી હોમેલું, દાન કરેલું, તપ તપેલું તથા કરેલું અસત્ કહેવાય છે. તે પરલોકમાં તથા આલોકમાં (ફલતું) નથી. ૨૮

યજ્ઞ, દાન, હોમ, તપ વિગેરે જે કાંઈ કર્મ શાસ્ત્રીય શ્રદ્ધા વિના કરવામાં આવે તે અસત્ એટલે વ્યર્થ છે, કારણ કે તે આલોકમાં અથવા પરલોકમાં પણ ફલતું નથી. ૨૮

॥ इति सप्तदशोऽध्याय ॥

॥ अथ अष्टादशोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच—

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।

त्यागस्य च हृषीकेश पृથक् કોશિનિષૂદનઃ ॥ ૧ ॥

હે મહાબાહો ! હે હ્રીકેશ ! હે કૌશિનિષુદન ! હું

સંન્યાસનું અને ત્યાગનું તત્ત્વ પૃથક જાણવા ઇચ્છું છું. ૧

‘ સર્વ કર્મના મનથી સંન્યાસ કરી ’ ૫.૧૩ તથા ‘ કર્મના ફલ અને આસંગનો ત્યાગ કરી ’ ૪.૨૦ રથે ‘ સંન્યાસ ’ તથા ત્યાગ શબ્દો યોજેલા છે. આ ઉભયનો અર્થ એકજ છે અથવા તેઓના અર્થમાં કંઈ ભેદ છે એ જાણવાની ઇચ્છાથી અર્જુન આ પ્રશ્ન કહે છે. સંન્યાસ અને ત્યાગ ઉભયનું તત્ત્વ પૃથક્ એટલે વિવેકથી જાણવાની મારી ઇચ્છા છે તેથી કહેા. ૧.

શ્રીમહાવાનુવાચ—

કાન્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસં કવયો વિદુઃ ॥

સર્વકર્મફલત્યાગં પ્રાહુસ્ત્યાગં વિચક્ષણાઃ ॥ ૨ ॥

કામ્ય કર્મોનો ન્યાસને કવિઓ સંન્યાસ કહે છે. વિચક્ષણ (પુરૂષો) સર્વ કર્મના ફલના ત્યાગને ત્યાગ કહે છે.

‘ સંન્યાસ ’ અને ‘ ત્યાગ ’ શબ્દોનો અર્થ એકજ હોવા છતાં જૂદા જૂદા મત પ્રમાણે તેઓનો વિષય જૂદો છે એમ જાણવા ઉત્તર આપે છે. “ સ્વર્ગની કામનાવાળાએ જ્યોતિષ્ટોમ યજ કરવો ” “ જે અશ્વમેધ યજ કરે છે તે સર્વ પાપને તથા અલક્ષ્યાને તરે

છે ” વિગેરે કામ્ય કર્મો કહેલાં છે. વેદે વિહિત કરેલાં આવાં સર્વ કામ્ય કર્મોના ન્યાસ કરવો એટલે આવાં કામ્ય કર્મોના સ્વરૂપથીજ ત્યાગ કરવો, અર્થાત્ આવાં કામ્ય કર્મો કરવાંજ નહિ તેને કવિઓ એટલે યોગીઓ ‘સંન્યાસ’ કહે છે. તેથી પણ વિચક્ષણ એટલે ચતુર પુરૂષો નિપુણ બહોળને સ્વરૂપથી કર્મોના ત્યાગ ઇષ્ટ નથી, પરંતુ નિત્ય, નૈમિત્તિક, તથા કામ્ય સર્વ કર્મોનાં વેદ વિગેરે શાસ્ત્રોમાં કહેલા ફલના ત્યાગને તેઓ ત્યાગ કહે છે. ભોક્ષશાસ્ત્રમાં જ્યાં ‘ત્યાગ’ શબ્દ છે ત્યાં તેનો અર્થ ફલનોજ ત્યાગ કહેલો છે એમ તેઓ કહે છે. તેથી આમના મત પ્રમાણે સ્વરૂપથી કર્મોના ત્યાગ અર્થાત્ કર્મજ ન કરવાં તે સંન્યાસ નથી, પરંતુ સર્વ કર્મોનાં ફલનો ત્યાગ કરવો એજ ત્યાગ છે. ૨.

ત્યાજ્યં દોષવદિત્યેકે કર્મ પ્રાદુર્મનીષિનઃ ॥

યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાજ્યામિતિ ચાપરે ॥ ૩ ॥

કેટલાક બુદ્ધિમાનો દોષવાળું કર્મ ત્યાજ્ય (છે) એમ કહે છે. બીજાઓ યજ્ઞ દાન તથા તપરૂપી કર્મોના ત્યાગ ન કરવો એમ કહે છે. ૩.

કર્મમાં હિંસા વિગેરે દોષ હોવાથી કર્મ ત્યાજ્ય છે એમ કેટલાક બુદ્ધિમાનો સાંખ્યવાળાઓ કહે છે. અહિં પણ જે કર્મ દોષરહિત હોય તે ત્યાજ્ય નથી એવો ભાવાર્થ તથા યુક્તિ હોવાથી આમને બુદ્ધિમાન કહેલા છે બીજા બુદ્ધિમાન મીમાંસકો યજ્ઞ દાન તથા તપઃ વેદોએ વિહિત કરેલાં છે તે તથા તેઓના ફળનો પણ ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી એમ કહે છે. આ લોકો વેદના કોઈ પણ

અંશનો ત્યાગ કરતા નહિ હોવાથી તેમને બુદ્ધિમાનમાં ગણેલા છે. આ રીતે કર્મ ત્યાગ સંબંધી ચાર મત કહ્યા. (૧) કવિઓ કહે છે કે કામ્ય કર્મનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરવો. આ મત પ્રમાણે પણ કામ્ય સિવાયનાં કર્મ કરવાનાં રહ્યાં. (૨) વિદ્યક્ષણ બકતો કહે છે કે સર્વ કર્મના ફલનો ત્યાગ કરવો. કર્મનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરવો નહિ, પણ સર્વ કર્મના ફલનો ત્યાગ કરવો. (૩) દોષવાળાં કર્મનો ત્યાગ કરવો એમ સાંખ્યવાળાઓ કહે છે. (૪) કર્મ તથા કર્મફલ કાષ્ઠનો ત્યાગ કરવો નહિ એમ મીમાંસકો કહે છે. ૩.

નિશ્ચયં શૃણુ મે તત્ર ત્યાગે ભરતસત્તમ ॥

ત્યાગો हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥ ૪ ॥

હે ભરતસત્તમ ! તે ત્યાગ સંબંધમાં મારો નિશ્ચય સાંભળ. હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! ત્યાગ ત્રણ પ્રકારનો કહેલો છે. ૪

એ પ્રમાણે અન્યના મતોનો ઉપન્યાસ કરી ભગવાન આ સંબંધમાં પોતે કરેલો નિર્ણય કહે છે. હે પુરુષમાં વ્યાઘ્રરૂપ અર્જુન ! ત્યાગ ત્રણ પ્રકારનો છે, સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ આ શ્લોકમાં ભગવાન ત્યાગ સંબંધમાં પોતાનો નિશ્ચય તથા ત્રણ પ્રકારનો ત્યાગ કહેવાનું કહે છે. ૪

અહિંથી બે શ્લોકથી (૫-૬) પ્રથમ ભગવાન ત્યાગ સંબંધમાં પોતાનો નિશ્ચય અર્જુનને કહે છે, અને પછી ત્રણ શ્લોકથી (૭-૯) ત્રણ પ્રકારનો ત્યાગ કહે છે.

यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ॥

યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥ ૬ ॥

યજ્ઞ, દાન તથા તપઃકૃપી કર્મનો ત્યાગ ન કરવો. તે કરવાંજ. યજ્ઞ, દાન તથા તપ બુદ્ધિમાનોને પાવન કરનારજ છે.

પ્રથમ ભગવાન મીમાંસકોના મતનો એક અંશમાં અંગીકાર કરે છે. ‘યજ્ઞ વિષ્ણુ છે’ શ્રુતિ પ્રમાણે યજ્ઞ ભગવત્સ્વરૂપ છે. યજ્ઞ, દાન તથા સ્વર્ધર્મના આચરણરૂપ તપ એ ત્રણેનો ત્યાગ ન કરવો, પ્રત્યુત એ ત્રણે કરવાંજ. મુમુક્ષુઓએ પણ આ કર્મનો ત્યાગ ન કરવો, પરંતુ મરણ પર્વન્ત સદા કર્મ કરવાંજ. આ કર્મ શા માટે કરવાં? આ કર્મ બુદ્ધિમાનોને પણ પાવન કરનારજ છે. કર્મ દોષવાળાં છે તેથી કર્મનો ત્યાગ કરવો એમજ બુદ્ધિમાનો કહે છે તેમને પણ આ કર્મ પાવન કરનારજ છે. કર્મ દોષવાળાં નથી, પરંતુ પાવન કરનારજ છે. તેથી કર્મ કરવાં. આ સંબંધી નિર્ણય બ્રહ્મ સૂત્રના તૃતીય અધ્યાયના તૃતીય પાદમાં પંચદશ અધિકરણમાં (સત્ર ૪૨ માં) કરેલો છે. ૫.

एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ૬ ॥

પરંતુ હે પાર્થ ! આ કર્મો પણ સંગ અને ફલનો ત્યાગ કરી કરવાં એવો મારો નિશ્ચિત ઉત્તમ મત છે. ૬

પરંતુ યજ્ઞ દાન અને તપ પણ તેઓનો સંગ તથા તેઓના ફલનો ત્યાગ કરી કરવાં. ‘હું કર્તા છું’ એવું અભિમાન ન રાખતાં ભગવાનમાં સર્વ કર્મનો ન્યાસ કરી, અર્થાત્ ‘ભગવાનજ કર્તા છે હું તેને અધીન રહી તેના કરાવવાથી આ કંઈ છું’ એમ વિચારી કર્મ કરવાથી તેનો સંગ થતો નથી, કર્મમાં મમત્વ રહેતું નથી અને

કર્મનાં ફલનો પણ ત્યાગ થાય છે. આ પ્રમાણે પણ કર્મ કરવાં અર્થાત્ સ્વરૂપથી કર્મનો ત્યાગ ન કરવો, પરંતુ કર્મના ફલનો ત્યાગ કરવો એ મારો નિશ્ચિત ઉત્તમ મત છે. તેથી વિચક્ષણ બકનોનો મત તેજ મારો મત છે એમ કહે છે. આ સર્વ મતોમાં આ મત ઉત્તમ છે.

નિયતસ્ય તુ સંન્યાસઃ કર્મણો નોપપદ્યતે ।

મોહાત્તસ્ય પરિત્યાગસ્તામસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૭ ॥

નિયત કર્મનો સંન્યાસ યોગ્ય નથી. મોહથી તેનો ત્યાગ (કરે તે) તામસ કહેવાય છે. ૭

હવે ત્રણ પ્રકારના ત્યાગ કહે છે. તેમાં અહિં તામસ ત્યાગ કહેલો છે. અહિં કવિઓનો મત ૨ જ શ્લોકમાં કહ્યો તે દુષ્ટ છે એમ પણ દર્શાવેલ છે. કામના તથા ફલનો ભોધ કરીને પણ જે નિયત એટલે નિયમપૂર્વક કરવાનાં કર્મ વેદે કહેલાં છે તેનો સ્વરૂપથી ત્યાગ ઉચિત નથી. કવિઓ આવાં કર્મનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરવાનું કહે છે તે યોગ્ય નથી, છતાં તમોગુણના પરિણામરૂપ મોહથી તેનો જો ત્યાગ કરવામાં આવે તો મોહથી કરેલો તે ત્યાગ તામસ કહેવાય છે. “પ્રમાદ અને મોહ તમોગુણમાંથી થાય છે” એ વાક્ય પ્રમાણે મોહ તમોગુણનું કાર્ય હોવાથી મોહથી થતો ત્યાગ તામસજ કહેવાય.

દુઃસ્વમિત્યેવ યત્કર્મ કાયક્લેશમયાત્યજેત્ ।

સ કૃત્વા રાજસં ત્યાગં નૈવ ત્યાગફલં લભેત્ ॥ ૮ ॥

કર્મ દુઃખરૂપ છે એમજ વિચારી કાયાને કલેશ થવાના ભયથી તેનો ત્યાગ કરે તે રાજસ ત્યાગ કરીને ત્યાગ નું ફલ પ્રાપ્ત કરતો નથી. ૮

વેદે કહેલાં નિયત કર્મો પરંપરાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે છે તોપણ તે યજ્ઞાદિ કર્મો કરવા માટે પ્રથમ બહુ પ્રયાસ કરી દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી પણ ધણું આયામથીજ તે કર્મ થઈ શકે તેથી તે કર્મ દુઃખમય છે. કર્મ દુઃખમય હોવાથી સુખનું વિરોધી છે, કર્મ કરવામાં કાયાને પણ કષ્ટ થાય છે. આવા વિચારથી જે કર્મ કરે નહિ અથવા કર્મનો ત્યાગ કરે તે રાજસ ત્યાગ છે. આવો ત્યાગ કરનારને ત્યાગનું ફલ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. ૮

કાર્યમિત્યેવ યત્કર્મ નિયતં ક્રિયતેઽર્જુન ॥

સંગં ત્યક્ત્વા ફલં ચૈવ સત્યાગઃ સાત્ત્વિકો મતઃ ॥ ૯ ॥

હે અર્જુન ! (કર્મ) કરવુંજ જોઈએ એવાજ વિચારથી જે નિયત કર્મ સંગ તથા ફલનો ત્યાગ કરી કરવામાં આવે છે. તે ત્યાગ સાત્ત્વિક મનાયેલો છે. ૯

વિચક્ષણ મકોનો ત્યાગ તે સાત્ત્વિક ત્યાગ છે એમ કહે છે. નિત્ય, નૈમિત્તિક, મહાયજ્ઞ વિગેરે વર્ણાશ્રમ વિહિત સર્વ કર્મ કરવાંજ જોઈએ એવા વિચારથી કર્મનો સંગ એટલે કર્મમાં મમતા તથા કર્મના ફલનો ત્યાગ કરી કરવામાં આવે છે તે ત્યાગ સાત્ત્વિક છે. ૯

ન દ્વેષ્યકુશલં કર્મ કુશલે નાનુષજ્જતે ॥

ત્યાગી સત્ત્વસમાવિષ્ઠો મેધાવી છિન્નસંશયઃ ॥ ૧૦ ॥

સત્ત્વમાં સમ્યક્ આવેશવાળો, બુદ્ધિમાન, જેના સંશયો દૂર થયેલા છે તેવો ત્યાગી અકુશલ કર્મનો દ્વેષ કરતો નથી અને કુશલમાં આસક્ત થતો નથી. ૧૦

અહિં સાત્ત્વિક ત્યાગ કરનારનાં લક્ષણો કહેલાં છે. આવા

ત્યાગીએ કર્મના સંગનો તથા કર્મફલનો ત્યાગ કરેલો હોવાથી તે અકુશલ એટલે અનિષ્ટ ફલ આપનાર કર્મનો દ્વેષ કરતો નથી, તેમજ કુશલ એટલે સ્વર્ગ વિગેરે ઇષ્ટ ફલ આપનાર કર્મમાં આસક્ત થતો નથી. તેથી કર્મમાં સંગ તથા તેના ફલનો ત્યાગ એજ શાસ્ત્રીય ત્યાગ છે, સ્વરૂપથી કર્મનો ત્યાગ શાસ્ત્રીય ત્યાગ નથી. ૧૦

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥

દેહધારીથી સંપૂર્ણ રીતે કર્મોનો ત્યાગ શક્ય નથી, પરંતુ જોણે કર્મ ફલનો ત્યાગ કરેલો છે તે 'ત્યાગી' એમ કહેવાય છે.

દેહધારીથી સંપૂર્ણ રીતે કર્મોનો ત્યાગ શક્ય નથી, કારણ કે દેહ ટકાવવા માટે અશન, પાન તથા તે માટે ઉપયોગી સર્વ કર્મો તેણે અવશ્ય કરવાંજ જોઈએ. તેટલાજ માટે મહાયજ્ઞ વિગેરે કર્મો પણ તેનાથી તજી શકાય નહિ, પરંતુ તે યજ્ઞ, વિગેરે કર્મોના ફલનો જોણે ત્યાગ કરેલો છે, જોણે 'હું કર્તા છું, આ કર્મ મારું છે' એવા પોતાના કર્તૃપણાનો તથા મમતાનો ત્યાગ કરેલો છે અને કર્મના ફલનો ત્યાગ કરેલો છે તેજ "કેવલાઠ ત્યાગથી અમૃતત્વ ભોગવે છે" વિગેરે સ્થલે કહેલો ત્યાગી છે. ૧૧

आनष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।

भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ १२ ॥

અત્યાગીઓને અનિષ્ટ, ઇષ્ટ અને મિશ્ર એ ત્રણ પ્રકારનું કર્મનું ફલ મરણ પછી પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ સંન્યાસીઓને કોઈ સમયે (પ્રાપ્ત થતું) નથી.

જ્ઞાત્રમાં જ્યાં કર્મ કરવાની વિધિ કહેલી છે ત્યાં તેનાં ફલનું પણ નિરૂપણ કરેલું છે. કર્મનો સ્વભાવજ એવો છે કે પોતાનું ફલ પ્રાપ્ત કરાવે. આવા સ્વભાવનું કર્મ છે એમ જાણવા છતાં જો કર્મ કરવામાં આવે તો ક્ષેત્રમાં ખીજવાવી સિયન કરવાથી ફલની પ્રાપ્તિ થયા વિના રહે નહીં તેમ કર્મનાં છપ્પ, અનિષ્ટ વિગેરે ફલ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય. આવાં કર્મનાં ફલ મોક્ષનાં વિરોધિ હોવાથી મુમુક્ષુએ કર્મનો સર્વથા ત્યાગ જ કરવો ઉચિત છે એવી શંકા થાય તે આ શ્લોકથી ભગવાન દૂર કરે છે.

કર્મનું નરક વિગેરે અનિષ્ટ ફલ, સ્વર્ગ વિગેરે છષ્ટે તથા ધન, પુત્ર, પશુ, અજ્ઞ વિગેરેની પ્રાપ્તિરૂપ મિશ્ર ફલ છે. આવાં ૧૩ જેઓ અત્યાગી છે, અર્થાત્ જેઓએ ઉપર વર્ણવેલો કર્મનો ત્યાગ કરેલો નથી તેવા કર્મીઓને જ મરણ પછી પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ જેઓ ત્યાગી છે, જેઓએ કર્તૃપણાનાં તથા મમતાનાં અભિમાનનો તથા કર્મના ફલનો ત્યાગ કરેલો છે તેઓને મરણ પૂર્વે અથવા મરણ પછી કોઈ સમયે આ કર્મનાં ફલ પ્રાપ્ત થતાં નથી. જેઓએ કર્મના ફલનો ત્યાગ કરેલો છે, અને સર્વ કર્મ ભગવાનને અર્પણ કરેલાં છે તેઓને કર્મનું મોક્ષવિરોધિ ફલ કદાપિ પ્રાપ્ત થતું નથી. ૧૨.

पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ॥

सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

હે મહાબાહો ! સર્વ કર્મની સિદ્ધિ માટે સાંખ્ય સિદ્ધાન્તમાં કહેલાં આ પાંચ કારણો મારી પાસેથી સાંભળ. અહિંથી કર્મમાત્રમાં ભગવાન જ કર્તા છે એવું અનુસંધાન

રાખી જીવના કર્તૃત્વનો પરિહાર કેવી રીતે થાય તે દર્શાવે છે. આગલા (૧૪) શ્લોકમાં કહેલા પાંચ કર્મના કારણો હોવા છતાં કર્તૃત્વ પોતામાં છે એમ જીવ માની લે છે તેથી તેની નિંદા થાય છે. જ્યારે કર્મ માત્રનું કારણ ગુણો જ (સત્ત્વાદિ) છે અથવા દૈવ અથવા હરિ છે એમ જાણે ત્યારે જ જીવની કર્મમાંથી તથા કર્મફલમાંથી મમતા દૂર થાય છે. વસ્તુતઃ કર્તૃત્વ અંતર્યામીમાં રહેલું છે, કારણ કે અંતર્યામી સ્વતંત્ર છે અને સર્વને નિયમમાં રાખે છે, જીવ પરતંત્ર હોવાથી તેનું કર્તૃત્વ મુખ્ય નથી, પણ ગૌણ જ છે. તેથી વસ્તુતઃ કર્તા અંતર્યામીરૂપ બ્રહ્મ જ છે, જીવ માત્ર બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી તેનું કર્તૃત્વ ગૌણ છે. આવો સિદ્ધાંત ભગવાન કહેશે.

સાંખ્ય સિદ્ધાન્તમાં સર્વ કર્મની સિદ્ધિના પાંચ કારણો કહેલાં છે તે સાંભળ. સાંખ્યમાં વેદના અનુરોધથી સૂત્ર કરેલાં છે. તે પ્રમાણે શરીર, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ અને જીવાત્મા એ ઉપકરણોવાળો અંતર્યામી પરમાત્મા જ ઉત્તમ કર્તા છે “જે આત્મામાં રહી આત્માને નિયમમાં રાખે છે” વિગેરે શ્રુતીઓ સ્વતંત્રતાથી નિયમન કરનાર કેવલ પરમાત્મા જ છે એવો ખોધ કરે છે. કર્મની સિદ્ધિના સાંખ્યમાં કહેલા પાંચ કારણો આમળ કહે છે. ૧૩.

અધિષ્ઠાનં તથા કર્તા કરણં ચ પૃથગ્વિધમ્ ॥

વિવિધાશ્ચ પૃથક્ક્ષેષ્ટા દૈવં ચૈવાત્ર પંચમમ્ ॥ ૧૪ ॥

શરીરવાહ્મનોભિર્યત્કર્મ પ્રારબ્ધતે નરઃ ॥

ન્યાય્યં વા ત્રિપરીતં વા પશ્યૈતે તત્ત્વ હેતવઃ ॥ ૧૫ ॥

માણસ શરીર વાણી તથા મનથી ન્યાય અથવા વિ-

પરીત જે કર્મનો પ્રારંભ કરે છે તેના અધિષ્ઠાન, કર્તા, જૂઠા જૂઠા પ્રકારનું કરણ, વિવિધ જૂઠા જૂઠા ચેષ્ટાઓ અને પાંચમું દૈવજ. એ પાંચ હેતુઓ છે. ૧૪-૧૫.

શરીર, વાણી તથા મનથી કર્મ કરી શકાય છે. એ ત્રણે વડે માણસ ન્યાય એટલે શાસ્ત્રીય અથવા વિહિત અને વિપરીત એટલે નિષિદ્ધ વિગેરે જે કાંઈ કર્મ કરે છે તેના પાંચ કારણો છે. (૧) અધિષ્ઠાન એટલે શરીર પ્રથમ કારણ છે. (૨) કર્તા એટલે અહંકારાળો જીવાત્મા, ૩ જૂઠા જૂઠા પ્રકારનું કરણ એટલે મનસહિત ઇન્દ્રિયો જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયો. ૪ વિવિધ જૂઠી જૂઠી ચેષ્ટાઓ એટલે પ્રાણની જૂઠી જૂઠી વિવિધ ચેષ્ટાઓ અથવા વૃત્તિઓ. ૫ દૈવ-દૈવનો અર્થ કેટલાક અદૃષ્ટ કરે છે. તે યોગ્ય નથી. અહિં દૈવનો અર્થ અંતર્યામી છે, કર્મમાત્રની સિદ્ધિ માટે મુખ્ય કારણ દૈવ એટલે અંતર્યામી છે. આ અંતર્યામી સ્વરૂપ સતના હૃદયમાં રહેલું છે એમ ભગવાનેજ પાછલ કહેલું છે. શ્રીમદ્ધર્માચરણ પણ અંતઃકરણ પ્રબોધમાં બોધ કરે છે કે દોષથી રહિત દૈવ વસ્તુ શ્રીકૃષ્ણથી જૂઠી નથી*

કર્તૃત્વનો નિર્ણય વેદાંતસૂત્રમાં સારી રીતે કરેલો છે, બીજા અધ્યાયના તૃતીયપાદમાં આ સંબંધી નિર્ણય કરેલો છે, જીવાત્મા, દેહ, ઇન્દ્રિયો વગેરે અંતર્યામીને અધીન રહ્યા કર્તા થાય છે એવો ત્યાં નિર્ણય કરેલો છે. બ્રહ્મસૂત્ર ૨, ૩, ૪૦-૪૨. ૧૪, ૧૫.

તत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ॥

पश्यत्यकृतबुद्धित्वात् स पश्यति दुर्मतिः ॥ ૧૬ ॥

*કૃષ્ણાત્પરં નાસ્તિ દૈવં વસ્તુ દોષ વિબર્જિતમ્ (અંતઃકરણ પ્રબોધ.)

તે સંબંધમાં આમ હોવાથી, જે કેવલ આત્માને કર્તા જુએ છે તે દુર્બુદ્ધિ વિવેક બુદ્ધિ રહિત હોવાથી [સત્ય] જોતો નથી. ૧૬.

કર્મનાં કારણ પાંચ હોવાથી પાંચ કર્તા ગણાય તેમાં પણ મુખ્ય સ્વતંત્ર કર્તા અંતર્યામી છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સંબંધ કરાવનાર પરમાત્માની અનુમતિથીજ જીવ કર્તા થાય છે. તેનું કર્તૃત્વ પણ ગૌણ છે, આમ હોવા છતાં જે માત્ર જીવાત્માનેજ કર્તા માને છે તે વિપરીત મતિવાળો છે, તેણે ગુરૂદ્વારા વિવેક બુદ્ધિથી કર્તૃત્વ વિશે સત્ય નિર્ણય પ્રાપ્ત કર્યો નથી, તેને ને સંબંધી સત્ય જ્ઞાન નથી. ૧૬

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ॥

हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबद्धयते ॥ १७ ॥

‘હું કર્તા છું’ એવો જેનો ભાવ નથી, જેની બુદ્ધિ લેપાતી નથી તે આ લોકોને હણવા છતાં હણતો નથી અને બંધન પ્રાપ્ત કરતો નથી, ૧૭.

મુખ્ય કર્તા પરમાત્માજ કર્તા છે એવું અનુસંધાન રાખવાથી, ‘હું કર્તા છું’ એવું અભિમાન જેના મનમાં રહેતું નથી, અને કર્મ ફલની પ્રાપ્તિ વિગેરે માટે જેની બુદ્ધિ બગડતી નથી તે બીજા વર્ગે રેને તો શું, પરંતુ આ લોકોને હણવા છતાં પણ હણતો નથી, અને તે કર્મથી તેને બંધ પ્રાપ્ત થતો નથી, અર્થાત્ તે કર્મનું ફલ તેને ભોગવવું પડતું નથી, જ્યારે નિષિદ્ધ કર્મ પણ આવી રીતે બંધન કરતું નથી તો વધિત કર્મથી તેને બંધન કેમજ થાય? ૧૭

જ્ઞાનં જ્ઞેયં પરિજ્ઞાતા ત્રિવિધા કર્મચોદના ॥

કરણં કર્મ કર્તેતિ ત્રિવિધઃ કર્મસંગ્રહઃ ॥ ૧૮ ॥

જ્ઞાન, જ્ઞેય અને પરિજ્ઞાતા ત્રણ પ્રકારની કર્મની વિધિ છે. કારણ કર્મ અને કર્તા ત્રણ પ્રકારનો કર્મસંગ્રહ છે. ૧૮
જ્ઞાન, જ્ઞેય એટલે કર્તવ્ય કર્મનાં સાધન, અને પરિજ્ઞાતા એટલે કર્તવ્ય કર્મને જાણનાર, અથવા જ્ઞાન એટલે જ્ઞતાં સ્વરૂપનાં જ્ઞાનપૂર્વક તે આત્માને એટલે ધૃતરને આધીન છે તેવું જ્ઞાન; જ્ઞેય એટલે જ્ઞતાં સાધનરૂપ કર્મ અને પરિજ્ઞાતા એટલે જ્ઞાન તથા જ્ઞેયનું સ્વરૂપ જાણનાર એમ જ્ઞાન વિગેરેને લઈને થતી કર્મની પ્રેરણા ત્રણ પ્રકારની છે. વેદમાં પણ કર્મની વિધિ ત્રણ ગુણવાળી છે, તેથીજ વેદ ત્રૈગુણ્ય વિષય છે એમ કહેલું છે. કારણ એટલે કર્મનાં સાધનભૂત ઈન્દ્રિયો તથા દ્રવ્ય. કર્મ એટલે યજ્ઞ વિગેરે ક્રિયા, કર્તા એટલે યજ્ઞ વિગેરે ક્રિયા કરનાર એમ ત્રણ પ્રકારનો કર્મસંગ્રહ છે.

જ્ઞાનં કર્મ ચ કર્તા ચ ત્રિધૈવ ગુણભેદતઃ ॥

પ્રોચ્યતં ગુણસંખ્યાને યથાવચ્છ્રુણુ તાન્યપિ ॥ ૧૯ ॥

ગુણોના ભેદથી જ્ઞાન, કર્મ અને કર્તાને પણ સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં ત્રણ પ્રકારના કહેલાં છે, તે પણ બરાબર શ્રવણ કર. જેમાં કાર્યના ભેદથી ગુણોનું સંખ્યાન અથવા નિરૂપણ કરનામાં આવે છે તે ગુણસંખ્યાન એટલે સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં સત્તાદિ ત્રણ ગુણોના ભેદથી જ્ઞાન વિગેરેને પણ ત્રણ પ્રકારનાં કહેવાં છે. ૧૯

સર્વભૂતેષુ યેનૈકં ભાવમવ્યયમીક્ષતે ॥

અવિમક્તં વિમક્તેષુ તજ્ઞાનં વિદિ સાસ્ત્રિકમ્ ॥૨૦॥

સર્વ વિભક્ત ભૂતોમાં એક અવિભક્ત અવ્યય ભાવને
જેનાથી જૂએ છે તે જ્ઞાન સાત્ત્વિક જાણ. ૨૦.

પ્રાણાય, ક્ષત્રિય વિગેરે વર્ણો, તથા અન્નચર્ય; ગાર્હસ્થ વિગેરે
આશ્રમોમાં વિભક્ત થએલાં જૂદા જૂદા કર્મના અધિકારવાળા અનેક
પ્રાણીઓમાં સર્વમાં આત્મરૂપ એકજ ભાવ જે વ્યવસ્થાપનામાં
અનેક શરીરોમાં હોવા છતાં અવ્યય છે, જેને કર્મનાં ફક્તો સંગ
અથવા આસક્તિ નથી, અને જે સર્વ શરીરોમાં એક આકારવાળોજ
છે તેને જે જ્ઞાનથી જૂએ છે અર્થાત્ કર્મના અધિકારી મમયે એટલે
કર્મ કરતી વખતે પણ જૂએ છે તે જ્ઞાન સાત્ત્વિક જાણ. ૨૦.

પૃથક્ત્વેન તુ યજ્ઞજ્ઞાનં નાનાભાવાનપૃથગ્વિધાન ॥

વૈત્તિ સર્વેષુ ભૂતેષુ તજ્ઞજ્ઞાનં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥ ૨૧ ॥

જે જ્ઞાન સર્વ ભૂતોમાં (રહેલા) જૂદા જૂદા પ્રકારના
જૂદા જૂદા ભાવોને જૂદા તરીકે જાણે છે તે જ્ઞાન રાજસ જાણ.

યત્તુ કૃત્મન્નવદેકાસ્મન્કાર્યે સક્તમહૈતુકમ્ ॥

અતત્ત્વાર્થવદલ્પં ચ તત્તામસમુદાહતમ્ ॥ ૨૨ ॥

પરંતુ જે એક કાર્યમાં (તે) સર્વ હોય તેમ લાગેલું,
નિષ્પ્રયોજન, તત્ત્વાર્થરહિત અને અલ્પ હોય તે તામસ
કહેવાય છે. ૨૨.

પરંતુ જે પ્રેત અથવા ભૂતના આરાધનરૂપ એક જ કાર્યમાં
જાણે તે સર્વ ફક્ત આપનાર હોય તેમ લાગેલું હોય, તત્ત્વાર્થરહિત
હોવાથી અહૈતુક અથવા નિષ્પ્રયોજન અને અલ્પ હોય તે જ્ઞાન તામસ છે.

અહિંથી ત્રણ શ્લોકથી (૨૩-૨૫) અનુષ્ટેય કર્મના સાત્ત્વિક
વિગેરે ત્રણ ભેદો કહે છે.

નિયતં સંગરહિતમરાગદ્વેષતઃ કૃતમ્ ॥

અફલપ્રેમ્ણના કર્મ યત્તત્સાત્ત્વિકમુચ્યતે ॥ ૨૩ ॥

ફલની ઇચ્છા નહિ રાખનારે આસક્તિ વિના તથા રાગદ્વેષ વિના જે નિયત કર્મ (કરેલું હોય) તે સાત્ત્વિક કહેવાય છે. ૨૩.

શ્રુતિમાં પોતાના વર્ણ તથા આશ્રમનું જે નિયત એટલે નિયમ પ્રમાણે કરવાનું કર્મ કહેલું હોય તેવું કર્મ ' હું કર્તા છું ' એવી આસક્તિ વિના તથા કર્મથી પ્રાપ્ત થવાના યશ તથા અપયશ પ્રતિ પ્રીતિ અથવા દ્વેષ વિના ફલની ઇચ્છા નહિ રાખનાર પુરૂષે કરેલું હોય તે સાત્ત્વિક કહેવાય છે. ૨૩.

યત્તુ કામેષ્ણના કર્મ સાહંકારેણ વા પુનઃ ॥

ક્રિયતે બહુલાયાસં તદ્રાજસમુદાહતમ્ ॥ ૨૪ ॥

પરંતુ ફલની ઇચ્છાથી અથવા તેા અહંકારસહિત જે બહુ શ્રમવાળું કર્મ કરવામાં આવે છે તે રાજસ કહેલું છે.

ફલની ઇચ્છાથી અથવા ' હું આ કર્મનો કર્તા છું, આ માફ કર્મ છે ' એવા અહંકારથી બહુ શ્રમવાળું જે કમ કરવામાં આવે તે રાજસ છે. ૨૪.

અનુબંધં ક્ષયં હિંસામનપેક્ષ્ય ચ પૌરુષમ્ ॥

મોહાદારમ્બ્યતે કર્મ તત્તામસમુદાહતમ્ ॥ ૨૫ ॥

અનુબંધ, ક્ષય, હિંસા તથા પૌરુષનો વિચાર કર્યા વિના મોહથી જે કર્મ આરંભાય છે તે તામસ કહેવાય છે.

અનુબંધ એટલે કર્મ કર્યા પછી તેનું પ્રાપ્ત થવું શુભ અથવા

અશુભ ફલ. આવા અનુબંધ વિગેરેનો વિચાર કર્યા વિના મોહથી જે કર્મ આરંભાય તે તામસ. ૨૫.

મુક્તસંગોઽનહંવાદી ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ ॥

સિદ્ધયસિદ્ધયોર્નિર્વિકારઃ કર્તા સાર્વિક ઉચ્યતે ॥૨૬॥

સંગથી રહિત, અહંકારરહિત, ધૃતિ અને ઉત્સાહવાળો સિદ્ધિ તથા અસિદ્ધિમાં વિકારરહિત કર્તા સાર્વિક કહેવાય છે.

અહિંથી ત્રણ શ્લોકથી (૨૬-૨૮) સત્ત્વ વિગેરે ગુણોના ભેદથી ત્રણ પ્રકારના કર્તાનું નિરૂપણ કરે છે.

જે કર્તા સંગ એટલે આસક્તિ રહિત હોય, જેને ‘ હું કર્તા છું ’ એવું અભિમાન ન હોય; જે ધૃતિ તથા ઉત્સાહવાળો હોય, તથા કાર્યની સિદ્ધિ અથવા અસિદ્ધિમાં વિકાર રહિત હોય તે સાર્વિક કહેવાય છે. ૨૬.

રાગી કર્મફલપ્રેપ્સુર્લુબ્ધો હિંસાત્મકોઽશુચિઃ ॥

હર્ષશોકાન્વિતઃ કર્તા રાજસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૨૭ ॥

રાગવાળો, કર્મફલની ઇચ્છાવાળો, લોભી, હિંસાકરનાર અપવિત્ર, તથા હર્ષ અને શોકવાળો કર્તા રાજસ કહેવાય છે.

રાગ એટલે આસક્તિવાળો, ફલની ઇચ્છા રાખનાર, લોભી, પરને પીડવારૂપ હિંસા કરનાર, અશુદ્ધ અપવિત્ર રહેનાર, તથા કર્મનાં સારાં ફલથી હર્ષ અને અનિષ્ટ ફલથી શોક કરનાર કર્તા રાજસ છે.

અયુક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્તબ્ધઃ સ્થાવરો નૈષ્કર્તિકોઽલસઃ ॥

વિષાદી દીર્ઘસૂત્રી ચ કર્તા તામસ ઉચ્યતે ॥ ૨૮ ॥

અયુક્ત, પ્રાકૃત, સ્તબ્ધ, શઠ, વંચક, આળસુ, શોક કરનાર તથા દીર્ઘસૂત્રી કર્તા તામસ કહેવાય છે. ૨૮.

અયુક્ત એટલે શાસ્ત્રીય કર્મ કરવાનો અધિકાર હોવા છતાં જે તેવાં કર્મ ન કરતો હોય તેનો પ્રાકૃત એટલે હવકાં કર્મ અથવા વિકર્મ કરનાર, સ્તબ્ધ એટલે વિદ્યા નહિ જાણનાર અથવા કર્મના આરંભમાંજ શિથિલ શઠ એટલે અભિચાર વિગેરે કર્મમાં રૂચિવાળો, વંચક, આળસુ, વિષાદ કરનાર તથા કર્મમાં લાંબાણ કરનાર કર્તા તામસ છે-૨૮

બુદ્ધેર્ભેદં ધૃતેશ્ચૈવ ગુણતસ્ત્રિવિધં મૃણુ ।

પ્રોચ્યમાનમશ્લેષેણ પૃથક્ત્વેન ધનંજય ॥ ૨૯ ॥

હે ધનંજય ! ગુણને લીધે બુદ્ધિના તેમજ ધૃતિના ત્રણ પ્રકારનાં ભેદ સંપૂર્ણ રીતે જૂદા જૂદા કહું છું તે સાંભળ. ૨૯

કર્તાના ત્રણ પ્રકારના ભેદ કહ્યા (૨૬-૨૮) તેથી જ્ઞાતાના પણ ત્રણ પ્રકારના ભેદ કહેવાયા. કર્મના ત્રણ પ્રકારના ભેદ કહ્યા (૨૩-૨૫) તેથી જ્ઞેયના પણ ભેદ કહેવાયા. હવે કરણના ભેદ કહેવા માટે નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિના તથા ધૃતિના ત્રણ પ્રકારના ભેદ કહેવાની અહિં પ્રતિજ્ઞા કરે છે. પછી ત્રણ શ્લોકથી (૩૦-૩૨) બુદ્ધિના અને ત્રણ શ્લોકથી (૩૩-૩૫) ધૃતિના ભેદો કહે છે. ૨૯.

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ કાર્યાકાર્યે ભયાભયે ॥

બન્ધં મોક્ષં ચ યા વેત્તિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ સત્ત્વિકી ॥૩૦॥

હે પાર્થ ! પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ, કાર્ય અને અકાર્ય

ભય અને અભય, તથા બંધ અને મોક્ષને જે બુદ્ધિ જાણે છે તે સાત્ત્વિકી છે. ૩૦.

પ્રવૃત્તિ એટલે અબ્યુદયના સાધનરૂપ ધર્મ અને નિવૃત્તિ એટલે મોક્ષના સાધનરૂપ ધર્મ વિગેરે જે બુદ્ધિ યથાર્થરીતે જાણે છે તે સાત્ત્વિકી છે. બુદ્ધિ મનથી પર હોવાથી તેને અહિં ‘જાણનારી’ કહેલી છે. ૩૦.

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।

अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥૩૧॥

હે પાર્થ ! જેનાથી ધર્મ અને અધર્મને, તથા કાર્ય અને અકાર્યને બરાબર જાણતો નથી તે બુદ્ધિ રાજસી છે. ૩૧.

ધર્મ, અધર્મ, કાર્ય અને અકાર્યને જે બુદ્ધિથી માણસ યથાર્થ રીતે જાણતો નથી એટલે જેવાં તે વસ્તુતઃ છે તેવાં જાણતો નથી, પરંતુ બીજા પ્રકારનાં જાણે છે તે બુદ્ધિ રાજસી છે. ૩૧.

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।

सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥૩૨॥

હે પાર્થ ! અજ્ઞાનથી વીંટાએલી જે બુદ્ધિ અધર્મને ધર્મ અને સર્વ અર્થોને ઉલટા માને છે તે તામસી છે. ૩૨.

धृत्वा यया धारयते मनः प्राणेंद्रियाक्रियाः ॥

योगेनाव्याभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्वિકી ॥૩૩॥

હે પાર્થ ! યોગથી અવ્યભિચારિણી જે ધૃતિથી મન, પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓનું ધારણ કરે છે તે સાત્ત્વિકી ધૃતિ છે.

ધૃતિ એટલે દેહ વિગેરે ધારણ કરવાની ક્રિયા. સાત્ત્વિકી ધૃતિ ક્રોધને કહેવી તે અહિં કહેલું છે. ૩૩.

યયા તુ ધર્મકામાર્થાન્વૃત્યા ધારયતેઽર્જુન ॥

પ્રસંગેન ફલાકાંક્ષી ધૃતિઃ સા પાર્ય રાજસી ॥૩૪॥

હે પાર્ય ! જે ધૃતિથી ધર્મ કામ અને અર્થનું ધારણ કરે છે અને પ્રસંગે ફલની આકાંક્ષા રાખે છે તે રાજસી ધૃતિ છે. ૩૪.

જે ધૃતિથી ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્ગને ધારણ કરે છે અને 'હું કર્તા છું' એવી આસક્તિ રાખી ફલની આકાંક્ષા રાખે છે તે રાજસી ધૃતિ છે. ૩૪.

યયા સ્વપ્નં ભયં શોકં વિષાદં મદમેવ ચ ॥

ન વિમુઞ્ચતિ દુર્મેધા ધૃતિઃ સા પાર્ય તામસી ॥૩૫॥

હે પાર્ય ! દુર્બુદ્ધિવાળો જેનાથી નિદ્રા, ભય, શોક, વિષાદ તથા મદને તજતો નથી તે ધૃતિ તામસી છે. ૩૫.

સુખં ત્વિદાનીં ત્રિવિધં શૃણુ મે ભરતર્ષભ ॥

અભ્યાસાદ્રમને યત્ર દુઃસ્વાન્તં ચ નિગચ્છતિ ॥૩૬॥

હે ભરતર્ષભ ! હવે મારી પાસેથી ત્રણ પ્રકારનું સુખ સાંભળ. તેમાં અભ્યાસથી રમણ કરે છે અને દુઃખના અંતને પામે છે. ૩૬.

હવે ત્રણ પ્રકારનું સુખ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. આ સુખનો દીર્ઘ સમય સુધી અભ્યાસ રાખવાથી તેમાં ધણી રતિ પ્રાપ્ત કરે છે, અને સાંસર્ગિક દુઃખના અંતને પામે છે. ૩૬.

યત્તદગ્રે વિષમિવ પરિણામેઽમૃતોપમમ્ ॥

તત્સુખં સાત્ત્વિકં પ્રોક્તમાત્મબુદ્ધિ પ્રસાદજમ્ ॥૩૭॥

જે આરંભમાં વિષ જેવું, અને પરિણામમાં અમૃત-
સમાન છે તેવું પોતાની બુદ્ધિની પ્રસન્નતાથી ઉત્પન્ન થતું
સુખ સાત્ત્વિક કહેલું છે. ૩૭.

જે આરંભમાં એટલે યોગના પ્રારંભ સમયે યોગ બહુ શ્રમથી-
જ સાધી શકાય તેવો હોવાથી તથા તે સમયે વિવિક્ત આત્માના
સ્વરૂપનો અનુભવ નહિ હોવાથી વિષ જેવું એટલે બહુ દુઃખરૂપ
લાગે, પરંતુ પરિણામમાં યોગ સિદ્ધ થાય ત્યારે આત્માના સ્વરૂપનો
આવિર્ભાવ થવાથી અમૃત સમાન લાગે તેવું પોતાની બુદ્ધિની પ્રસન્ન-
તા એટલે રત્નોગુણ તથા તમોગુણ રહિત શુદ્ધતાથી ઉત્પન્ન થતું
સુખ સાત્ત્વિક છે. ૩૭.

વિષયેન્દ્રિયસંયોગાયત્તદગ્રેઽમૃતોપમમ્ ॥

પરિણામે વિષમિવ તત્સુખં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥૩૮॥

વિષય અને ઇન્દ્રિયોના સંયોગથી જે આરંભમાં અમૃત
જેવું અને પરિણામમાં વિષ જેવું સુખ (યાય છે) તે રાજસ
કહેલું છે. ૩૮.

રૂપ વિગેરે વિષયો અને ઇન્દ્રિયોના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતું સુખ
આરંભમાં અમૃત જેવું લાગે છે, પરંતુ પરિણામમાં વિષ જેવું હોય
છે તે સુખ રાજસ છે. ૩૮.

યદગ્રે ચાનુવંધે ચ સુખં મોહનમાત્મનઃ ॥

નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થં તત્તામસમુદાહતમ્ ॥૩૯॥

જે સુખ આરંભમાં તથા અનુબંધમાં પોતાને મોહ કરનારું છે અને નિદ્રા, આલસ્ય તથા પ્રમાદથી ઉત્પન્ન થએલું છે તે તામસ કહેવું છે. ૩૯.

અનુબંધમાં એટલે અનુભવ કરતી વખતે અને પાછળથી પરિણામમાં આવી રીતે ત્રણ ગુણથી સર્વ ભેદ થાય છે. ૩૯.

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ॥

सत्त्वं प्रकृतिर्जैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रિभिर्गुणैः ॥૪૦॥

પૃથિવીપર અથવા સ્વર્ગમાં દેવોમાં પણ એવું કોઈ સત્ત્વ નથી જે આ પ્રકૃતિથી થએલા ત્રણ ગુણોથી મુક્ત હોય.

જૂનાગ પરના પ્રાણિમાત્ર તેમજ સ્વર્ગના દેવો પણ સર્વ પ્રાકૃત ત્રિગુણમય જ છે. ૪૦.

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ॥

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ૪૧ ॥

હે પરંતપ ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યો તથા શૂદ્રોનાં કર્મોના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થએલા ગુણોથી વિભાગ કરેલા છે. ૪૧.

સંન્યાસ શબ્દનો અર્થ મોક્ષના સાધનરૂપ ત્યાગ જ છે. ત્યાગ એટલે કર્તૃત્વનો તથા ફલનો જ ત્યાગ છે, પરંતુ કર્મનાં સ્વરૂપનો ત્યાગ નથી. 'હું કર્તા છું' એવા પોતાના કર્તૃત્વનો ત્યાગ અંતર્યામી સ્વરૂપ ભગવાન કર્તા છે એવું, અનુબંધાન રાખવાથી થાય છે.

હવે કર્મના અધિકારીઓ બ્રાહ્મણ વિગેરેના કર્મોના તેઓના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થએલા સત્ત્વ વિગેરે ગુણોથી વિભાગ કરેલા છે

તે કહે છે. દરેકના પૂર્વ કર્મના સંસ્કારરૂપ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થએલા ગુણો પ્રમાણે કર્મના વિભાગ કરેલા છે. બ્રાહ્મણો સાત્ત્વિક છે, ક્ષત્રિયો સાત્ત્વિકરાજસ છે, વૈશ્યો રાજસતામસ છે અને શૂદ્રો તામસ છે. આ વિભાગનું કારણ પણ તેઓનાં પૂર્વનાં કર્મજ છે. આ ગુણોથી તેઓના કર્મના વિભાગ કરેલા છે. ૪૧.

શમો દમસ્તપઃશૌચં ક્ષાન્તિરાર્જવમેવ ચ ॥

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૨ ॥

શમ, દમ, તપઃ, પવિત્રતા, ક્ષમા તથા સરલતા, જ્ઞાન વિજ્ઞાન અને આસ્તિક્ય એ સ્વભાવથી થએલાં બ્રાહ્મણનાં કર્મ છે. ૪૨.

શમ એટલે શાંતિ અથવા ભગવાન પ્રતિ ચિત્તની ઘૃતિ; દમ એટલે ઇન્દ્રિયોનો સંયમ, તપઃ, પવિત્રતા, ક્ષમા તેમજ સરલતા, શાન્તીય જ્ઞાન, વિજ્ઞાન એટલે પરમાત્માનું જ્ઞાન અથવા અનુભવ અને આસ્તિક્ય એ બ્રાહ્મણનાં સ્વભાવથીજ થએલાં એટલે સ્વાભાવિક કર્મ છે.

શૌર્યં તેજો ધૃતિર્દાક્ષ્યં યુદ્ધે ચાપ્યપલાયનમ્ ॥

દાનમીશ્વરભાવશ્ચ ક્ષાત્રં કર્મ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૩ ॥

શૌર્ય, તેજ, ધૈર્ય, ચાતુર્ય તથા યુદ્ધમાં પાછા ન હઠવું તે, દાન અને ઐશ્વર્ય એ ક્ષત્રિયનાં સ્વભાવથી થએલાં કર્મ છે. ૪૩.

કૃષિગોરક્ષવાણિજ્યં વૈશ્યકર્મસ્વભાવજમ્ ॥

પરિચર્યાત્મકં કર્મ શૂદ્રસ્યાપિ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૪ ॥

ખેતી, ગોરક્ષા, અને વેપાર એ સ્વભાવથી થએલાં વૈશ્યનાં કર્મ છે, અને પરિચર્યાફ પુદ્ગલ પણ્ય સ્વભાવથી થએલું કર્મ છે. ૪૪.

સ્વે સ્વે કર્મણ્યપિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ ॥

સ્વકર્મનિરતઃ સિદ્ધિં યથા વિન્દતિ તત્ત્વજ્ઞ ॥ ૪૫ ॥

પોતપોતાના કર્મમાં આનંદ માનનાર પુરુષ સંસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. પોતાના કર્મમાં આનંદ માનનાર કેવી રીતે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે તે સાંભળ. ૪૫

એ પ્રમાણે સર્વ વર્ણનાં સ્વાભાવિક કર્મો કહી તેનું પ્રયોજન કહે છે. પોતપોતાના કર્મમાં આનંદ માનનારને સંસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી પરધર્મનું આચરણ યોગ્ય નથી. સ્વધર્મમાં આનંદ માનનાર કેવી રીતે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે તે સાંભળ. ૪૫.

યતઃપ્રવૃત્તિર્ધૂતાનાં યેન સર્વપિદં તતમ્ ॥

સ્વકર્મણા તપશ્ચર્ય સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવઃ ॥ ૪૬ ॥

જેમાંથી ભૂતોની ઉત્પત્તિ થઇ છે અને જેણે આ સર્વ વ્યાપેલું છે તેનું પોતાનાં કર્મથી અર્ચન કરી મનુષ્ય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૪૬.

ભગવાનના સ્વરૂપ અક્ષરબ્રહ્મમાંથી આ સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થએલી છે અને તે આ સર્વને વ્યાપીને રહેલું છે. તે અક્ષરબ્રહ્મનું પોતાનાં કર્મથી અર્ચન કરી મનુષ્ય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૪૬.

શ્રેયાન્સ્વધર્મે વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્ ॥

સ્વભાવનિયતં કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલ્બિષમ્ ॥ ૪૭ ॥

સારી રીતે આચરેલા પરધર્મ કરતાં વિગુણ સ્વધર્મ વધારે સારો છે. સ્વભાવથી નિયત કર્મ કરતાં (માણસ) પાપ પામતો નથી. ૪૭.

સ્વધર્મનું આચરણ જ એક છે એમ દઢ કરે છે. પરધર્મ મને તેવી સારી રીતે આગરવામાં આવે તે કરતાં સ્વધર્મ હલકો હોય તો પણ વધારે સારો છે. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વિગેરેના સ્વભાવ પ્રમાણે જ કર્મોના વિભાગ કરેલા છે તે પ્રમાણે સ્વભાવથી નિયત થએલું પોતાનું કર્મ કરવાથી પાપ થતું નથી, પરંતુ પોતાનું કર્મ નહિ કરવાથી પાપ થાય છે. કર્મનિષ્ઠા જ ઉત્તમ છે એવો તૃતીય અધ્યાયમાં બોધ કરેલો તેનો અહિં પુનઃ ઉપદેશ વ્યાખ્યાનપૂર્વક કરેલો છે.

સહજં કર્મ કૌન્તેય સદોષમપિ ન ત્યજેત્ ॥

સર્વારંભા હિ દોષેણ ધૂમેનાગ્નિરિવાગ્રતાઃ ॥ ૪૮ ॥

હે કૌન્તેય ! દોષવાળાં પણ સહજ કર્મનો ત્યાગ ન કરવો, કારણ કે ધુમથી અગ્નિની પેઠે સર્વ આરંભો દોષથી વીંટાએલા છે. ૪૮.

સાંખ્યદષ્ટિથી તારા ક્ષત્રિય ધર્મમાં હિંસારૂપ દોષ માનતો હો તો પણ દોષવાળું પણ સહજ કર્મ તજવું યોગ્ય નથી, કારણ કે પરધર્મમાં પણ દોષ તો છેજ. સર્વ ધર્મો દોષથી વીંટાએલા છે. તેથી સ્વાભાવિક અથવા સહજ કર્મ જ ભગવાને વર્ણાશ્રમ સાથેજ સર્જેલું છે તે કરવુંજ યોગ્ય છે. જ્ઞાનીઓએ પણ લોક સંમત માટે કર્મ કરવું એજ ઉચિત છે.

અથવા 'દોષ' શબ્દનો અર્થ દુઃખ કરીએ. સર્વ જ્ઞાન અ-

થવા કર્મના આરંભો દુઃખવાળા છે. આરંભ દુઃખથીજ ભરેલા છે. જેમ અગ્નિ આરંભમાં ધુમથી વીંટાએલો હોય છે તેમ સર્વ કર્મના આરંભો દુઃખવાળા હોય છે, પરંતુ પાછળથી અગ્નિ ધુમરહિત પ્રકાશમાન થાય છે તેમ દુઃખમય પણ સ્વધર્મ અંતે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવે છે. ૪૮.

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ॥

नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाविगच्छति ॥ ४९ ॥

સર્વત્ર આસક્તિરહિત બુદ્ધિવાળો, મનને જીતનાર, તથા સ્પૃહારહિત (માણસ) સંન્યાસથી પરમ નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૪૯

પૂર્વે કહેલા સાંખ્ય તથા યોગના એકાર્યનું પુનઃ સ્મરણ કરાવે છે. જેની બુદ્ધિ એટલે ચિત્ત કોઈ સ્થળે આસક્ત થતું નથી, જેણે મનને જીતેલું છે અને જેની કોઈ કર્મના ફલની સ્પૃહા નથી તેવો પુરુષ સંન્યાસથી નૈષ્કર્મ્યરૂપ પરમસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. અહિં અનાસક્તિ કહી તે સાંખ્યનો અર્થ છે. તથા મનની જીત તથા સ્પૃહાનો અભાવ કહ્યો તે યોગના સારરૂપ છે. ૪૯.

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ॥

समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५० ॥

સિદ્ધિને પામેલો જેવી રીતે બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરે છે તે (રીત) મારી પાસેથી સંક્ષેપથી જ જાણુ. આ (બ્રહ્મપ્રાપ્તિ) જ્ઞાનની પરા નિષ્ઠા છે. ૫૦.

નૈષ્કર્મ્ય રૂપ સિદ્ધિ જેણે પ્રાપ્ત કરેલી હોય તે જીવતાં જ

અક્ષરબ્રહ્મને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે છે તે સંક્ષેપથી કહું છું તે જાણી લે. અક્ષરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ એ જ્ઞાનની પરા નિષ્ઠા છે. ૫૦.

बुद्ध्या विगुद्वया युक्तो धृत्वात्मानं नियम्य च ॥

શબ્દાદીન્નિષયાંસ્ત્યક્ત્વા રાગદ્વેષૌ વ્યુદસ્ય ચ ॥ ૫૧ ॥

विविक्तचेवी लघ्वाशी यत्राकायमानसः ॥

ધ્યાનયોગમરો નિત્યં વૈરાગ્યં સમુપાશ્રિતઃ ॥ ૫૨ ॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ॥

વિમુચ્ય નિર્મમઃ શાંતો બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥ ૫૩ ॥

વિશુદ્ધ બુદ્ધિવાળો થઈ, ધૃતિથી આત્માનું નિયમન કરી, શબ્દ વિગેરે વિષયોનો ત્યાગ કરી, રાગ તથા દ્વેષ દૂર કરી, એકાંતનું સેવન કરનાર, અલ્પ આહારવાળો, જોજો વાણી, કાયા અને મનને વશ કરેલા છે તેવો, નિત્ય ધ્યાન યોગમાં તત્પર, વૈરાગ્યનો આશ્રય કરનાર, અહંકાર, બલ, દર્પ, કામ, ક્રોધ અને પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી મમતારહિત તથા શાંત (રહેનાર) બ્રહ્મભાવ માટે યોગ્ય થાય છે. ૫૧-૫૩

કર્મમાં આસક્તિ, કર્તૃત્વનું અભિમાન તથા કર્મના ફલનો ત્યાગ કરવાથી વિશુદ્ધ બુદ્ધિવાળો થઈ, યોગથી અબ્યભિચારિણી ય-એલી ધૃતિ વડે આત્માને નિયમમાં રાખી, શબ્દ વિગેરે ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો ત્યાગ કરી, તથા રાગ અને દ્વેષનો ત્યાગ કરી, એકાંતમાં રહેનાર વિગેરે ગુણવાળો બ્રહ્મભાવ માટે યોગ્ય થાય છે એટલે તેનામાં આનંદ અશ્વનો આવિર્ભાવ થવાથી અક્ષરબ્રહ્મના ભાવ માટે યોગ્ય

થાય છે. અર્થાત્ ‘હું બ્રહ્મ છું’ એવો યથાર્થ અનુભવ કરે છે. ભગવાનના ગુણ આનંદનો તેનામાં આવિર્ભાવ થએલો હોવાથી તેને ‘બ્રહ્મ’ એમ કહે તે યોગ્ય છે. આ સંખ્યા બ્રહ્મસૂત્રના બીજા અધ્યાયના ત્રીજા પાદના ૨૯ માં સૂત્રમાં નિર્ણય કરેલો છે. ૫૧-૫૩

બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ॥

સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્વર્ત્તિ લભતે પરામ્ ॥ ૫૪ ॥

બ્રહ્મભાવ પામેલો, પ્રસન્ન આત્માવાળો શોક કરતો નથી અને આકાંક્ષા રાખતો નથી. તે સર્વભૂતો પ્રતિ સમ (હોઈ) મારી પરા ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૫૪.

એવી રીતે જોણે બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત કરેલો છે તેવો પ્રસન્ન ચિત્ત-વાળો પુરૂષ કોઈ બાજતનો શોક કરતો નથી તેમજ કોઈ પદાર્થની આકાંક્ષા રાખતો નથી, પરંતુ સર્વ ભૂતો પ્રતિ સમાન હોઈ મારી પરા ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. અપેક્ષારહિત બ્રહ્મભાવ પામેલો તે શુદ્ધ-વજ્ર પેડે મારી ક્ષર અને અક્ષરથી પણ અતીત શ્રીપુરૂષોત્તમની પરા એટલે જ્ઞાનથી પણ અધિક શ્વરૂપ કેતમ નવ પ્રકારની પ્રેમવક્ષણા ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થ ‘મારી ભક્તિ’ એમ ભગવાને કહેલું હોવાથી સાંખ્ય વિચારથી અક્ષરબ્રહ્મ સાથે ઐક્ય પ્રાપ્ત કરવું એ પરમપુરૂષાર્થ નથી, પરંતુ અક્ષરબ્રહ્મ તથા આત્માના યથાર્થ જ્ઞાન-વાળા જીવન્મુક્ત જ્ઞાનીઓનો પણ પરમ પુરૂષાર્થ શ્રીપુરૂષોત્તમની ભક્તિ જ છે એવો ભગવાનનો આશય છે. જે ભગવાનનો આવો આશય ન હોત તો ‘બ્રહ્મભાવ પામેલો મારી પરા ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે’ એમ કહેત નહિ.

આડ કોઈ શંકા કરે કે ગયા શ્લોકમાં (૫૪) ‘બ્રહ્મભાવ માટે

યોગ્ય થાય છે' એમ જ કહેલું હોવાથી અલ્પભાવને યોગ્ય થ-
એલો પુરૂષ, પરંતુ અલ્પભાવ જેણે પ્રાપ્ત કરેલો નથી તે ભગવાનની
પરા ભક્તિ પામે છે એમ કહેલું છે, અને પછી આગલા (૫૫)
શ્લોકમાં ' ભક્તિથી ભગવાનનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી પ્રવેશ કરે છે ' એમ
કહેલું હોવાથી, ભક્તિ અક્ષરબ્રહ્મ સાથે ઐક્યનું સાધન છે અર્થાત્
ભગવાનની ભક્તિ માત્ર બ્રહ્મ સાથે ઐક્ય પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનરૂપ
હોવાથી પરમ પુરૂષાર્થ નથી, પરંતુ અક્ષરબ્રહ્મ સાથે ઐક્ય પરમ
પુરૂષાર્થ છે.

આવી શંકા કરી શકાય તેમ નથી, કારણ કે આ શ્લોકમાં
'અલ્પભૂતઃ' શબ્દ સ્પષ્ટ જ છે. 'અલ્પભૂત એટલે અલ્પ થએલો અથવા
અલ્પભાવ પામેલો. તેથી અલ્પભાવ પામેલોજ ભગવાન ॥ ભક્તિ પ્રાપ્ત
કરે છે એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે. બ્રહ્મપાત્રે ઐક્ય થવા પછી ભગવા-
નની ભક્તિ કહેલી છે. આની ભક્તિ પ્રાપ્ત થવા પછી તે ભક્તિ હે
અક્ષરબ્રહ્મથી પણ અતીત શ્રીપુરુષોત્તમનું તત્ત્વથી જ્ઞાન થવા પછી
તે શ્રીપુરુષોત્તમના સ્વરૂપમાં જ પ્રવેશ કરે છે એમ આગલા (૫૫)
શ્લોકમાં કહેલું છે, પરંતુ અક્ષરબ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરે છે એમ કહેલ
નથી. તેથી અક્ષરબ્રહ્મના જ્ઞાનરૂપ પ્રમાણુમાર્ગ કરતાં શ્રીપુરુષોત્તમનો
સંબંધ કરાવનાર પ્રમેયમાર્ગ અધિકજ છે. અક્ષરબ્રહ્મમાર્ગમાં અક્ષર-
બ્રહ્મની ઉપાસના કરવાની છે, અને ઉપાસના પછી શ્રવણ વિગેરેની
ધૃતિ થતાં શ્રવણ વિગેરેની મિદ્ધિ માટે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતાં અને
અક્ષરબ્રહ્મ સાથે ઐક્ય પ્રાપ્ત થાય એજ ફલ છે; પરંતુ આ ભગવ-
ન્માર્ગમાં તો ભગવાન સંબંધી સ્વધર્મોનું આચરણ કરતાં શ્રીપુરુષો-
ત્તમની ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રીપુરુષોત્તમની કૃપાથી અક્ષરબ્રહ્મભાવ
પ્રાપ્ત થવા પછી પણ શ્રીશુકદેવ, ઉદ્ભવ વિગેરે પેઠે તે શ્રવણ કાર્તન

તથા સેવા વિગેરે કરે છે અને આવી શ્રીપુરુષોત્તમની ભક્તિથી શ્રી પુરુષોત્તમમાં પ્રવેશ કરે છે. આમ હોવાથી ભક્તો યશોદાશ્રુતા ઉત્સ-
ગમાં લાક્ષિત શ્રીપુરુષોત્તમ ભગવાનની ભક્તિ કરે છે, સાંખ્ય જ્ઞાનીઓ
અક્ષરબ્રહ્મની અને યોગીઓ પરમાત્માની ઉપાસના કરે છે તેઓની
મતિ અનુક્રમે ભક્તિ, જ્ઞાન તથા કર્મમાં રહેલી છે, અર્થાત્ તેઓના
માર્ગ અનુક્રમે ભક્તિમાર્ગ, જ્ઞાનમાર્ગ કર્મમાર્ગ છે. ભક્તિમાર્ગના
મર્યાદાભક્તિ અને પુષ્ટિભક્તિ એવા બે ભેદ છે. આ બે પ્રકારનું
બ્રહ્મમૂલના તૃતીય અધ્યાયના તૃતીય પાદના ૨૯ માં સૂત્રના ભાષ્યમાં
શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે નિરૂપણ કરેલું છે. ૫૪

ભક્ત્યા મામભિજાનાતિ યાત્રાન્યથ્વાસ્મિ તત્ત્વતઃ ॥

તત્ત્વો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા વિશતે તદનંતરમ્ ॥ ૨૯

પછી હું તત્ત્વથી જોટલો અને જે છું તેમ મને ભ-
ક્તિથી જાણું છે. મને તત્ત્વથી જાણ્યા પછી મારામાં પ્રવેશ
કરે છે. ૫૫.

હવે ભક્તિથી શું થાય છે તે કહે છે. મને એક નિર્ગુણ પુરુ-
ષોત્તમને, તત્ત્વથી જોટલો અને જે હું છું એટલે હું જેનાં ઐશ્વર્ય
વિગેરે અનંત અસૌકિક ગુણવાળો, જેવા લીલાના પરિકરવાળો, પ્રાકૃત
ગુણની સૃષ્ટિથી રહિત, બ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન વિગેરે નામોથી
ઓળખાતો છું તેમ મને મારી નિર્ગુણ ભક્તિથી જાણું છે. આ
ભક્તિનો વિષય હું શ્રીપુરુષોત્તમ નિર્ગુણ હોવાથી આ ભક્તિ પણ
નિર્ગુણ છે. આવું મારું યથાર્થ જ્ઞાન થયા પછી મારામાં શ્રીપુરુષો-
ત્તમમાંજ તે પ્રવેશ કરે છે. સેવાશ્રવણમાં પણ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે સેવાના
ફલો કહેલાં છે તેમાં શ્રીપુરુષોત્તમ સાથે સાયુજ્ય કહેલું છે. ત્યાં સે-

વાનાં ત્રણ ૨૩ કહેવાં છે, (૧) અઔકિક, સામ્ય, (૨) સાયુજ્ય (૩) વૈકુંઠ વિગેરેમાં સેવાપયોગી દેહ.

અથવા મૂલમાં, 'જ્ઞાત્વા યિશે' છે તેનો પદ્મછેદ 'જ્ઞાત્વા ઽઽવિશતે' એમ કરવો. એનો અર્થ એવો થાય છે કે માફ શ્રીપુરુષોત્તમનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી મારા આવેશવાળો થાય છે. આ પ્રનાલે શ્રીપુરુષોત્તમના શ્રીપુરુષોત્તમનો આવેશ થએલો હોવાથી શ્રીસુખોચિનીમાં શ્રીમદ્વાયાયચરણે તેમને 'મગજાન' કહેવા છે. તેથી બ્રહ્મશૂન પુરુષોત્તમ-એ પણ શ્રીપુરુષોત્તમની ભક્તિથી તેમનું યથાર્થજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી શ્રીપુરુષોત્તમનો તેમનામાં આવેશ થયો એટલે તેમણે શ્રીપુરુષોત્તમની લીલામાં પ્રવેશ કર્યો. તેથી જ 'શુક ભાવનાથી શ્રીગોકુલમાં રહી કહે છે' એમ શ્રીસુખોચિનીમાં કહેલું છે. ૫૫.

सर्वकर्मण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ॥

मत्प्रसादाद्वाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ૫૬ ॥

મારો આશ્રય રાખી સદા સર્વ કર્મ કરનાર પણ મારા પ્રસાદથી શાશ્વત અવ્યય પદ પ્રાપ્ત કરે છે. ૫૬

કર્મમાં કર્તૃત્વનું અભિમાન તથા તેના ફલની આકાંક્ષા રાખ્યા વિના માત્ર મારો ભગવાનનો જ આશ્રય રાખી, અર્થાત્ 'અંતર્યામી ભગવાન જ પ્રેરણા કરે છે તેની ઇચ્છાથી કરેલું' કર્મ બંધક થતું નથી' એમ મારો ભગવાનનો જ આશ્રય રાખી જે ભગવન્માર્ગીય પુરુષ સ્વકીય ધર્મરૂપ લૌકિક વૈદિક સર્વ કર્મો કરે છે તે પણ મારી કૃપાથી અક્ષરબ્રહ્મરૂપી નિત્ય અવ્યય પદ પ્રાપ્ત કરે છે. અહિં મૂલમાં 'અવાપ્નોતિ' શબ્દ છે તેમાં 'અવ' ઉપસર્ગ છે તેનો ભાવાર્થ એવો છે કે ભક્તિથી શ્રીપુરુષોત્તમનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે તો શ્રીપુરુષોત્તમ-

સાંયુજ્ય ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તેમ નહિ કરતાં માત્ર મારો આશ્રય રાખીનેજ કર્મો કરે તો અક્ષરબ્રહ્મરૂપી અબ્યય શાશ્વત પદ પ્રાપ્ત થાય છે.

चेतसा सर्व कर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ॥

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चितः सततं भव ॥૧૭॥

ચિત્તથી સર્વ કર્મોનું મારામાં અનુસંધાન કરી, મને પરાયણ રહી, બુદ્ધિયોગનો આશ્રય કરી, સદા મારામાં ચિત્ત રાખનાર થા. ૫૭.

તેથી તું પણ યોગ તથા ભક્તિવાળાં ચિત્તથી સાક્ષાત મુખ્ય કર્તા મારામાં સર્વ કર્મોનું અનુસંધાન કરી, મને પરાયણ રહી, અર્થાત્ 'હું કર્તા નથી, પરંતુ મારો અંતર્યામી મુખ્ય કર્તા છે તે સર્વ કરે છે, હું તો તેને અધીન રહી તે પ્રેરે છે તેમ કરું છું' એવા ભાવથી મને પરાયણ રહી, અથવા મારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન કરવાથી મને પરાયણ રહી, પાછલ સાંખ્ય તથા યોગના એકાધરૂપ જે બુદ્ધિયોગ કહેલો છે તેનું અવલંબન કરી નિરંતર મારામાં ચિત્ત રાખ. ૫૭

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ॥

अथ चेत्त्वमहंकाराच्च श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ॥૧૮॥

મારામાં ચિત્તવાળો તું સંકટો મારા પ્રસાદથી તરીશ પણ જે તું અહંકારથી સાંભળીશ નહિ તો વિનાશ પામીશ.

ભગવાનમાં ચિત્ત રાખવાથી શું થશે તે કહે છે. મારામાં તું ચિત્ત રાખીશ તો સર્વ સંકટો તરીશ, પરંતુ 'કર્મ' કરવાથી અવશ્ય તેનાં ફલ ભોગવવાં પડશે તેથી કર્મ કરવું યોગ્ય નથી' એમ વિચારી

અહંકારથી મારો આ ઉપદેશ સાંભળીશ નહિ તો તારો પ્રાકૃત જીવ
પેઠે વિનાશ થશે. ૫૮

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ॥

મિથ્યૈવ વ્યવસાયસ્તે પ્રકૃતિસ્ત્વાં નિયોક્ષ્યતિ ॥ ૫૯ ॥

અહંકારનો આશ્રય કરી 'હું' યુદ્ધ કરીશ નહિ' એમ
જે તું માને છે તે તારો નિશ્ચય મિથ્યાજ છે. પ્રકૃતિ તને
(યુદ્ધમાં) યોજશે ૫૯.

'હું' યુદ્ધ કરીશ નહિ' એવો તારો નિશ્ચય વ્યર્થજ છે. કારણકે
મારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્નારી ગૌણ સ્વભાવરૂપ પ્રકૃતિ તારા ઇચ્છા
વિરુદ્ધ પણ તને યુદ્ધમાં યોજશે. ૫૯

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ॥

કર્તુ નેચ્છામિ યન્મોહાત્કારિણ્યસ્યવશોઽપિ તત્ ॥ ૬૦ ॥

હો કૌન્તેય ! સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થએલાં પોતાનાં ક-
ર્મોવડે, બંધાએલો તું મોહને લીધે જે કરવા ઇચ્છતો નથી
તે પરવશ થઈને પણ કરીશ, ૬૦

મયા શ્લોકોમાં (૫૯) કહેલા અર્થથીજ ઉપપત્તિ કરે છે,

પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલા સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થએલાં કર્મોથી
તું બંધાએલો હોવાથી તારી ઇચ્છા હો કે ન હો તોપણ પ્રકૃતિને
પરવશ થઈ તું યુદ્ધ કરવાનોજ. મોહથી યુદ્ધ ન કરવાની તારી ઇચ્છા
છે, છતાં પ્રકૃતિને પરવશ થઈ તું યુદ્ધ કરીશજ. ૬૦

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे ऽर्जुन तिष्ठति

આમયન્સર્વભૂતાનિ યન્ત્રારૂઢાનિ માયયા ॥ ૬૧ ॥

હે અબ્બુન ! યન્ત્ર ઉપર ચઢાવેલાં સર્વ પ્રાણીઓને માયાથી ભાવતા ઇશ્વર સર્વ પ્રાણીઓના હૃદય પ્રદેશમાં રહે છે.

પ્રકૃતિ અને કર્મ પણ મને અધીન રહીને મારી ઇચ્છાથીજ એ પ્રમાણે નહિ ઇચ્છતા પ્રાણીને કર્મમાં યોજે છે. તેથી પ્રાકૃત પ્રાણીઓના નિયંત્રા તરીકે હુંજ સર્વ પ્રાણીઓને તેઓના પ્રાકૃત કર્મ પ્રમાણે પ્રકૃતિને અધીન રાખી વર્તન કરાવું છું એમ કહે છે. સર્વને નિયમમાં રાખનાર ઇશ્વર વાસુદેવ હુંજ મારી લીલા માટે ઉચ્ચા તથા નીચા સરજેલાં અને પ્રકૃતિ સાથે સંસૃષ્ટ થએલા બ્રહ્માથી આરંભી. ધાસના તરખત્રાં સુધીના સર્વ પ્રાણીઓ હૃદય પ્રદેશમાં રહું છું. હું સર્વનાં હૃદયમાં અંતર્યામીરૂપથી રહેતો હોવા છતાં નિર્લેપ છું એમ દર્શાવવા ‘ઇશ્વર’ પદ યોજેલું છે, કારણ કે હું ઇશ્વર હોવાથી જ ઉપાધિવાળાં સ્થાન હૃદય પ્રદેશમાં રહેવા છતાં મને ઉપાધિનો સ્પર્શ પણ થતો નથી. ત્યાં રહી હું સર્વ પ્રાણીઓને જાણે તેઓ યન્ત્ર ઉપર ચઢાવેલા હોય તેમ માયાથી બ્રમણ કરાવું છું.

હું સર્વ પ્રાણીઓને મારી ઇચ્છા પ્રમાણે કર્મ કરવા પ્રેરું છું એજ તેઓનું બ્રમણ. અહિં દરેક પ્રાણીના દેહ, ઇન્દ્રિય વિગેરે યન્ત્ર છે. તેમાં રહેલા દરેક પ્રાણીના તેના ગુણોના પ્રમાણે પ્રકૃતિ કરાવતો હું તેના હૃદયમાં રહું છું. જેમ સૂત્રધાર કાળકના યન્ત્ર ઉપર ચઢાવેલા બનાવટી પ્રાણીઓને ફેરવે છે તેમ હું શરીરરૂપી યન્ત્રો ઉપર ચઢાવેલા સર્વ પ્રાણીઓને માયાથી બ્રમણ કરાવતો તેઓના હૃદયમાં રહું છું.

તમેવ શરણં ગच्छ सर्वभावेन भारत ॥

તત્પ્રસાદાત્પરાં શાંતિં સ્થાનં પ્રાપ્સ્યમિ શાશ્વતમ્ ॥ ૬૨ ॥

હે ભારત ! સર્વ ભાવથી તેનેજ શરણે જા. તેના

પ્રસાદથી પરા શાંતિ અને શાશ્વત સ્થાન તું પ્રાપ્ત કરીશ. ૬૨
 એ પ્રમાણે ભગવાન પ્રાણી માત્રને પ્રેરનાર હોવાથી સર્વભાવ-
 થી સર્વનિષંતા, સર્વેશ્વર, શરણુ જવા યોગ્ય ભગવાનના જ શરણે
 જ. એમ નહિ કર તોપણ મારી પ્રેરેલી પ્રકૃતિ તને યુદ્ધમાં યોજશે
 જ. તેથી પ્રકૃતિને આધીન થઇ યુદ્ધ કરવું ઉત્તમ છે. આમ કરવાથી
 મારી કૃપાથી તને પરા શાંતિ અને અક્ષરબ્રહ્મરૂપી શાશ્વત સ્થાન
 પ્રાપ્ત થશે. તેથી મારી આજ્ઞાથી સ્વધર્મનું આચરણ કરવું ઉત્તમ છે.
 એમ કરવાથી મારા ભક્તને બંધન થતું નથી. ૬૨.

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ॥

विमृश्येतदशेषेण यथेच्छासि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

આવી રીતે ગુહ્યથી પણ ગુહ્ય જ્ઞાન મેં તને કહ્યું.
 આનો સંપૂર્ણતાથી વિચાર કરી જેમ ઇચ્છામાં આવે તેમ કર.
 હવે સર્વ ગીતાના શાસ્ત્રાર્થનો ઉપસંહાર કરે છે.

ગુહ્યથી પણ ગુહ્ય એટલે અતિગોપ્ય આ સર્વશાસ્ત્રોના જ્ઞાનના
 આરંભ જ્ઞાન સર્વ વેદાંતોના ઉત્તમ સિદ્ધાંતોના સાર મેં તને કહ્યો,
 આનો સંપૂર્ણતાથી વિચાર કરી જેમ ઇચ્છામાં આવે તેમ કર. ૬૩

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ॥

इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४ ॥

સર્વથી ગુહ્યતમ માફ પરમ વચન ફરીથી સાંભળ.
 તું મને મહુજ પ્રિય છે તેથી તને હિત કહું છું. ૬૪
 સર્વ શાસ્ત્રનો વિચાર કરી શાસ્ત્રાર્થ મળુવો મહુ કડિન હોવાથી,
 ભગવાન પોતેજ નિરતિશય કૃપા કરી અર્જુનનો અને તેના દ્વારા

સર્વલોકોનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છાથી પોતેજ શાસ્ત્રનો નિશ્ચિતાર્થ કહે છે. તું મને બહુજ પ્રિય છે તેથી આ તારૂં હિત કરનાર પરમ ગુણ વચન કહું છું એમ અર્જુનને આ ઉત્તમ ઉપદેશ આપવાનું પ્રયોજન કહ્યું, અને આગળના (૬૫-૬૬) શ્લોકમાં તે હિતકારી ઉપદેશ કહે છે. ૬૪.

મન્મના ભવ મદ્ભક્તો મદ્ગાજી માં નમસ્કુરુ ॥

મામેવૈષ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજાને પ્રિયોસિ મે ॥ ૬૫ ॥

મારામાં મન રાખનાર થા, મારો ભક્ત (થા), માફ યજ્ઞન કરનાર (થા), મને નમસ્કાર કર. તું મને પ્રિય છે. (તેથી) તારી પાસે સત્ય પ્રતિજ્ઞા કઈ છું (કે) તું મને જ પામીશ. ૬૫.

હે પાર્થ ! સર્વ વેદાંતોથી વેદ, સ્વકીય ભક્તો પ્રતિ વાત્સલ્યતાના સાગરરૂપ તારો સારથિ થઈ રહેલો હું ભગવાન છું તેનામાં જ મન રાખ, મારી જ ભક્તિ કર, માફ જ યજ્ઞન કર, મને જ નમસ્કાર કર. આમ કરવાથી તું મને જ પ્રાપ્ત કરીશ. સૂત્રમાં 'મામેવ' માં જે 'एव' 'જ' છે તેનો પ્રત્યેકની સાથે સંમંથ લેવાનો છે. 'एव' 'જ' શબ્દ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના અન્ય સર્વ દેવોના ભજનનું નિવારણ કરે છે, તેથી 'માફ જ ભજન વિગેરે કર, અન્ય કોઈ દેવનું કરીશ નહિ એનો અર્થ થાય છે. આમ કરવાથી મારી જ પ્રાપ્તિ થશે. તું મને પ્રિય હોવાથી તને આડે માર્ગેદોઈજ નહિ, તેથી જ તને આ સત્ય મુખ્ય ભક્તિ માર્ગનો ઉપદેશ કઈ છું. ૬૫.

સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષાયિष्याમિ માનુષઃ ॥ ૬૬ ॥

સર્વ ધર્મોના પરિત્યાગ કરી મને એકલાને જ શરણુ આવ. હું તારો સર્વ પાપોમાંથી મોક્ષ કરીશ. શોક કર નહિ. ગયા શ્લોકમાં ભગવાને અર્જુનને પોતામાં જ મન રાખવાનો પોતાનું જ ભજન કરવાનો વિગેરે ઉપદેશ કર્યો તે કવી રીતે સિદ્ધ થાય એવી શંકા થવાથી તે સિદ્ધ કરવાનો પ્રકાર કહે છે. સર્વ ધર્મોના પરિત્યાગ કરી મને એકલાને જ શરણુ આવ. અહિં સર્વ ધર્મોના પરિત્યાગ કરી ભગવાનને શરણુ જવાનો ઉપદેશ કરેલો હોવાથી ભગવદ્શરણુ તથા શરણુને અનુકૂલ ધર્મોના ત્યાગ કરવાનો નથી, પરંતુ શરણુથી વિરોધી સર્વધર્મોના ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ છે. તેથી ‘સર્વ’ શબ્દનો અર્થ ‘શરણુવિરોધી સર્વ ધર્મો’ છે. આવા ધર્મોના ત્યાગ કરી, ભગવાનને શરણુ જવું અથ ત શરણુને અનુકૂલ મયા (૬૫ મા) શ્લોકમાં કહેલા ધર્મો આચરવા. જે આવો અર્થ ન લઇએ, અને શરણુને અનુકૂલ ધર્મોના પણ સર્વ શબ્દમાં સમાવેશ છે તેથી તેઓનો પણ ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ છે એવો અર્થ કરીએ તો આ શ્લોકની મયા (૬૫ મા) શ્લોક સાથે સંગતિ થાય નહિ, તેમજ ‘મને એકલાને જ શરણુ આવ’ એ આ શ્લોકના જ વાક્ય સાથે સંગતિ થાય નહિ. ધર્મો ભગવાનનો આશ્રય થાય ત્યારે ધર્મોનું આચરણુ કરવું યોગ્ય નથી.

‘મારામાં જ મન રાખ’ અધ્યાય ૧૨ શ્લોક ૮ માં ભગવાન-માં જ મન રાખવાનો ઉપદેશ કરેલો છે. ત્યાં ‘વૃજ’ ‘જ’ શબ્દ હોવાથી અન્ય દેવોના ભજનનો નિષેધ કરેલો છે, તેથી અહિં પણ અન્ય દેવોના ભજનરૂપ સર્વધર્મોના ત્યાગ કહેલો છે. અર્જુન મર્યાદામાર્ગીય

અન્ય દેવનું ભજન કરનાર હોય, તેને પુષ્ટિમાં પ્રવેશ કરાવવા અન્ય દેવના ભજનરૂપ ધર્મોનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ કરેલો છે. એમ કરવાથી તેને પાપની સંભાવના થાય તે માટે ભગવાન પોતાનાં પુષ્ટિ પુરુષોત્તમત્વ આપવાનો કરી 'હું તારો સર્વ પાપોમાંથી મોક્ષ કરીશ.' એમ કહે છે. અહિં મૂલમાં 'મોક્ષયિષ્યામિ' એમ ન કહેતાં 'મોક્ષયિષ્યામિ' એમ કહેલ હોવાથી સકલ ધર્મની મર્યાદામાં જેનું ચિત્ત લાગેલું છે તેવા અર્જુનનો પોતાના આશ્રિત જનોનું પોષણ કરનાર ભગવાને નિરતિશય અનુગ્રહરૂપ માર્ગમાં સ્વીકાર કરી તેને અન્ય દેવના ભજનથી મુક્ત કરેલો છે એમ સમજાય છે.

ગયા શ્લોકમાં તથા આ શ્લોકમાં કરેલો ઉપદેશ ઉત્તમોત્તમ છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના સારરૂપ આ શ્લોક છે. ભગવાને અહિં સૂચી અર્જુનને ઉપદેશ કરેલો છે. અહિંથી પાંચ શ્લોકથી ભગવાન (૬૭-૭૧) ઉપદેશની ઉત્તમતા કહે છે, પછી એક શ્લોકથી (૭૨) અર્જુનને તેને મોહ નષ્ટ થયો કે નહિ એમ પૂછે છે અને તેનો અર્જુન એક શ્લોકથી (૭૩) ઉત્તર આપે છે. પછી પાંચ શ્લોકથી (૭૪-૭૮) સંજય ઉપસંહાર કરે છે. વસ્તુતઃ ભગવાને અર્જુનને કરેલા ઉત્તમ ઉપદેશની આ શ્લોકથી (૬૬) સમાપ્તિ થાય છે. તેથી આ શ્લોકમાં કરેલો ઉપદેશ ભગવદ્ગીતાના સારરૂપ છે. તેથી આ શ્લોકનો અર્થ સમજાવવા શ્રીમદાચાર્યચરણે 'ન્યાસાદેશ' લખેલો છે, તે તથા તેની શ્રીમત્પ્રભુચરણે કરેલી વિસ્તૃત ત્રીકાનો ભાવાર્થ નીચે આપીએ છીએ.

ન્યાસાદેશેષુ ધર્મત્યજનવચનતો ડર્કિંચનાધિક્રિયોક્તા

કાર્પણ્યં વાંગમુક્તં માદિતરભજનાપેક્ષણં વા વ્યપોદમ્ ॥

દુઃસાધ્યેચ્છોદ્યમૌ વા કચિદુપશમિતાવન્યસંમેલને વા

બ્રહ્માસ્ત્રન્યાય ઉક્તસ્તાદિહન વિહતો ધર્મ આજ્ઞાદિસિદ્ધઃ ॥

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના આ (૬૬) શ્લોકનું મનન કરતાં એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે અર્જુન મર્યાદામાર્ગીય બકત છે કે પુષ્ટિમાર્ગીય ? આ શ્લોકમાં કરેલા ઉપદેશ ઉપરથી અર્જુનમાં મર્યાદામાર્ગીય તેમજ પુષ્ટિમાર્ગીય બકતનાં લક્ષણો અવશ્ય હોવાં જોઈએ. ક્રમશઃ માર્ગના બકતનાં લક્ષણો અર્જુનમાં હોવાથી તે કયા માર્ગનો બકત છે એ શંકા ઉદ્ભવે તે સ્વાભાવિક જ છે. (૧) અર્જુનને આ શ્લોકમાં ભગવાને સર્વધર્મોનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ કરેલો છે. આવો ઉપદેશ પુષ્ટિમાર્ગમાં જ હોય, મર્યાદામાર્ગમાં ધર્મનો ત્યાગ પ્રત્યે નથી. તેથી આ ઉપદેશ ઉપરથી અર્જુન પુષ્ટિમાર્ગીય બકત છે એવો નિશ્ચય થાય છે. પરંતુ પુષ્ટિમાર્ગમાં ધર્મના ત્યાગથી પાપ સંભવતું નથી. ધર્મનો ત્યાગ કરવાથી મર્યાદામાર્ગમાં પાપ થાય છે. અહિં અર્જુનને પાપમાંથી મોક્ષ કરવાનું કહેલું હોવાથી તેનામાં ધર્મના ત્યાગથી પાપની સંભાવના કહેલી છે. આ મર્યાદામાર્ગમાં જ સંભવતું હોવાથી અર્જુન મર્યાદામાર્ગીય બકત હોવો જોઈએ. (૨) વળી ‘પાપમાંથી હું મોક્ષ કરીશ’ એમ ભગવાન પોતે જ પાપમાંથી મોક્ષ કરનાર છે તેથી અર્જુન પુષ્ટિમાર્ગીય હોવો જોઈએ; કારણ કે સાધન વિના કેવલ ભગવાન જ પોતાના સ્વરૂપબલથી જ પ્રભુનું દાન કરે એ પુષ્ટિ છે. તેથી ભગવાન પોતે જ મોક્ષ કરાવનાર હોવાથી અર્જુન મર્યાદામાર્ગીય નથી, પણ પુષ્ટિમાર્ગીય છે, પરંતુ આગળ ‘જોખ ન કર’ એમ કહેલું છે. અર્જુનને શોક થતો હોય તો જ આમ કહેવું ઉચિત છે. તેથી અર્જુનને શોક થતો હતો, પણ પુષ્ટિમાર્ગીય બકતને આવો શોક સંભરતો નથી તેથી અર્જુન મર્યાદામાર્ગીય હોવો જોઈએ. આવી રીતે મર્યાદામાર્ગનાં તેમ જ પુષ્ટિમાર્ગનાં લક્ષણો તુલ્ય જણાતાં હોવાથી અર્જુન મર્યાદામાર્ગીય છે કે પુષ્ટિમાર્ગીય એવો સંશય થાય છે.

૧૭મી અર્ધિ બીજો પણ સશ્ચય રહે છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં રાસપંચાધ્યાયમાં ભગવાનના વેણુના નાદનું શ્રવણ કરી ગોપિકાઓ ભગવાનની પાસે વનમાં આવે છે ત્યારે ભગવાન તેમને પુષ્ટિતો બોધ કરતા નથી, પરંતુ મર્યાદાના જ બોધ કરે છે (શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦, ૨૬, ૧૪-૨૫) અને પછી તેઓના આગ્રહના પુષ્ટિના અંગીકાર કરે છે. અર્ધિ તો તેથી વધારાત જ છે. સ્વજનોનો વધ કરવાથી દોષ પ્રાપ્ત થશે એમ જાણી અર્જુન મર્યાદાનું અવલંબન કરવા કહે છે, અને ભગવાન તેમનો વધ કરી પુષ્ટિનું અવલંબન કરવા કહે છે.

૧૭મી ભગવાન અર્જુનને પોતાને શરણે આવવાનું કહે છે. “ તું મને એકલાને શરણે આવ, હું તારો સર્વ પાપોમાંથી મોક્ષ કરીશ ” એમ કહે છે. એટલે અર્જુન ભગવાનને શરણે જાય ત્યારે ભગવાન તેના સર્વ પાપોમાંથી મોક્ષ કરે. પરંતુ દિવસે આઠ પી આનંદ કરનાર અને રાત્રે સૂઈ રહેનાર અર્થાત કોઈ પ્રકારનું સાધન નહિ કરનાર એટલે કેવળ નિઃસાધન વ્રજવાસીઓને પોતાના ધામમાં લઈ ગયા તેમ અર્જુનને નિઃસાધન રહેવાનું કહેલું નથી, પરંતુ પોતાને શરણે આવવાનું કહેલું છે “ દ્રોણ વિગેરને માર, હું તારો મોક્ષ કરીશ ” એમ ભગવાન કહેતા નથી, પરંતુ “ મારે શરણે આવ, હું તારો મોક્ષ કરીશ ” એમ કહે છે. તેથી ભગવાનના શરણે અર્જુન જાય અને તેથી ભગવાન અર્જુનનો મોક્ષ કરે એ તો મર્યાદા જ થઈ, અને જ્યારે મર્યાદા છે ત્યારે મર્યાદામાર્ગથી વિરુદ્ધ, સર્વધર્મનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ ઘટતો નથી.

આવી રીતે વિચાર કરનારના અંતઃકરણના સંશ્ચયરૂપી ગુંચવાડાને દૂર કરવા શ્રીમદ્ધર્માચરણે આ શ્લોકનું તાત્પર્ય સમજાવવા ઉપર કહેલો શ્લોક રચેલો છે.

આ શ્લોકનો ભાવાર્થ એવો છે કે અર્જુનનો પુષ્ટિપુષ્ટિમાર્ગમાં અંગીકાર થએલો નથી, પરંતુ પુષ્ટિમર્યાદામાર્ગમાં અંગીકાર થએલો છે. અહિં ભગવાનને શરણે જવાનો ઉપદેશ કરેલો છે તે પુષ્ટિમર્યાદાનો ઉપદેશ છે. સર્વધર્મનો ત્યાગ કરવો એ પુષ્ટિનો અંશ છે, અને અર્જુન ભગવાનને શરણે જવારૂપ સાધન પ્રાપ્ત કરે ત્યારે ભગવાન તેની રક્ષા કરે એ મર્યાદાનો અંશ છે. એ પ્રમાણે પુષ્ટિમર્યાદામાં પુષ્ટિ અને મર્યાદા ઉભયના અંશ હોવાથી કાંઈ વિરોધ આવતો નથી. કેવલ મર્યાદામાર્ગીય ધર્મો પુષ્ટિમર્યાદામાર્ગમાં બાધક હોવાથી તેઓનો ત્યાગ આવશ્યક છે. જેમ ચતુર્થ આશ્રમ (સંન્યાસ) ધારણ કરનારને પૂર્વના આશ્રમોના ધર્મો બાધક હોવાથી તેને તેઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, અને તેઓનો ત્યાગ કરવાથી તેને દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણ કે, તેનો અધિકાર ભિન્ન છે, તેમજ પુષ્ટિમર્યાદામાર્ગમાં કેવલમર્યાદામાર્ગના ધર્મો બાધક હોવાથી તેઓના ત્યાગ આવશ્યક છે. ચતુર્થ આશ્રમ ધારણ કરનારને પૂર્વના આશ્રમોના ધર્મો જ બાધક છે, પરંતુ તેણે ગ્રહણ કરેલ ચતુર્થ આશ્રમ ધર્મો બાધક નથી. અહિં પુષ્ટિમાર્ગમાં ધર્મમાત્ર પૂર્વ આશ્રમોના ધર્મો જેવાં અર્થાત્ બાધક છે, કારણ કે, શરણુગમન એ પુષ્ટિમાર્ગરૂપ જ છે, ધર્મ નથી. શરણુગમન એટલે રક્ષકનું અનુસંધાન. અહિં તેની સમીપમાં ‘મામ્’ ‘મને’ શબ્દ હોવાથી ‘મને શરણુ આવ’ અર્થાત્ ‘મારું રક્ષક તરીકે અનુસંધાન રાખ’ એવો અર્થ થાય છે. ભગવાનનું રક્ષક તરીકે અનુસંધાન એ પુષ્ટિમાર્ગરૂપ જ છે. આ સર્વ ભાવાર્થનું અનુસંધાન રાખી શ્રીમદ્ધર્મચરણે કહેલું છે કે તેથી અહિં આશ્વાદિસિદ્ધ ધર્મની વિહતિ થતી નથી.” ‘તેથી’ એટલે આ શ્લોકમાં ઉપર જે કારણો કહેલાં છે તે કારણોને લીધે, ‘અહિં’ એટલે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના આ

લોકમાં આશાદિનિહ્ન ધર્મની હતિ થતી નથી. અધિકાર ધ્યાનમાં લેતાં આશાદિનિહ્ન ધર્મની હતિ થતી નથી. જેમ જ્ઞાનમાર્ગમાં ગૃહ-સ્થાશ્રમનો અંત અને સંન્યાસ એ એના અવાંતર ભેદમાં પણ એક માર્ગ જાણી પોતાના અધિકારનો વિચાર કરી ધર્મોનો ત્યાગ કરે છે તોપણ ધર્મનો ક્ષતિ થતી નથી, તેમજ આદિ પશુ મર્યાદામાર્ગ અને પુષ્ટિમાર્ગના અવાંતરભેદમાં પણ ભક્તિમાર્ગ એક જ છે એમ જાણી પોતાના અધિકારનો વિચાર કરી સર્વધર્મોનો ત્યાગ કરે તોપણ અન્ય અધિકારીઓમાં તેવા ધર્મોનો અવકાશ હોવાથી ધર્મની ક્ષતિ થતી નથી.

અથવા, ‘ધર્મનો ત્યાગ કરી’ એમ કહેવા હોવાથી ધર્મની ક્ષતિ થતી નથી, કારણ કે ધર્મ આશાદિ નિહ્ન છે. ‘કર’ એવી આશા જેનો વિષય છે તેજ ધર્મ, તેવીજ રીતે આદિ પશુ ‘ત્યાગ કર’ એમ ધર્મનો ત્યાગ એજ આશાનો વિષય હોવાથી ધર્મન્યાગજ ધર્મ છે. ‘લોકમાં ધર્મોનો ઉપદેશ કરે’ એવી આશા પ્રભુની યવાથી મનુ, યાગુવલ્ક્ય વિગેરેએ જે ધર્મો કહેલા છે તેનો આદિ ‘અદિ’ શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે. જે આશાનો વિષય છે તેજ ધર્મ હોવાથી અને આદિ ધર્મત્યાગજ આશાનો વિષય હોવાથી, આદિ ધર્મ-ત્યાગજ ધર્મ છે.

અથવા પાછળ કહી તે “લોકોને ધર્મોનો ઉપદેશ કરો” આશા જેની આદિ છે તે મર્મોદિ એટલે મનુ, યાગુવલ્ક્ય વિગેરેનાં વાક્ય-તેથી નિહ્ન ધર્મની પણ આદિ કરેલા ધર્મ ત્યાગના ઉપદેશથી ક્ષતિ થતી નથી, (પાછલ કહ્યું તેમ અધિકારિભેદથી તે ધર્મોની ક્ષતિ થતી નથી) તો પછી પાછલ પ્રભુએ જે ધર્મોનો ઉપદેશ કરેલો હોય તેની ક્ષતિ તો સંભવે જ કેમ? આ પ્રમાણે ધર્મની ક્ષતિ ન થતી હોય તો પાપનો સંભવ રહેતો નહિ હોવાથી ‘પાપમાંથી મુક્ત કરીશ’

વાક્ય અર્થરહિત થાય એવી શંકા કરવી નહિ, કારણ મૂલમાં ‘સવર્ણમાન’ કહેલું છે તેનો અર્થ ‘શરણગતના ધર્મોથી ભિન્ન સર્વ ધર્મો’ એવા છે. શરણગતના ધર્મોથી ભિન્ન સર્વધર્મોનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ કરે ના છે. તેથી જ શરણગતના ધર્મો રહ્યા તેનો આધારવાથી જ પાપ થાય તે શરણગતના પાપ કહેવાય. તેનાં પાપોમાંથી તારો મોક્ષ કરીશ, અર્થાત્ પ્રસાદન્યાયથી એનાં પાપોનો તારામાં સંભવ થશે તાપણ હું તેઓમાંથી તારો મોક્ષ કરીશ, એમ અહિં ઉપદેશ છે, ‘તારાનાં પાપો ઉત્પન્ન થઈ શક્યાં છે તેમાંથી મોક્ષ કરીશ’ એવો ઉપદેશ નથી. જો અર્જુનમાં આ સમયે પાપ ન હતું તો ‘શોક ન કર’ એમ કહેવાનું કાંઈ પ્રયોજન રહેતું નથી એવી પણ શંકા કરવી નહિ, કારણ કે પુષ્ટિમાર્ગનાં સ્વરૂપનું અર્જુનને જ્ઞાન નહિ હોવાથી પોતામાં આવાં પાપોનો સંભવ થશે એમ માની લઈ તે શોક કરતો હોવાથી તેને અસ્થાસન કરવા ભગવાને એમ કહેલું છે.

જો ‘કર’ એવી આજ્ઞાનો વિષય જ ધર્મ હોય તો ‘મને એકલાને શરણ આવ’ એટલું જ કહેવું ક્રિયાત્મક હતું, કારણ કે શરણગમન જ ધર્મરૂપ થાય; તેથી ‘સર્વધર્મના પરિત્યાગ કરી’ એમ કહેવાનું કાંઈ પ્રયોજન નહતું એવી શંકા થાય તે દૂર કરવા સર્વધર્મના ત્યાગના ઉપદેશનું આ પ્રયોજન છે તે આ શ્લોકમાં કહેલું છે.

ન્યાસ એટલે સંન્યાસના આદેશ એટલે ઉપદેશમાં સર્વત્ર વૈરાગ્યને અધિકાર કહેલો છે. ‘જો દિવસે જ વિરાગ થાય તે દિવસે જ પ્રવ્રજન કરવું’ “જ્યાં સુધી વૈરાગ્ય થાય નહિ ત્યાંસુધી કમો કરવા” વિગેરે સ્થલે જ્યાં ધર્મત્યાગ કરવાનાં વચનો કહેલાં છે ત્યાં વૈરાગ્યને જ અધિકાર કહેલો છે, અર્થાત્ જ્યારે વૈરાગ્યરૂપી અધિકાર

પ્રાપ્ત થાય ત્યારે કર્મત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ કરેલો છે તેવી જ રીતે જ્યારે “ ઐહિક તથા પારલૌકિક સાધનો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે અને સાગી રીતે સંપાદન કરી શકાય ” તેવાં નથી તેમજ પેતાના પ્રપ્ત પદાર્થને પ્રાપ્ત કરાવવા સમર્થ નથી ” એવું જ્ઞાન થવાથી જોમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય, અને ભગવાન કર્તુમ્ અકર્તુમ્ અને અન્યથા કર્તુમ્ સમર્થ છે એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ ભગવાનને શરણુ જવાય. તેથી ભગવાનને શરણુ જવું એ પણ વૈરાગ્યના સંબંધમાં સંન્યાસ જેવું જ છે; અર્થાત્ જેમ સંસારમાં વૈરાગ્ય થવાથી સંન્યાસ લેવાય છે, તેમજ ઐહિક તથા પારલૌકિક સાધનોમાં વૈરાગ્ય થવાથી તથા પ્રભુ સર્વસમર્થ છે એવું જ્ઞાન થવાથી ભગવચ્છરણુ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી એવી રીતે ઐહિક તથા પારલૌકિક સાધનામાં વૈરાગ્ય થવા વિના ભગવચ્છરણુ પ્રાપ્ત થતું નથી. જેમ સંન્યાસ ધારણુ કર્યા પછી પાછલા આશ્રમોના ધર્મ તજવા બેઠાએ તેવી જ રીતે ભગવચ્છરણુ પ્રાપ્ત થવા પછી ઐહિક, પારલૌકિક સાધનોનો ત્યાગ કરવો જામી. સંન્યાસી પૂર્વેશ્રમોના ધર્મોનો ત્યાગ કરે તેમાં ધર્મોની ક્ષતિ થતી નથી, તેમજ ભગવચ્છરણુ પ્રાપ્ત થવા પછી ઐહિક પારલૌકિક સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ કરવાથી ધર્મની ક્ષતિ થતી નથી. આથી ઐહિક, પારલૌકિક આદિ સર્વ ધર્મો ભગવદ્ભક્તના પરધર્મ છે એમ સૂચવેલું છે.

ઉપર ઐહિક પારલૌકિક સાધનોમાં વૈરાગ્ય થતાં ભગવચ્છરણુ પ્રાપ્ત થાય એમ કહ્યું, પરંતુ અણુને ઐહિક પારલૌકિક સાધનોનો ત્યાગ કરેલો નહોતો; તો પછી તેને આવો ઉપદેશ કરવાનું શું પ્રયોજન એમ શંકા થાય તે દૂર કરવા કહે છે કે સર્વધર્મોના ત્યાગના વચનથી અકિંચન અધિકાર કહેલો છે. જેઓની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ માત્ર ભગવાનને જ અધીન છે અર્થાત્ તેઓ જે કાંઈ કરે છે તે

ભગવાન જ કરતા હોવાથી ભગવાનની કૃતિથી અન્ય જેઓને કિંચન (કાંઈ) છે જ નહિ તે અકિંચન. આવા અકિંચનોને જ ભગવાનને શરણ જવાનો અધિકાર છે એમ દર્શાવવા આ શ્લોકમાં સર્વધર્મ-યાગ-રૂપ અકિંચનપણું જ કહેલું છે આવો અકિંચનપણનો અધિકાર કર્તૃત્વના અભિમાનનો ત્યાગ થવાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાંસુધી 'કર્તૃત્વનું' અભિમાન હોય ત્યાં સુધી અકિંચનત્વ પ્રાપ્ત થાય જ નહિ. કર્તૃત્વનાં અભિમાનનો ત્યાગ એ પ્રકારે થાય છે (૧) માંખ્યરીતિયી “હું કાંઈ કરતો નથી” એવું અનુસંધાન રાખવાથી જુઓ અધ્યાય ૫ શ્લો. ૮-૧૦. (૨) “એકના શાસ્ત્ર છે, દ્વિતીય શાસ્ત્ર નથી; હૃદયમાંજ રહેલો શાસ્ત્ર પુરૂષ શાસન કરે છે. તેણે યોજ્યો હું પ્રણવાદિનો બોધ જેમ તે યોજે છે તેમ કરું છું” એમ ભગવાનજ કર્તા છે એવું અનુસંધાન રાખવાથી. “ધૃત્વર સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં રહે છે.” અધ્યાય ૧૮ શ્લોક ૬૧ સ્થલે આ દ્વિતીય પ્રકાર કહેલો હોવાથી તેજ અર્થ પણુ ઇષ્ટ છે. તેથી ભગવાનજ સર્વ કરે છે, અને ભગવાન જેવી પ્રેરણા કરે તેવુંજ આપણાથી થાય છે એવું અનુસંધાન રાખનાર અકિંચન છે. અર્જુનમાં આવો અધિકાર છે. કારણકે જેમ ભગવાનની પ્રેરણાથી તે યુદ્ધ કરે છે તેમજ ભગવાનની આજ્ઞાથીજ રાજ્યભોગ તથા રાજ્યનો ત્યાગ પણ કરે છે. તેથી કાંઈ દોષ રહેતો નથી.

પરંતુ ભગવદીયની ભગવાન સિવાય અન્યત્ર પ્રવૃત્તિ સ્વતઃ યાયજ નહિ, અને કદાચ થાય તોપણુ ત્રૈવર્ગિકના સાધન ભગવત્પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધ કરાવનાર હોવાથી તેને ઇષ્ટદ્વજ અર્થાત્ પ્રભુપ્રાપ્તિ તેમનાથી થઈ શકે તેમ નહિ હોવાથી તે યોગાની મેળેજ તેવાં સાધનોથી નિવૃત્ત થશે તો પછી સર્વધર્મનો ત્યાગ કરવાના ઉપદેશનું શું

પ્રયોજન છે એવી શંકા થાય તે દૂર કરવા ખીજે હેતુ કહે છે. સર્વધર્મના ત્યાગના વચનથી “કાર્પણ્ય અંગ કહેલું છે.” સર્વધર્મનો ત્યાગ કરવાથી પોતે સર્વસાધન રહિત છે એવું અનુસંધાન રહેવાથી પોતાની અંદર દીનત્વ સ્ફુરે છે, એવું અનુસંધાન ન રહે તો દીનત્વ સ્ફુરે નહિ. કાર્પણ્ય એટલે દીનત્વ. દીનત્વ એટલે બલહીનતા અથવા શક્તિહીનતા. આ દીનત્વ શરણાગતિનું અંગ છે. દૈન્ય અર્જુનમાં છે, કારણકે કાર્પણ્ય દોષથી બગડેલા સ્વભાવવાળે. હું” (અધ્યાય ૨-૧૭.) એમ તેણે કહેલું છે, પરંતુ તે વ્યભિચારિ ભાવવાળું હોવાથી ભગવદ્શરણાગતિનું અંગ થઇ શકે નહિ કારણકે વ્યભિચારિભાવવાળું દૈન્ય સદા રહેતું નથી. જ્યારે દૈન્યનો અભાવ હોય ત્યારે અભિમાન આવવાથી શરણાગતિનો ભગ થાય. તેથી સ્થિરભાવવાળું દૈન્ય શરણાગતિનું અંગ છે. સર્વધર્મનો ત્યાગ કરવાના ઉપદેશથી અહિં એવી દીનતાજ કહેલી છે. ‘હે કૌતેય ! સદોષ પણ સવજ કર્મનો ત્યાગ ન કરવો’ (અધ્યાય ૧૮ ૪૮) સ્થિતે અત્યાજ્ય કહેલાં કર્મનો પણ ત્યાગ કરવો એમ અહિં ઉપદેશ કરેલો છે. સર્વધર્મના ત્યાગથી હું સર્વસાધન રહિત છું એવું ભાન થવાથી દીનતા સ્ફુરે છે. આ દીનતા ભગવદ્શરણ પ્રાપ્તિનું અંગ છે. તેથી સર્વધર્મના ત્યાગનો ઉપદેશ પ્રયોજનરહિત નથી. અધ્યાય ૧૮. ૬ માં કહેલા લોકસંગ્રહના ન્યાયથી કર્મ કરવાનાં હોવાથી પાછળ કહ્યા પ્રમાણે ધર્મની વિહતિ થતી નથી એ સ્પષ્ટ છે.

‘કાર્પણ્ય’ શબ્દનો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અર્થ કરવાથી સર્વધર્મનો મનથીજ ત્યાગ કરવો જોઇએ એમ પ્રાપ્ત થવાથી દીનતા ઉત્પન્ન કરનાર બહિરત્યાગ (બહારથી ત્યાગ, અર્થાત્ કેવલ મનથી નહિ, પરંતુ સર્વથા ત્યાગ) નહિ હોવાથી દીનતાની સિદ્ધિ થાય નહિ, અને

બાલ ત્યાગ પણ શરણાગતિ માટે પાવશ્યક છે એમ માનીએ તો અર્જુનમાં તેવો ત્યાગ નહિ હોવાથી પ્રત્યક્ષતો વિરોધ થાય છે આ કારણથી ‘કાર્પણ્ય’નો ઉપર કહેલો અર્થ રચીકર ન જણાવાથી ખીજો અર્થ કહે છે. “અનાસોચિતતા વાચના કરનાર કૃપણ છે” વાક્ય પ્રમાણે ભગવાનની અને પોતાની સ્થિતિનો વિચાર કર્યા વિના ભગવાનની શરણાગતિની ઇચ્છા કરનાર કૃપણ છે. “અભિ, શ્રુતિઓ વિગેરેને પણ જેના ચરણની રેણુ પ્રાપ્ત થવા કઠિન છે એવા ઇશ્વર ક્યાં અને હું તુચ્છ જીવ ક્યાં?” એમ ભગવાનના અને પોતાના ધર્મોનું ચિંતન કરે તો પોતાને ભગવાનનું શરણ પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ પણ રહે નહિ. તેથી સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ કરી અર્થાત્ પોતાના જીવના હલકા ધર્મો અને ભગવાનનું નિરવધિ માહાત્મ્ય વિગેરે ધર્મોનો ત્યાગ કરી એટલે વિચાર કર્યા વિના ભગવાનને શરણે જવું. આમ કરવામાં પાપની સંભાવના રહેતી નહિ હોવાથી ‘હું તને સર્વ પાપોમાંથી મુક્ત કરીશ’ વાક્ય નિરર્થક થશે એવી શંકા કરવી નહિ, કારણકે આહિં ભગવતપ્રાપ્તિમાં જે જે પ્રતિબંધ કરનાર છે તેને ‘પાપ’ કહેલાં છે. આધિભૈતિક આદિ ઘણા પદાર્થો ભગવતપ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધ કરાવનાર છે તે સર્વમાંથી હું તને મુક્ત કરીશ અર્થાત્ ભગવતપ્રાપ્તિના પ્રતિબંધક સર્વ દૂર કરીશ એવો અર્થ છે.

પણ સંસારથી ભય પામેલા આત્મ જીવને ભગવાનના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન શરણાગતિમાં પ્રતિબંધક થાય નહિ, કારણકે ભગવાનમાં દીનબંધુત્વ વિગેરે ધર્મો છે; પરંતુ શરણાગતિનું સાધકજ થાય એમ હોવાથી ઉપર કહેલું. પ્રયોજન રચીકર નહિ જણાવાથી અન્ય પ્રયોજન કહે છે. સર્વધર્મના ત્યાગના વચનથી મારાથી એટલે શ્રીકૃષ્ણચંદ્રથી અન્યના ભજનનો નિરાસ કરેલો છે; કારણકે ભગવાનને પરિ-

અમ આપવો ભક્તને ઉચિત નથી. તેથી પોતાથી જે કાર્ય થઈ શકે તેવું હોય તેમાં ભગવાનને નિરર્થક પસ્ત્રિય નહિ કરતાં હરકોઈ અન્ય દેવની આગમના કરી તેવું કાર્ય સૌથી ભેવું અને માત્ર બહુ મહત્ત્વવાળું અશક્ય કાર્ય હોય તે સિદ્ધ કરવા માટેજ હરિનું શરણ કરવું એવી શકા થાય તે દૂર કરવા અર્ધિં સર્વધર્મના ત્યાગનો ઉપદેશ કરેલો છે. ભગવદ્ધર્મથી મિત્ર, પ્રવૃત્તિરૂપ મિત્ર બિન્ન દેવતાઓનાં ભજનરૂપ સર્વધર્મોનો ત્યાગ કરવો અને સદેવાઈથી મિદ્ધ થાય તેવા તથા અનિશ્ચય અશક્ય હોય તેવા સર્વ અર્થમાં હરિનુંજ શરણ રાખવું. જો આ પ્રમાણે થાય નહિ તો ભગવાન સર્વતઃ રક્ષક છે એમ સ્ફુરે નહિ, અને ભગવચ્છરણ પણ મિદ્ધ થાયજ નહિ. તેથી ભગવાનનુંજ ભજન કરવું, અને અન્ય દેવતાઓની અપેક્ષા રાખવી નહિ. તેથીજ કહેલું છે કે “જ્યાંસુધી અન્યાશ્રય હોય ત્યાંસુધી અનન્યજનવત્સલ ભગવાન પણ તે જીવને દયાથી જૂએ નહિ.” તેથી અન્યાશ્રય સર્વથા ન કરવો. ભજનનો ત્યાગ થાય તે કરતાં પણ અન્યાશ્રયદોષ વધારે પ્રમલ્લ હોવાથી, અન્યાશ્રયની સંભાવના રહેતી હોય તો ભજન પણ તજવું; પરંતુ અન્યાશ્રય કદાપિ નજ કરવો.

પાપ દૂર કરવા માટેજ જો ભગવાનને શરણ જવાનો ઉપદેશ કરેલો હોય તો તે યોગ કહેવાય નહિ, કારણકે પાપની તો પ્રાયશ્ચિત્ત વગરેથી પણ નિવૃત્તિ થઈ શકે છે એવી શકા થાય તે માટે કહે છે કે માત્ર કોઈ વાર દુઃસાધ્ય ઇચ્છા થાય તે તથા તેની ઇચ્છા પાર પાડવાના ઉદ્યમનું ઉપશમન કરવા સર્વધર્મનો ત્યાગ કરી ભગવાનને શરણે જવાનો ઉપદેશ કરેલો છે. વસ્તુતઃ ભગવાન અંગીતર કરે ત્યાર પછી પાપની સંભાવના રહેતીજ નથી, પાપનો સંભવ હોય તોપણ તે પ્રાચીન પ્રારબ્ધના હોવાં જોઈએ અને તેનો નિરાસ

પ્રાયશ્ચિત વિગેરેથી થઈ શકે નહિ પરંતુ ભગવાનથીજ થાય આમ હોવાથી “જે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરે તે બ્રહ્મકત્યાને તરે છે” વિગેરે શ્રુતિઓનો વિષયજ્ઞ મિન્ન છે, કારણ કે આ શ્રુતિઓ માત્ર મર્યાદા-માર્ગીય છે. તેથી ભગવદ્ધરણ થયા પછી જે પાપનો સંભવ હોય તે પાપની અશ્વમેધ વિગેરે પ્રાયશ્ચિત્તથી નિવૃત્તિ થતી નથી. તેથી અશ્વમેધ વિગેરે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની ઇચ્છા અને અશ્વમેધ વિગેરે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાના ઉદ્ધમને શાંત કરવા અહિં સર્વધર્મનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ કરેલો છે. માત્ર ભગવાનને શરણુ જવાથીજ ભગવાન સર્વપાપ દૂર કરે છે. આવી રીતે અહ્ય પ્રયાસ કરનારને પણ ભગવાન મોટું દાન કરે છે એ ભગવાનનું મહત્ત્વ અશ્વર્ય છે. અહિં ભગવાનને શરણુ જવાનો ઉપદેશ કરેલો છે તેનું કારણ એવું છે જે આવા ભગવદીપના દોષાની પ્રાયશ્ચિત્ત વિગેરેથી નિવૃત્તિ થતી નહિ હોવાથી આ પુષ્ટિમાર્ગમાં જો તેમનો પ્રવેશ ન થાય તો તે દોષોની કદાપિ નિવૃત્તિ થાયજ નહિ. તેથી ભગવાન તેઓને સર્વપાપમાંથી મુક્ત કરે છેજ. સર્વપાપમાંથી મુક્તિનું ભગવાન દાનજ કરે છે. માત્ર કથન કરતા નથી, પરંતુ દાનજ કરે છે.

જો ભગવાન આવી રીતે સર્વપાપમાંથી મુક્તિનું દાનજ કરતા હોય તો પાછળ કહ્યું તેમ પ્રાયશ્ચિત્તની ઇચ્છા તથા ઉદ્ધમ શરણુ પ્રાપ્ત કરેલ ભક્તમાં સંભવતાજ નહિ હોવાથી એવી ઇચ્છા અને ઉદ્ધમ શાંત કરવા સર્વધર્મના ત્યાગનો ઉપદેશ કરેલો છે એમ કહેવું ઉચિત નહતું એવી શંકા પણ કરવી નહિ, કારણ કે “પાક્ષિક દોષનો પણ પરિહાર કરવો જોઈએ” એ ન્યાયથી દોષનો પરિહાર કરવાજ એમ કહેલુંજ છે એમ દર્શાવવા લાં “કવચિત્” ‘કાષ્ઠકાષ્ઠવાર’ શબ્દ યોજેલો છે. એવી ઇચ્છા અને ઉદ્ધમનો સંભવ જ નથી, પરંતુ કદચિત્ત તેઓ સંભવે તોપણ તે શાંત કરવા એ પ્રમાણે ઉપદેશ કરેલા છે.

એવી રીતે સર્વધર્મનો ત્યાગ આવશ્યક હોય તોપણ લોકસંગ્રહ માટે ધર્મ ક્યાં વિના અન્ય ગતી નથી એવી શંકા થાય તે દૂર કરવા કહે છે કે, “અન્ય સંમેલન થાય તો બ્રહ્માત્મન્યાય કહેલો છે.” આ ન્યાય હનુમાનમાં પ્રસિદ્ધ છે. હનુમાનને રાવણે બ્રહ્માત્મથી બાંધ્યા ત્યારે બાંધાઈ ગયા. પરંતુ વખતે બ્રહ્માત્મમાંથી છૂટી જાય એમ વિચારી રાવણે બ્રહ્માત્મ સાથે લોહાની સાંકળો બાંધી એટલે બ્રહ્માત્મનો પ્રભાવ જતો રહેવાથી સાંકળો તોડી હનુમાન છૂટા થઈ ગયા. આવી જ રીતે ભગવચ્છરણ સિદ્ધ થયા પછી ભગવાનમાં જ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોવો જોઈએ. અન્ય ધર્મનો લેશ પણ સંબંધ થાય તો ભગવચ્છરણ જતું રહે, તેથી ભગવચ્છરણ સાચવવા માટે જ અન્ય સર્વ ધર્મનાં લાગતી અત્યંત આવશ્યકતા છે. તેથી જ આ શ્લોકમાં “મને ‘એકલાને’ શરણ આવ” એમ કહેલું છે. ‘એકલાને’ શબ્દ યોજવાનું આજ પ્રયોજન છે. નહિ તો ‘મને શરણ આવ’ એમ કહેવાથી જ ભગવચ્છરણ સિદ્ધ થતું હોવાથી ‘એકલાને’ શબ્દ યોજવાનું કાંઈ પ્રયોજન નહતું.

‘ન્યાસાદેશ’ ગ્રંથનો ઉપર અર્થ કર્યો તે પણ માત્ર ઉપર ઉપરનો જ અર્થ છે. વસ્તુતઃ તેનું તાત્પર્ય જુદું જ છે. આ ગ્રંથનું તાત્પર્ય સર્વાત્મભાવ જ છે. ધર્મત્યાગના ઉપદેશથી ધર્મની વિહતિ થતી નથી, કારણ કે અહિં સર્વધર્મના લાગતી પુષ્ટિભક્તિનો અધિકાર કહેલો છે, ન્યાસ એટલે ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ માત્ર ગોપીઓમાં જ હતો એમ સંન્યાસ પ્રકરણમાં શ્રીમદ્વાચાર્યશરણે નિરૂપણ કરેલું છે, એ ન્યાસ એટલે સંન્યાસનો અનુવાદ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં છે. “સર્વ વિષયોનો ત્યાગ કરી આપના પાદમૂલનો (અમે) આશ્રય કરેલો છે” “આપના સુંદર પદથી થતી મૂર્છાથી મોહ પામેલી

ત્રેલોક્યમૌભગ આ રૂપ જોઇ ત્રણ લોકમાં કંઈ સ્ત્રી આચરિતથી ચલિત ન થાય ” “અમો કિંકરીઓના તપન સ્તન અને શિર ઉપર આપનું કરકમળ મૂકો. ” શ્રીમદ્ ભાગવત. અધ્યાય ૨૬. સ્લોક ૩૧, ૪૦, ૪૧. વિગેરે સ્થલે આ ન્યાસનું નિરૂપણ કરેલું છે, અહિં પ્રથમ વાક્યમાં લૌકિકનો અને દ્વિતીયમાં વૈદિકનો ત્યાગ કહેવા છે, અને તૃતીય વાક્યમાં ‘કિંકરીઓ’ શબ્દ આ પ્રમાણે લૌકિક તથા વૈદિક સર્વધર્મના ત્યાગનો હેતુ કહે છે, કારણ કે કિંકરીત્વ હોય ત્યાં લૌકિક, અથવા વૈદિક ધર્મ રહી શકતા નથી. તેથી જ ગોપીગીતમાં ગોપીઓ “ પતિ, પુત્ર, કુટુંબ, ભાઈ, બંધુઓનું કલ્હન કરી અમે આપની સમીપ આવી છીએ. ” શ્રીમદ્ ભાગવત. ૨૮, ૧૬. એમ કહે છે અને ભગવાન પણ “ મારે માટે જેમણે લોક વેદ તથા સ્વકીયનો ત્યાગ કહેલો છે ” શ્રીમદ્ ભાગવત ૨૬. ૨૧. એમ ગોપીઓ માટે કહે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી લૌકિક વૈદિક સર્વનો ત્યાગ પ્રથમથી જ ગોપીઓમાં સિદ્ધ છે, અહિં પણ તેનો જ ઉપદેશ કરેલો છે. સર્વધર્મોનો ત્યાગ કરી મને ધર્મિને શરણ આવ. કર્મમાર્ગ, જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિ માર્ગે સર્વ મોક્ષ સિદ્ધ કરનાર હોવાથી ભગવદ્ધર્મમાં જ તેમનું પાવવસાન થાય છે, પરંતુ ધર્મી સુની પડોંચી શકતા નથી, કારણ કે આ ત્રણે માર્ગમાં વિવિધ હોય તેજ કરવાનો ઉપદેશ કરેલો છે. તેથી ભગવદ્ધર્મરૂપ ભગવદ્દાસને આ ત્રણે માર્ગ અધીન છે, પરંતુ મર્વાત્મભાવ માત્ર ભગવાનને જ પરાયણ છે. ધર્મિ ભગવાનને જ પરાયણ સર્વાત્મભાવનો જ અહિં ઉપદેશ કરેલો છે. કર્મમાર્ગ આત્મ ભગવદ્ધર્મપરાયણ સર્વધર્મોનો ત્યાગ કરી ધર્મિને મને જ શરણ આવ. અહિં જે સર્વાત્મભાવનો ઉપદેશ કરેલો છે જે વામદેવ જેવો સર્વાત્મભાવ નથી. પરંતુ ભક્તનો સર્વાત્મભાવ છે “ તેજ નીચે છે ”

વિગેરે શ્રુતિમાં વામદેવતા સર્વાત્મભાવનું નિરૂપણ કરેલું છે તેવું આ સર્વાત્મભાવનું રૂપ હોવા છતાં આમાં ભગવદ્રસ હોવાથી આ સર્વાત્મ ભાવ ઉત્તમ છે. આમાં ધર્મિ ભગવીનની આકાંક્ષા બહુ ઉત્કટ રહેતી હોવાથી આ સર્વાત્મભાવનું ધર્મિ ભગવાનમાં જ પર્યવસાન પણ થાય છે, ‘અકિંચનત્વ’ આ સર્વાત્મભાવનો અધિકાર દર્શાવે છે. ગોપીઓમાં અકિંચનત્વ હતું. તેઓએ ભગવાનને માટે સર્વ કામના-ઓનો ત્યાગ કરેલો હતો. શ્રીમદ્ભાગવત ૨૬-૩૦, અને ભગવાન અન્તર્હિત હતા ત્યારે તેમનામાં જ મન રાખી તેમના સંબંધી જ આલાપ કરી તેમના જ ગુણોનું ગાન કરી રહ્યા હતા અને પોતાના મનનું સ્મરણ પણ થયું નહતું, શ્રીમદ્ ભાગવત ૩૭, ૪૩. ભગવાન અન્તર્હિત થયા. ત્યારે પણ સવારમાં તો પુનઃ તેમનાં દર્શન થવાનાં જ હતાં તોપણ એક ક્ષણનો પણ વિલંબ તેઓ સહી શકે તેમ નહિ હોવાથી ભગવાનને શોધવા અનેક પ્રયત્ન કર્યા. ભગવાનનો વિયોગ એક ક્ષણ પણ સહન કરી શકે નહિ તેવા અકિંચન હોવાથી તેઓએ ભગવાનના અન્વેષણ માટે પોતાના વિવેક બંધ વિગેરે સર્વનો ત્યાગ કર્યો હતો. સર્વાત્મભાવવાળાઓને આવો ત્યાગ સહજ જ છે, તેના ઉપદેશની તેઓને આવશ્યકતા નથી તેથી ત્યાગ કરાવનાર અકિંચનત્વને આવા સર્વાત્મભાવનો અધિકાર જ કહેલો છે. અકિંચનત્વ સર્વાત્મભાવનો અધિકાર હોવાથી સર્વાત્મ ભાવની પ્રાપ્ત થયાં પહેલાં અકિંચનત્વ અને ત્યાગ હોવાં જ જોઈએ.

ભગવાન તિરોહિત થવાથી ગોપિકાઓને પણ ક્લેશ થયો હતો. તો પછી તેમનો સર્વાત્મભાવ ઉત્તમ કેમ ગણાય એવી શંકા થાય તે દૂર કરવા “કાર્પણ્ય અંગ કહેલું છે” એમ કહે છે. ગોપિકાઓએ

ભગવાનને શોધવા અનેક પ્રયાસ કર્યા તે સર્વ વિકૃત્ત યતાં ભગવાનમાં દર્શનની ઇચ્છાવાળી ગોપીઓ સારી રીતે રહી, શ્રીમદ્ ભાગવત ૨૯. ૧. અહિં તેમનાં દૈન્યનું નિરૂપણ કરેલું છે. આ દૈન્ય એજ તેમનું કાર્પણ્ય. આ સર્વાત્મભાવનું અંગ છે. ગોપીઓને કલેશ થયો નથી, પરંતુ તેઓના દૈન્યનો આવિર્ભાવ થયો છે.

કદાચ ગોપીઓને અહિં કલેશ થયો હતો એમ માનો તોપણ એથીજ ભગવાનનો આવિર્ભાવ તરત જ થયેલો હોવાથી તેનાથી કોઇ પ્રકારની ન્યુનતા થતી નથી. આજ અર્થ દર્શાવવા “ મારાથી અન્યના ભજનની અપેક્ષા દૂર કરેલી છે ” એમ કહે છે. “ જેમ હું ભજન કરું છું તેમ સ્વામી પણ માફ ભજન કરે ” એવી અપેક્ષા દૂર કરેલી છે. ભગવાન પોતાનું ભજન કરતા ન હોવાથી જે કલેશ અથવા દૈન્ય થાય તે પુરુષાર્થરૂપ જ હોવાથી ભગવાન પોતાનું ભજન કરે એવી અપેક્ષા રહેતી નથી; કારણ કે ભગવાન વ્યક્ત રીતે ભક્તને ભજતા ન હોય તોપણ પરોક્ષ રીતે ભજન કરે છે જ, કારણ કે ભક્તનું ધ્યાન પોતામાં નિરંતર રહે તે માટે જ ભજન કરનાર ભક્તનું ભગવાન ભજન કરતા નથી. શ્રીમદ્ભાગવત ૨૯. ૨૦-૨૧. વસ્તુતઃ ભગવાન નિત્ય ભક્તોનું ભજન કરે છે એમ “ જે મને જેવી રીતે ભજે છે તેને હું તેવી જ રીતે ભજું છું ” શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ૪. ૧૧. એ ભગવાનની પ્રતિજ્ઞાથી જ સિદ્ધ થાય છે.

આવા ઉત્તમ સર્વાત્મભાવની સિદ્ધિ સાધનાથી યદ્યપ્ત થતી નથી. તેથી સર્વધર્મનો ત્યાગ કરવાના ઉપદેશથી આ સર્વાત્મભાવ સાધનાથી સિદ્ધિ કરવાની ઇચ્છા તથા તેમ સિદ્ધ કરવાના ઉદ્દેશનો મિરાસ કરેલો છે. સાક્ષાત્ ભગવત્સ્વરૂપના સંબંધવાળી ગોપીઓને ભગવત્સ્વ-

રૂપથી જ સર્વાત્મભાવ સિદ્ધ થયો તોપણ આધુનિક ભક્તોમંત્રણનોથી જ તેનો સિદ્ધિ થાય એવી શંકા દૂર કરવા “કવચિત્” શબ્દ યોજ્યો છે. તેથી આધુનિક ભક્તોને પણ ભગવાન સર્વાત્મભાવનું દાન કરે તો જ તે સિદ્ધ થાય, પરંતુ કાટિ ઉપાયોથી પણ અન્યથા તેની સિદ્ધિ થાય જ નહિ.

આવા સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તને ભગવાનથી અન્ય કોઈ સાથે સંબંધ હોય જ નહિ એમ દર્શાવવા “અન્યના સંમેલનમાં પ્રહ્લાદન્યાય કહેલો છે” એમ કહે છે. આવા સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તને અન્યનો સંબંધ હોય જ નહિ. જમલોદાની સાંકળોનો સંબંધ થવાથી પ્રહ્લાદ દૂર થયું તેમ આ સર્વાત્મભાવ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે અન્યનો સંબંધ રહેતો નથી. તેથી “સ્ત્રીઓને પતિની સેવા પરમ ધર્મ છે” વિગેરે ભગવાનની આજ્ઞાથી સિદ્ધ થતો ધર્મ પણ આવા ભક્તનો ધર્મ નથી કારણ કે ભગવાનની આજ્ઞાથી સિદ્ધ થતા ધર્મ પણ મર્યાદા માર્ગના જ ધર્મ છે, અને સર્વધર્મનો ત્યાગ જ પુણિમાર્ગમાં ઇષ્ટ છે.

અર્જુનમાં આવો સર્વાત્મભાવ નહિ હોવાથી આ ઉપદેશનો એવો અર્થ છે એમ કેમ જણાય એવી શંકા કરવી નહિ; કારણ કે ભગવાન શાસ્ત્રાર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે તેમાં જેનો જેવો અધિકાર હોય તેને તેવો બોધ થાય છે; અહિં સર્વાત્મભાવનો પ્રદેશ કરેલો છે, એ અર્થ લેતાં ભગવાનથી અન્ય સર્વ ભગવદ્ભાવમાં પ્રતિબંધક હોવાથી ભક્તને અનિષ્ટ છે અને તેથી પાપરૂપ જ છે. આવા ભગવદ્ભાવમાં પ્રતિબંધ કરનાર સર્વ અનિષ્ટ પાપોમાંથી હું તને મુક્ત કરીશ એમ ભગવાન પોતે કહે છે. તેથી અર્જુનમાં પણ આવો ભાવ

અને એ જ્ઞાનનાં પ્રતિજ્ઞાનો નિરાસ પણ ભગવાને જ કરેલા છે એમ આ દ્વિતીયાર્ધથી સ્પષ્ટ થાય છે.

અથવા અર્જુનમાં પણ આવો સર્વાત્માભાવ થવાનો હોવાથીજ ભગવાને એવો ઉપદેશ કરેલો છે. જો એમ ન હોય તો ભગવાન આ પહેલાંના શ્લોકમાં ‘મને જ પ્રાપ્ત કરીશ’ એમ ન કહેત. અહિં ‘મને જ’ એમ ‘જ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો હોવાથી અર્જુનમાં પણ આવો ભાવ થનાર છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે, કારણ કે એમ ન હોય તો ‘મને પ્રાપ્ત કરીશ’ એમ કહેવાથી જ ભગવત્સાધુજ્ય સિદ્ધ થતું હોવાથી ‘જ’ શબ્દ નિરર્થક થાય. તેથી ‘જ’ શબ્દનો અહિં પ્રયોગ હોવાથી સર્વાત્મભાવના વિષય ધર્મિ મને જ તું પ્રાપ્ત કરીશ એવો અર્થ થાય છે તેથી આ પાછળના શ્લોકમાં આવો સર્વાત્મભાવ પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધન કહી પછી આ શ્લોકમાં સર્વાત્મભાવનું જ નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી જ ‘મને એકલાને જ શરણે આવ’ માં ‘આવ’ એમ મધ્યમ પુરૂષનો પ્રયોગ કરેલો છે. તેથી જ રીતે “હું ‘તને’ સર્વ પાપોમાંથી મુક્ત કરીશ” માં પણ ‘તને’ એમ મધ્યમ પુરૂષનો પ્રયોગ કરેલો છે. આ પ્રમાણે ભગવાનના વાક્યોથી અર્જુનને સર્વાત્મભાવનું જ્ઞાન થવાથી મોક્ષથી પણ અધિક પરમપુરૂષાર્થરૂપ સર્વાત્મભાવની પોતાને પ્રાપ્તિ થએલી નહિ હોવાથી તથા આવા ભાવની પ્રાપ્તિમાં ભગવાનથી અન્ય સર્વ પ્રતિજ્ઞા કરનાર છે એવું જ્ઞાન મળતાં તેને શોક થતો હોવાથી આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી ભગવાન અર્જુનને આશ્વાસન કરે છે. ‘અર્જુનમાં આવો ભાવ થયો હોત તો જણાત’ એવી પણ શંકા કરવી નહિ, કારણ કે જોનામાં આ ભાવ હોય તે તેને પ્રસિદ્ધ કરતા નથી, “અતપસ્વીને તથા અભક્તને તારે આ કદાપિ કહેવું નહિ” એમ ભગવાને પણ તેને

આગલા શ્લોકમાં (૬૭) આજ્ઞા કરેલી છે. તેથી આ ભાવની પ્રસિદ્ધિ કરવાની નહિ હોવાથી અને માત્ર પોતાના હૃદયમાં જ નિગૂઢ રાખવાનો હોવાથી અર્જુનમાં આવો ભાવ જણાએલ નહિ હોવાથી અહિં તેવો ઉપદેશ કરેલો નથી એવી શંકા કરવી નહિ. વળી અર્જુનમાં આવો ભાવ હતો એમ તેના વચનો ઉપરથી જણાય છે, કારણ કે આ ઉપદેશ પછી તરતજ ‘હું આપના વચન પ્રમાણે ચાલીશ’ (શ્લોક ૭૩) એમ અર્જુન પોતાનું ભગવદીયપણું દર્શાવે છે. અહિં અર્જુન ‘શત્રુઓને મારીશ,’ ‘રાજ્ય ભોગવીશ’ એવું કંઈ કહેતો નથી, પરંતુ “આપના વચન પ્રમાણે ચાલીશ” એમજ કહે છે.

વળી આવો સર્વાત્મભાવ જેનામાં હોય તેજ અતિશય ઉદાર હોવાથી તેનામાં જ ભગવાનથી અન્ય સર્વ વિષે અતિતુચ્છપણાની શુદ્ધિ હોય છે. આ કારણથી પણ અર્જુનમાં સર્વાત્મભાવ હતો એમ જણાય છે. અર્જુન સ્વતઃ વેદવાક્યનો વિચાર કરી ગુરૂ વિગેરે ॥ હત્યા કરવાથી વિમુખ થયો હતો, અને ત્યારપછી તેથી વિરુદ્ધ ભગવાનનાં વાક્યો તેણે સાંભળ્યાં. જો અર્જુનમાં આ સર્વાત્મભાવ ન હોત તો વેદ વાક્ય અને ભગવદ્વાક્ય ઉભય ભગવાનનાં જ વચનો હોવાથી સમાન બલવાળા હોવાથી તેને સંશય જ થાત, પરંતુ તેની નિઃસંદિગ્ધ પ્રવૃત્તિ થાત જ નહિ. પરંતુ તેનામાં સર્વાત્મભાવ હોવાથી ‘ધર્મી ભગવાન જ્યારે હૃદયમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે ધર્મ માર્ગ દુર્બલ છે.’ એવું તેને જ્ઞાન થવાથી જ ‘મારો સંદેહ દૂર થયો છે.’ (શ્લોક ૭૩) એમ તે કહે છે. તેથી જ “નારાયણ પરાયણ લોકો ક્રોધથી કરતા નથી” વિગેરે શિવજીનાં વચન પણ છે. જો અર્જુને રાજ્ય વિગેરે સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે જ ગુરૂ વિગેરેને હણ્યા હોત તો એ મોહનું જ કાય

ગણાત. એમ હોત તો મારો મોહ દૂર થયો' (શ્લોક ૭૩) એમ તે કહેત નહિ.

અથવા સર્વાત્મભાવવાળાઓની વાર્તાનું શ્રવણ થવાથી અને તે ભાવ મોક્ષથી પણ અધિક પરમ પુરુષાર્થરૂપ છે એવું જ્ઞાન થવાથી સર્વાત્મભાવ પ્રાપ્ત કરવા માટે ભગવાનનું ભજન કરવા છતાં પણ તેની પ્રાપ્તિ નહિ થવાથી અને તે ભાવ પ્રાપ્ત કરવાની અવશ્ય અપેક્ષા હોવાથી તે પ્રાપ્ત કરવાની જ્યારે અતિશય આર્તિ થાય, અને તે ભાવ ભગવાનના વિશેષ અનુગ્રહથી જ પ્રાપ્ય છે એવું જ્ઞાન પણ થાય, ત્યારે પોતાના પ્રયાસથી તે પ્રાપ્ય નથી એવું જ્ઞાન હોવાથી ભગવાન વિશેષ અનુગ્રહ કરી સર્વાત્મભાવનું દાન કરે તે માટે ભગવાનનું જ શરણ કરવું એવો નિશ્ચય થવાથી શરણાગતિ સિદ્ધ થાય. પછી ભગવચ્છરણ સિદ્ધ થવાથી સર્વાત્મભાવ પ્રાપ્ત થાય. આ ભગવચ્છરણ અને સર્વાત્મભાવ ઉભય ફલરૂપ છે અને ભગવાનના અનુગ્રહ વિના અન્ય કોઇ માધનથી પ્રાપ્ય નથી, તેથી ભગવાન વરદાનની પેઠે આ ઉભયનું અર્જુનને દાન કરતાં આ શ્લોકથી કહેછે. કે પાછલ જણાવ્યું તેમ ભૌતિક વૈદિક તથા ભગવદ્ધર્મ સર્વ ધર્મો સર્વાત્મભાવની પ્રાપ્તિ કરાવી શકે તેમ નહિ હોવાથી તે સર્વનો ત્યાગ કરી તું મને શરણ આવ. આ પ્રમાણે શરણાગતિનું દાન કર્યું; અને મને 'એકલાને' શરણ આવ એમ કહી સર્વાત્મભાવનું દાન કર્યું. શરણાગતિ અને સર્વાત્મભાવ સિદ્ધ થશે ત્યારે જ શોક પણ દૂર થઇ જશે એમ કહેવા 'શોક ન કર' એમ પણ કહ્યું, સર્વાત્મભાવથી પ્રાપ્ય રસ જ સર્વ શોકને નિવૃત્ત કરનાર હોવાથી તું શોક કર નહિ. આ પ્રમાણે સર્વાત્મ ભાવથી પ્રાપ્ય રસ જ શોકને દૂર કરનાર હોવાથી શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ ભગવાનના

અધરામૃતને 'શોકનો નાશ કરનાર' કહેલું છે. શ્રીમદ્ભાગવત ૨૮. ૧૪ તેથી અહિં 'સર્વાત્મભાવનો ઉપદેશ' કરેલો છે. આ આ શ્લોકનો ગૂઢ અર્થ છે. ૬૬.

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ॥

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न चर्मा योऽभ्यसूयति ॥ ૬૭ ॥

આ તારે કોઈ દિવસ તપ નહિ કરનારને, ભક્તિ-રહિતને, શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા ન હોય તેને તથા જે મારી અસૂયા કરતો હોય તેને કહેલું નહિ. ૬૭

એવી રીતે ગીતાનો શાસ્ત્રાર્થ સંપૂર્ણ કદી હવે સંપ્રદાયની પ્રવૃત્તિ માટે નિયમન કરે છે. આ શાસ્ત્રાર્થના પ્રણુ પ્રણુ અધિકારી નથી તે અહિં કહેલું છે. તપ નહિ કરનાર એટલે સ્વાચાર હીનને, મારી ભક્તિ રહિત, શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા વિનાનાને અને મારી પુર-ષોત્તમની દોષારોપણ કરી અસૂયા કરનારને આ શાસ્ત્રાર્થ તારે કદાપિ કહેવો નહિ. ૬૭.

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्य संशयः ॥ ૬૮ ॥

જે આ પરમ ગુહ્ય મારા ભક્તોને કહેશે તે મારામાં પરા ભક્તિ (પ્રાપ્ત) કરી મનેજ નિઃસંશય પ્રાપ્ત કરશે. ૬૮.

આવા દોષો રહિત માત્ર મારા ભક્તો જ છે તેથી મારા ભ-ક્તોને જ આ શાસ્ત્રાર્થ કહેવા યોગ્ય છે. તેમને જે આ શાસ્ત્રાર્થ કહે તેને શું ફલ પ્રાપ્ત થાય તે અહિં કહેલું છે. ૬૮.

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ॥

મવિતા ન ચ મે તસ્માદન્યઃ પ્રિયતરો મુવિ ॥ ૬૯ ॥

ભૂતજ ઉપર મનુષ્યોમાં કોઈ પણ તેનાથી મારું વિ-
શેષ પ્રિય કરનાર નથી, અને તેનાથી અન્ય કોઈ મને વિશેષ
પ્રિય થનાર પણ નથી. ૬૯.

अध्येष्य ते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।

જ્ઞાનયજ્ઞેન તેનાહમિષ્ટઃ સ્યામિતિ મે મતિઃ ॥ ૭૦ ॥

જે આ આપણા ધર્મ્ય સંવાદનું અધ્યયન કરશે તેણે
મને જ્ઞાનયજ્ઞથી પૂજેલો છે એવી મારી મતિ છે. ૭૦.

અર્થ જાણ્યા વિના માત્ર પાઠ કરવાથી શું ફલ પાવે તે અહિં
કહેલું છે. ૭૦.

श्रद्धावानन सूर्यश्च गृगुयादपि यो नरः ।

સોડાપિ મુક્તઃ શુભાલ્લોકાન્પ્રાપ્નુયાત્પુણ્ય કર્મણામ્ ॥૭૧॥

શ્રદ્ધાવાળો તથા અસૂચારહિત જે નર (આ સંવાદનું)
શ્રવણ કરશે તે પણ મુક્ત થઈ પુણ્ય કર્મવાળાઓના શુભ
લોકને પામશે. ૭૧.

कश्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।

કચ્ચિદ્જ્ઞાન સંમોહઃ પ્રણષ્ટસ્તે ધનસ્રય ॥ ૭૨ ॥

હે પાર્થ ! તે એકાગ્ર ચિત્તથી આ સાંભળ્યું કે હ
ધનંજય ! તારા અજ્ઞાનથી થએલા મોહનો નાશ થયો કે ? ૭૨

જે આ સંવાદનું શ્રવણ કરે તે સંસારમાંથી મુક્ત થઈ શુભ
લોક પ્રાપ્ત કરે છે એમ પાછલા શ્લોકમાં કહ્યું, પરંતુ અર્જુને સા-

જ્ઞાત ભગવાન પામેથી આ સંવાદનું શ્રવણ કર્યું છતાં તેને તેવું ક્ષણ પ્રાપ્ત થયું નથી, કારણ કે તે પાછો યુદ્ધ કરવા પ્રવૃત્ત થએલો છે એવી શંકા દૂર થાય તે માટે ભગવાન અર્જુનને આ પ્રશ્નો કરેછે. ૭૨.

અર્જુન ઉવાચ—

નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લબ્ધા ત્વત્પ્રસાદાન્મયાચ્યુત ।

સ્થિતો ઽસ્મિ ગતસંદેહઃ કરિષ્યે વચનં તવ ॥ ૭૩ ॥

હે અચ્યુત ! આપના પ્રસાદથી મારો મોહ નાશ પામ્યો મને સ્મૃતિ થઈ, અને હું સંદેહ રહિત થયો. આપના વચન પ્રમાણે ચાલીશ. ૭૩.

આત્મા અને અનાત્માના અવિવેકરૂપ વિપરીત જ્ઞાન અથવા મોહનો નાશ થયો. આપના પ્રસાદથી સંપૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિનાં કાર્યો અનાત્મા છે તેમાં આત્માના અભિમાનરૂપ મોહનો નાશ થયો, ચિદ્ અને અચિદ્ સર્વ વસ્તુ પરમ પુરુષસ્વરૂપથી બ્રહ્માન્મક છે તેને તેવી નથી એવી મતિરૂપ મોહ દૂર થયો. ભગવદર્થ જે નિત્ય વિગેરે કર્મો કરવામાં આવે તે ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરવામાં ઉપાયભૂત છે તેને બંધક માનવા રૂપ સર્વ મોહનો નાશ થઈ ગયો. આત્મા પ્રાકૃતસ્વભાવ રહિત કેવલ જ્ઞાતા છે એક જ્ઞાન, અને આત્મા તથા અક્ષરબ્રહ્મના ઐક્યનું જ્ઞાન, અને તેથી પણ ઉત્તમ અલૌકિક ગુણોના સમૂહવાળા પ્રભુ પુરુષોત્તમ છે તેમની પ્રાપ્તિ માત્ર તેમના અનુગ્રહથીજ થાય છે અને તે પુરુષોત્તમ આપ પ્રભુ વાસુદેવ છે. આ સર્વ સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન આપના પ્રસાદથી મને પ્રાપ્ત થયું છે. સાંખ્યના ઉપદેશથી મારા સર્વ મોહનો નાશ થયો છે, યોગના ઉપ-

દેશથી મને સ્મૃતિની પ્રાપ્તિ થઇ છે. તેથી મારા સર્વ સંદેહો દૂર થયા છે. હવે હું આપની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલીશ. ૭૩

સંજય ઉવાચ—

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममश્રौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥

આવી રીતે વાસુદેવનો અને મહાત્મા પાર્થનો આ અદ્ભુત સંવાદો ઉભાં કરે તેવો સંવાદ મેં સાંભળ્યો. ૭૪

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम् ।

योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्કથयतઃ स्वयम् ॥ ७५ ॥

આ પરમ ગુહ્ય યોગ સાક્ષાત્ યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ પોતે કહેતા હતા તે મેં વ્યાસના પ્રસાદથી સાંભળ્યો. ૭૫

આ સંવાદ મેં વ્યાસના પ્રસાદથી સાંભળ્યો ભગવાન વાસુદેવે જેમ વિશ્વરૂપનું દર્શન કરવા અર્જુનને દિગ્ધ્ય ચક્ષુઓ આપ્યાં હતાં. તેમ વ્યાસજીએ મને દિગ્ધ્ય ચક્ષુઓ અને કર્ણ આપેલાં હોવાથી સાક્ષાત્ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહેતા હતા તેજ પરમ ગુહ્ય યોગ મેં સાંભળ્યો. તેથી સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણનાંજ વચનામૃતનું સંજયને શ્રવણ થયેલું છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા માહાત્મ્યમાં પણ ભગવાનના મુખારવિંદમાંથી જ ભગવદ્ગીતા નીકળેલી છે એમ કહેલું છે, તેમજ શ્રીમદ્વાયાર્યચરણ પણ નિમંધમાં ગીતાને ‘શ્રીકૃષ્ણવાક્યો’જ કહે છે. ૮૫

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।

केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥

હે રાજન ! કેશવ અને અર્જુનનો આ અદ્ભુત પુણ્ય
સંવાદ સંભારી સંભારી હું બારંવાર હર્ષ પામું છું. ૭૬

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।

विस्मयो मे महान्राजन्हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७ ॥

હે રાજન ! હરિનું તે અતિથય અદ્ભુત રૂપ સંભારી
સંભારી મને મોટો વિસ્મય થાય છે, અને પુનઃ પુનઃ
હર્ષ થાય છે. ૭૭

સર્વ ધર્મના આશ્રય વિભુ નિરૂપમ મહિમાવાળા, સર્વ દુઃખ
હરનાર, દુષ્ટનો સંહાર કરનાર હરિ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણનું, પરમ અ-
દ્ભુત અક્ષર, અનેક ધર્મના આશ્રયરૂપ કાલ અને માયાથી પણ પ-
હોંચાય નહિ તેવું નિરૂપમ મહિમાવાળું પાછલ વર્ણુવ્યું ને વિશ્વરૂપ
સંભારી સંભારી હું બહુ વિસ્મય પામું છું અને હર્ષ પામું છું. ૭૭

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थोधनुर्धरः ।

तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥

જ્યાં યોગેશ્વર કૃષ્ણ છે અને જ્યાં ધનુર્ધર પાર્થ છે
ત્યાં શ્રી, વિજય, ભૂતિ અને અચલ નીતિ છે એવી મારી
મતિ છે. ૭૮

યુધ્ધમાં કોણુ જીતશે તે બાબતનો મને કોઈ પ્રકારનો સંશય
નથી. જ્યાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ અને ધનુર્ધર પાર્થ છે ત્યાંજ વિજય થવાનો.

॥ इत्यष्टादशोऽध्यायः ॥

વલ્લભ પુષ્ટિ પ્રકાશ. (વ્રજભાષામાં)

ભાગ ૧ લો—મંગલાથી શયન પર્યંતની સાત ધરની સેવા-
વિધિ, તથા ખારમાસિક ઉત્સવનો ક્રમ, સામગ્રી, સેવા, શૃંગાર, વસ્ત્ર,
આભુષણ, વગેરે. ભાગ ૨ જો—ઉત્સવ નિષ્ક્રમ વગેરે. ભાગ ૩
જો—ખાર માસના ઉત્સવની ભાવ ભાવના. ભાગ ૪ થો—સેવાનાં
સાહિત્યનાં વસ્ત્ર, આભુષણ, ઉત્સવની આરતિ, ડોળ, બંગલા, હીં-
ડોળા વગેરેનાં ચિત્રો સાથેની સંપૂર્ણ હકીકતવાળું આ પુસ્તક દરેક
વૈષ્ણવે પોતાના ધરમાં રાખવા લાયક છે. કૌમત રૂ. ૩-૦-૦ ત્રણ
રૂપીઆ રાખી છે.

શ્રીપુરુષોત્તમસહસ્રનામ.

(સદિક ગુજરાતી ભાષામાં ભાષાન્તર કરેલું.)

આ ગ્રન્થમાં શ્રી પુરુષોત્તમનાં હજાર નામ શ્રીમદ્ભાગવતમાંથી
તત્ત્વરૂપે દોહન કરી શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ પ્રકટ કરેલાં છે કે જેનો
પાઠ કરવાથી શ્રીમદ્ ભાગવતનો પાઠ કરવા જેટલું ફળ પ્રાપ્ત થાય
છે. આ ગ્રન્થ ઉપર પંચમ ગૃહના તિલકાચત શ્રી ધુનાથજી મહારાજે
“ નામચન્દ્રિકા ” નામની સંસ્કૃતમાં વિસ્તૃત ટીકા લખી છે
તે ટીકાનું મુળ શ્લોક સાથે ભાષાન્તર (કે જે અન્યાર સુધી પ્રમટ
થયું નથી) આપવામાં આવ્યું છે. તેમજ શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ, સં-
હિતા, ગીતા આદિ ગ્રન્થોનાં પ્રમાણોથી તે નામોનું સમર્થન રીતે
પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી દરેક વૈષ્ણવને તે નિત્યનિયમમાં
પાઠ કરવા ખાસ ઉપયોગી છે. શ્રી મહાપ્રભુજી તથા ટીકાકાર
શ્રી રધુનાથજી મહારાજના ઉત્તમ ફાટા સાથે. છતાં કી. ૧-૪-૦
રૂપીઆ સવા રાખી છે.

લલ્લુભાઈ હગનલાલ દેસાઈ. ચંગપોળ, ખતરીપોળ—અમદાવાદ.

(બંગાળી ઉપરથી ગુજરાતીમાં અનુવાદ.)

શ્રી રાધાકૃષ્ણતત્વ.

પ્રસિદ્ધકર્તા—રા. બ. રણછોડદાસ ઇંદાવનદાસ પટવારી.

ખી. એ. એલ એલ. ખી. (દીવાન સાહેબ—ગોંડળ સ્ટેટ.)

આ પુસ્તકમાં શ્રી રાધાકૃષ્ણના યુગલ સ્વરૂપની વિમલ શોભાનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે, “કૃષ્ણસ્તુ મગધાન્ સ્વયમ્” એ વાક્યનું સમર્થ પ્રતિપાદન કર્યું છે. ઇંદાવનચંદ્ર શ્રી કૃષ્ણજ પૂર્ણાવતાર છે તેવું અનેક શાસ્ત્રોને પુરાણોથી સાબિત કરી આપ્યું છે; વળી આ મન્યના પાને શ્રી કૃષ્ણનું નામ હોવાથી તે સમસ્ત વૈષ્ણવ વર્ગને વાણું ઉપયોગી છે. જેથી અમારી વિનંતીથી ઉક્ત પટવારીશ્રીએ તેની મુળ કીંમત રૂ. ૧-૪-૦ માંથી ઘટાડી હાલ ૦-૧૨-૦ બાર આનાથી આપવા કૃપા કરી છે. હવે માત્ર જુજ નક્કો શીલીકે છે. પછી તેનો લાભ નહિ મળે, વહેલો તેજ પહેલો. જલદી ગ્રાહક થઈને આ પુસ્તક મંગાવો.

વિજ્ઞાપી.

આ વિજ્ઞાપીમાં શ્રીગુસાંછજીએ શ્રીનાથજીના વિપ્રયોગમાં દર્શાવેલી રીતતાનું સ્વરૂપ સર્વે વૈષ્ણવોએ અવશ્ય ભાવના કર્તવ્યરૂપ છે. કી. ૦-૪-૦.

અષ્ટાક્ષરનીરૂપણ.

અષ્ટાક્ષર મંત્રથી કોઈ પણ વૈષ્ણવ અગ્રાત નથી. એ શ્રીપ્રભુનું શરણાત્મક નામ સ્મરણ છે, તેમાં શ્રીપ્રભુ (કૃષ્ણ) નો શરણત્વનો ઉપદેશ બતાવેલો છે. વળી સ્વસંપ્રદાયમાં સર્વથી પ્રથમ શ્રીપ્રભુ સંબંધી દીક્ષા આ મંત્રથી આપવામાં આવે છે. માટે આ પુસ્તક દરેક વૈષ્ણવે વાંચવા જેવું છે. કી. ૦-૨-૦.

લલિતુભાઈ છગનલાલ દેસાઈ. ચંગપોળ, ખતરીપોળ—અમદાવાદ.

અમારે ત્યાં મળતા ઉત્તમ ફાટાઓ.

શ્રીમદ્દાપ્રભુજી, શ્રીમદ્દુનિજી, શ્રીમુસાઈજી, સાતલાલજી, શ્રીહરિ-
રામજી, શ્રીપુરુષોત્તમજી, શ્રીકન્હૈયાલાલજી, શ્રીવલ્લભલાલજી, વગેરે
પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન બધા બાળકોના ઉત્તમોત્તમ ફાટાઓ મળે
છે. દરેકની નો. ૦-૪-૦

અમારા તરફથી પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો.

- ૧ વિવિધ ધોળ તથા પદ સંગ્રહ ભાગ ૧ હે ૧-૦-૦
(આવૃત્તિ ૩ જી)
- ૨ વિવિધ ધોળ તથા પદ સંગ્રહ ભાગ ૨ હે ૦-૧૨-૦
- ૩ નિત્યનિયમના પાઠ તથા ધોળ (આવૃત્તિ ૩ જી) ૦-૨-૦
- ૪ શ્રી ગોકુલનાથજીનાં ૨૪ વચનામૃત (આવૃત્તિ ૨ જી) ૦-૨-૦
- ૫ બ્રહ્મસંબંધ કાવ્ય (આવૃત્તિ ૨ જી) ૦-૬-૦
- ૬ શ્રી ગોકુલેશજીનાં ધોળ તથા પદ સંગ્રહ ૧-૦-૦
- ૭ શ્રી કૃષ્ણસ્તોત્ર રતનાકર (સદીક) ૦-૧૨-૦
[મુજ સ્લોક સાથે ગુજરાતી ભાષાન્તર]
- ૮ ૬૪ વૈષ્ણવની વાર્તા ૨-૦-૦
[ગુજરાતી ભાષામાં મોટા અક્ષરથી.]
- ૯ શ્રી સર્વોત્તમ સ્તોત્ર બેટ
- ૧૦ શ્રી પુરુષોત્તમ સદસનામ સ્તોત્ર (સદીક) ૧-૪-૦
(મુજ સ્લોક સાથે ગુજરાતી ભાષામાં ભાષાન્તર)
- ૧૧ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ૧-૮-૦
(તત્ત્વફિણિકા, અમૃતતરફિણીના આશય સાથે.)
છપાય છે ! છપાય છે !
- ૧૨ તીર્થયાત્રાનો હેવાલ ૧-૬-૦
- ૧૩ શ્રી ગોકુલેશજીનું જીવનચરિત્ર ૧-૮-૦

ભણેલાં જગનલાલ દેસાઈ. ચાંગપોળ, ખતરીપોળ-અમદાવાદ.

શ્રીગોકુલનાથજીએ વચનામૃત વ્રજકે માસસુ' દખનો. તીજ તેરસ ઓર પાંચમ પ્રમ એક. ચોદસ અભાવસ તજની. યા વચનામૃતપે વિદ્યાસ રાખિકે' પ્રયાણ કરે તો મનોર્થ સિદ્ધ હોય.

પો.મા.ક્ર.સે.વૈ.જો.અ.શા.ભા.આ.કા.મા.	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩
૨	૩	૪			૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩
૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫
૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬
૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭
૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮
૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯
૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦
૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧
૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨
૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩
૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪

